

PATRIMONIUM BANATICUM

VII 2017

PATRIMONIUM BANATICUM

VII

2017

DIRECȚIA JUDEȚEANĂ PENTRU CULTURĂ TIMIȘ

PATRIMONIUM BANATICUM

VII

2017

EDITURA MEGA
Cluj-Napoca, 2017

Colegiul de redacție:

Lect. dr. Sorin Vlad PREDESCU, *director al Direcției Județene pentru Cultură Timiș*
dr. Victor BUNOIU, *redactor șef*
Dan Ștefan VLASE, *secretar de redacție*
Andreea MEDINSCHI, *secretar de redacție*

Colegiul științific:

Prof. dr. Doina BENEĂ (Universitatea de Vest Timișoara), dr. Dragoș DIACONESCU (Muzeul Național al Banatului), Prof. dr. Florin DRAȘOVEAN (Muzeul Național al Banatului), Prof. dr. Costin FENEȘAN (Arhivele Naționale București), Conf. univ. dr. habil Hedy M-KISS (Universitatea de Vest Timișoara), dr. Raiko KRAUß (Eberhard Karls Universität Tübingen, Germania), Andrei MEDINSKI (Uniunea Artiștilor Plastici), Conf. univ. dr. Liliana ROȘIU (Universitatea Politehnica Timișoara), dr. Michela SPATARO (British Museum, Regatul Unit).

Fondator: Ion Marin ALMĂJAN

Patrimonium Banaticum continuă publicația anterioară a Direcției Județene pentru Cultură Timiș:
Patrimonium Banaticum, 2002–2006

MINISTERUL CULTURII ȘI
IDENTITĂȚII NAȚIONALE

Revistă apărută în programul DOM 100

Orice corespondență se va adresa către / Any mail should be sent to /
Tout correspondance sera envoyée à l'adresse / Richten Sie bitte jedwelche Korrespondenz an die Adresse:

Direcția Județeană pentru Cultură Timiș,
Str. Episcop Augustin Pacha nr. 8, RO–300055 Timișoara
e-mail: arheologie@culturatimis.ro

Responsabilitatea asupra conținutului materialelor revine în exclusivitate autorilor.

ISSN 1583–4220

Editura MEGA | www.edituramega.ro
e-mail: mega@edituramega.ro

CUPRINS

PATRIMONIUL ARHEOLOGIC

Octavian-Cristian Rogozea <i>Descoperiri neolitice și eneolitice recente în județul Timiș (III).....</i>	9
Octavian-Cristian Rogozea, Andrei Stavilă, Petru Rogozea, Mihaela Vasile <i>Contribuții la repertoriul arheologic al Clisurii Dunării și al Țării Almăjului. Descoperiri atribuite culturii Coțofeni, primei vârste a Epocii Fierului și Evului Mediu.....</i>	21
Dragoș Diaconescu, Victor Bunoiu, Dan Vlase, Alexandru Hegyi <i>Cartarea movilelor de pământ din Banatul de câmpie. Studiu de caz: Sânpetru Mare (Comuna Sânpetru Mare, jud. Timiș).....</i>	37
Doina Benea <i>Câteva observații asupra căilor de comunicație romane în zona fortificațiilor de la Tibiscum.....</i>	99
Paul Dinulescu <i>Un închizător de balteus descoperit la Tibiscum.....</i>	105
Ana Cristina Hamat <i>Scurtă notă despre trei jetoane de joc din sticlă aflate în colecția Muzeului Banatului Montan din Reșița.....</i>	112
Bogdan Muscalu <i>Un nou sit postroman identificat pe raza localității Sânpetru Mare (jud. Timiș).....</i>	123
Robert Gindele, Adriana Gașpar, Lavinia Brândușan <i>Considerații privind salvarea vestigiilor și a informației arheologice în cazul amenajărilor funciare cu privire specială asupra cercetărilor arheologice preventive de la Teremia – La Cimitir (Campania 2017)</i>	141
Bogdan-Alin Craiovan <i>Tobacco clay pipes discovered in Libertății Square, Timișoara.....</i>	155

PATRIMONIUL ARHITECTURAL

Liliana Roșiu <i>Modelul arhitectural pentru funcțiunea balneară a stațiunii Buziaș.....</i>	175
Teodor Octavian Gheorghiu <i>Realități urbanistice și arhitecturale din centrele istorice ale unor orașe de pe cursul inferior al Mureșului.....</i>	183
Felicia-Raluca Pescar <i>Restaurarea de arhitectură și regenerarea urbană a centrelor istorice din Timișoara. Studiu de caz: Piața Unirii, nr. 8.....</i>	209
Gabriel Szekely <i>Telkes Henrik și Fenyves Károly, doi arhitecți uitați ai Timișoarei</i>	225

Diana Belci, Bogdan Ilieș

*Investigări ale arhitecturii bisericesti de lemn din Banat. Studiu de caz: atelierele din jurul bisericii de lemn din Crivina de Sus.....*235

Gabriela Pașcu

*Teritoriul «rururban» rezultat al activității industriei miniere din zona vestică a României.....*253

Cristian Oliviu Gaidoș

*O clădire de patrimoniu necunoscută: Casa Liszka – Klein din Lugoj.....*261

PATRIMONIUL MOBIL

Dorina Sabina Pârvulescu

*Patrimoniul bănățean din secolul al XVIII-lea. Iconostasele bisericilor de la Giera și Surducu Mare.....*275

Andreea Foanene

*Pictura bănățeană pe sticlă din secolul al XIX-lea. Studiu de caz: icoana sfântului Prooroc Ilie.....*293

Andrei Medinski

*De-a Râsu` Plânsu` sau Întoarcerea Arlechinului!.....*303

CONSERVARE-RESTAURARE

Hedy M-Kiss

*Accesoriile drapelurilor păstrate la Muzeul Pompierilor „Florian” din Jimbolia.....*315

Dana Stancovici

*Monumente din Banat. Statuia Sfintei Treimi din Teremia Mare, jud. Timiș.....*321

ISTORIE

Dan Vlase, Sandra Hirsch

*Cazărmi habsburgice de cavalerie în Banat. Riscuri, valorificare. Studiu de caz: Cazarma cavaleriei din Ciacova.....*333

Minodora Damian

*Tendances dans l'agriculture d'entre les deux guerres selon la vision de Alexandru Moisi.....*351

RECENZII

Florin Drașovean

*Romulus Vasile Ioan, Istoria Uzinei de Fier de la Hunedoara, Eisenmarkt, Vajdahuniad, volumele I și II, Editura Graph, Reșița, 2015, 331 pagini, 107 fotografii și 178 tabele în volumul I și 450 de pagini, 100 fotografii și 387 de tabele în volumul II. ISBN: 978-606-92562-6-8. Prefațări de Cristian Roman și Eugen Evu.....*361

PATRIMONIUL ARHEOLOGIC

DESCOPERIRI NEOLITICE ȘI ENEOLITICE RECENTE ÎN JUDEȚUL TIMIȘ (III)

Octavian-Cristian Rogoza*

Neue Neolithikum und Aeneolithikum Entdeckungen in Kreis Timiș (III)

Abstract: Die vorliegende Studie anregt sich die Karte der neolithische und eneolithische Entdeckungen aus der Raum der sich in süden der Marosch Fluss befinden vollständigen. Die präsentierte Materialien wurden in das 2014–2016 Zeitspanne entdeckt und können in der entwickelte-neolithikum, spät-neolithikum, früh-eneolithikum und spät-eneolithikum/Übergang in die Bronzezeit eingerahmt werden.

Schlagwörter: Banat, Neolithikum, Tisa, Kupferzeit, Tiszapolgár, Baden.

Cuvinte cheie: Banat, Neolitic, Tisa, epoca cuprului, Tiszapolgár, Baden.

1. Introducere

Cercetările arheologice de suprafață mai vechi sau mai recente au dus la identificarea de noi situri arheologice sau la reidentificarea celor deja cunoscute aproximativ în bibliografia de specialitate, printre acestea numărându-se și situri cu materiale specifice neoliticului dezvoltat, neoliticului târziu și eneoliticului.

Ultimele descoperiri inedite au fost făcute în zone care urmează să intre în noul plan urbanistic general al unor comune (Pădureni, Otelec) sau în zone aflate în pericol de distrugere din cauza îmbunătățirilor funciare (Beba Veche).

2. Beba Veche (română)/*Altbeba* (germană); *Óbéba* (maghiară) – com. Beba Veche

Istoricul cercetărilor: cele două puncte cu materiale arheologice aflate la sud-est de localitatea Beba Veche, discutate în prezentul studiu au fost identificate prin anii 2000 și reidentificate în octombrie 2016. O parte din materialele descoperite aici, mai precis cele caracteristice secolelor II-IV, au fost introduse în circuitul științific¹, cele specifice neoliticului timpuriu aflându-se în curs de prelucrare.

Beba Veche–I

a. Coordonate GPS (centru aproximativ sit): 46° 7'7.59"N, 20°19'0.91"E.

b. Coordonate STEREO 70 (centru aproximativ sit): 138331.29278, 523883.61315.

c. Repere geografice: situl se află la 1,89 km sud-est de biserica ortodoxă din Beba Veche, 5,8 km sud-vest de biserica catolică din Cherestur, la 5,5 km nord-est de biserica catolică din Rabe și 1,54 km sud de șoseaua Beba Veche-Cheglevici (DJ682) (**Fig. 1/1**).

d. Reper hidrografic: situl se află la 650 m est de un pârâu care traversează localitatea Beba Veche și la 125 m nord de pârâul Cociohat.

e. Forma de relief: situl este amplasat pe un grind mai înalt cu cca. 2 m față de terenul din jur.

f. Materialul arheologic: Fragmentele ceramice descoperite aici pot fi divizate în trei categorii distincte: ceramică grosieră cu suprafețe netezite și degresată cu cioburi pisate, ceramică semifină cu suprafețe netezite și degresată cu nisip fin sau nisip cu bobul mare și ceramică fină degresată cu nisip fin și cu suprafețe lustruite. Decorurile întâlnite pe ceramica grosieră sunt realizate prin incizare (**Fig. 3/1**) sau modelarea unor alveole în zona buzei (**Fig. 3/4–5**). Pe ceramica semifină apar incizii umplute cu o pastă albă asociate cu alveole (**Fig. 3/2**) sau numai incizii (**Fig. 3/3**).

* Universitatea de Vest, Bd. Vasile Pârvan nr. 4, Timișoara; e-mail: rogozeaoctavian@yahoo.com.

¹ Micle, Rogoza 2017, 483–484.

Beba Veche–2

- a. Coordonate GPS (centru aproximativ sit): 46° 7'0.68"N, 20°19'4.57"E.
- b. Coordonate STEREO 70 (centru aproximativ sit): 138397.22934, 523665.88352.
- c. Repere geografice: situl se află la 2,1 km sud-est de biserica ortodoxă din Beba Veche, 5 km sud-vest de biserica romano-catolică din Cherestur, 5,1 km nord-est de biserica romano-catolică din Rabe și la 1,72 km sud de șoseaua Beba Veche-Cherestur (DJ 682) (**Fig. 1/1**).
- d. Reper hidrografic: situl se află la 100 m sud de pârâul Cociohat.
- e. Forma de relief: situl este amplasat pe un meandru mai înalt cu aproximativ 2 m față de relieful din jur.
- f. Materialul arheologic: la fel ca materiale arheologice din punctul Bebe Veche–1, ceramica din acest punct are aceleași caracteristici morfologice. Decorurile întâlnite sunt compuse din incizii umplute cu pastă albă și sunt asociate sau nu cu alveole (**Fig. 3/6–8**). Ceramica are suprafețele distruse și un aspect făinos. Aici, alături de fragmentele ceramice au fost descoperite și piese litice, mai precis un fragment dintr-o lamă (**Fig. 3/9**) și o așchie (**Fig. 3/10**).

3. Biled (română)/Billet (germană) – com. Biled**Biled–10**

- a. Istoricul cercetărilor: În hotarul localității Biled materiale arheologice care pot fi datate în neoliticul dezvoltat au fost amintite de către Florin Medeț și Ion Bugilan la cca. 2,5 km nord-est de vatra satului, la hotarul cu localitatea Satchinez, în dreapta drumului de legătură Biled-Satchinez, în preajma unei movile². Și Florin Drașovean menționează la bifurcația șoselei spre Biled (dinspre Satchinez), după stația de compresare Satchinez o așezare datată în faza A₃/B₁ a culturii Vinča³. O nouă cercetare de teren făcută de O. C. Rogozea și Victor Bunoiu în 22.01.2015 a permis reidentificarea acestui punct.
- b. Coordonate GPS (centru aproximativ sit): 45°54'29.01"N 20°58'58.77"E.
- c. Coordonate STEREO 70 (centru aproximativ sit): 188582.32084, 497668.10279
- d. Repere geografice: situl se află la 3 km nord-est de biserica catolică din Biled, la 5,5 km sud-vest de biserica ortodoxă română din Satchinez și la 8,2 km vest de biserica ortodoxă din Hodoni (**Fig. 1/3**).
- e. Reper hidrografic: situl se află la 200 m nord de pârâul Apa Mare.
- f. Forma de relief: situl se află amplasat pe prima terasă a pârâului Apa Mare.
- g. Materialul arheologic: puținele fragmente ceramice descoperite aici aparțin speciei grosiere și fine. Ceramica grosieră este caracterizată de o ardere oxidantă, suprafețe netezite și degresate cu cioburi pisate (**Fig. 4/1, 3**). Ceramica fină, degresată cu nisip fin, are suprafețele lustruite și este arsă într-o atmosferă reductantă. Decorurile sunt compuse din benzi incizate (**Fig. 4/2**).

4. Iosif/Conacul Iosif (română)/Józsefszállás, Josephfalva (maghiară) Graf Iosif (germană) – com. Liebling**Iosif–1**

- a. Istoricul cercetărilor: Materialele au fost descoperite de Viorel Țurcaș (proprietarul grădinii de unde provin materialele) și predate de acesta lui Cristian Floca în aprilie 2015⁴.
- b. Coordonate GPS (centru aproximativ sit): 45°34'4.80" N 21°16'10.75" E.
- c. Coordonate STEREO 70 (centru aproximativ sit): 209038.82194, 458821.88948.
- d. Repere geografice: situl se află la 355 m sud-vest de biserica romano-catolică din Graf Iosif, 4,45 km est de biserica romano-catolică din Jebel și 5,16 km sud-vest de biserica ortodoxă din Pădureni (**Fig. 2/1**).
- e. Reper hidrografic: situl se află la 283 m sud de pârâul Vâna Mare.
- f. Forma de relief: situl este amplasat pe un grind.
- g. Materialul arheologic: ceramica descoperită aici poate fi atribuită eneoliticului. Puținele fragmente descoperite aici au fost modelate dintr-o pastă degresată cu nisip fin și arse într-o atmosferă oxidantă

² Medeț, Bugilan 1987, 109; Luca 2006, 38.

³ Drașovean 1989, 37–38, 44.

⁴ Materialele din acest punct și informațiile legate de acestea, alături de cele de la Otelec–I, Pădureni–23, Pădureni–24 ne-au fost cedate cu amabilitate de către Cristian Floca și Dorel Micle. Ne exprimăm recunoștința și pe această cale.

(Fig. 4/4–6). Cu excepția fragmentelor pe care au fost aplicate arhicunoscutele „torți-cioc de pasăre” nu au fost identificate alte fragmente cu decor.

5. Otelec/Ótelek (maghiară) – com. Otelec

Otelec–1

- a. Istoricul cercetărilor:
- b. Coordonate GPS (centru aproximativ sit): 45°37'5.68"N 20°52'9.18"E.
- c. Coordonate STEREO 70 (centru aproximativ sit): 178095.12942, 465938.21860.
- d. Repere geografice: situl se află la 1,68 km nord-est de biserica catolică din Otelec, la 2 km sud-est de biserica ortodoxă din Pustiniș și la 8,1 km nord-vest de biserica ortodoxă din Ivanda (Fig. 2/2).
- e. Reper hidrografic: situl este amplasat la 1 km sud de cursul actual al râului Bega și la 182 m vest de canalul Cesarca.
- f. Forma de relief: situl este amplasat pe un mic grind, delimitat la sud și nord de paleomeandre ale râului Bega.
- g. Materialul arheologic: fragmentele ceramice descoperite în acest punct sunt caracterizate de netezirea suprafețelor și degresare cu nisip fin. Decorurile întâlnite sunt compuse din incizii scurte dispuse perpendicular pe buză, în două șiruri paralele (Fig. 4/7) sau mici alveole circulare sau triunghiulare organizate în câte două șiruri (Fig. 5/1–4).

6. Pădureni – com. Pădureni

Pădureni–23

- a. Istoricul cercetărilor: Cercetările arheologice de teren din anul 2015 determinate de nevoia întocmirii unui *Memoriu Arheologic* necesar la redactarea *Planului Urbanistic General* al comunei Pădureni au dus la descoperirea a 28 de noi puncte de interes arheologic. Printre acestea se numără mai multe puncte cu descoperiri specifice preistoriei. Mai exact în punctul denumit convențional de noi Pădureni–23 au fost descoperite materiale specifice neoliticului timpuriu, eneoliticului final (cultura Baden) și epocii mijlocii a bronzului (grupul Cornești-Crvenča/cultura Vatina).
- b. Coordonate GPS (centru aproximativ sit): 45°35'52.71"N 21°11'39.45"E.
- c. Coordonate STEREO 70 (centru aproximativ sit): 203318.83361 (X), 462428.17559 (Y).
- d. Repere geografice: situl se află la 1,45 km vest de biserica ortodoxă din Pădureni, la 5,75 km sud-est de biserica catolică din Parța, la 9 km nord-est de biserica romano-catolică din Petroman, la 318 m vest de șoseaua Timișoara-Jebel (DN59) și la 160 m vest de ferma Smithfield (Fig. 2/3).
- e. Reper hidrografic: în teren mai este vizibil traiectul unui meandru fosil care mărginea așezarea pe latura de nord. Micul curs de apă reprezintă un braț de divagare datorat cel mai probabil pâraului Timișul Mort.
- f. Forma de relief: materialele au fost descoperite pe un grind cu aspect de platou.
- g. Materialul arheologic: fragmentele ceramice provenite din acest punct au suprafețele lustruite și pasta degresată cu nisip fin. Decorurile sunt formate din alveole dispuse în două, trei sau patru șiruri verticale (Fig. 5/5–6, 8). Alveolele mai apar și în șiruri paralele orizontale sub buză alături de incizii (Fig. 5/7). Pe unele fragmente șirurile de alveole sunt delimitate de incizii (Fig. 5/8) sau apar asociate cu torți semisferice (Fig. 5/6).

Încadrare culturală și cronologică

Descoperirile din punctele Beba Veche–1 și Beba Veche–2 pot fi încadrate din punct de vedere cronologic în neoliticul târziu. Sub aspect etno-cultural, locuirile de aici aparțin culturii Tisa. La sud de Mureș descoperiri similare sunt cunoscute la Cenad⁵, Chesinț–36/Ocob⁶; Dudeștii Vechi⁷,

⁵ Rusu 1971, 79; Drașovean 1991, 209; Drașovean 1991a, 65; Drașovean *et alii* 1996, 34; Lazarovici 1971, 12; Lazarovici 1976, 214; Lazarovici 1979, 156; Lazarovici 1981, 184; Lazarovici 1987, 36; Lazarovici, Lazarovici 2006, 596.

⁶ Lazarovici 1979, 157, 159; Drașovean *et alii* 1996, 34; Rogozea *et alii* 2016, 9–10.

⁷ Rusu 1971, 79; Lazarovici 1976, 214; Lazarovici 1979, 156–157; Lazarovici 1981, 184; Lazarovici 1993, 259; Lazarovici, Lazarovici 2006, 596.

Hodoni-Pocioroane⁸, Periam-23⁹, Vinga-5/Izvor¹⁰.

Materialele provenite de la Iosif-1 aparțin culturii Tiszapolgár caracteristică eneoliticului timpuriu. În zona învecinată, descoperiri de acest tip sunt cunoscute la Bucovăț-*Gruniul cu Cremene/Cremeniș*¹¹, Chișoda-Livezile¹², Cruceni-2 (*Strada Cimitirului*)¹³, Dinaș-Gomilă/La Hotar¹⁴, Dinaș-Trei Sălcii/Trei Plopi¹⁵, Giulvăz-Stația de Transformare¹⁶, Jamu Mare¹⁷, Liebling-62¹⁸, Moșnița Veche-14¹⁹, Obad-1²⁰, Parța-Tell I (nivel 4)²¹, Parța-Tell II²², Parța-Așezarea 3²³, Parța-Așezarea 5²⁴, Parța-ob. 8 (*Șaitoș sau la Vaci*)²⁵, Peciu Nou-11 (S. M. A.)²⁶, Șag-II²⁷, Timișoara-Freidorf-Hladnik²⁸.

Fragmentele ceramice descoperite în punctele Otelec-4 și Pădureni-23 pot fi atribuite eneoliticului târziu/perioadei de tranziție la epoca bronzului, mai exact culturii Baden. Acestea își găsesc analogii în Banat, în imediata apropiere la Chișoda-Livezi²⁹, Liebling-Tofaia/56³⁰, Liebling-Drumul Iclozii/64³¹, Parța-1, Parța-Ob. V³², Peciu Nou-9, Peciu Nou-14 sau Timișoara-Freidorf³³. În Banat, descoperiri similare mai există și în spațiul dintre Mureș și Aranca dar și la sud de Aranca. În aceste zone materiale Baden sunt cunoscute la Aradu Nou-Bufniș³⁴, Beba Veche-Cărămidăria Baravine³⁵, Bodrogu Nou-La Pădure³⁶, Dudeștii Vechi-25/Cociohatu Mic/Mihoc³⁷, Dudeștii Vechi-32/Cociohatu Mare³⁸, Dudeștii Vechi-15/Movila lui Dragomir³⁹, Nerău⁴⁰, Sănnicolau Mare-Seliște⁴¹, Sânpetru German-Fântâna Vacilor⁴², Sânpetru German-Dealul Mare⁴³ și Sânpetru German-Cărămidărie⁴⁴.

⁸ Moga 1969, 295; Drașovean 1991, 209; Drașovean 1991a, 65; Drașovean 1991b, 73–74; Drașovean 1995, 70–79; Drașovean et alii 1996, 24–33; Lazarovici 1971, 27; Lazarovici 1976, 214; Lazarovici 1979, 157; Lazarovici 1987, 36; Lazarovici 1993, 259; Lazarovici, Lazarovici 2006, 596–597, 599.

⁹ Informație amabilă Cassian Colban căruia îi mulțumim și pe această cale. Coordonate GPS: 46° 3'53.32"N 20°51'51.98"E.

¹⁰ Lazarovici 1979, 208; Drașovean et alii 1996, 34.

¹¹ Lazarovici 1975, 20; Lazarovici 1983, 14; Oprinescu 1981, 49; Lazarovici 1991b; Luca 2006, 51; Diaconescu 2009, 94; Schier 2009, 238.

¹² Lazarovici 1979, 190; Oprinescu 1981, 49; Luca 2006, 70–71; Diaconescu 2009, 96; Măruia et alii 2011, 90–107.

¹³ Drașovean, Fota 2003, 59–60, pl. IV/5–8, 10; Luca 2006, 83; Diaconescu 2009, 99.

¹⁴ Luca 2006, 90; Diaconescu 2009, 100.

¹⁵ Luca 2006, 90; Diaconescu 2009, 100–101.

¹⁶ Luca 2006, 122; Diaconescu 2009, 133.

¹⁷ Moroz-Pop 1979, 541–546.

¹⁸ Floca 2013, 102–104.

¹⁹ Lazarovici 1979, 202; Lazarovici 1983, 16; Luca 2006, 177; Diaconescu 2009, 108; Măruia et alii 2012, 200–201, 548–555.

²⁰ Rogoza 2015, 127–128.

²¹ Lazarovici 1975, 10, 22; Lazarovici 1979, 204; Oprinescu 1981, 49; Lazarovici 1983, 16; Lazarovici et alii 2001, 181–191; Luca 2006, 191; Diaconescu 2009, 111.

²² Lazarovici 1975, 22; Lazarovici 1979, 204; Oprinescu 1981, 49; Lazarovici 1983, 16; Lazarovici et alii 2001, 79; Luca 2006, 192; Diaconescu 2009, 111.

²³ Lazarovici 1983, 16; Diaconescu 2009, 111.

²⁴ Lazarovici-Munteanu 1982, 125; Oprinescu 1981, 49; Lazarovici 1983, 16; Lazarovici et alii 2001, 79; Luca 2006, 192; Diaconescu 2009, 111.

²⁵ Lazarovici et alii 2001, 79.

²⁶ Rogoza 2015, 128.

²⁷ Oprinescu 1981, 45; Lazarovici 1983, 17; Luca 2006, 241; Diaconescu 2009, 119.

²⁸ Lazarovici 1983, 17; Lazarovici et alii 1983, 39; Kalmar 1984, 394; Luca 2006, 251; Diaconescu 2009, 122.

²⁹ Rogoza, Rogoza 2016, 146.

³⁰ Floca 2013, 158, Anexa 219–221.

³¹ Floca 2013, 158, Anexa 250–254.

³² Kalmar, Oprinescu 1986, 199–209; Lazarovici et alii 2001, 60.

³³ Ardeț 1988, 121–133; Drașovean 2006, 31–39.

³⁴ Luca 2006, 25; RAMI 1999, 37; Sava 2013, 93–94.

³⁵ Nemeti, Roman 1978, 11; Kalmar, Oprinescu 1986, 201; Luca 2006, 32.

³⁶ Nemeti, Roman 1978, 12; RAMI 1999, 45; Luca 2006, 44; Sava, Matei 2013, 93.

³⁷ Materiale Baden au fost descoperite aici cu prilejul cercetării arheologice preventive din vara anului 2016. Îi mulțumim și pe această cale domnului Călin Timoc pentru informația amabilă.

³⁸ Kalcsov 1999, 157, nr. 59; Kalcsov 2006, 40, nr. 6; Ciocani, Josza 2015, 23.

³⁹ Kalcsov 1999, 155, nr. 23; Kalcsov 2006, 36, nr. 2; Ciocani, Josza 2015, 21.

⁴⁰ Nemeti, Roman 1978, 11; Kalmar, Oprinescu 1986, 201; Luca 2006, 179.

⁴¹ Nemeti, Roman 1978, 12; Kalmar, Oprinescu 1986, 200; Ardeț 1988, 122, 128, 131; Luca 2006, 227.

⁴² Nemeti, Roman 1978, 12; RAMI 1999, 111; Luca 2006, 230; Sava, Matei 2013, 93–94; Sava 2015, 83–89.

⁴³ Nemeti, Roman 1978, 12; RAMI 1999, 111; Luca 2006, 230; Sava, Matei 2013, 94.

⁴⁴ Nemeti, Roman 1978, 12; Luca 2006, 230.

Cartarea cu precizie a siturilor arheologice a fost și rămâne o prioritate a cercetării arheologice din Banat dar și din restul țării. Ritmul accelerat al îmbunătățirilor funciare și a diverselor lucrări de infrastructură, dublat de „comoditatea” unor așa-zise autorități locale, depășește de multe ori capacitatea breslei arheologilor de a proteja aceste zone. În acest context acțiunea de înregistrare a unor coordonate geografice precise a siturilor cunoscute sau identificate recent trebuie văzută ca esențială în procesul de protejare a patrimoniului arheologic.

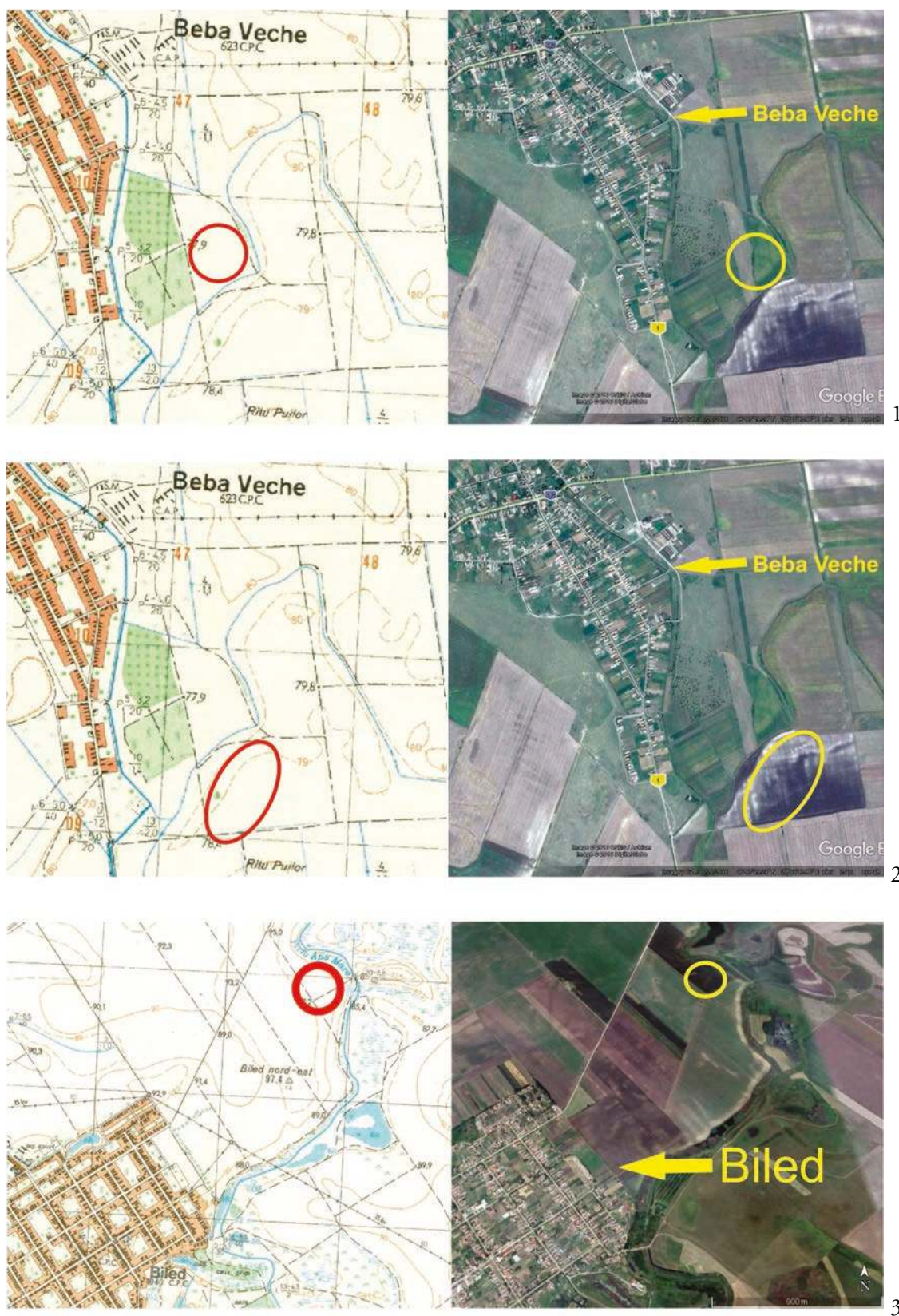
Listă ilustrații

- Pl. 1 1.1. Harta topografică și imagine satelitară cu amplasarea sitului Beba Veche–1; 1.2. Harta topografică și imagine satelitară cu amplasarea sitului Beba Veche–2; 1.3. Harta topografică și imagine satelitară cu amplasarea sitului Biled–10
- Pl. 2 2.1. Harta topografică și imagine satelitară cu amplasarea sitului Iosif–1; 2.2. Harta topografică și imagine satelitară cu amplasarea sitului Otelec–4; 2.3. Harta topografică și imagine satelitară cu amplasarea sitului Pădureni–23
- Pl. 3 1–5. Ceramică atribuită culturii Tisa din situl Beba Veche–1; 6–8. Ceramică atribuită culturii Tisa din situl Beba Veche–2; 9–10. Utilaj litic cioplit din situl Beba Veche–1; 11. Utilaj litic cioplit din situl Biled–10.
- Pl. 4 1–3. Ceramică atribuită neoliticului dezvoltat (cultura Banatului?) din situl Biled–10; 4–6. Ceramică atribuită culturii Tiszapolgár din situl Iosif–1; 7. Ceramică atribuită culturii Baden din situl Otelec–4.
- Pl. 5 1–4. Ceramică atribuită culturii Baden din situl Otelec–4; 5–8. Ceramică atribuită culturii Baden din situl Pădureni–23.

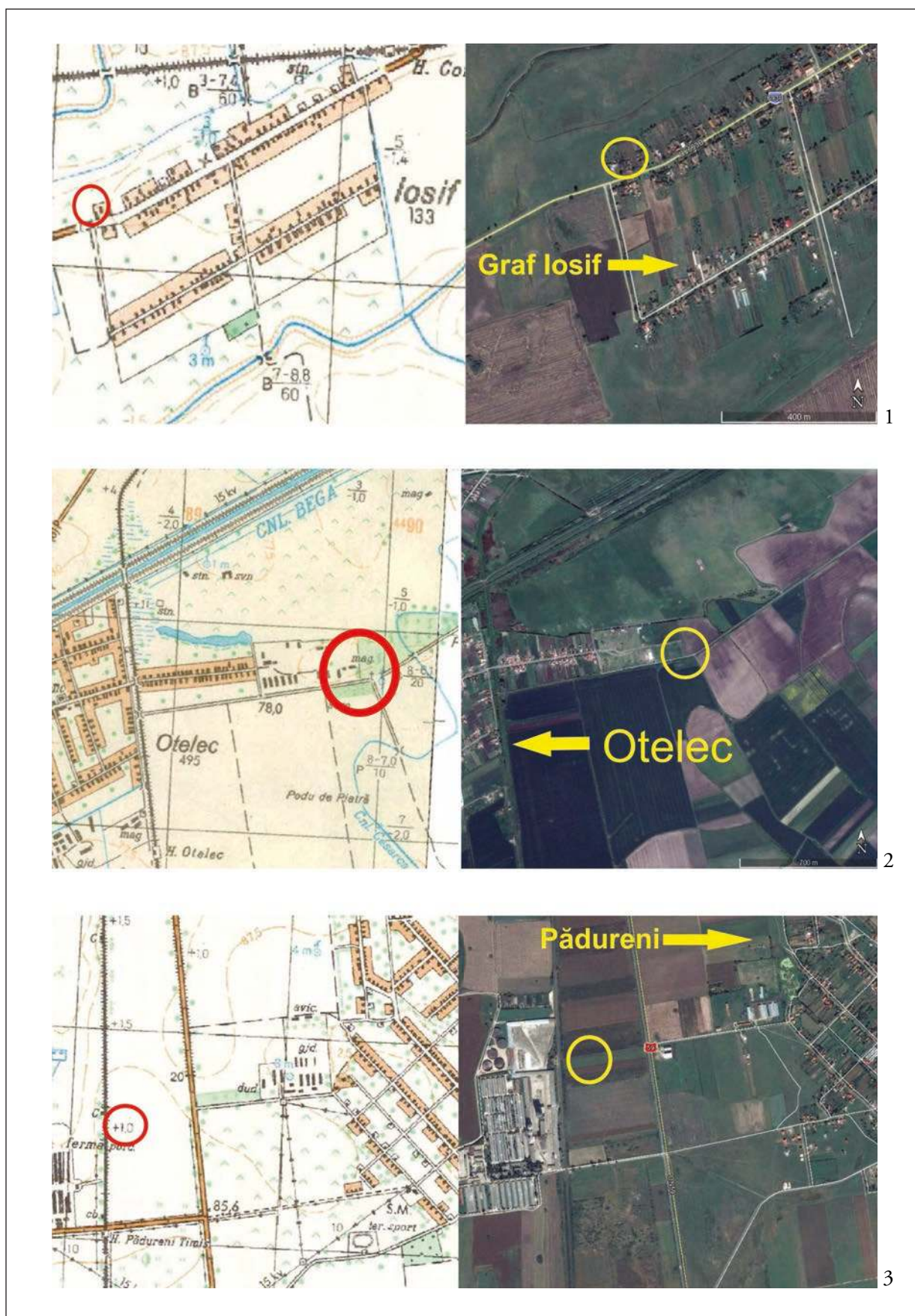
Bibliografie

- Ardeț 1988 Ardeț Adrian, *Considerații privind așezarea Baden de la Timișoara-Freidorf*. În: *Tibiscum*, VII, 1988, p. 121–133.
- Ciocani, Josza 2015 Ciocani Petru, Andrea Jozsa, *Discontinuity in the archaeological research: the prehistoric sites from the surroundings of the Dudeștii Vechi village*. În: *Rediva*, III, 2015, p. 9–52.
- Floca 2013 Floca Cristian, *Liebling. Monografie arheologică*, Timișoara 2013.
- Diaconescu 2009 Diaconescu Dragoș, *Cultura Tiszapolgár în România*, Sibiu, 2009.
- Drașovean 1989 Drașovean Florin, *Observații pe baza unor materiale inedite privind raporturile dintre culturile Starčevo-Criș, Vinča A și lumea liniară în nordul Banatului*. În: *Apulum*, XXI, 1989, p. 9–46.
- Drașovean 1991 Drașovean Fl., *Connections Between Vinča C and Tisa, Herpály, Petrești and Bucovăț Cultures in Northern Banat*. În: *Banatica*, XI, 1991, p. 209–212.
- Drașovean 1991a Drașovean Florin, *Cultura Vinča, fazele C și D în Banat*. În: Gh. Lazarovici, Fl. Drașovean (Eds.), *Cultura Vinča în România*, Timișoara, 1991, p. 59–66.
- Drașovean 1991b Drașovean Florin, *Așezarea vinciană de la Hodoni (com. Satchinez, jud. Timiș)*. În: Gh. Lazarovici, Fl. Drașovean (Eds.), *Cultura Vinča în România*, Timișoara, 1991, p. 73–74.
- Drașovean 1995 Drașovean Florin, *Locuirile neolitice de la Hodoni*. În: *Banatica*, XIII, 1, 1995, p. 53–138.
- Drașovean 2006 Drașovean Florin, *Locuirea eneolitică târzie*. În: Mare Mircea, Tănase Daniela, Florin Drașovean, Georgeta El Susi, Szilárd Sándor Gál, *Timișoara-Freidorf. Cercetările arheologice preventive din anul 2006*, Cluj-Napoca, 2011.
- Drașovean et alii 1996 Drașovean Fl., Țicu D., Munteanu M., *Hodoni. Locuirile neolitice și necropola medieval timpurie*, Reșița, 1996.
- Kalcsov 1999 Kalcsov C-tin, *Repertoriul arheologic al comunei Dudeștii Vechi – fost Beșenova Veche (jud. Timiș)*. În: *Studii de Istorie a Banatului*, XIX–XX, 1995–1996, p. 153–161.
- Kalcsov 2006 Kalcsov C-tin, *Din trecutul acestor meleaguri*. În: A. Ronkov, I. Sârbu (eds.), *Monografia Localității Dudeștii Vechi, jud. Timiș*, Timișoara, 2006, p. 27–50.
- Kalmar 1984 Kalmar Zoia, *Materiale neo-eneolitice intrate în colecția Muzeului de Istorie al Transilvaniei (I)*. În: *Acta Musei Napocensis*, XXI, 1984, p. 391–403.
- Kalmar, Oprinescu 1986 Kalmar Zoia, Oprinescu Adriana, *Descoperiri Baden-Coțofeni în Banat*. În: *Tibiscum*, VI, 1986, p. 199–209.

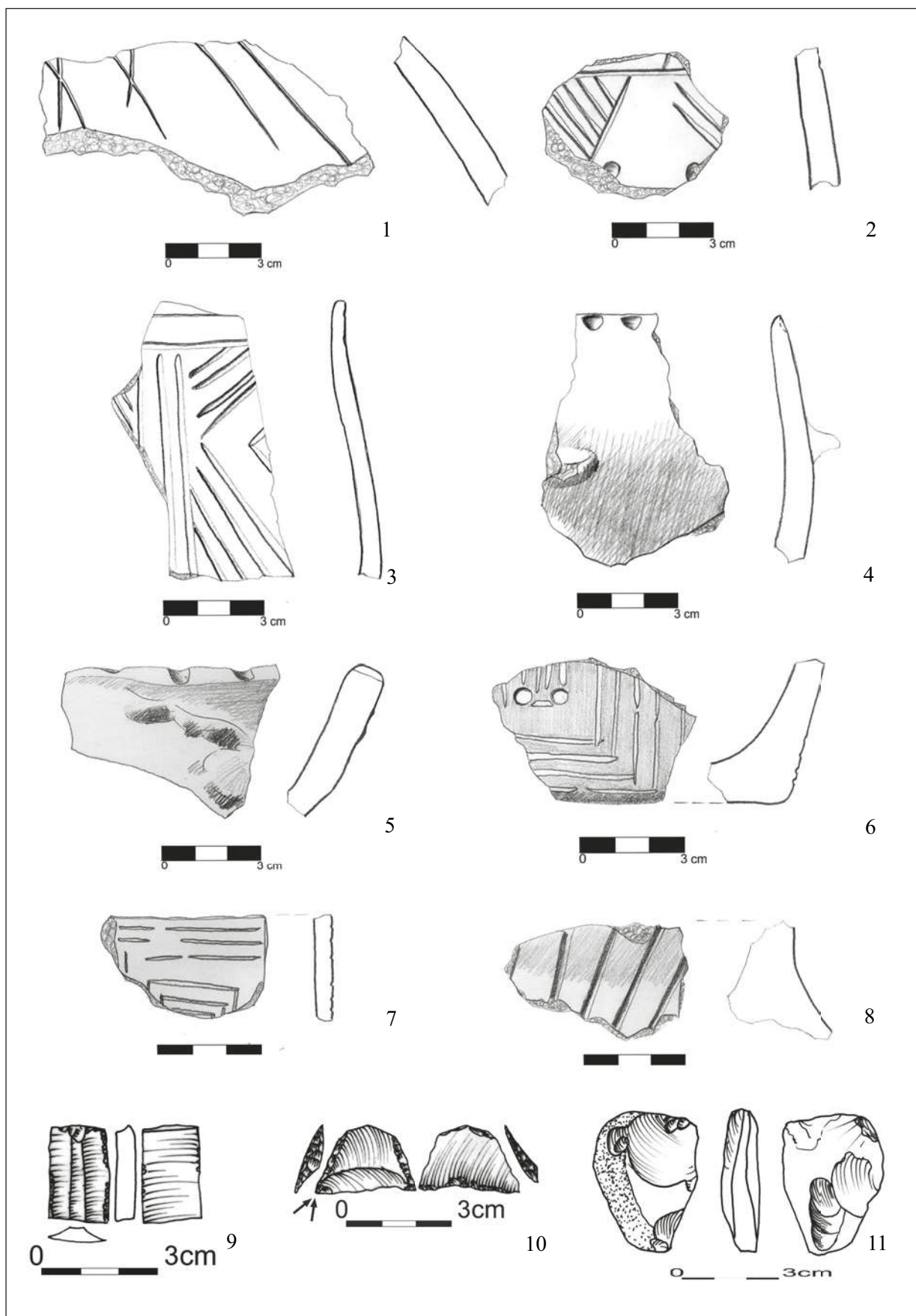
- Lazarovici 1971 Lazarovici Gheorghe, *Unele probleme ale neoliticului din Banat*. În: *Banatica*, I, 1971, p. 17–60.
- Lazarovici 1975 Lazarovici Gheorghe, *Despre enoliticul timpuriu din Banat*. În: *Tibiscus*, IV, 1975, p. 9–31.
- Lazarovici 1976 Lazarovici Gheorghe, *Fragen der neolithischen Keramik im Banat*. În: *Festschrift für Richard Pittioni zum siebzigsten Geburtstag*, Viena, 1976, p. 203–234.
- Lazarovici 1979 Lazarovici Gheorghe, *Neoliticul Banatului*, Cluj-Napoca, 1979.
- Lazarovici 1981 Lazarovici Gheorghe, *Die Periodisierung der Vinča-Kultur im Rumänien*. În: *Prähistorische Zeitschrift*, 56, 1981, p. 169–196.
- Lazarovici 1983 Lazarovici Gheorghe, *Principalele probleme ale culturii Tiszapolgar în Romania*. În: *Acta Musei Napocensis*, XX, 1983, p. 3–31.
- Lazarovici 1987 Lazarovici Gheorghe, „Șocul” Vinča C în Transilvania. *Contribuții la geneza eneoliticului timpuriu*. În: *Acta Musei Porolissensis*, XI, 1987, p. 33–56.
- Lazarovici 1991 Lazarovici Gheorghe, *Așezarea și grupul Bucovăț*, Timișoara, 1991.
- Lazarovici 1993 Lazarovici Gheorghe, *Les carpates Meridionales et La Transylvanie*. În: *Atlas de Neolitique Europeen*, Vol. I, L'Europe Orientale, (Marcel Otte), Liege, 1993, p. 243–284.
- Lazarovici-Munteanu 1982 Lazarovici Gheorghe, Munteanu Ioan, *Așezarea eneolitică de la Slatina Timiș*. În: *Studii și Comunicări Caransebeș*, IV, 1982, p. 121–136.
- Lazarovici, Lazarovici 2006 Lazarovici Cornelia-Magda, Lazarovici Gheorghe, *Arhitectura neoliticului și epocii cuprului din România. I. Neoliticul*, Iași, 2006.
- Lazarovici et alii 1983 Lazarovici Gheorghe, Resch Friederich, Ghermann Carol, *Descoperiri arheologice la Timișoara-Freidorf*. În: *Banatica*, VII, 1983, p. 35–52.
- Lazarovici et alii 2001 Lazarovici Gheorghe, Kalmar Zoia, Drașovean Florin, *Parța. Monografie arheologică*, 1–2. Timișoara, 2001.
- Luca 2006 Luca Sabin Adrian, *Descoperiri arheologice din Banatul Românesc – Repertoriu*, Alba Iulia / Sibiu, 2006,
- Măruia et alii 2011 Măruia Liviu, Micle Dorel; Cîntar Adrian; Ardelean M.; Stavilă Andrei, Bolcu Lavinia, Borlea Oana, Horak Petru; Timoc Călin; Floca Cristian, Vidra Lucian, *ArheoGIS. Baza de date a siturilor arheologice cuprinse în Lista Monumentelor Istorice a județului Timiș. Rezultatele cercetărilor de teren*, Cluj-Napoca, 2011.
- Medeleț, Bugilan 1987 Medeleț Florin, Bugilan Ioan, *Contribuții la problema și la repertoriul movilelor de pământ din Banat*. În: *Banatica*, IX, 1987, p. 88–197.
- Micle, Rogozea 2017 Micle Dorel, Rogozea Octavian-Cristian, *Contribuții la repertoriul descoperirilor atribuite secolelor II–IV din vestul României*. În: *Arheovest*, V, 2017, p. 483–520.
- Moga 1969 Moga Marius, *Muzeul regional al Banatului*. În: *Revista Muzeelor*, III, 1969, p. 294–296.
- Moroz-Pop 1979 Moroz-Pop Maria, *Așezarea eneolitică de la Sacoșu Mare (raport preliminar)*. În: *Banatica*, V, 1979, p. 541–546.
- Oprinescu 1981 Oprinescu Adriana, *Răspândirea culturii Tiszapolgár-Românești în Banat*. În: *Banatica*, VI, 1981, p. 43–50.
- RAMI 1999 *Repertoriul arheologic al Mureșului Inferior* (coordonator I. H. Crișan), Timișoara, 1999.
- Rogozea 2015 Rogozea Octavian-Cristian, *Noi așezări neolitice și eneolitice descoperite în județul Timiș*. În: *Sargetia*, VI, Serie Nouă, 2015, p. 123–144.
- Rogozea 2016 Rogozea Octavian-Cristian, *Descoperiri neolitice și eneolitice recente în județul Timiș*. În: *Patrimonium Banaticum*, VI, 2016, p. 9–30.
- Rogozea, Rogozea 2016 Rogozea Octavian-Cristian, Rogozea Petru, *Contribuții la repertoriul așezărilor atribuite epocii bronzului din vestul României*. În: *Sargetia*, VII, Serie Nouă, 2016, 139–200.
- Roman, Némethi 1978 Roman Petre Ion, Némethi István, *Cultura Baden în România*, București, 1978.
- Rusu 1971 Rusu Mircea, *Cultura Tisa*. În *Banatica*, I, 1971, p. 77–83.
- Schier 2009 Scheir Wolfram, *Tell Formation and Architectural Sequence at Late Neolithic Uivar (Romania)*. În: Fl. Drașovean, D. L. Ciobotaru, Margaret Maddison, *Ten Years After: The Neolithic of the Balkans, as Uncovered by the Last Decade of Reserch*, Timișoara, 2009, p. 219–233.

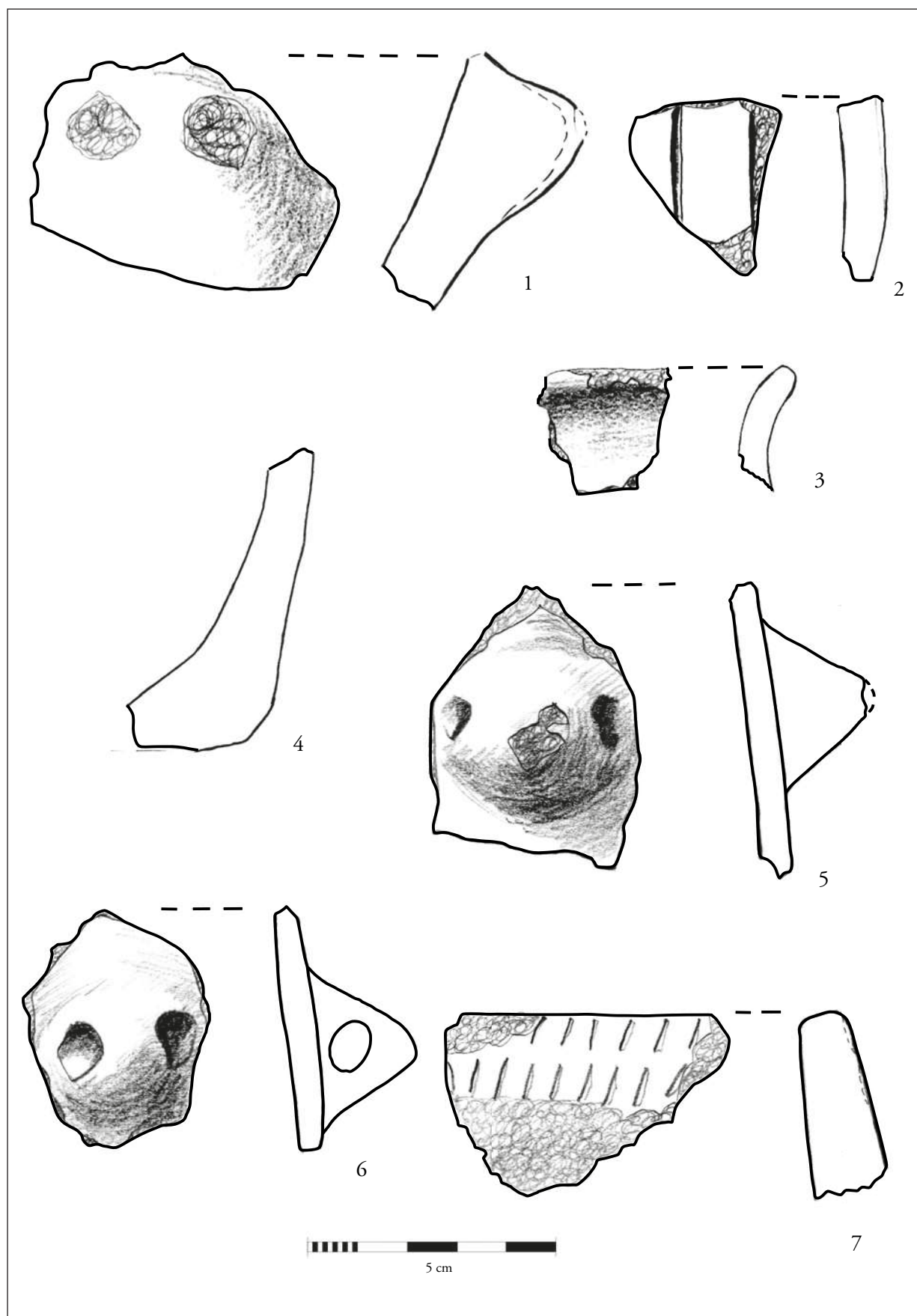
Planșa 1

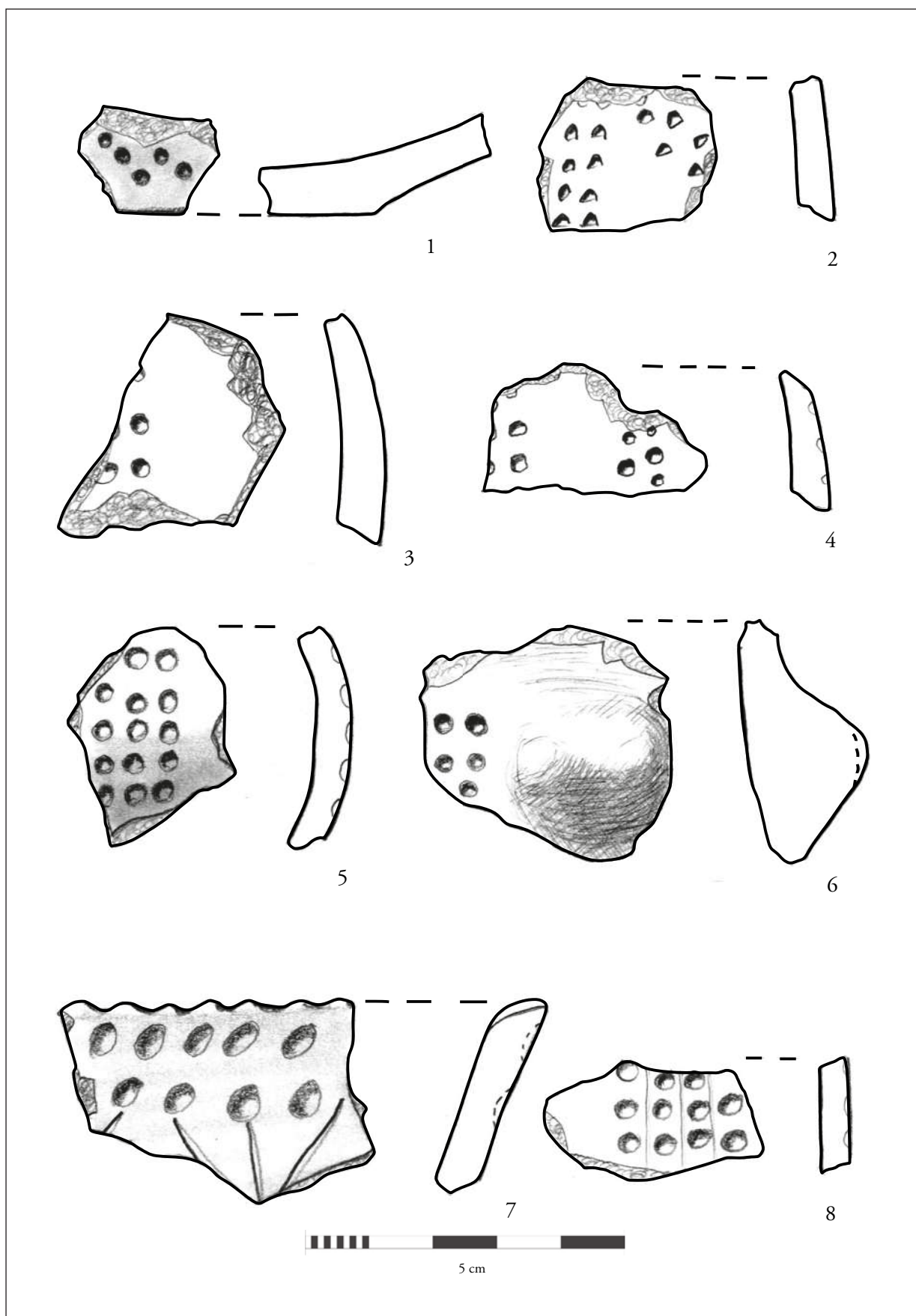
Planșa 2

Planşa 3

Planșa 4

Planșa 5

CONTRIBUȚII LA REPERTORIUL ARHEOLOGIC AL CLISURII DUNĂRII ȘI AL ȚĂRII ALMĂJULUI. DESCOPERIRI ATRIBUITE CULTURII COȚOFENI, PRIMEI VÂRSTE A EPOCII FIERULUI ȘI EVULUI MEDIU

Octavian-Cristian Rogozea, Andrei Stavilă**, Petru Rogozea***, Mihaela Vasile****

Beiträge zur archäologisches Repertoire des Eisernes Tor Gebiet der Donau und des Almasch Landes. Funde die zur Coțofeni Kultur – erste Phase der Eisenzeit, Bronzezeit und Mittelalter – zugeschrieben sind

Abstract: *Beiträge das archäologisches Repertoire der Donaueingebucht und Das Land von Almaj. Zugeschriebene Entdeckungen der Coțofeni Kultur, erste Teil der Eisenzeit und Mittelalter.* Der vorliegende Studie regt sich an in die Spezialität Bibliografie spät kupferzeit /frühe Bronzezeit, Hallstatzeit und spät Mittelalter Entdeckungen einfügen. Die Materialien stammen von menschliche Siedlungen aus Höhlen die sich in der Donaueingebucht (Peștera Livadiței, Peștera Ponicova, Peștera Fluturilor), Caraș-Schlucht (Peștera Osoaia/103) oder aus menschliche urgeschichtliche hohe Orte aus Land von Almaj befinden.

Schlagwörter: *Kupferzeit, Coțofeni Kultur (Phase III), ältere Eisenzeit, Mittelalter (XVI-XVIII Jahrhunderte)*

Cuvinte cheie: *eneolitic, cultura Coțofeni (faza III), prima vârstă a Epocii Fierului, Ev Mediu (secolele XVI-XVIII)*

1. Introducere

Cercetarea endocarstului din sud-vestul României a reprezentat în anii '80 o prioritate a arheologiei românești¹. Procesul de cunoaștere a locuirii umane din peșteri nu a încetat nici în perioada anilor 2006–2008 însă cercetările din acest interval, în care au fost identificate materiale caracteristice eneoliticului final, epocii bronzului, primei vârste a Epocii Fierului și Evului Mediu Târziu, nu au văzut lumina tiparului până în momentul de față.

Tot în intervalul cuprins între anii '80–'90 arheologia bănățeană cunoaște și o dezvoltare a cercetării locuirilor umane preistorice din zona muntoasă. O parte dintre aceste cercetări au fost introduse în circuitul științific imediat după finalizarea cercetărilor², în timp ce altele nu au fost publicate din cauze obiective până în momentul de față. Din cea de-a doua categorie fac parte și rezultatele săpăturii arheologice de pe Dealul Cozacica din hotarul comunei Prigor rămase inedite și pe care dorim să le punem la dispoziția specialiștilor.

2. Repertoriul descoperirilor

2.1. Peștera Livadiței (com. Coronini, jud. Caraș-Severin)

a. Istoricul cercetărilor: Peștera Livadiței cunoscută în literatura de specialitate și sub denumirile de „Gaura Livadiței”, „Gaura de pe Rolul Livadiței” sau „Peștera Livodiței” a fost cercetată pentru prima dată în anul 1972 de către Vasile Boroneanț³, ulterior în anul 1975 acesta mai organizează o campanie de cercetări alături de Elena Terzea⁴. În cele două campanii de cercetări arheologice a fost posibilă

* Universitatea de Vest Timișoara, Bd. Vasile Pârvan, nr. 4, e-mail: rogozeaoctavian@yahoo.com.

** Universitatea de Vest Timișoara, Bd. Vasile Pârvan, nr. 4, e-mail: andrei.stavila87@e-uvv.ro.

*** Cercetător independent, e-mail: rogozeapetru@yahoo.com.

*** Cercetător independent, e-mail: mihaelamvasile@gmail.com.

¹ Petrovsky, Cădariu 1979, 35–68; Petrovsky *et alii* 1981, 429–462; Rogozea 1986, 198–208; Rogozea 1987, 347–362; Petrescu 2000.

² Maxim 1993, 65–74.

³ Boroneanț 1979, 143.

⁴ Terzea 1979, 111–114; Boroneanț 2000, 20.

documentarea a trei nivele de locuire, astfel cel mai vechi orizont legându-se de o locuire din paleoliticul mijlociu, documentată prin materiale litice⁵, faună fosilă, dar și o falangă de *Homo neanderthalensis*⁶. Următorul nivel de locuire, cu o grosime de 0,15 m, se leagă de perioada mijlocie a primei vârste a Epocii Fierului, aceasta fiind documentată printr-o serie de vetre de foc a căror diametru variază între 1 și 1,5 m⁷, materiale ceramice și faună. Locuirea din perioada Evului Mediu Dezvoltat (secolele XIV-XV) este una de scurtă durată. Mențiunile istoriografice referitoare la această peșteră au în general caracter de repertoriu, acestea făcând trimitere la descoperirile paleolitice și de Epoca Fierului⁸.

b. Coordonate geografice (centru aproximativ sit): 44°39'53.31"N 21°41'57.59"E, 112 m altitudine.

c. Coordonate STEREO 70 (centru aproximativ sit): 238427.13701, 357033.90969.

d. Repere geografice: situl se află la 1,7 km sud-vest de biserica catolică din Sfânta Elena, la 9,5 km sud-est de biserica ortodoxă Adormirea Maicii Domnului din Moldova Veche și la 70 m vest de șoseaua Coronini-Liubcova (DN57).

e. Reper hidrografic: situl se află la 61 m vest de Dunăre.

f. Forma de relief: Peștera Livadiței este localizată în zona carstică a Clisurii Dunării, fiind o peșteră naturală, compusă dintr-o succesiune de galerii, cea principală totalizând 25 m lungime și având o orientare sudică. Intrarea în peșteră are 6,5 m înălțime și 4 m lățime, având o altitudine relativă de 70 m față de nivelul Dunării. Peștera este localizată din punct de vedere administrativ în teritoriul localității Coronini, jud. Caraș Severin.

g. Materialul arheologic: ceramica descoperită aici pot fi atribuită eneoliticului târziu și primei vârste a Epocii Fierului. Fragmentele ceramice specifice eneoliticului târziu (Pl. 4/2–4) sunt realizate dintr-o pastă degresată cu nisip cu bobul mare. Suprafața interioară a acestora este netezită spre deosebire de suprafața exterioară care este lustruită neglijent. Suprafețele sunt fie brune cu flec negru, fie negre complet. Suprafețele acestora sunt decorate cu motive compuse din incizii „în rețea”. Materialul specific primei Epocii a Fierului este reprezentat exclusiv printr-un bol realizat dintr-o pastă fină, bine frământată, având ca degresant nisipul fin. Suprafața exterioară a vasului este lustruită, aceasta având un aspect metalic, pe când cea interioară este exfoliată. Arderea a fost una reducătoare, rezultând astfel o culoare specifică cenușiu-negricioasă. Decorul este realizat prin lustruire, fiind dispus atât pe gâtul vasului, cât și pe diametrul maxim al acestuia. Decorul aflat pe gâtul vasului este dispus în zigzag, fiind încadrat atât în partea superioară, cât și în cea inferioară de linii dispuse orizontal, pe când diametrul maxim a fost decorat cu grupuri formate din câte cinci linii scurte dispuse vertical (Pl. 4/1).

2.2. Carașova–2/Peștera Osoaia/103 (com. Carașova, jud. Caraș-Severin)

a. Istoricul cercetărilor: Peștera Osoaia a fost descoperită în anii '80 de către membrii asociației speologice Exploratorii din Reșița, la vremea respectivă cercetându-se doar 25 m din galeria principală de acces. În anul 1997, Radu Pușcaș, speolog membru al Asociației Prusik din Timișoara, a identificat o strâmtoare ce părea să indice posibilitatea unei continuări și decolmatând-o pe o lungime de 2 m, a debușat într-o nouă galerie, de 100 m. La capătul acesteia se afla o prăbușire, ceea ce i-a dus pe speologi cu gândul la existența unei continuări sau a unei foste intrări prăbușite. În urma unei cartografieri de suprafață, cea de-a doua variantă s-a verificat. La cercetarea galeriei nou descoperite, speologul a observat pe planșeul acesteia numeroase fragmente ceramice, alături de mărturii paleontologice. Prin urmare, în anul 2000, speologii reșițeni au adus mai multe dintre aceste fragmente ceramice unor specialiști, ele fiind încadrate cronologic Evului Mediu. În primăvara anului 2006, Mihaela Vasile, Radu Pușcaș și Liviu Măruia au descoperit aici și fragmente ceramice specifice culturii Coțofeni⁹.

b. Coordonate geografice (centru aproximativ sit): 45°12'16.69"N 20°28'3.75"E, 331 m altitudine.

c. Coordonate STEREO 70 (centru aproximativ sit): 255321.123, 416411.649.

d. Repere geografice: situl se află la 1,4 km nord-est de biserica romano-catolică din Carașova, la 7,5 km sud-vest de biserica ortodoxă din Doman, la 6 km sud-est de biserica romano-catolică din

⁵ Petrescu 2000, Pl. XXX/19–21.

⁶ Boroneanț 2000, 20.

⁷ Petrescu 2000, 92; Pl. XIX/2.

⁸ Morintz 1973, 384; Petrovsky 1977, 448; Béla 1982, 551; Rogozea 1987, 358; Gumă 1993, 217, 293; Vulpe 1986, 61;

⁹ Vasile 2006, 33–35.

Clocotici și la 965 m vest de șoseaua județeană Carașova-Reșița (DJ58). Din punct de vedere speologic, se află în bazinul carstic nr. 2238, fiind înregistrată cu nr. de cadastru 103.

e. Reper hidrografic: locuirea se află la 120 m nord de râul Caraș.

f. Forma de relief: se află în versantul stâng al Cheilor Carașului, în Dealul Ciopleaia. Intrarea are 5 m lățime și 3 m înălțime, dezvoltarea sa fiind de 125 m, cu o denivelare pozitivă de 1,6 m.

g. Materialul arheologic: materialele arheologice de aici pot fi atribuite din punct de vedere cronologic preistoriei (Eneoliticului târziu/Epocii timpurii a Bronzului) și Evului Mediu Târziu (secolele XVI-XVIII). Fragmentele ceramice încadrabile Eneoliticului târziu sunt caracterizate de o pastă degresată cu nisip cu bobul mare, suprafețele interioare fiind netezite atent sau lustruite. Suprafețele exterioare au culoarea brună sau cărămizie, sunt netezite și decorate cu incizii în diverse combinații (Pl. 4/6–12). Un singur fragment, cu ambele suprafețe negre și lustruite, are pasta degresată cu nisip fin și este decorat în tehnica *furchenstich* (Pl. 4/13). Fragmentele ceramice medievale aparțin unor oale cu buza tăiată drept, evazată puternic și cu nervură sub buză (Pl. 4/15) sau canelură orizontală pe partea exterioară a buzei (Pl. 4/14).

2.3. Peștera Fluturilor (com. Dubova, jud. Mehedinți)

a. Istoricul cercetărilor: Peștera Fluturilor, Gaura Fluturilor sau Gaura de la Șălitrari a fost cercetată în anii 1964–1965 de către Vasile Boroneanț, fără a se realiza însă săpături arheologice. Totuși, aici au fost identificate urme de locuire datând din prima vârstă a Epocii Fierului, perioada medievală târzie (secolul al XVII-lea) și perioada modernă¹⁰. În lucrarea sa privind cercetările arheologice din endocarstul arealului de sud-vest al României, Petru Rogoza precizează faptul că urmele de locuire datează încă din perioada neoliticului, peștera încetând a mai fi utilizată odată cu secolul al XIX-lea¹¹. Sorin Marius Petrescu discutând locuirea umană din peșterile din Banat, vorbește și despre descoperirile de aici menționând identificarea în gura peșterii a unor fragmente ceramice databile în secolul al XVII-lea, dar și material ceramic și vetre de foc¹².

b. Coordonate geografice (centru aproximativ sit): 44°35'46.72"N, 22°15'23.29"E, 204 m altitudine.

c. Coordonate STEREO 70 (centru aproximativ sit): 282330.983, 347767.413.

d. Repere geografice: situl se află la 18,5 km sud-vest de biserica catolică din Orșova, la 29 km sud-est de biserica catolică cehă din Liubcova, la 35 km sud-vest de biserica ortodoxă din Eftimie Murgu.

e. Reper hidrografic: peștera se află la 820 m nord-vest de Dunăre și la 111 m est de Pârâul Morii.

f. Forma de relief: Peștera reprezintă o cavitate naturală localizată în masivul Ciucaru Mare, prezentând o desfășurare a galeriilor pe o lungime totală de 158 m. Cavitata presupune o singură intrare ale cărei dimensiuni sunt de 1,8 m înălțime și 1,9 m lățime, altitudinea absolută a peșterii fiind de 190 m¹³.

g. Materialul arheologic: fragmentele ceramice de aici aparțin eneoliticului târziu. Acestea au suprafața interioară lustruită superficial și neglijent. Suprafața exterioară este netezită și are culori care variază de la brun închis la brun deschis. Ca degresant în pastă a fost preferat nisipul cu bobul mare. Decorurile sunt formate din incizii subțiri în rețea (Pl. 5/2, 4), incizii cu o lățime medie care formează rețele încadrate de incizii verticale (Pl. 5/1, 5), incizii cu o lățime medie, oblice asociate cu împunsături (Pl. 5/3) și incizii late, verticale și oblice (Pl. 5/8). Un singur fragment, degresat cu nisip fin, are ambele suprafețe negre și este decorat cu incizii verticale scurte (Pl. 5/6).

2.4. Peștera Poncova (com. Dubova, jud. Mehedinți)

a. Istoricul cercetărilor: Cunoscută mai cu seamă în literatura de specialitate sub denumirea de „Cuina Turcului”, Peștera Poncova reprezintă una dintre cele mai cercetate peșteri din Clisura Dunării, presupunând totodată și o stratigrafie complexă. Un studiu complet asupra cercetărilor din cadrul peșterii a fost publicat de către Alexandru Păunescu¹⁴, acesta punând în discuție multiplele nivele de locuire documentate aici, cel mai vechi legându-se de perioada epipaleolitică. Totodată, în cadrul depozitului peșterii

¹⁰ Boroneanț 2000, 87; Pl. 113.

¹¹ Rogoza 1987, 348.

¹² Petrescu 2004, 16.

¹³ Boroneanț 2000, 87.

¹⁴ Păunescu 1978.

au fost cercetate secvențe de locuire din neolitic, perioada de tranziție la Epoca Bronzului, prima vârstă a Epocii Fierului (etapa Ha B), precum și perioada evului mediu timpuriu și târziu. Cercetări de o mai mică amploare au fost realizate, în fața peșterii, de către Vasile Boroneanț alături de Ștefan Roman, în 1965, aceștia oprindu-se pe nivelul de locuire neolitic. Pentru perioada de trecere la epoca bronzului, pe lângă descoperirile Coțofeni sesizate și de către Al. Păunescu, cei doi menționează și materiale Vučedol și Kostolač¹⁵. Referiri frecvente privind acest punct arheologic apar în contextul discutării unor fenomene culturale sau etape cronologice, exemple în acest sens fiind perioada neolitică¹⁶ sau cea a evului mediu timpuriu¹⁷, precum și în cadrul unor lucrări de repertoriere a peșterilor cu urme de locuire¹⁸.

b. Coordonate geografice (centru aproximativ sit): 44°35'43.77"N, 22°15'20.12"E, 174 m altitudine.

c. Coordonate STEREO 70 (centru aproximativ sit): 282258.222, 347678.463.

d. Repere geografice: peștera se află la 17 km NNE de biserica ortodoxă din Lepensky Vir, la 18,5 km sud-vest de biserica romano-catolică din Orșova și la 22 km la nord-vest de biserica ortodoxă din Grabovica.

e. Reper hidrografic: peștera se află la 723 m nord-vest de Dunăre și la 148 m sud de Pârâul Morii.

f. Forma de relief: Peștera Poniceva reprezintă o cavitate naturală săpată în calcarele Masivului Ciurcaru Mare, aflat în teritoriul administrativ al localității Dubova, jud. Mehedinți. Peștera reprezintă, prin cei 166 m de galerii, cea mai mare cavitate naturală din arealul sudic al Munților Banatului, prezentând un grad ridicat al evoluției golului endocastic, dat în principal de prezența celor două intrări, una dinspre Cheile Ponicevei, iar cealaltă prin Cazanele Dunării. Peștera prezintă și o galerie activă, alimentată de Ogașul Ponicevei, care la viituri modelează depozitele sedimentare, iar pe de altă parte creșterile de nivel ale Dunării alimentează un lac de acumulare interior al peșterii care inundă un sector apreciabil al galeriilor¹⁹.

g. Materialul arheologic: materialele arheologice descoperite aici, mai precis în Galeria Liliacilor, pot fi încadrate sub aspect cronologic în Eneoliticul târziu, prima vârstă a Epocii Fierului și în Evul Mediu Târziu (secolele XVI-XVIII). Materialele ceramice eneolitice sunt modelate dintr-o pastă degresată cu nisip cu bobul mare. Suprafața interioară este lustruită superficial. Suprafețele exterioare sunt doar netezite. Culorile oscilează de la brun-negru la brun deschis. Decorurile sunt realizate din incizii subțiri sau mai late, oblice sau incizii subțiri verticale și oblice (Pl. 5/9). Din repertoriul formelor întâlnite în cadrul acestei culturi a putut fi identificat doar vasul cu corp globular, gât înalt și buza ușor evazată (Pl. 7/1).

Fragmentele ceramice încadrabile primei vârste a Epocii Fierului, analizate în rândurile de mai jos, sunt realizate dintr-o pastă de bună calitate, acestea putând fi încadrate speciilor semifină și fină. Degresarea pastei s-a realizat cu ajutorul nisipului fin, într-un singur caz fiind utilizat nisipul asociat pietricelelor cu bobul mare (Pl. 6/4). Ceramica încadrabilă categoriei semifine a presupus sub aspectul tratării suprafețelor aplicarea unui slip, ceea ce conferă un aspect neted al pereților vaselor, iar în ceea ce privește ceramica fină aceștia au fost lustruiți presupunând în unele cazuri un lustru metalic. Culorile documentate în cadrul lotului de ceramică sunt cele caracteristice perioadei, predominând culoarea neagră, la care se adaugă cea brun închisă, brun roșcată sau roșcată. Repertoriul decorurilor este unul restrâns, individualizându-se canelura asociată unor impresiuni digitale (Pl. 6/6), canelurile înguste dispuse orizontal (Pl. 6/2), canelura dispusă pe buza vasului (Pl. 6/9; Pl. 7/3,5), brâul alveolar dispus pe gâtul vasului (Pl. 6/4) și impresiunea cu „șnur fals” dispus în linii orizontale sub buza vasului (Pl. 6/1; 7/4) sau impresiuni sub forma literei „S” (Pl. 7/4). Totodată se individualizează și un decor realizat dintr-o succesiune de puncte incizate dispuse în linii orizontale, secundate de un registru de linii scurte (Pl. 5/7). Formele care se pot reconstitui se leagă de prezența străchinii tronconice cu buza dreaptă (Pl. 6/3) sau invazată (Pl. 6/9), vasul borcan cu buza ușor evazată și rotunjită (Pl. 6/4) sau cel cu buza puternic răsfrântă spre exterior (Pl. 6/4; Pl. 7/2) și amfora (Pl. 6/1). Din cadrul peșterii au mai fost salvate și două toarte, una de formă tubulară (Pl. 6/5) și una ovaloidă în secțiune (Pl. 6/7).

¹⁵ Boroneanț 2000, 87; Boroneanț 1966, 2.

¹⁶ Lazarovici 1975, 10; Lazarovici 1977, 15; Lazarovici 1977a, 23; Lazarovici 1979, 28; Comșa 1993, 13; Drașovean 2001, 34–35;

¹⁷ Uzun 1980, 128; Stanciu 2000, 154; Oța 2004, 511; Mare 2004, 170–171; Dulea 2001, 232.

¹⁸ Rogozea 1987, 348; Petrescu 2000, 35, 90, 148, Pl. CXIV/8; Petrescu 2010, 40, 101;

¹⁹ Cocean 1995, 173–174.

Fragmentul ceramic medieval târziu provine de la o oală cu buza evazată cu o canelură orizontală pe exteriorul buzei (**Fig. 7/6**).

2.5. Putna-Dealul Cozacica (com. Prigor, jud. Caraș-Severin)

a. Istoricul cercetărilor: Cercetarea arheologică a acestui punct a debutat în anul 1988, când arheologul Richard Petrovsky a trasat cinci secțiuni²⁰. Au fost descoperite două locuințe atribuite Eneoliticului, mai precis culturii Coțofeni. Sub aspect stratigrafic au fost identificate două straturi: solul actual (-0,15-0,25 m), strat de cultură cu materiale Coțofeni (-0,25-0,8/1 m). La -1 m de la nivelul actual apare stânca. O nouă cercetare a Dealului Cozacica a avut loc în anul 1997 când au fost trasate două secțiuni. Cu acest prilej au fost descoperite materiale atribuite de autorii cercetării epocii bronzului²¹. Dealul Cozacica, alături de materialele preistorice de aici, mai este amintit și într-un studiu din 2016, dedicat unor descoperiri recente din hotarul comunei Prigor²².

b. Coordonate geografice (centru aproximativ sit): 44°55'10.70"N, 22° 9'15.76"E, 420 m altitudine.

c. Coordonate STEREO 70 (centru aproximativ sit): 275498.73243, 383962.71505.

d. Repere geografice: situl se află la 6,6 km SSE de biserica ortodoxă din Borlovenii Noi, la 6,7 km nord-vest de biserica ortodoxă din Eftimia Murgu și la 7,3 km nord-est de biserica ortodoxă din Pîrlipăț.

e. Reper hidrografic: 1,34 km vest de pârâul Prigor.

f. Forma de relief: situl este amplasat pe un grind.

g. Materialul arheologic: Locuința 1, de formă dreptunghiulară, este orientată NE-SV și are laturile lungi de 2,5 m. Latura scurtă are 2,1 m. În colțul de NV al acesteia a fost identificat o vatră dreptunghiulară, cu latura lungă de 1,25 m și latura scurtă de 0,75 m. Locuința 2, aproximativ pătrată, are laturile de 2,5 m și pare a fi orientată nord-sud. Pe grundul acesteia au fost identificate trei vetre ovale cu o lungime de 0,35 m și o lățime de 0,32 m. La materialele descoperite cu ocazia cercetărilor din anul 1988 nu am avut acces, acestea fiind depozitate la Muzeul de Etnografie și al Regimentului de Graniță din Caransebeș. Fragmente ceramice specifice culturii Coțofeni descoperite în urma unor cercetări de suprafață făcute pe Dealul Cozacica ne-au fost puse la dispoziție cu amabilitate de către Ovidiu Bozu²³.

3. Concluzii

Materialele eneolitice târzii din Peștera Livadiței, Carașova-2/Peștera Osoaia/103, Peștera Fluturilor, Peștera Ponicovală și Putna-Dealul Cozacica pot fi atribuite pe baza caracteristicilor morfologice fazei a III-a a culturii Coțofeni.

În peșterile din acest areal descoperiri similare sunt cunoscute la Carașova-Peștera Cerbului²⁴, Dubova-Cuina Turcului²⁵, Herculan-Peștera Hoților (nivelurile h-f)²⁶, Peștera Oilor²⁷ și Românești-Peștera Românești/Peștera cu Apă²⁸. Revenind la locuirea din Peștera Osoaia/103 trebuie subliniat că în proximitatea Carașovei locuiri Coțofeni nu sunt semnalate numai în peșteri ci și pe Dâmbul Morii²⁹ aflat la doar 750 m vest de acestea.

Locuiri pe zone înalte, similare celei de pe Dealul Putna, sunt cunoscute în județul Caraș-Severin la Bănia-Cracu Otara³⁰, Bocșa Montană-Colțan³¹, Bocșa-Gruniul Cetății³², Bogâltin³³, Mehadica-Cioaca

²⁰ Ne exprimăm mulțumirile și pe această cale pentru amabilitatea cu care ne-au fost cedate spre publicare rezultatele acestei cercetări.

²¹ Țeicu 2003, 352–354; Bozu, Rotaru 2016, 949.

²² Bozu, Rotaru 2016, 949–965.

²³ Ne exprimăm mulțumirile și pe această cale.

²⁴ Petrovsky, Cădariu 1979, 37–38.

²⁵ Roman 1976, 43.

²⁶ Roman 1976, 43; Ciugudean 2000, 50–51; Petrescu 2000, 60.

²⁷ Petrescu 2000, 130; Ciugudean 2000, 50–51; Petrescu 2000a, 60. Cod speo. 2144/63.

²⁸ Ciugudean 2000, 50–51; Moga, Sârbu 2003, 45–52; Luca 2006, 212.

²⁹ Cădariu, Petrovsky 1975, 148. Coordonate GPS: 45°12'20.45"N 21°52'25.80"E (informație amabilă Gh. Lazarovici).

³⁰ Petrovsky, Cădariu 1979, 47.

³¹ Gumă, Săcărîn 1981, 59–95.

³² Cădariu 1974, 75–76; Roman 1976, 43; Petrovsky, Cădariu 1979, 47.

³³ Petrescu 2001, 41; Luca 2006, 45.

*Mică*³⁴, Moldova Veche-*Humca* (în nivelul inferior)³⁵, *Cuptoare-Piatra Ilișovii*³⁶, *Vârful Gogâltan*³⁷ sau în imediata apropiere la *Prigor-Dealul Grădeș*³⁸.

Materialele arheologice încadrabile primei vârste a Epocii Fierului provin din cadrul a două peșteri analizate mai sus și anume Peștera Livadiței și Peștera Ponicoa. În Peștera Livadiței a fost identificat un fragment dintr-un vas a cărui morfologie îl încadrează manifestărilor culturale Basarabi. Așezări în care au fost documentate nivele de locuire Basarabi au mai fost surprinse la Berzeasca – „I.F.E.T.”³⁹, Gornea – „Țărmuri”⁴⁰ sau „Pod Păzăriște”⁴¹, Valea Timișului⁴², Peștera Gaura Ungurului sau Peștera Colțul Cătănii⁴³. Fragmentele ceramice provenite din cadrul Peșterii Ponicoa, deși deosebit de fragmentare, oferă minime indicii în vederea încadrării lor în cadrul manifestărilor, specifice etapei Ha B, de tip Insula Banului. Așezări specifice acestui grup cultural au fost documentate pe o arie restrânsă, în sud-vestul României, nord-estul Serbiei, și nord-vestul Bulgariei, așezări mai apropiate punctului analizat de noi sunt cele de pe Ostrovul Corbului și Ostrovul Mare⁴⁴.

Materialele medievale de la *Carașova-2/Peștera Osoaia/103* și Peștera Ponicoa își găsesc analogii în alte peșteri din zona cum ar fi *Adăpăstul lui Climente*⁴⁵, Peștera Climente I și II⁴⁶, Peștera Cuptorul Porcului⁴⁷, Peștera Gaura lui Cărafil⁴⁸, Peștera Gaura Pârșului⁴⁹, Peștera Gaura Porcariului⁵⁰, etc.

Cartarea și înregistrarea siturilor ar trebui să ocupe un loc prioritar în stabilirea strategiei de cercetare, a strategiei de conservare și protejarea a patrimoniului arheologic. Din nefericire acest aspect a fost uitat sau considerat secundar. O parte din punctele și materialele tratate de noi sunt citate curent în bibliografia de specialitate însă fără a fi ilustrate sau fără ca situl să fie localizat mai precis, cu ajutorul metodelor moderne. Plasarea mai exactă a acestora sperăm să ajute în momentul întocmirii unor studii mai ample legate de locuirea umană în peșteri sau pe zone înalte.

Listă figuri

- Pl. 1 a. Amplasarea Peșterii Livadiței (imagine satelitară și hartă topografică–1975); 2. b. Amplasarea Peșterii Osoaia/103 imagine satelitară și hartă topografică–1975); 2. c. Amplasarea Peșterii Fluturilor imagine satelitară și hartă topografică–1975 imagine satelitară și hartă topografică–1975)
- Pl. 2 a. Amplasarea Peșterii Ponicoa (imagine satelitară și hartă topografică–1975); 2. b. Amplasarea așezării Coțofeni de pe Dealul Cozacica (imagine satelitară și hartă topografică–1975); 2. c. Planul topo al Peșterii Osoaia/103 (după Vasile 2006)
- Pl. 3 a-b. Profilele secțiunilor de pe Dealul Cozacica; c. Planul locuinței L1; d. Planul locuinței L2
- Pl. 4 1–4. Ceramică din Peștera Livadiței; 5–13. Ceramică atribuită culturii Coțofeni din Peștera Osoaia; 14–15. Ceramică atribuită evului mediu din Peștera Osoaia
- Pl. 5 1–6, 8. Ceramică atribuită culturii Coțofeni din Peștera Fluturilor; 7, 9. Ceramică Coțofeni din Peștera Ponicoa/Galeria Liliecilor
- Pl. 6 Peștera Ponicoa-Galeria Liliecilor: 1–9. Materiale atribuite primei epoci a fierului
- Pl. 7 Peștera Ponicoa – Galeria Liliecilor: 1 Fragment ceramic atribuit culturii Coțofeni; 2–5. Materiale atribuite primei epoci a fierului; 6. Fragment ceramic atribuit evului mediu.

³⁴ Petrovsky, Cădăriu 1979, 41–42.

³⁵ Roman 1976, 43; Ciugudean 2000, 50.

³⁶ Maxim-Kalmar 1993, 65–74; Ciugudean 2000, 50–51.

³⁷ Petrescu 2000a, 131.

³⁸ Țicu 2003, 354.

³⁹ Gumă 1983, 113, Pl. IX/1.

⁴⁰ Gumă 1983, 124, Pl. XX; XXI/9.

⁴¹ Gumă 1983, 128, Pl. XXIV.

⁴² Gumă M., Gumă N., 1977, Pl. XIX

⁴³ Petrescu 2000, 92.

⁴⁴ Gumă 1995, 114.

⁴⁵ Petrescu 2004, 16.

⁴⁶ Petrescu 2004, 17.

⁴⁷ Petrescu 2004, 17.

⁴⁸ Petrescu 2004, 21.

⁴⁹ Petrescu 2004, 23.

⁵⁰ Petrescu 2004, 23.

Bibliografie

- Béla 1982 Béla Jungbert, *Repertoriul localităților cu descoperiri paleolitice din Transilvania (III)*, În: *Acta Musei Napocensis*, 19, 1982.
- Boroneanț 1966 Boroneanț Vasile, *Cultura Kostolac de la Cuina Turcului*. În: *Studii și Cercetări de Istorie Veche*, 17, 2, 1966, p. 345–354.
- Boroneanț 1979 Boroneanț Vasile, *Descoperiri arheologice în unele peșteri din defileul Porților de Fier, Grupul de cercetări complexe Porțile de Fier*. În: *Speologia*, Seria Monografică, București, 1979, p. 142–143.
- Boroneanț 2000 Boroneanț Vasile, *Arheologia peșterilor și minelor din România*, București, 2000.
- Bozu, Rotaru 2016 Bozu Ovidiu, Rotaru Ioan, *Pietrele cu semne și descoperiri arheologice din hotarul comunei Prigor, jud. Caraș-Severin*. În: *Arhevest*, IV, 2016, p. 949–965.
- Cădăriu, Petrovsky 1975 Cădăriu Ștefan, Petrovsky Richard, *Cercetări arheologice în Valea Carașovei*. În: *Tibiscus*, IV, 1975, p. 147–155
- Ciugudean 2000 Ciugudean Horia, *Eneoliticul final în Transilvania și Banat: Cultura Coțofeni*, Timișoara, 2000.
- Cocean 1995 Cocean Pompei, *Peșterile României*, Cluj-Napoca, 1995.
- Comșa 1993 Comșa Eugen, *Creșterea animalelor domestice în cursul epocii neolitice pe teritoriul Banatului*. În: *Analele Banatului*, Serie Nouă, II, 1993, p. 13–18.
- Drașoveanu 2001 Drașoveanu Florin, *Early neolithic settlement at Timișoara-Fratelia*. În: *Festschrift für Gheorghe Lazarovici*, Timișoara, 2001, p. 33–40.
- Dulea 2001 Dulea Olivian, *Considerații privind locuirea în Banat și Transilvania în secolele VII–VIII d.Hr.*. În: *Analele Banatului*, Serie Nouă, IX, 2001, p. 207–264.
- Gumă 1993 Gumă Marian, *Civilizația primei epoci a fierului în sud-vestul României*, București, 1993.
- Gumă, Săcărin 1981 Gumă Marian, Săcărin Caius, *Descoperiri arheologice inedite de la Bocșa Montană-Colțan (jud. Caraș-Severin)*. În: *Banatica*, VI, 1981, p. 59–95.
- M. Gumă, N. Gumă 1977 Gumă Marian, Gumă Nicoleta, *Săpături de salvare la Valea Timișului (județul Caraș Severin)*. În: *Banatica*, 4, 1997, p. 45–67.
- Lazarovici 1975 Lazarovici Gheorghe, *Unele probleme ale ceramicii neoliticului din Banat*. În: *Banatica*, 3, 1975, p. 7–24.
- Lazarovici 1977 Lazarovici Gheorghe, *Periodizarea culturii Vinča în România*. În: *Banatica*, 4, 1977, p. 19–44.
- Lazarovici 1977a Lazarovici Gheorghe, *Gornea. Preistorie*, 1977.
- Lazarovici 1979 Lazarovici Gheorghe, *Die Starčevo-Criș Kultur*. În: *StComCar*, (1979), p. 27–32.
- Luca 2006 Luca Sabin Adrian, *Descoperiri arheologice din Banatul Românesc – Repertoriu*, Sibiu, 2006.
- Mare 2004 Mare Mircea, *Banatul între secolele IV–IX*, Timișoara, 2004.
- Maxim-Kalmar 1993 Maxim-Kalmar Zoia, *L'habitation Coțofeni de Piatra Ilișovei*. În: *Banatica*, XII, 1, 1993, p. 65–74.
- Moga, Sârbu 2003 Moga Marius, Sârbu M.-S., *Ceramica Coțofeni de la Românești-Peștera cu Apă (com. Curtea, jud. Timiș)*. În: *Analele Banatului*, Serie Nouă, X–XI, 1, 2002–2003, p. 45–52.
- Oța 2004 Oța Silviu Ioan, *Populații nomade de stepă din Banat (secolele XI–XIV) I. Pecenegii și cumanii*. În: *Prinos lui Petre Diaconu la 80 de ani*, Brăila, 2004, p. 489–520.
- Păunescu 1978 Păunescu Alexandru, *Cercetările arheologice de la Cuina Turcului-Dubova jud. Mehedinți*. În: *Tibiscus*, 5, 1979, p. 11–56.
- Petrescu 2000 Petrescu Sorin Marius, *Locuirea umană a peșterilor din Banat până în Epoca Romană*, Timișoara, 2000.
- Petrescu 2000a Petrescu Sorin Marius, *Cercetări arheologice în Valea Cernei (IV)*. În: *Sargetia*, XXVIII–XXIX, 1, 1999–2000, p. 129–148.
- Petrescu 2001 Petrescu Sorin Marius, *Bogăltin, com. Cornereva, jud. Caraș-Severin*. În: *Cronica Cercetărilor Arheologice*, 2001, p. 41.
- Petrescu 2004 Petrescu Sorin Marius, *Locuirea umană a peșterilor din Banat din epoca romană până în secolul XXI*, Cluj-Napoca, 2001.

- Petrescu 2010 Petrescu Sorin Marius, *Un mormânt de incinerare din Epoca Bronzului descoperit la Balta Sărată, Caransebeș, jud. Caraș-Severin*. În: *Tibiscum*, 10, 2000, p. 255–262.
- Petrovsky 1977 Petrovsky Richard, *Contribuții la repertoriul arheologic al localităților județului Caraș-Severin, din paleolitic până în secolul al V-lea î.e.n. (Partea III)*. În: *Banatica*, 4, 1977, p. 437–462.
- Petrovsky, Cădăriu 1979 Petrovsky Richard, Cădăriu Ștefan, *Așezări ale culturii Coțofeni în județul Caraș-Severin*. În: *Banatica*, V, 1979, p. 35–68.
- Petrovsky et alii 1981 Petrovsky Richard, Popescu Octavian, Rogoza Petru, *Peșteri din județul Caraș-Severin, cercetări arheologice*. În: *Banatica*, VI, 1981, p. 429–462.
- Rogoză 1986 Rogoză Petru, *Peșteri din județul Caraș-Severin – cercetări arheologice (III)*. În: *Tibiscum*, VI, 1986, p. 198–208.
- Rogoză 1987 Rogoză Petru, *Cercetări arheologice în endocarstul din sud-vestul României*. În: *Banatica*, 9, 1987, p. 347–362.
- Roman 1976 Roman Petre, *Cultura Coțofeni*, București, 1976.
- Stanciu 2000 Stanciu Ion, *Despre ceramica medievală timpurie de uz comun, lucrată la roata rapidă, în așezări de pe teritoriul României (secolele VIII-X)*. În: *Arheologia Medievală*, 3, 2000, p. 127–192.
- Terza 1979 Terza Elena, *La faune quaternaire de la grotte de Livadita (dep. Caras-Severin)*. În: *Travaux de l'Institut de Speologie Emile Racovitza*, 16, 1979, p. 163–181.
- Țicu 2003 Țicu Dumitru, *Contribuții la repertoriul arheologic al Banatului montan*. În: *Banatica*, XVI, 1, 2003, p. 339–375.
- Uzum 1980 Uzum Ilie, *Considerații istorico-arheologice cu privire la așezările autohtone din Clisura Dunării între secolele VI-XIV*. În: *Drobeta*, 4, 1980, p. 125–139.
- Vasile 2006 Vasile Mihaela, *Peșteri cu urme de locuire din Cheila Carașului*. În: *Spemond*, XI, 2006, p. 33–35.
- Vulpe 1986 Vulpe Alexandru, *Zur Entstehung der geto-dakischen Zivilisation. Die Basarabi Kultur*. I. În: *Dacia Nouvelle Serie*, XXX, 1986, p. 49–89.

a

b

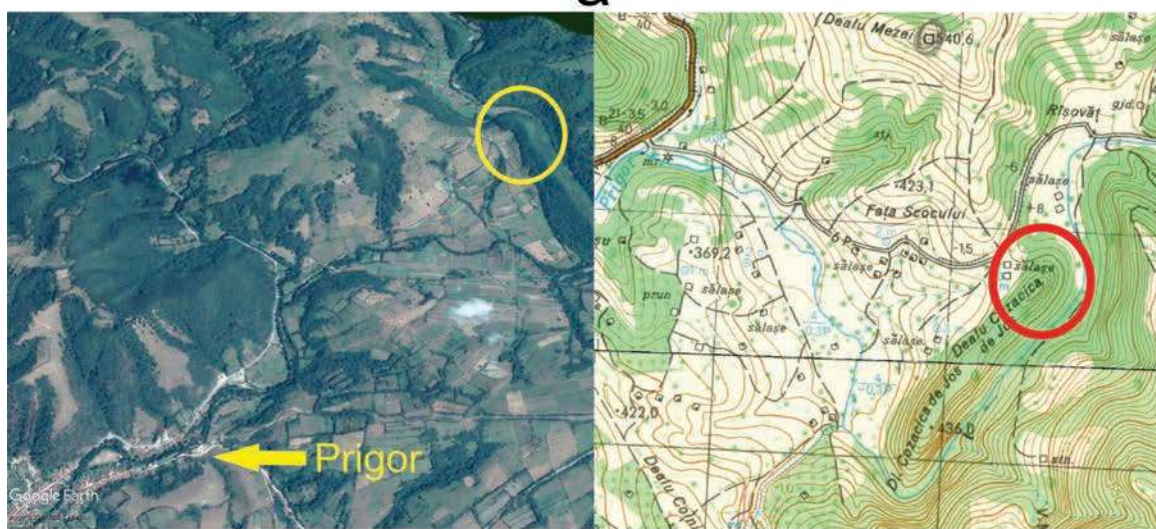

c

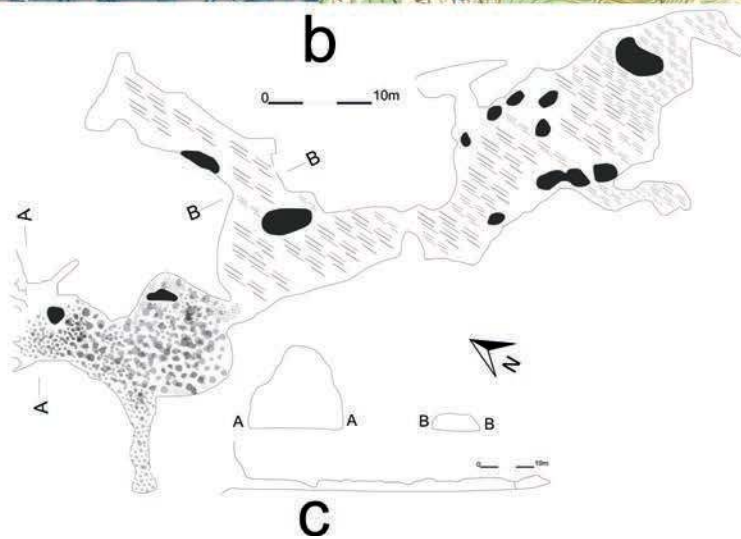
Planșa 1

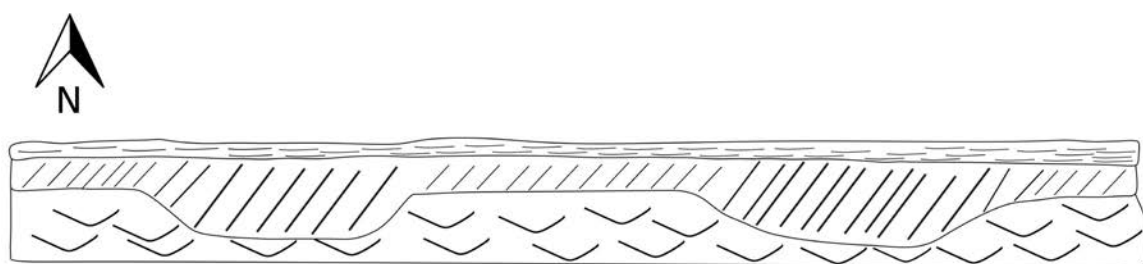
a

b

Planşa 2

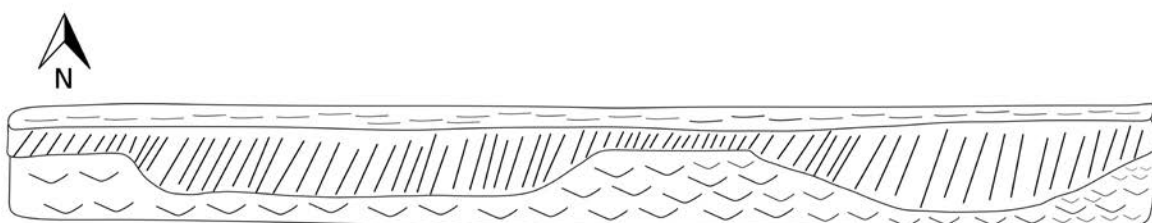

a

Legendă:

- Sol actual.
- Nivel Coțofeni I
- Stâncă

0 ——— 1m

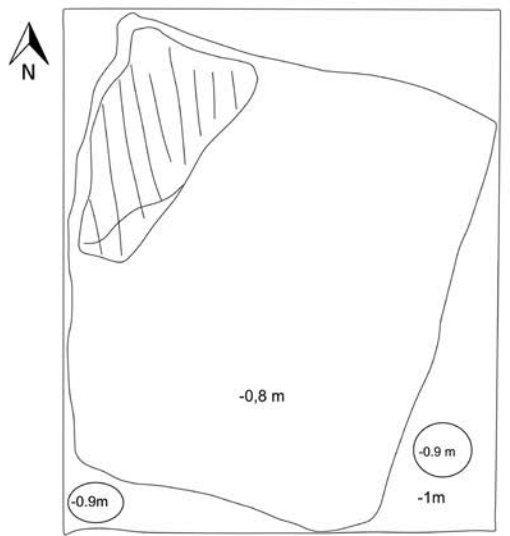

b

Legendă:

- Sol actual.
- Nivel Coțofeni I
- Stâncă

0 ——— 1m

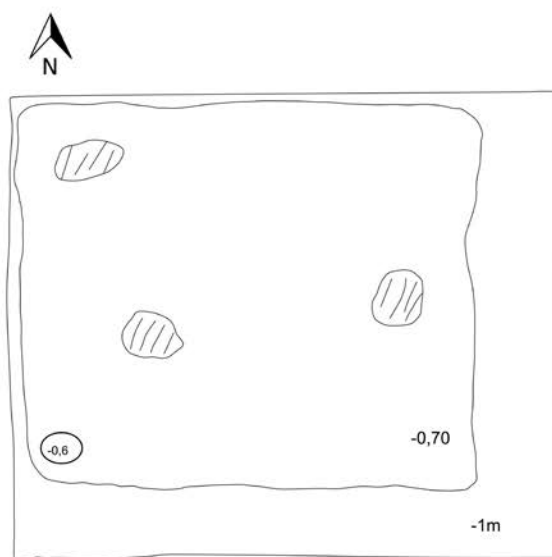

c

Legendă:

- Vatră

0 ——— 1m

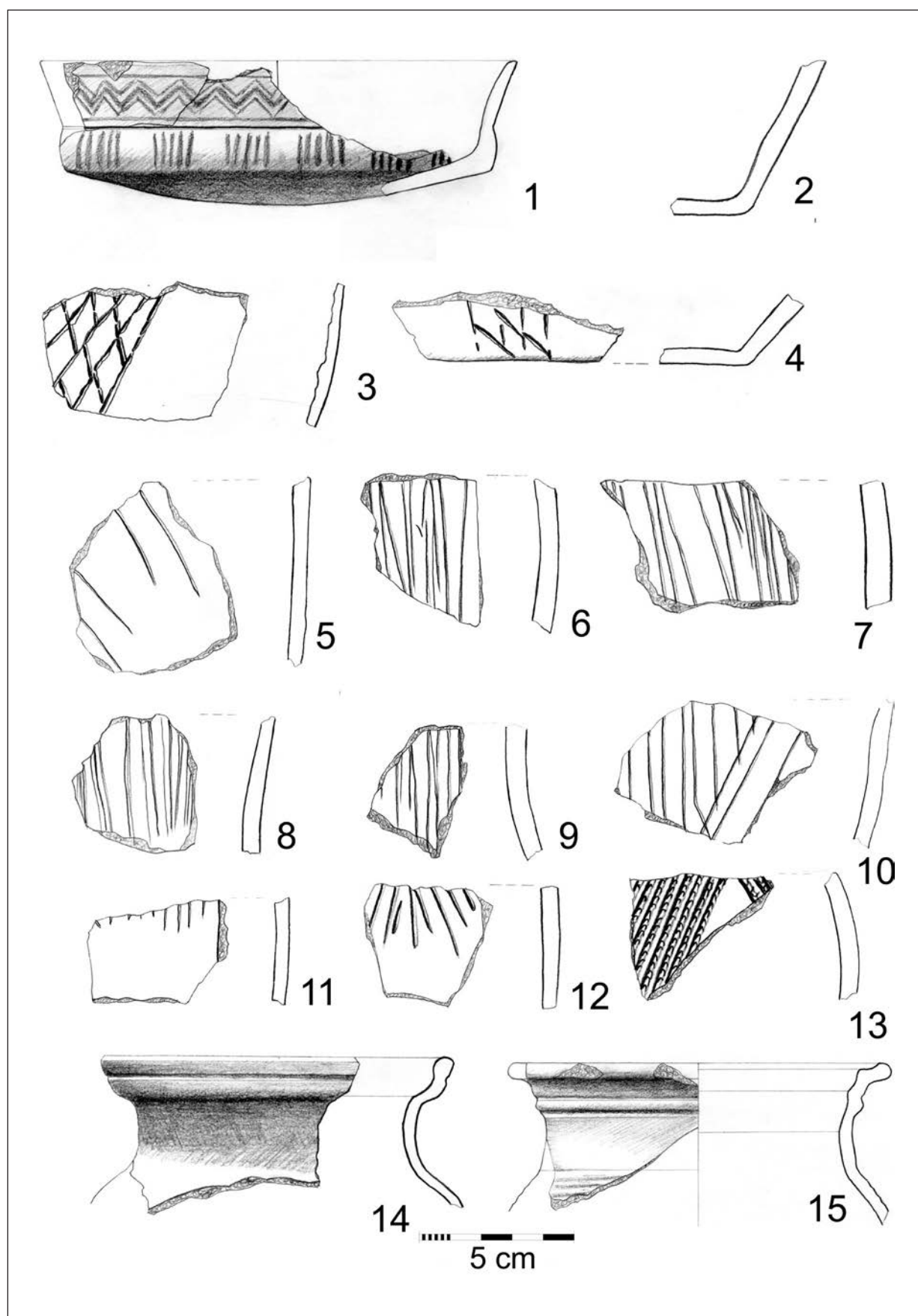
d

Legendă:

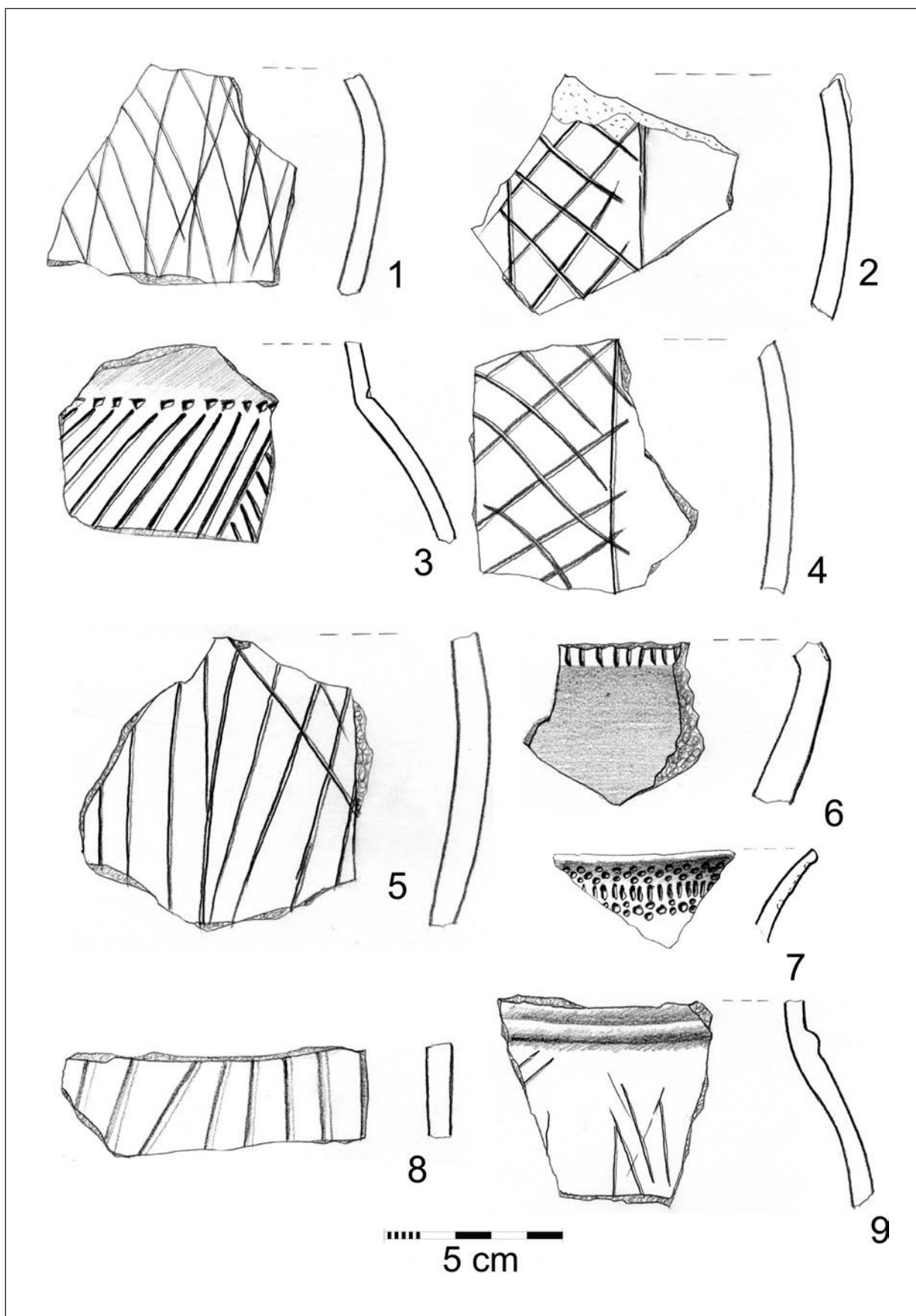
- Vatră

0 ——— 1m

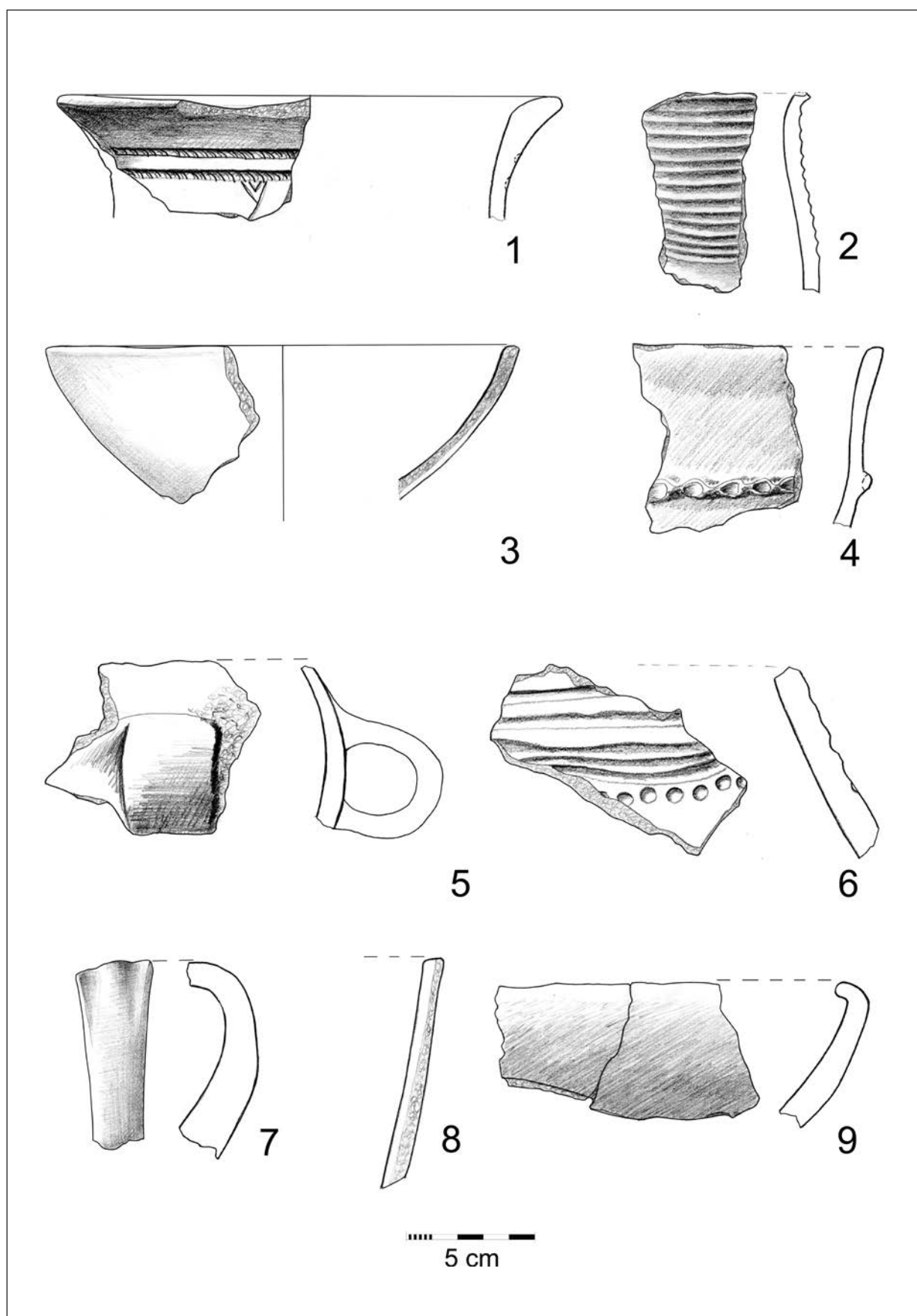
Planșa 3

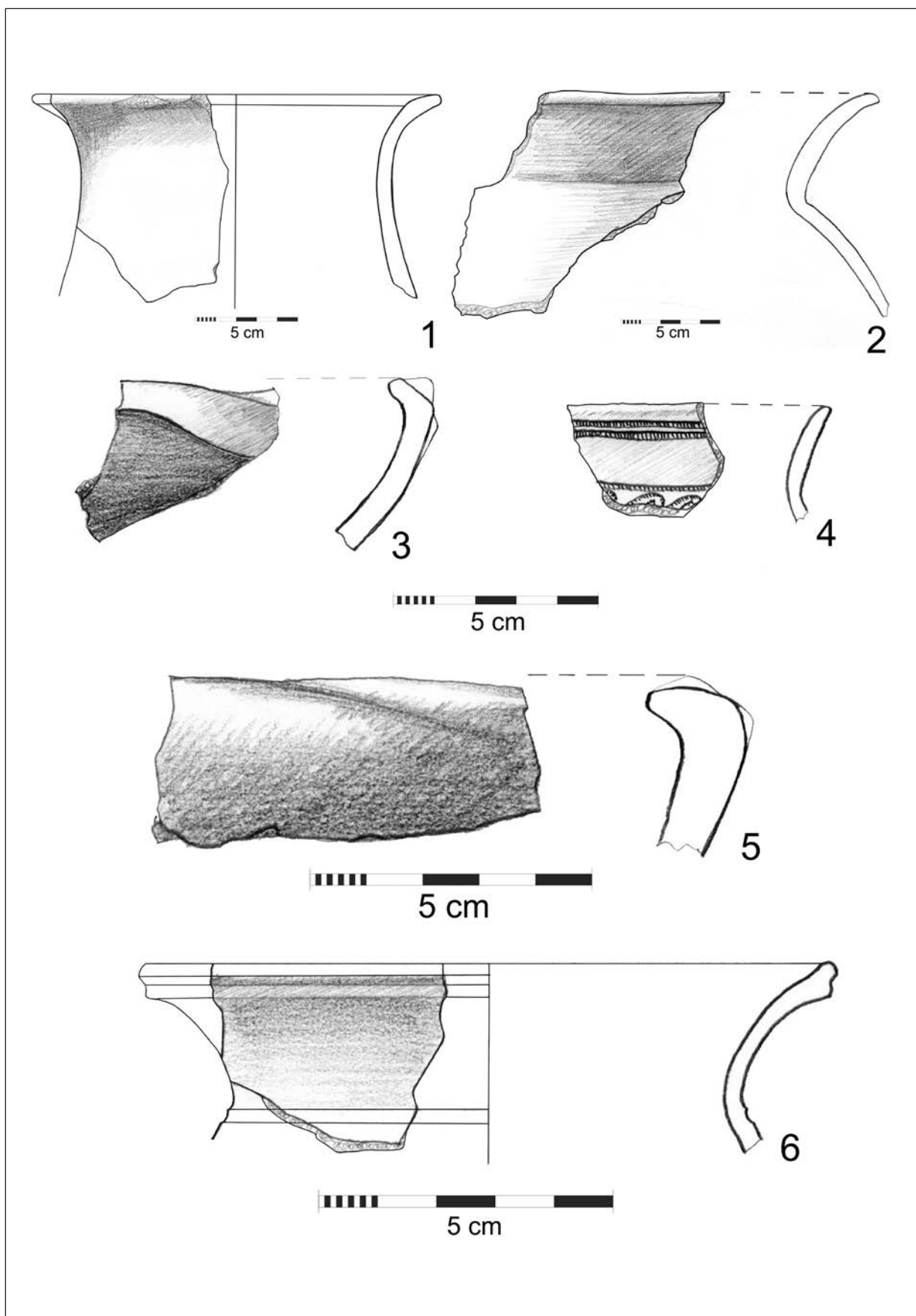
Planșa 4

Planșa 5

Planșa 6

Planșa 7

CARTAREA MOVILELOR DE PĂMÂNT DIN BANATUL DE CÂMPIE. STUDIU DE CAZ: SÂNPETRU MARE (COMUNA SÂNPETRU MARE, JUD. TIMIȘ)

Dragoș Diaconescu, Victor Bunoiu**, Dan Vlase***, Alexandru Hegyi*****

The charting of the Banat Plain earthen mounds. A case study: Sânpetru Mare (Sânpetru Mare Comune, Timiș County)

Abstract: *The presence of the earthen mounds in the Banat Plain is a fact underlined since the 18th century, an aspect also illustrated on the Austrian maps. Unfortunately no precise position for this type of archaeological and/or landscape monuments was indicated. This study introduces a case study of the mapping of the Sânpetru Mare village earthen mounds, where 23 of them were charted. It also presents the methodology developed in this endeavour, with an individual sheet filled for every mound identified in the field. This step is very important for the preservation of the Banat Plain earthen mounds, as these monuments are being threatened by destruction, due to intensive modern agricultural works.*

Key Words: *earthen mounds, tumuli, Banat Plain, Sânpetru Mare*

Cuvinte cheie: *mobile de pământ, tumuli, Banatul de Câmpie, Sânpetru Mare*

1. Introducere

În 1872, la fondarea Societății de Istorie și Arheologie (precursora a Muzeului Banatului Timișoara), în cuvântul de deschidere, Ormós Zsigmond (primul președinte al S.I.A.) stabilea 3 priorități pe linie de cercetare științifică ale societății, după cum urmează: identificarea localităților din *Tabula Peutingeriana*, cercetarea valurilor de pământ și cercetarea movilelor de pământ din Banat¹.

În Banatul românesc movilele de pământ sunt numite *Huncă, Hügel, Berg, Gomilă, Moghilă, Movilă, Dâmb, Halom* sau, foarte rar, *Grămuradă*², constituindu-se într-o categorie aparte de patrimoniu arheologic și peisagistic, subliniind încă o dată mozaicul etnic și lingvistic al regiunii Banatului din perioada modernă.

Un pionier în cercetarea movilelor de pământ din zona localităților actuale Dudeștii Vechi, Cenad, Sânnicolau Mare, Teremia Mare, Tomnatec, Vizejdia și Nerău a fost Gyula Kisléghi Nagy³, rezultatele cercetărilor sale în 47 de movile de pământ, văzând însă lumina tiparului de abia în secolul XXI, prin publicarea primului tom al jurnalului său de săpătură în limbile maghiară și română⁴.

Studiul din 1987 semnat de F. Medeș și I. Bugilan, lucrare rămasă de referință privind problematica movilelor de pământ din Banat, atrage atenția asupra unui aspect esențial: lucrările agricole moderne sau cele de îmbunătățiri funciare duc la aplatizarea sau distrugerea completă a acestui tip de monument arheologic și peisagistic⁵. Dacă acest aspect era în actualitate la momentul redactării studiului în cauză

* Muzeul Național al Banatului, Str. Martin Luther nr. 4, Timișoara, e-mail: goshu_d@yahoo.com.

** Direcția Județeană pentru Cultură Timiș, Str. Augustin Pacha nr. 8, Timișoara, e-mail: victor.bunoiu@gmail.com.

*** Direcția Județeană pentru Cultură Timiș, Str. Augustin Pacha nr. 8, Timișoara, e-mail: vlase.dan@gmail.com.

**** Universitatea de Vest Timișoara, Bd. Vasile Pârvan nr. 4, Timișoara, e-mail: alexandru.hegyi89@e-uvt.ro.

¹ Medeș, Toma 1997, 14.

² Pentru o discuție mai detaliată legată de diversele tipuri de denominative pentru movilele de pământ din Banat vezi Medeș, Bugilan 1987, 90.

³ Medeș Bugilan 1987, 100. Autorii subliniază lipsa de metodologie în ceea ce privește cercetările arheologice întreprinse de Kisléghi Nagy între anii 1893–1909, menționând faptul că acesta a abordat în primul rând mormintele secundare, mult mai târzii, din mantalele movilelor cercetate.

⁴ Kisléghi Nagy 2010; Kisléghi Nagy 2015. Pentru o prezentare detaliată a activității lui Gyula Kisléghi Nagy la Teremia Mare, vezi Floca 2017, 680–682.

⁵ Medeș, Bugilan 1987, 88.

și chiar mai înainte⁶, astăzi putem spune că lucrările de agricultură contemporană și de îmbunătățiri funciare practicate în special în partea de vest a județului Timiș sunt de o agresivitate ieșită din comun în ceea ce privește patrimoniul arheologic din această zonă și, în mod special, în ceea ce privește movilele de pământ, considerate denivelări ale terenului și neapreciate de actualii lucrători agricoli.

Ultima lucrare care vizează acest subiect și care merită cu prisosință să fie menționată, datorită metodelor moderne folosite este de dată recentă și se constituie tot într-un studiu de caz privind cartarea precisă a unor movile de pământ, dar ținta este în situația respectivă localitatea Teremia Mare⁷.

2. Metodologie

Identificarea movilelor de pământ din zona satului Sânpetru Mare a debutat prin studiul bibliografic al acestei problematice, aspect dublat de studiul cartografic, date extrem de necesare și importante, demers mult îmbunătățit prin existența în mediul *on-line* a mai multor categorii de hărți istorico-militare pentru regiunea vizată, prima reprezentare cartografică utilizată datând de la începutul secolului al XVIII-lea.

Cea mai importantă etapă a demersului nostru este însă cercetarea de teren efectivă, care a plecat întotdeauna de la rezultatele obținute prin studiul cartografic și istoric, dar a oferit însă și posibilitatea identificării de movile de pământ nereprezentate pe nici o hartă sau doar pe una dintre ele.

Georeferențierile *on-line* existente pentru cele trei ridicări militare austriece sunt o foarte bună unealtă în verificarea și eventuala identificare cât mai precisă a movilelor de pe cele trei reprezentări cartografice. Georeferențierea hărții militare a R.S.R din 1975, scara 1:25.000 și utilizarea ei în cadrul aplicației Global Mapper oferă datele GPS prin simpla poziționare a cursorului în punctul unde este marcată o movilă de pământ, oferind astfel posibilitatea verificării punctuale a eventualei poziții a respectivei movile.

Identificarea fiecărei movile a generat măsurarea cu un GPS diferențial (RTK) cu acuratețe subcentimetrică a 5 puncte esențiale pentru fiecare dintre ele: centrul și patru puncte, rezultând un patrulater regulat care înscrie circumferința bazei movilei. Înregistrarea diagonalelor respectivului patrulater oferă posibilitatea realizării a două profile altimetrice pentru fiecare obiectiv în parte și totodată o bază pentru reconstruirea 3D. Fiecărei movile îi este întocmită o fișă individuală cu informații esențiale privind aspectul actual al acesteia (pentru acest aspect vezi fișele movilelor din zona Sânpetru Mare de la finalul acestui studiu).

Perimetrul delimitat prin cele patru puncte exterioare movilei reprezintă aria propusă pentru protejarea acestor monumente, arie ce se dorește a fi scoasă din circuitul agricol, pentru a se putea prezerva în condiții cât mai bune acest tip de sit arheologic/peisagistic.

3. Studiu istoric

3.1. Studiu cartografic

Analiza hărților istorice pentru hotarul administrativ al localității Sânpetru Mare, comuna Sânpetru Mare, furnizează un instrument de lucru indispensabil pentru orice cercetare arheologică de teren, oferind cadrul necesar înțelegerii dinamicii mediului geografic, sub impactul factorilor de mediu sau antropici. Pentru întocmirea acestui studiu, au fost folosite hărțile districtuale, cele trei ridicări topografice habsburgice, perioada 1763–1887, precum și harta topografică militară, ediția a II-a din 1975. De asemenea, au fost consultate și planurile directe de tragere disponibile și hărțile topografice sovietice.

3.1.1. Hărțile districtuale habsburgice

Hărțile districtuale sunt hărți manuscris realizate de către autoritățile habsburgice imediat după cucerirea Banatului, în perioada 1717–1725, având scara ~1:122.000. Acestea reprezintă într-o grafică de excepție pentru prima oară ansamblul spațiului bănățean așa cum este el înainte de lucrările majore de canalizare a rețelei hidrografice, de sistematizare a satelor și a drumurilor, de despădurire și deștelenire, executate de habsburgi pe parcursul secolului XVIII și XIX.

⁶ Vezi Medeleț, Bugilan 1987, 88, n. 9 și 10.

⁷ Floca 2017.

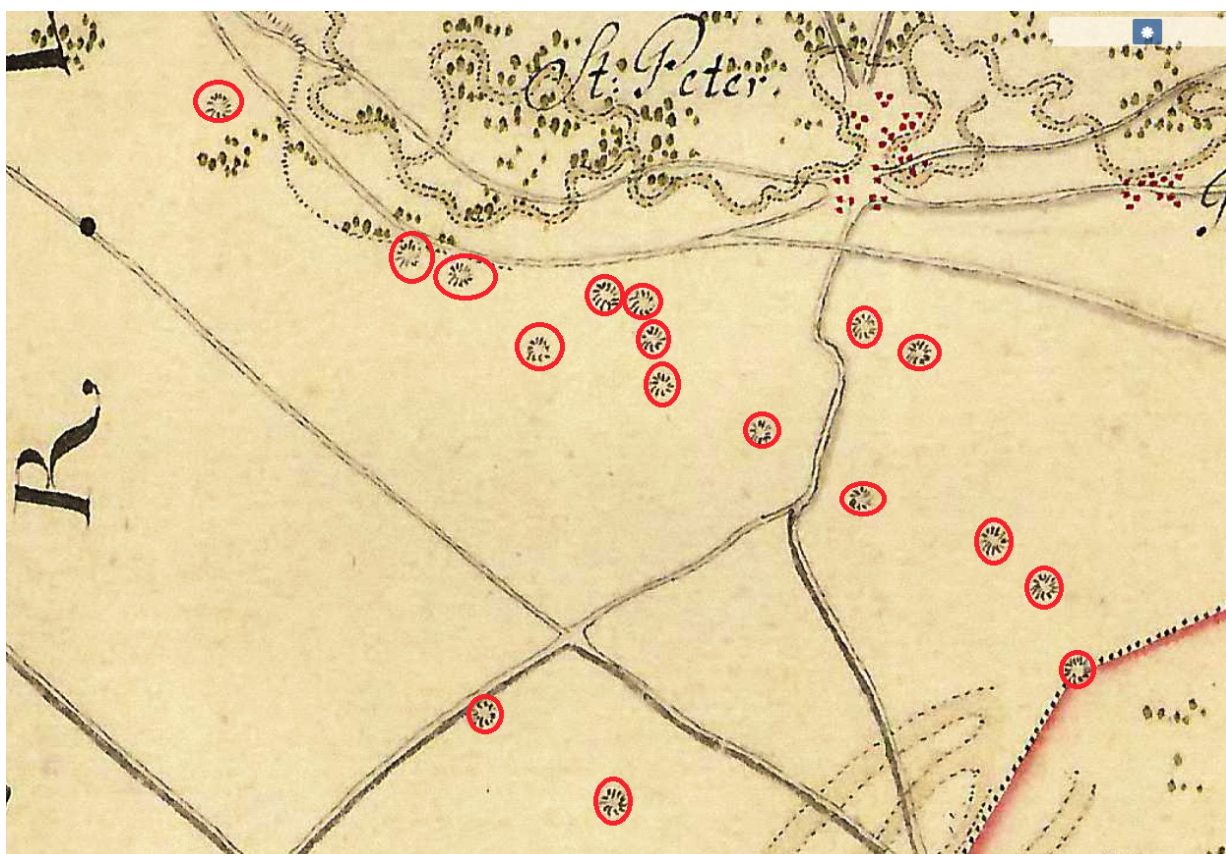

Fig. 1.

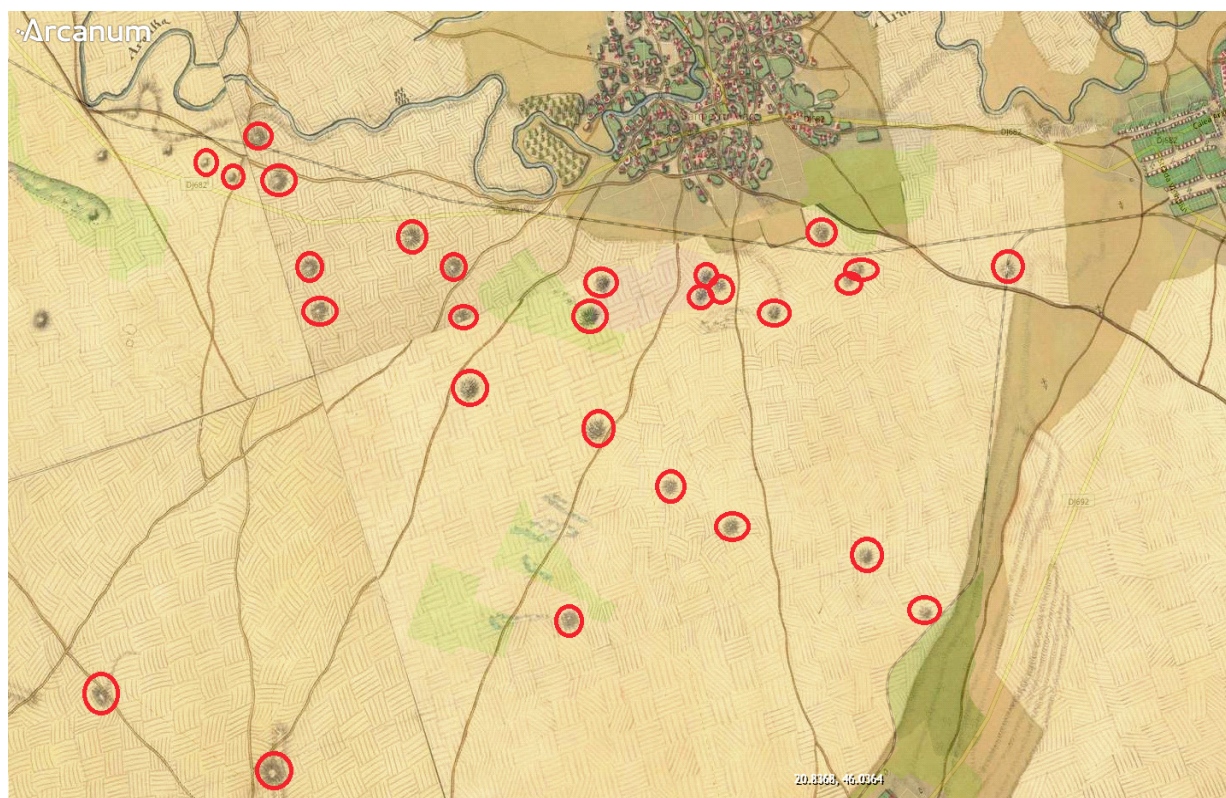

Fig. 2.

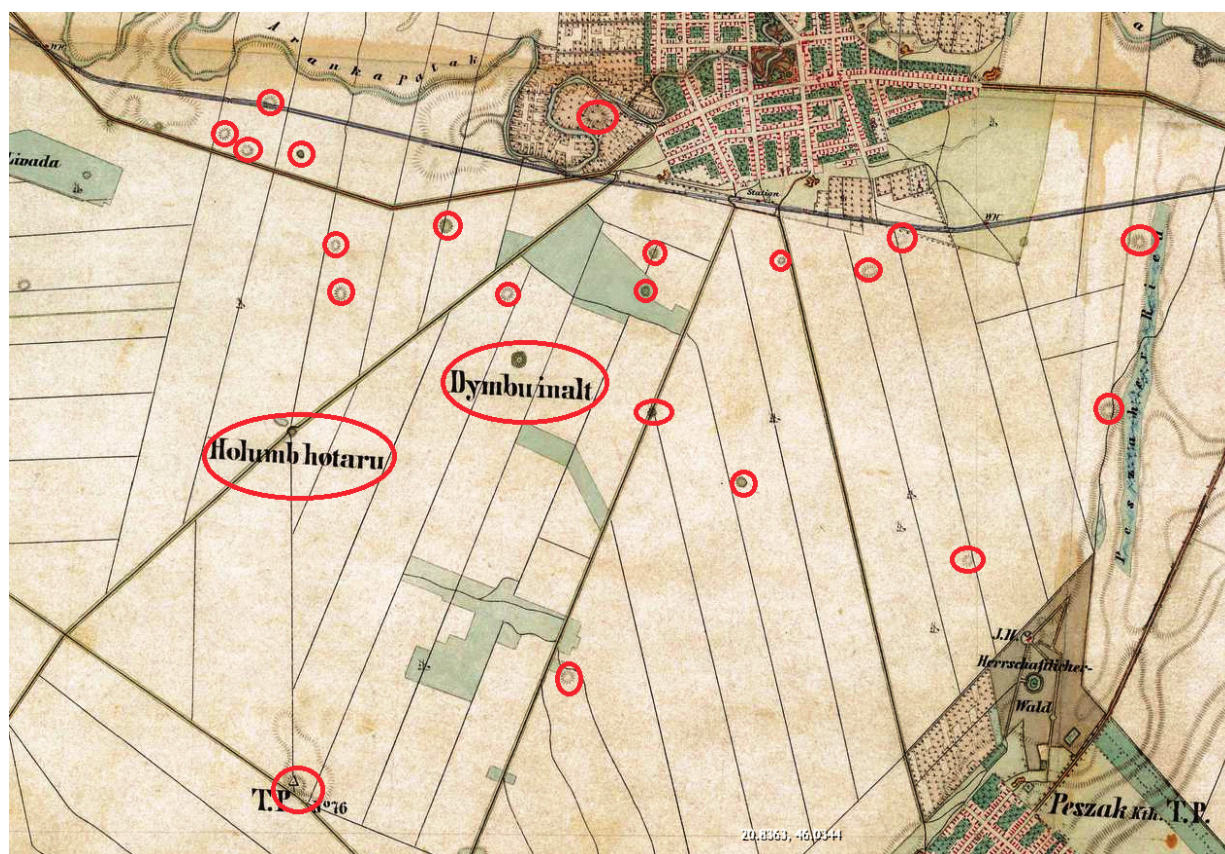

Fig. 3.

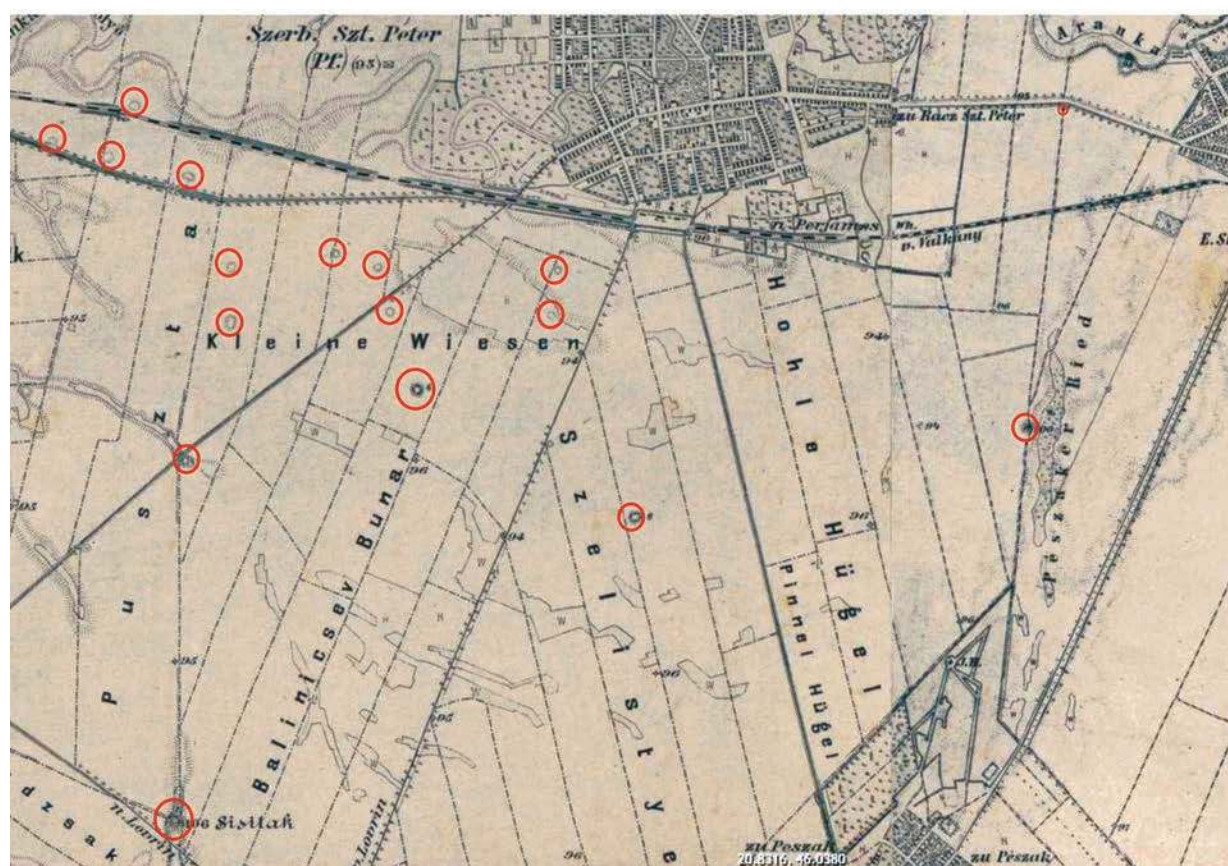

Fig. 4.

Pe harta districtuală din 1720, pe raza localității Sânpetru Mare se observă un grup compact de movile de pământ, situate la sud de sat (**Fig. 1**). Natura hărții și lipsa unei georeferențieri cu o hartă topografică de actualitate nu permit localizarea exactă a acestora. Movilele sunt grupate după cum urmează: la V-SV de localitate, o grupare de patru movile, pe direcția NV-SE, o movilă la vest de acestea și o grupare de două movile la NV de movila menționată anterior; la sud de localitate, în partea vestică a drumului, înainte ca drumul spre Lovrin să se bifurce spre Pesac; la sud de localitate, în partea de est a drumului, apare o grupare de două movile, aflate la NE de ultima movilă menționată, iar aproape de bifurcația drumului, tot pe partea estică, este semnalată încă o movilă; o grupare de trei movile, pe direcția NV-SE, apare în apropierea hotarului cu Pesac, la S-SE de Sânpetru Mare; la SE de drumul spre Lovrin, la S-SV de Sânpetru Mare se află două movile, una imediat la SE de drum, iar alta la aproximativ o treime din distanța dintre drum și localitatea Pesac. În total, sunt semnalate 16 movile în raza localității Sânpetru Mare.

3.1.2. Ridicările topografice habsburgice

Ridicările topografice habsburgice constituie resurse cartografice esențiale pentru acest demers. Astfel, avem în vedere mai jos studierea arealului localității Sânpetru Mare, așa cum se prezintă pe fiecare dintre cele trei ridicări.

3.1.2.1. *Josephinische Landesaufnahme, 1763–1787*

Confirmând observațiile generale făcute pe harta districtuală, la nord de localitatea Sânpetru Mare nu sunt reperate movile. La sud de localitate însă situația se schimbă, întrucât sunt semnalate 28 de movile (**Fig. 2**). La sud-vest de sat se află două grupări. Prima grupare constă în 4 movile, una fiind situată la nord de actuala cale ferată, la 3,61 km V de sat, iar celelalte la 3,91 km V, 3,48 km V-SV și 3,09 km V-SV de centrul localității. A doua grupare de patru movile, dispuse pe direcția NV-SE-S, sunt localizate, raportat la centrul localității Sânpetru Mare, la 2,58 km V-SV, la 2,36 km SV, la 2,52 km SV, respectiv la 2,78 km SV. La SV de localitate se mai află două movile, în apropiere de hotarul cu Lovrin, la 6,4 km SV, respectiv la 5,91 km SV de centrul satului Sânpetru Mare. La S-SV de localitate se află o grupare de două movile, la 1,51 km S-SV, respectiv la 1,76 km S-SV de centrul satului, iar la 2,44 km S-SV de centru este semnalată încă o movilă, în apropiere de drumul spre Pesac.

La S-SV de localitate este reperat un grup de trei movile, aflate la 1,11 km, la 1,17 km și la 1,26 km de centrul localității. Înspre Lovrin, se află situată o movilă, la circa 3,81 km S-SV de centrul localității Sânpetru Mare. Ultima movilă localizată spre S-SV se află la 2,66 km de centrul localității.

La sud este semnalată o movilă, situată la aproximativ 2,94 km de centrul localității. Spre hotarul cadastral cu localitatea Pesac se află două movile, la 3,88 km S-SE, respectiv la 3,31 km S-SE de Sânpetru Mare. La 1,41 km S-SE de centrul localității se află încă o movilă, aflată la sud de actuala cale ferată. La 1,07 km SE de centrul localității, se află o movilă, situată la nord de calea ferată, iar spre sud-est de aceasta se află o grupare de două movile, la 1,46 km, respectiv 1,47 km SE. Spre hotarul cu Periam se află o movilă situată la 2,39 km E-SE de centrul localității Sânpetru Mare.

3.1.2.2. *Franzische Landesaufnahme, 1806–1869*

Cea de-a doua Ridicare Topografică a Imperiului Habsburgic surprinde prezența unui număr mai mic de movile pe raza localității Sânpetru Mare. La nord de Sânpetru Mare nu apar reperate movile nici pe această hartă, iar la sud de localitate numărul acestora scade la 23 (**Fig. 3**).

La V de sat, în grupul celor patru movile pe direcție NV-SE-S, dispăre cea de-a doua movilă, aflată la 2,36 km SV de centrul localității, iar cea sudică este semnalată cu toponimul *Dymbu inalt*. Totodată, pe traseul drumului spre Lovrin apare o movilă cu toponimul *Holomb hotaru*, la circa 4,21 km SV de centrul localității Sânpetru Mare. La 1,43 km de centrul satului, apare altă movilă, de mari dimensiuni, într-o zonă construită.

La sud de localitate, dispar două movile din grupul de trei aflat la aproximativ 1 km S de sat, dar apare alta la 2,46 km SV de centrul Sânpetru Mare, chiar pe drumul spre Lovrin. De asemenea, dispăre movila aflată la 2,94 km S de sat, precum și cea aflată la 3,88 km S-SE de centrul Sânpetru Mare. Apare o altă movila la aproximativ 3 km SE de Sânpetru Mare

3.1.2.3. *Franzisko-Josephinische Landesaufnahme, 1869–1887*

Cea de-a treia Ridicare Topografică nu prezintă diferențe esențiale, la nord de localitate nu e reprezentată nici o movilă, respectând cele deja subliniate de cele trei hărți precedente. La sud de localitatea actuală numărul de movile reprezentat este de 16, în mod evident mult mai scăzut decât în cazul hărții Josefine (**Fig. 4**).

Astfel, pe prima ridicare apar 28 movile, pe cea de-a doua 23 și pe ultima 16 movile. Aceste diferențe, mai ales având în vedere dispariția unor movile și apariția altora, pot fi rezultatul unei cartografieri deficitare, aparent mai accentuată în cazul primei ridicări, iar apoi avem de-a face cu rectificări, mai ales în cazul celei de-a treia, în special în cazul reapariției unor movile reperate de prima ridicare, dar dispărute în a doua. Totodată, este posibil ca unele movile să fi fost radiate ca urmare a dispariției din teren, iar altele introduse ca urmare a apariției lor, dovadă că acestea datează din secolele XVIII-XIX. De asemenea, acest lucru indică existența unor lucrări de îmbunătățiri funciare în această perioadă, ceea ce sugerează că cel puțin o parte din movilele dispărute/apărute au avut rolul de a semnaliza în teren un reper semnificativ pentru localnici.

3.1.3. *Harta topografică militară a RSR, 1975*

Harta topografică militară a României, realizată în patru ediții în sistem de proiecție Gauss-Kruger, la scară de 1:25.000 și 1:50.000, reprezintă un instrument esențial de lucru, fiind cea mai recentă hartă topografică.

Pentru arealul localității Sânpetru Mare, harta topografică militară indică scăderea numărului de movile. La nord de Sânpetru Mare, sunt semnalate 6 movile (**Fig. 5**).

La est de Sânpetru Mare, este prezentă movila de la hotarul cu Periam, precum și cea de la SE, de lângă drumul dintre Periam și Pesac. Intervenția antropică constând în ferme de-o parte și de alta a drumului spre Lovrin are ca rezultat doar păstrarea movilei sudice din grupul de trei semnalat de prima ridicare habsburgică. Reapare prima movilă pe traseul drumului spre Lovrin, dar este semnalată doar o singură movilă din grupul de la SE de aceasta. Grupul de patru movile pe direcția NV-SE-S, care include *Dymbu inalt* (deși toponimul nu apare), este de asemenea prezent. Între calea ferată și drumul dintre Sânpetru Mare și Saravale mai este prezentă doar o singură movilă (**Fig. 6**).

Harta topografică militară a României, scara 1: 25.000, nu înfățișează decât 18 movile pe raza localității Sânpetru Mare. Pentru prima dată apar movile la nord de localitatea actuală, în număr de 6. Se observă scăderea numărului de movile la 11 în zona de sud a localității, ceea ce ar părea să indice continuarea lucrărilor agricole intensive.

3.1.4. *Discuții*

Numărul de movile reprezentat pe hărțile istorice disponibile evoluează în timp. Astfel, pe hărțile districtuale sunt reprezentate 17 movile, toate la sud de Sânpetru Mare. Pe prima ridicare topografică habsburgică apar 28 movile, pe cea de-a doua 23 și pe ultima 16 movile, diferența putând fi explicată prin erori de înregistrare sau rectificări cauzate de dispariția unor movile și apariția altora ca urmare a unor lucrări de îmbunătățiri funciare.

Movile sunt semnalate și pe planurile directe de tragere, întocmite în perioada 1924–1959, fiind semnalate 17 obiective. Și hărțile sovietice, devenite disponibile după 1991, înregistrează 18 movile, iar harta topografică militară a României înfățișează 16 movile. Scăderea numărului de movile prin dispariția unei părți din acestea din teren, dar apariția altora se explică fie prin lucrările de îmbunătățiri funciare realizate pe teritoriul localității Sânpetru Mare, fie prin erori de înregistrare a acestor repere pe teren sau de reprezentare în momentul întocmirii hărților. Totodată, semnalăm dispariția a două movile din imediata vecinătate sudică a satului, ca urmare a înființării celor două ferme de la est, respectiv vest de drumul spre Lovrin. De asemenea, movila situată spre hotarul cu Saravale, la nord de traseul căii ferate, a fost afectată de aceasta. Ceea ce este sigur este faptul că ultima hartă topografică arată un număr redus de movile comparativ cu perioada reprezentată pe ridicările topografice habsburgice. Analizând dispunerea în teritoriu a acestor movile, se poate observa o grupare a acestora în câteva zone. Prima dintre acestea constă în zona de la V-SV de Sânpetru Mare, unde sunt prezente trei grupări: una între drumul Sânpetru Mare-Saravale și calea ferată, una la SE de aceasta și ultima, din patru movile, mai spre SE. Mai este

prezentă o grupare lângă hotarul cu Pesac, însă gruparea este semnalată doar pe cea de-a doua ridicare topografică habsburgică. Deși apar movile semnalate la nord de Sânpetru Mare, majoritatea movilelor este situată la sud de localitate, ocupând un areal vast, însă se pare că mare parte din acestea se concentrează pe o fâșie pe direcția V-E în apropiere de sudul satului.

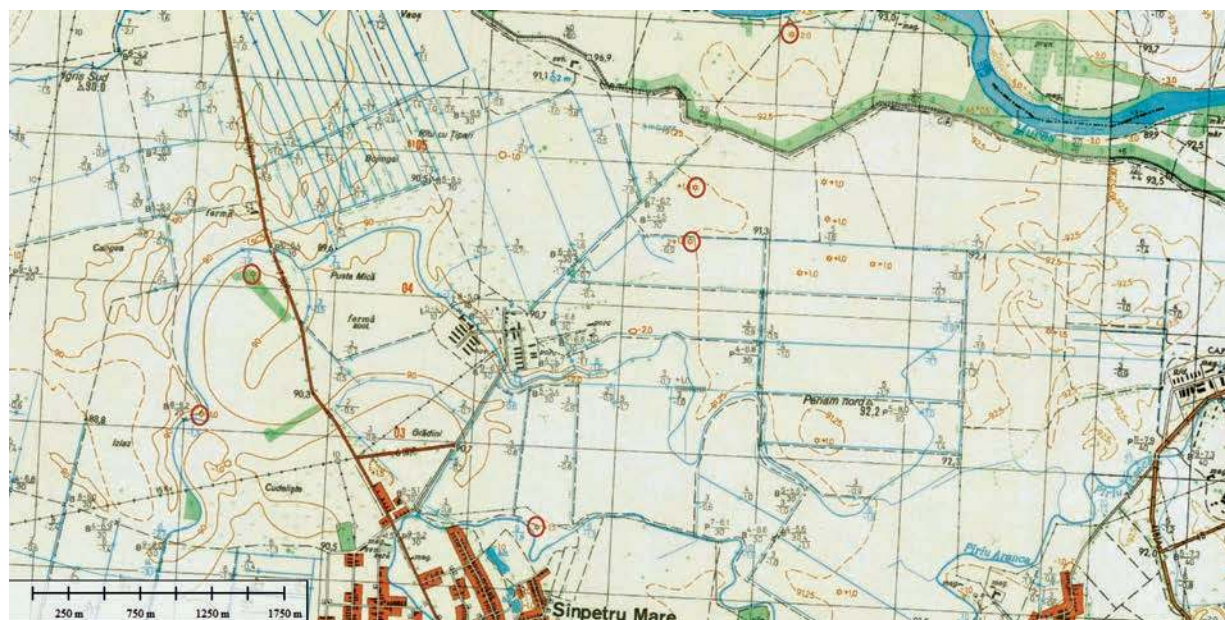

Fig. 5.

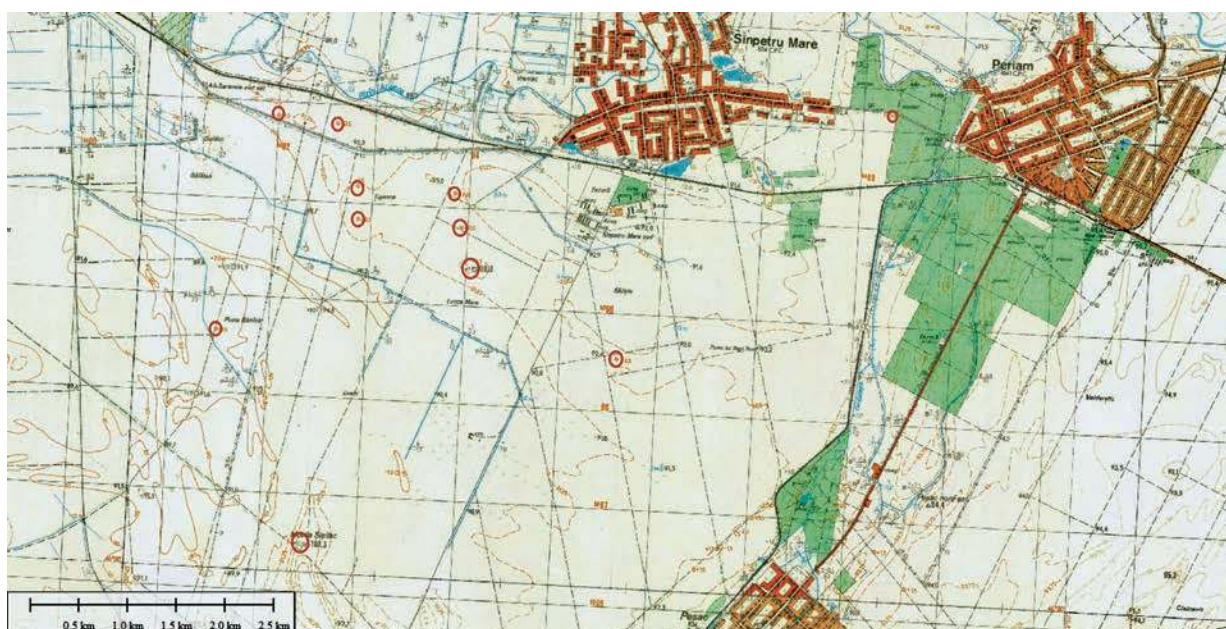

Fig. 6.

3.1.5. Toponimie

Cea de-a doua ridicare habsburgică înfățișează două toponime spre SV de localitate: *Holumb hotar*, respectiv *Dymbu inalt*. Movilele de la vest de sat se află la NV, SV și S-SV de zona desemnată de toponimul *Jilirsche Huttung*. Toponimul *Kleine Wiesen* desemnează zona de la sud de calea ferată, la SV de Sânpetru Mare, unde se află două grupări de movile. Cele două movile sudice din grupul de patru se află în zona denumită *Baliničev buna*, iar movila de mari dimensiuni dinspre Lovrin are alocat toponimul de *Sisitak*. Movilele de la est de drumul Sânpetru Mare-Lovrin sunt situate în zona denumită *Szelistye*, iar zona de la S-SE de Sânpetru Mare este denumită *Hohle Hügel* și *Pinnel Hügel*. Harta topografică militară a României arată că movila de la NV de Sânpetru Mare, lângă drumul spre Igrîș, este înconjurată de

patru toponime: *Grădini* la SE, *Izlaz* la SV, *Cangea* la NE și *Pusta Mică* la E. La sud de Sânpetru Mare se păstrează toponimele *Țiganca* și *Săliște*, *Sisitak* devine *Șișitac*, dar celelalte toponime dispar. Denumirile diferite prezente pe hărțile istorice se explică prin evoluția toponimiei locale, în funcție de limba utilizată în realizarea acestora.

Numărul oscilant de movile semnalate pe hărțile istorice și toponimele utilizate a indicat necesitatea unei cercetări de teren în vederea identificării locației acestor movile, precum și al gradului de conservare al acestora.

3.2. Studiu bibliografic

Din punct de vedere arheologic, localitatea Sânpetru Mare este menționată în literatura de specialitate încă din secolul al XIX-lea, însă punctual pe subiectul movilelor, de referință este studiul publicat de Florin Medeț și Ioan Bugilan în 1987, *Contribuții la problema și la repertoriul movilelor de pământ din Banat* (în *Banatica*, 9, 1987). Acest studiu este citat de Sabin Adrian Luca în repertoriul întocmit de acesta pentru Banat⁸.

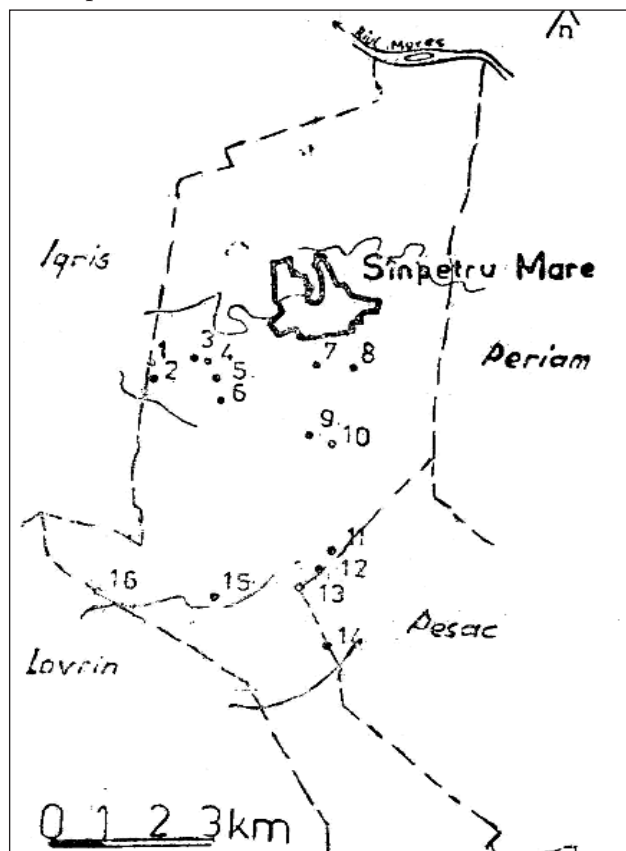

Fig. 7.

F. Medeț și I. Bugilan menționează un grup de 6 movile și pentru localitatea Sânpetru Mare (*Movilele de epocă necunoscută de la Sânpetru Mare*, cod RAN 158742.01), precizând că dimensiunea câmpului tumular este de aprox. 3 km². Acestea formează, împreună cu 3 movile din hotarul localității Saravale și 7 movile din hotarul localității Igrisi, un câmp compact de movile, între două meandre ale Pârâului Aranca (Fig. 7).

La sud de sat sunt semnalate două perechi de movile, una (*Movilele de epocă necunoscută de la Sânpetru Mare*, cod RAN 158742.02) la 0,5 km sud de sat și la aceeași distanță una de alta, iar cealaltă (*Movilele de epocă necunoscută de la Sânpetru Mare*, cod RAN 158742.03). La 2,5 km sud de sat se află două movile de pământ amplasate la circa 300 m una de cealaltă.

Tot la sud de sat, la 5,5 km, în apropierea unui fir de apă autorii semnalează altă movilă (*Movila de epocă necunoscută de la Sânpetru Mare*, cod RAN 158742.05).

La hotarul dintre Sânpetru Mare și Lovrin la circa 7,5 km sud-vest de sat, autorii semnalează punctul „*Hunca Șișitac*” (*Movila de epocă necunoscută de la Sânpetru Mare – Hunca Șișitac*, cod

RAN 158742.06), cu înălțimea de circa 18 m și diametrul de 41/61 m, aflată la cota de înălțime de 105 m. Movila Șișitac este vizibilă pe teren și în prezent. Medeț și Bugilan semnalează că „*Hunca Șișitac*” ar putea fi, din punct de vedere al dimensiunilor, încadrată în categoria „movilelor princiare”, conform standardelor perioadei în care a fost redactat studiul.

În 1987, Medeț și Bugilan semnalează la sud-vest de sat, pe linia hotarului cadastral cu satul Pesac (este greșit trecută localizarea ca fiind la sud-vest, în loc de sud-est), se înșiruie patru movile de pământ (*Movilele de epocă necunoscută de la Sânpetru Mare*, cod RAN 158742.04), amplasate la distanțe inegale între ele.

În încheierea secțiunii dedicate localității Sânpetru Mare, autorii semnalează un număr ridicat de microtoponime: Jezdiceva Unca (*Movila de epocă necunoscută de la Sânpetru Mare – Jezdiceva Unca*, cod

⁸ Luca 2006, 229. Autorul nu face decât să reia informația din Medeț, Bugilan 1987, fără nici o privire critică sau consultarea surselor primare indicate de autorii menționați.

RAN 158742.07), Buriceva Unca (*Movila de epocă necunoscută de la Sânpetru Mare – Buriceva Unca*, cod RAN 158742.08), Gorela Unca (*Movila de epocă necunoscută de la Sânpetru Mare – Gorela*, cod RAN 158742.09), Vodena Unca (*Movila de epocă necunoscută de la Sânpetru Mare – Vodena Unca*, cod RAN 158742.10), Șira Unca (*Movila de epocă necunoscută de la Sânpetru Mare – Șira Unca*, cod RAN 158742.11), Cosiceva Unca (*Movila de epocă necunoscută de la Sânpetru Mare – Cosiceva Unca*, cod RAN 158742.12), Velica Unca (*Movila de epocă necunoscută de la Sânpetru Mare – Velica Unca*, cod RAN 158742.13), Sabliceva Unca (*Movila de epocă necunoscută de la Sânpetru Mare – Sabliceva Unca*, cod RAN 158742.14), Zariceva Unca (*Movila de epocă necunoscută de la Sânpetru Mare – Zariceva Unca*, cod RAN 158742.15), Plavișina Unca (*Movila de epocă necunoscută de la Sânpetru Mare – Plavișina Unca*, cod RAN 158742.16), Mačurina Unca (*Movila de epocă necunoscută de la Sânpetru Mare – Mačurina Unca*, cod RAN 158742.17), Uncile Tușakanov (*Movila de epocă necunoscută de la Sânpetru Mare – Uncile Tușakanov*, cod RAN 158742.18), Radivoieva Unca cu diametrul de circa 40 m și înălțimea de circa 8 m (*Movila de epocă necunoscută de la Sânpetru Mare – Radivoieva Unca*, cod RAN 158742.19), Bucurova Unca (*Movila de epocă necunoscută de la Sânpetru Mare – Bucurova Unca*, cod RAN 158742.20), Vrapțova Unca (*Movila de epocă necunoscută de la Sânpetru Mare – Vrapțova Unca*, cod RAN 158742.21), Lațiceva Unca (*Movila de epocă necunoscută de la Sânpetru Mare – Lațiceva Unca*, cod RAN 158742.22), Unca Șișitac (*Movila de epocă necunoscută de la Sânpetru Mare – Unca Șișitac*, cod RAN 158742.23, este același sit cu cel de la codul RAN 158742.06), Pinnel Hügel (*Movila de epocă necunoscută de la Sânpetru Mare – Pinnel Hügel*, cod RAN 158742.24) și Höne Hügel (*Movila de epocă necunoscută de la Sânpetru Mare – Höne Hügel*, cod RAN 158742.25). Pe lângă aceste toponime, spre S de localitate mai apare Stankova Unka, iar în arealul de S al hotarului administrativ apare Vodena Unka, alături de Tuskanov Unka și Mali Budzak⁹.

Din păcate la acest moment, bazându-se pe cele publicate de F. Medeleț și I. Bugilan movilele de mai sus au fost introduse în Repertoriul Arheologic Național (fiecare movilă cu cod RAN aferent), iar identificarea lor în cadrul situației din hărțile militare create de-a lungul vremii pentru Banat este extrem de dificilă deoarece rata de relaționare a hărții publicate de Stepanov în 1985 cu textul din aceeași sursă este extrem de scăzută. Totuși, trei dintre movilele din harta toponimelor din zona Sânpetru Mare pot fi identificate și în cadrul hărților militare prezentate mai sus. Este vorba de *Dâmbu înalt*, movilă prezentă cu acest nume pe Harta Franciscană și care poate fi identificată cu *Radivojeva Unca*, urmată de *Holumb hotar*, echivalentă cu *Bukurova Unka*, iar movila din arealul numit *Szelistye* în Franzisko-Josephinische Landesaufnahme este, cel mai probabil, echivalentă cu *Stankova Unka*.

Aici ne vedem nevoiți să discutăm validitatea informației publicată de F. Medeleț și I. Bugilan, conform căreia s-a încercat atribuirea movilelor din hotarul localității, fără o justificare clară, perioadei avare¹⁰. Verificarea sursei citate ne arată că movilele de la Sânpetru Mare nu sunt luate deloc în discuție în relație cu descoperirile avare timpurii din zona Tisa-Mureș-Aranca¹¹. Astfel, putem spune că studiul elaborat de F. Medeleț și I. Bugilan rămâne primul care abordează acest subiect, al movilelor de pământ din zona Sânpetru Mare.

4. Studiu de teren

Studiul de teren este însă partea cea mai importantă pentru demersul întreprins de noi. Am preferat să îndeplinim acest deziderat în perioada lunilor Februarie-Aprilie, perioadă în care plantele lipsesc sau

⁹ Stepanov 1985, 176. Autorul menționează în text și movila Sisitak, dar în harta aferentă toponimelor din zona localității Sânpetru mare aceasta nu apare. În fapt în această hartă toponimele însoțite de substantivul „unca” sunt *Vodena Unca*, *Bukurova Unca*, *Stankova Unca*, *Radivojeva Unca*, *Vrapcova Unca*. Numele celorlalte movile înregistrate în RAN sunt preluate din lista publicată de Stepanov 1985, 176 de Medeleț, Bugilan 1987. Din păcate lipsa acestora de pe harta publicată de Stepanov 1985 ne împiedică să le putem asocia cu vreuna din movilele identificate prin studiul cartografic sau prin cercetarea de teren.

¹⁰ Medeleț, Bugilan 1987, 168, citând pe Csallány 1939, 121, harta. Din păcate la lista bibliografică această prescurtare bibliografică nu se mai regăsește, dar sistemul de notare ne-a permis să deducem că revista prescurtată ca și *FA* este *Folia Archaeologica*. Consultarea acestui studiu (Csallány 1939) ne arată că, într-adevăr Sânpetru Mare este pe harta publicată la p. 121, sub numele de *Új-Szentpéter*, dar nici o descoperire de perioadă avară nu este indicată în hotarul acestei localități, singurele localități din teritoriul Banatului românesc cărora le-au fost arondate descoperiri de perioadă avară fiind Dudeștii Vechi și Sănnicolau Mare (conform hărții de la p. 121 și listei aferente textului în limba germană de la p. 155). Subliniem că informația din Medeleț, Bugilan 1987, a fost preluată *ad litteram* fără nici o încercare de verificare a surselor de Luca 2006, 229.

¹¹ Vezi pentru conformitate nota imediat anterioară precum și Csallány 1939, 155–156.

sunt într-o fază incipientă a ciclului vegetativ, aspect ce îmbunătățește în mod considerabil posibilitățile de identificare, în special, a movilelor de pământ aflate într-o stare avansată sau extrem de avansată de aplatizare.

S-a folosit, ca bază inițială de plecare, informația obținută din sursele cartografice on-line, coroborate cu harta militară a RSR din 1975 georeferențiată, prin aceasta verificându-se toate movilele semnalate pe hărțile austriece și pe cele militare românești. Verificarea s-a putut face prin compararea poziției movilelor pe hărțile austriece cu harta satelitară, georeferențiată în background-ul acestora, fiind urmărită întotdeauna și acuratețea georeferențierii, aspect care pentru zona Sânpetru Mare are o ușoară deviație pentru Harta Josefina și aproape deloc pentru Hărțile Franciscană și Franciscano-Josefină. Toate aceste observații dublate de posibilitatea urmăririi poziției proprii, în timp real, prin aplicația Google Maps de pe un dispozitiv de tip smartphone sau tabletă, duce la facilitarea posibilității de a verifica în mod direct, în teren, existența sau nu a movilei/obiectivului țintă.

Astfel, din combinarea studiului cartografic, bibliografic și de teren, 26 de movile/ridicături de pământ au fost înregistrate, pentru 23 dintre ele întocmindu-se fișe de descriere, prezente la finalul acestui studiu. Movila cu indicativul M21 prezintă pe harta Josefina nu mai este astăzi vizibilă în teren, în consecință ea nu a putut beneficia de o fișă specifică. Ridicăturile cu indicativele M18 și M19 au fost de asemenea eliminate din rândul celor ce au beneficiat de fișe de descriere din considerente legate de aspectul lor. Astfel, M18 aflată la marginea tarlalei agricole ce mărginește la sud satul Sânpetru are dimensiuni mici (1,35 m înălțime și 8 m în diametru) cu un indice de eroziune/aplatizare extrem de redus, fapt ce ne-a făcut să o considerăm ca fiind edificată în perioada modernă și legată de activitățile agricole din preajma sediului CAP din localitate, iar M19 (înălțime 0,50 m și diametru 36 m) are pe toată suprafața material de construcție modern (cărămidă, țiglă spartă și cioburi de sticlă), suprapunerea poziției ei pe harta militară din 1975 demonstrându-ne astfel că aici era situată una din clădirile fostului sediu al CAP din localitate, imobil demolat ulterior, cel mai probabil după desființarea respectivei organizații. M18 nu apare pe niciuna din hărțile studiate și menționate mai sus, iar M19 face cel mai probabil parte din grupul de trei movile situat la cca. 1 km sud de sat, prezent pe harta Josefina (pe harta Franciscană apare o singură movilă în arealul respectiv), grup de movile/movilă ce au fost distruse de amenajarea clădirilor CAP-ului din localitate.

Un aspect important ce necesită discuții suplimentare este existența pe hărțile militare 1:25000 din 1975 a 6 movile la nord de localitatea Sânpetru Mare, iar pe cea la scara 1:50000 a patru asemenea obiective. Consultarea tuturor hărților premergătoare, citate în prezentul studiu, precum și a acestor două seturi de material cartografic (inclusiv cea elaborată în 1963 tot de serviciul topografic militar al Republicii Populare România) ne arată că la nord de Sânpetru Mare nu se află nici o movilă. Verificarea în teren a movilelor figurate pe cea de-a treia ediție a hărților militare românești nu a oferit nici o descoperire de tip movilă de pământ în arealul respectiv.

Astfel putem afirma că la acest moment 23 de movile se mai regăsesc pe arealul localității Sânpetru Mare, poziționarea lor fiind conformă hărții de mai jos (**Fig. 11**) și datelor din fișele de descriere. Dacă se iau în considerare principalele două categorii de atribute dimensionale (înălțime, diametru), se pot face câteva observații interesante. Efectuând o diagramă în care se ia în calcul înălțimea movilelor, (**Fig. 8**) se poate observa că două movile se remarcă prin înălțimi apreciabile, mai precis M12 și M1, celelalte putând fi grupate în trei mari categorii, după cum urmează: 2 m și ușor mai înalte (M2, M3, M8, M10, M14), între 1,5 m și 2 m (M5, M4, M6, M13, M15, M20, M22) și 1,5 m și mai scunde (M7, M9, M11, M16, M17, M23, M24, M25, M26). Movilele M1 și M12 nu sunt incluse în circuitul agricol, din prima categorie (2 m și peste) doar M14 este scoasă din uzul agricol, din categoria a doua toate sunt lucrate agricol, iar din ultima categorie (sub 1,5 m) doar M25 nu este în uz agricol fiind acoperită și afectată de cimitirul svăbesc al satului.

Dacă este luat în calcul diametrul movilelor se poate observa că M12 este din nou în partea superioară a diagramei (**Fig. 9**). Celelalte movile se pot grupa de asemenea în patru mari categorii: între 50 și 70 m (M3, M5, M6, M8, M10, M11, M15, M16, M26), între 40 și 50 m (M1, M4, M7, M9, M13, M20, M22, M23, M24), între 30 și 40 m (M17, M25) și sub 30 m (M14).

Toate aceste aspecte ne fac să subliniem cazul particular al movilei M14, movilă ce are o înălțime peste medie și anume 2,40 m (fapt care o plasează pe locul al treilea din acest punct de vedere) și un diametru de 23 m (aspect ce o clasează pe ultimul loc în ierarhie). Această movilă nu apare în mod cert pe

harta Josefînă, dar își face apariția pe harta Franciscană sub numele de *Holomb hotar*. Acest aspect, coroborat cu observațiile legate de datele dimensionale ale movilei în cauză, ne fac să o considerăm edificată cel mai probabil în perioada modernă, foarte posibil ca și movilă de hotar.

5. Concluzii

Poziționarea localității actuale Sânpetru Mare pe harta vechilor albi ale Mureșului ne arată o imagine extrem de interesantă. Mai precis, zona de la sudul localității Sânpetru Mare până la Lovrin se prezintă ca un areal neafectat în nici un fel de diversele brațe ale râului de-a lungul timpului, fiind cuprins între brațul ce suprapunea canalul Galațca funcțional între 7.1±1.0 ka¹² și un altul ce suprapunea cursul Arancăi, funcțional acum 1,9 ka¹³. Este însă clar că vorbim de o zonă ușor mai înaltă¹⁴, neînundabilă, aspect important în ceea ce privește edificarea în preistorie a unora dintre movilele identificate pe teritoriul localității actuale Sânpetru Mare.

Luând în calcul cele trei ediții ale hărților austriece, în mod cert (mai ales după georeferențierea online realizată de colegii maghiari) cele mai folositoare surse de evoluție a peisajului istoric, putem sublinia faptul că 4 movile (M7, M9, M11, M13) nu apar pe niciuna din aceste reprezentări cartografice, 2 movile nu apar pe Harta Josefînă (M14 și M24), 4 movile nu apar pe Harta Franciscană (M3, M17, M20, M22) și 4 movile nu apar pe harta Francisco-Josefînă (M22, M23, M24, M25). Un număr de 11 movile apar pe toate cele trei surse cartografice și au fost de asemenea și identificate în teren.

Comparativ cu harta militară a RSR din 1975, scara 1:25000, putem remarca faptul că 14 movile identificate în teren nu sunt reprezentate pe această hartă, două dintre acestea M14 și M20 fiind prezente ca și bază pentru borne topografice și nicidecum reprezentate ca și movile.

Este clar că, având în vedere gradul de aplatizare al movilelor din zona Sânpetru Mare (fapt subliniat și de diagrama ce prezintă înălțimile acestora astăzi) aprecierea existenței sau nu a unor movile a rămas la latitudinea echipei de topografi prezentă în teren. După confruntarea surselor cartografice cu situația din teren, trebuie să subliniem că cea mai precisă hartă a movilelor din acest areal este prima ridicare topografică austriacă, de pe care lipsesc 6 din movilele identificate în teren, dar care înfățișează alte 12 movile pe care nu le-am mai putut identifica. Harta de mai jos (**Fig. 10**), ce are ca bază sectorul din harta Josefînă a arealului localității Sânpetru Mare, ne înfățișează o situație ce necesită scurte discuții.

Este necesară discuția movilelor identificate în teren, dar care lipsesc pe harta Josefînă, mai precis M7, M9, M13, M11, M14, M24. Situația movilei M14 a fost discutată deja mai sus, grupul de movile VI este în zona prezumtivei movile M19, grupul de două movile desemnat ca și IV este cel mai probabil distrus de construirea fermei vizibile și astăzi. Movila de la poziția VIII este suprapusă de ductul căii ferate actuale și cel mai probabil distrusă, aceeași amenajare ducând și la dispariția movilei de la poziția IX. Movila de la poziția I, a fost păstrată de noi sub indicativul M21, dar nu mai există actualmente în teren. În ce privește celelalte movile, pe harta Josefînă movila cu indicativul III poate fi movila M9 ce este situată la cca. 300 m sud-est față de aceasta. Indicativul II este situat la cca. 500 NNE de movila M11, iar una din cele două movile din grupul marcat ca și VII, este situat la cca. 300 m est față de poziția movilei M24.

Practic la acest moment considerăm că movilele/grupurile de movile cu indicativele I, IV, V, VI, VIII și IX au fost distruse, unele de lucrări agricole (I), unele de amenajarea sediului CAP (IV, V, VI), iar altele de amenajarea căii ferate (VIII și IX) ducând numărul ridicăturilor de pământ dispărute la 8.

Putem, la finalul excursului nostru să remarcăm faptul că unele movile prezente pe harta Josefînă au fost distruse cu siguranță de-a lungul timpului, unele au fost probabil cartate cu aproximație iar altele au fost omise cu totul, fiind însă identificate în teren astăzi. Fișele movilelor identificate în teren arată însă o stare de conservare nu foarte bună pentru marea majoritate a acestor monumente arheologice și/sau peisagistice, fapt care subliniază încă o dată necesitatea protejării cât mai eficiente a movilelor de pământ din Banatul de câmpie, în mod special, extrem de amenințate de lucrările agricole cu caracter tot mai agresiv în ceea ce privește destinul acestora.

¹² Kiss *et alii* 2012, 56. Exprimarea vârstei în ka presupune kiloani, astfel că vârsta tradusă ar fi 7100±1000, ceea ce presupune ca. 5100±1000 a.Chr. sau 6100–4100 a.Chr.

¹³ Kiss *et alii* 2012, 59, fig. 13. Această dată presupune cumpăna dintre mileniul I a.Chr și mileniul I p. Chr.

¹⁴ Acest fapt este vizibil dacă urmărim cotele punctelor fixe topografice de pe hărțile topografice militare.

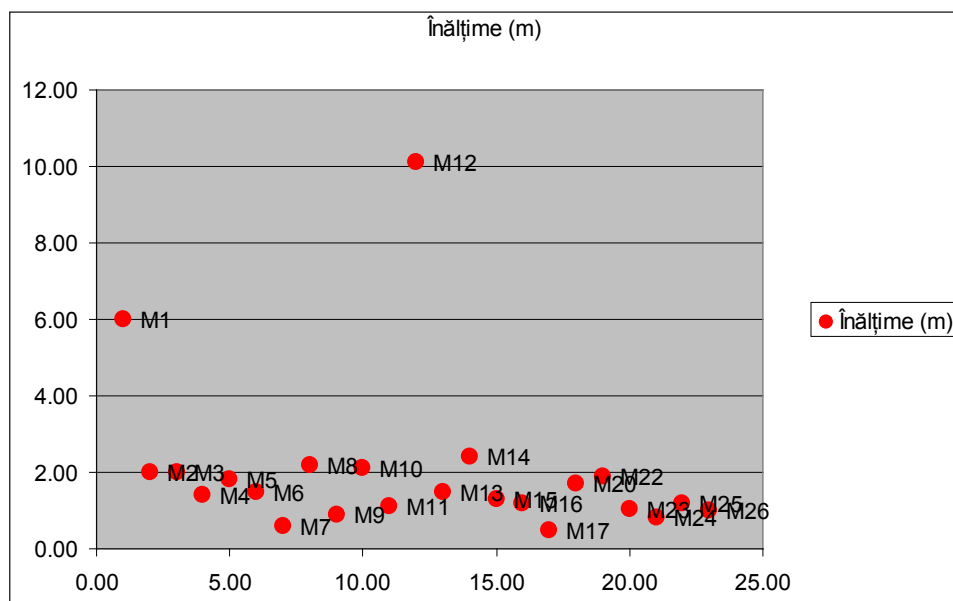

Fig. 8.

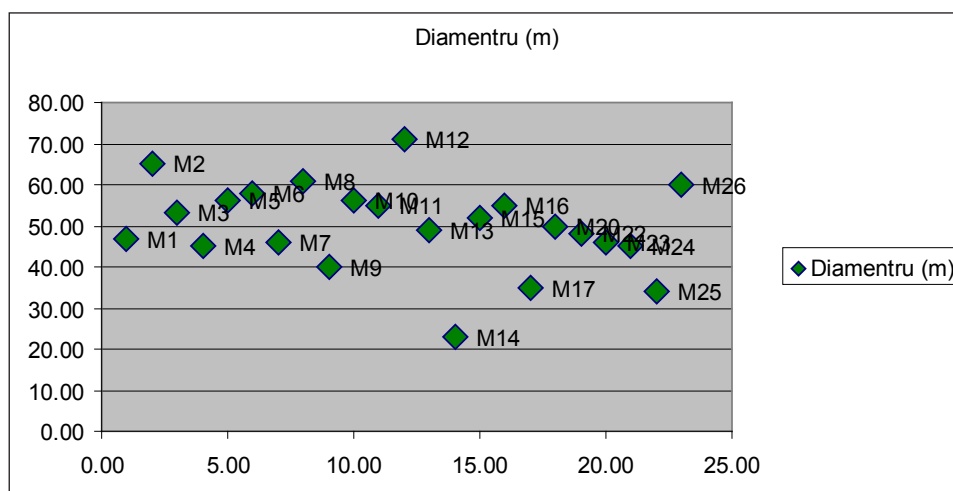

Fig. 9

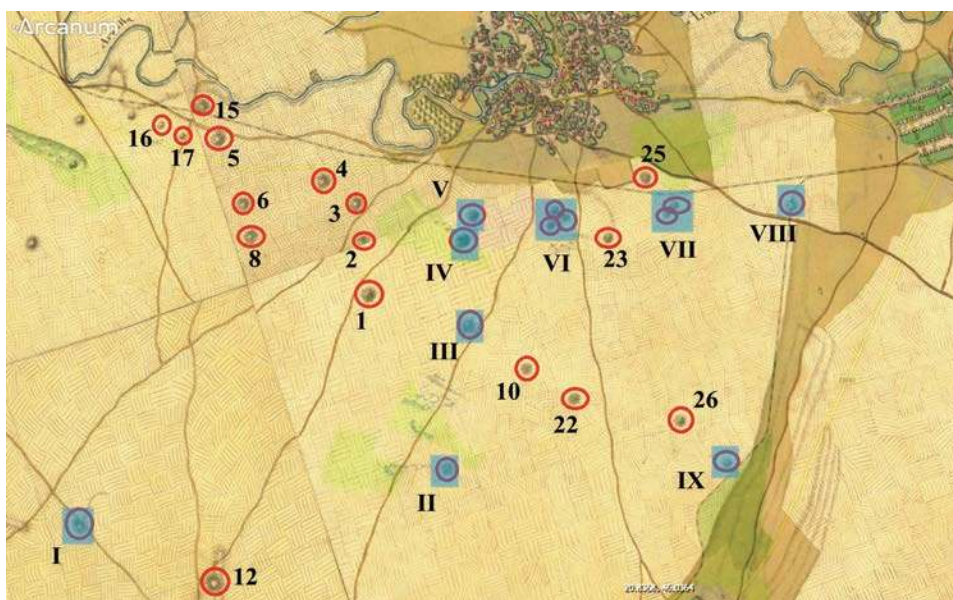

Fig. 10.

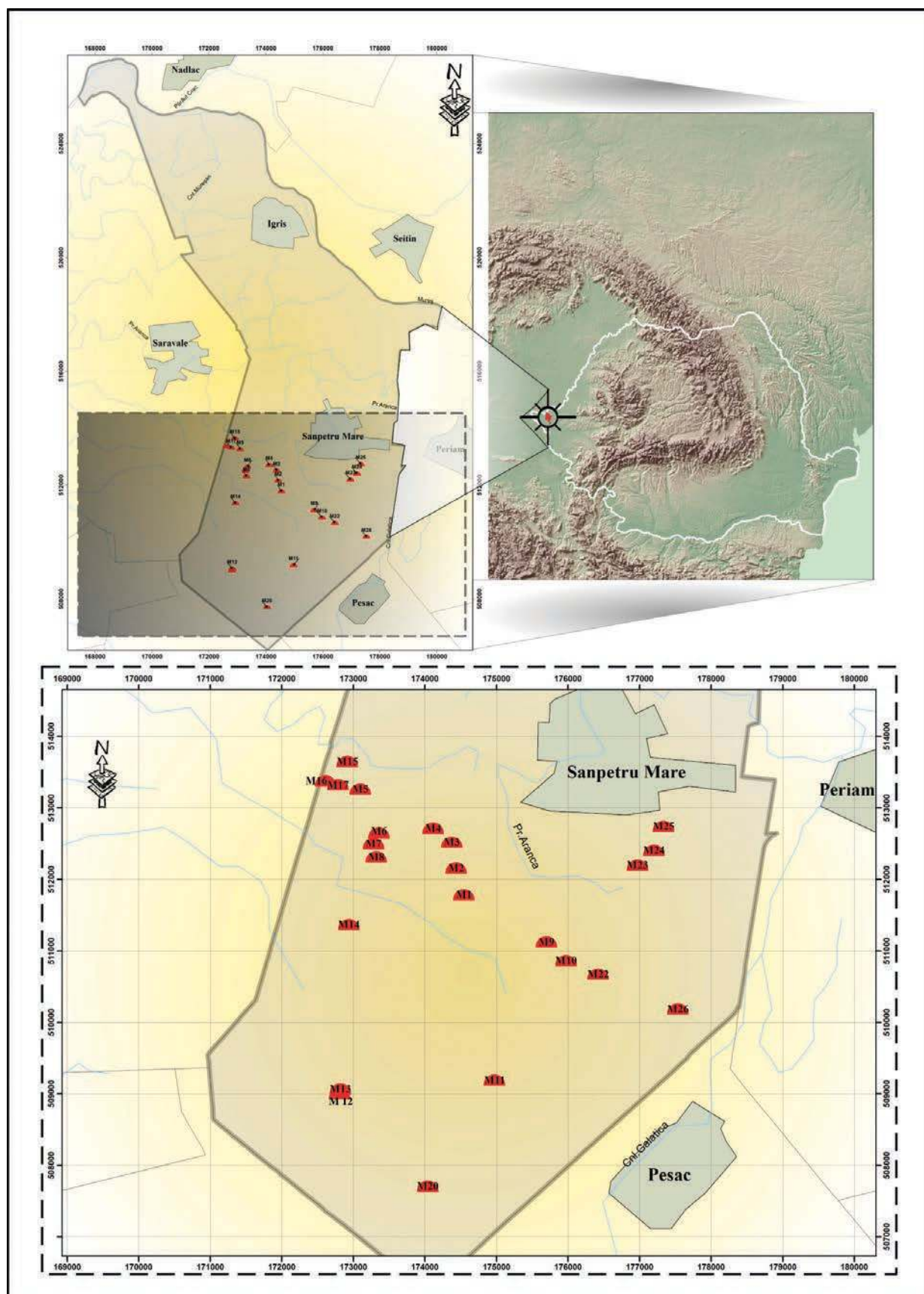

Fig. 11.

Listă figuri

- Fig. 1 Movile Sânpetru Mare – *Mappa von dem Temesvaer District [B IX a 659]* (1720) (movila din extremitatea estică se află în hotarul localității Saravale)
- Fig. 2 Movile Sânpetru Mare – *Josephinische Landesaufnahme*, 1763–1787 (cele 4 movile nemarcate cu chenar roșu de la extremitatea nord-vestică a hărții se află în hotarul localității Saravale)
- Fig. 3 Movile Sânpetru Mare S – *Franzische Landesaufnahme*, 1806–1869 (cele 4 movile nemarcate cu chenar roșu de la extremitatea vestică a localității se află în hotarul localității Saravale)
- Fig. 4 Movile Sânpetru Mare S – *Franzisco-Josephinische Landesaufnahme*, 1869–1887 (movila cea mai vestică marcată cu chenar roșu din colțul de NV al hărții se află situată în hotarul localității Saravale)
- Fig. 5 Harta topografică militară, scara 1:25.000, 1975. Sânpetru Mare Nord
- Fig. 6 Harta topografică militară, scara 1:25.000, 1975. Sânpetru Mare Sud
- Fig. 7 Movile Sânpetru Mare (*apud* Medeleț, Bugilan 1987, 167)
- Fig. 8 Diagrama comparativă a înălțimii movilelor din arealul localității Sânpetru Mare
- Fig. 9 Diagrama comparativă a diametrelor movilelor din arealul localității Sânpetru MarePro)
- Fig. 10 Harta Josefînă a arealului localității Sânpetru Mare. Cadran albastru semi-transparent, cu cifre romane, înfățișează movile/grupuri de movile neidentificate în teren. Cifrele arabe corespund numărului movilelor identificate în teren și prezente și pe harta Josefînă. Movila M20, prezentă și în teren și pe harta Josefînă nu este prezentă pe acest sector
- Fig. 11 Distribuția movilelor identificate în teren pe teritoriul localității Sânpetru Mare

*Bibliografie**Publicații*

- Csallany 1939 Csallany G., *A Szentes-Nagyhegyi kora-vaskori bronzetlet*. În: *Folia Archaeologica*, vol. I-II, 1939, 58–65.
- Floca 2017 Floca Cristian, *Movilele de pământ din județul Timiș Un studiu de caz în zona localității Teremia Mare*. În: *Arheovest*, V, 2017, 671–718.
- Kiss et alii 2012 Kiss Timea, Petru Urdea, Sipos Gyorgy, Sumeghy Borbala, Katona Orsolya, Toth Orsolya, Alexandru Onaca, Florina Ardelean, Fabian Timofte, Cristian Ardelean, Kovacs Arpad, *A folyó múltja*. În: *A Maros folyó múltja, jelene, jövője*, Timișoara, 2012, 33–64.
- Medeleț, Bugilan 1987 Medeleț Florin, Bugilan Ioan, *Contribuții la problema și la repertoriul movilelor de pământ din Banat*. În: *Banatica*, 1987, 87–198.
- Medeleț, Toma 1997 Medeleț Florin, Toma Nicoleta, *Muzeul Banatului File de cronică I 1872-1918*, Timișoara, 1997.
- Luca 2006 Luca, Sabin Adrian (ed.), *Descoperiri arheologice din Banatul Românesc*. Ed. II. Sibiu: Bibliotheca Bruckenthal, XLVI, 2006.
- Stepanov 1985 Stepanov Liubomir, *Veliki Sempeter*. În: *Iz sela u selo*, București, 1985, 155–251.

Surse cartografice

Harta districtului Timișoara (1721)/Mappa von dem Temesvaer District. [B IX a 659]

Sursa: <https://maps.hungaricana.hu/en/HTT/terkeptar/561/view/?bbox=1745%2C-2188%2C3664%2C-1326> (accesat 10.12.2017)

Prima ridicare topografică militară (1763–1787)/Josephinische Landesaufnahme (1763–1787)

Sursa: <http://mapire.eu/de/map/firstsurvey/?bbox=34855.98638465768%2C5116371.588968274%2C3096004.692176162%2C7153877.014937933> (accesat 10.12.2017)

A doua ridicare topografică militară (1806–1869)/Franzische Landesaufnahme (1806–1869)

Sursa: <http://mapire.eu/de/map/secondsurvey/?bbox=458621.46822449565%2C4954438.424399045%2C3589482.146785315%2C6991943.850368704> (accesat 10.12.2017)

A treia ridicare topografică militară (1869–1887)/Franzisco-Josephinische Landesaufnahme (1869–1887)

Sursa: http://mapire.eu/de/map/hkf_75e/?bbox=579697.7210282153%2C4892295.34097834%2C3710558.3995890347%2C6929800.766947999 (accesat 10.12.2017)

Harta topografică militară scara 1:50000, ediția III (1975)

Sursa: <https://portal.geomil.ro/arcgis/home/webmap/viewer.html?webmap=cce134f4a9694d9faa353983fbc15635>

Harta topografică militară scara 1:25.000, ediția III (1975)

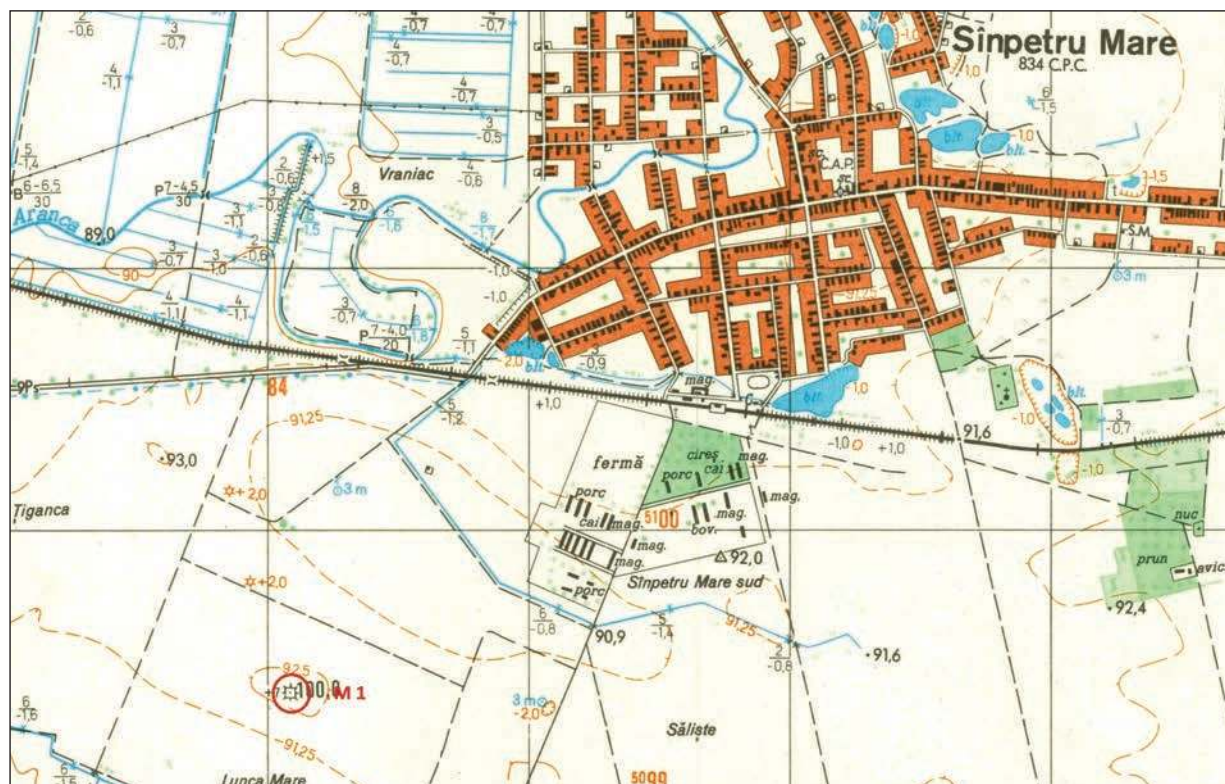
Sursa: <https://portal.geomil.ro/arcgis/home/webmap/viewer.html?webmap=cce134f4a9694d9faa353983fbc15635>
(accesat 10.12.2017)

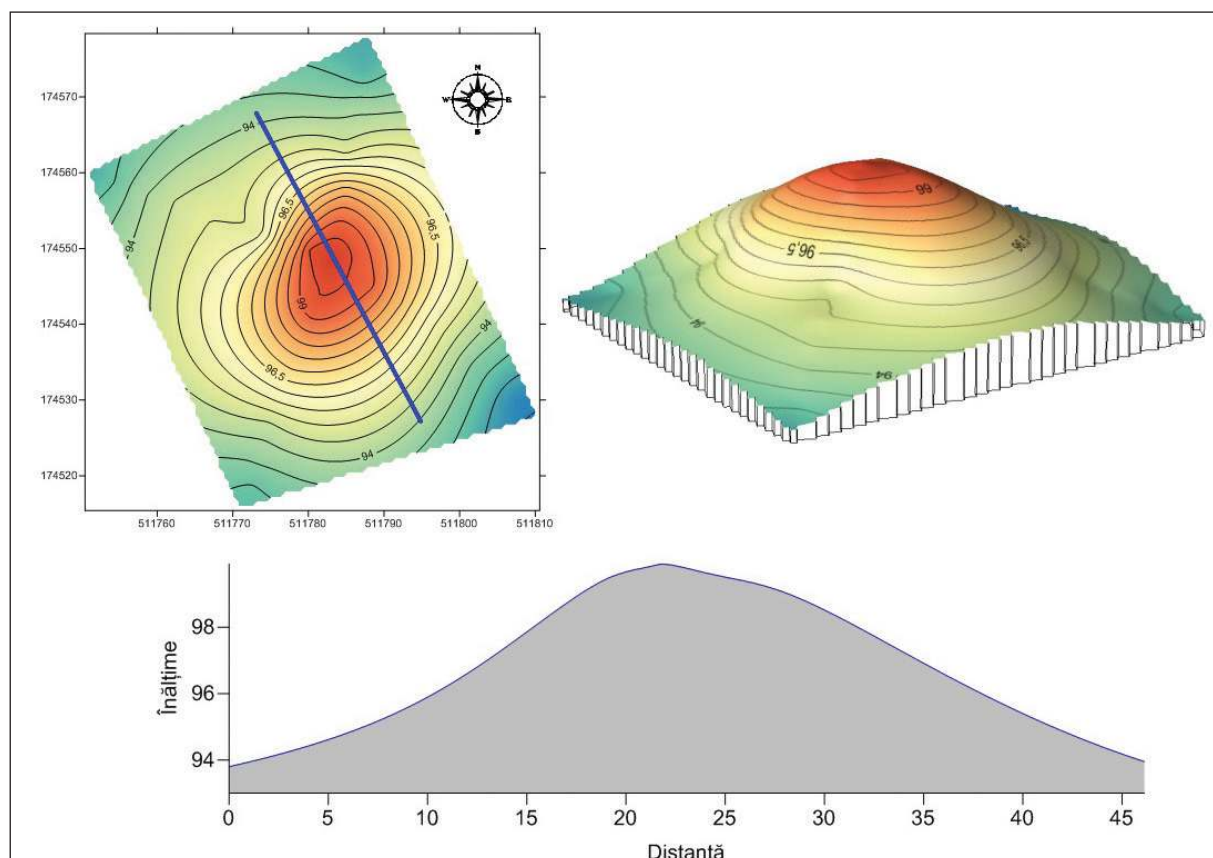
Fișe mobile din arealul localității Sânpetru Mare

Indicativ	M 1
Toponim	<i>Dâmbu Înalt / Radivojeva Unka</i>
Cod RAN / LMI	158742.19
U.A.T.	Sânpetru Mare
Localitate	Sânpetru Mare
Destinație teren	Scoasă din circuitul agricol
CF, Nr. cadastral	Tarla A 2014/1, parcela CC2011, vecin vest-CF402070, vecin sud-CF 402047, vecin est-drum DE 2014/5 și CF 402071
Stare de conservare	Jumătatea sud-estică este săpată mecanizat la o dată necunoscută. Sunt constatate și bio-perturbări (viziuni de vulpe) pe latura de SE și SV. Jumătatea neafectată este într-o stare bună de conservare. În zona cea mai înaltă este dispusă o bornă din rețeaua topografică. Este acoperită de vegetație scundă.
Dimensiuni	Diametru – 47 m; Înălțime – 6 m
Situri asociate	Nu au fost identificate
Data verificare	11.03.2017
Referințe cartografice	Apare marcată pe Harta Iozeфинă (1769–1772), Harta Franciscană (1806–1869), Harta Francisco-Iozeфинă (1869–1887), Planurile Directoare de Tragere (1952), Harta topografică militară (1975) – 7 m.
Referințe bibliografice	1. Medeleț, Florin, Bugilan Ioan, <i>Contribuții la problema și la repertoriul movilelor de pământ din Banat, Banatica</i> , 1987, p. 167–168, fig. 39, nr. 6; 2. Luca, Sabin Adrian, <i>Descoperiri arheologice din Banatul Românesc</i> (Ed. II), Sibiu: Biblioteca Brukenthal XLVI, 2010, p. 229, plan 113, nr. 6; 3. Stepanov, Liubomir, <i>Veliki Sempeter</i> . În: <i>Iz sela u selo</i> , București, 1985, p. 155–251.

Movila M1

M1-P1	511750.4585	174560.1745	92.5809
M1-P2	511770.7545	174515.3997	92.8412
M1-P3	511810.5861	174527.687	91.916
M1-P4	511788.0874	174578.3846	92.6347

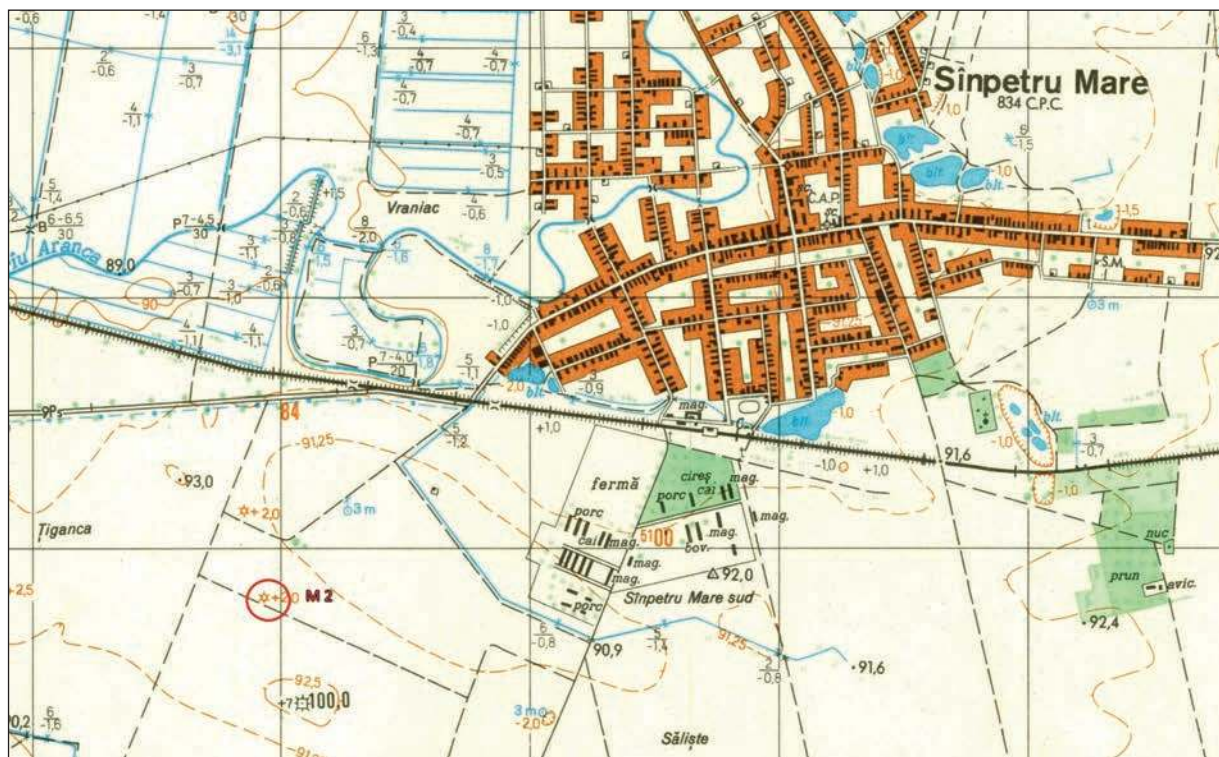

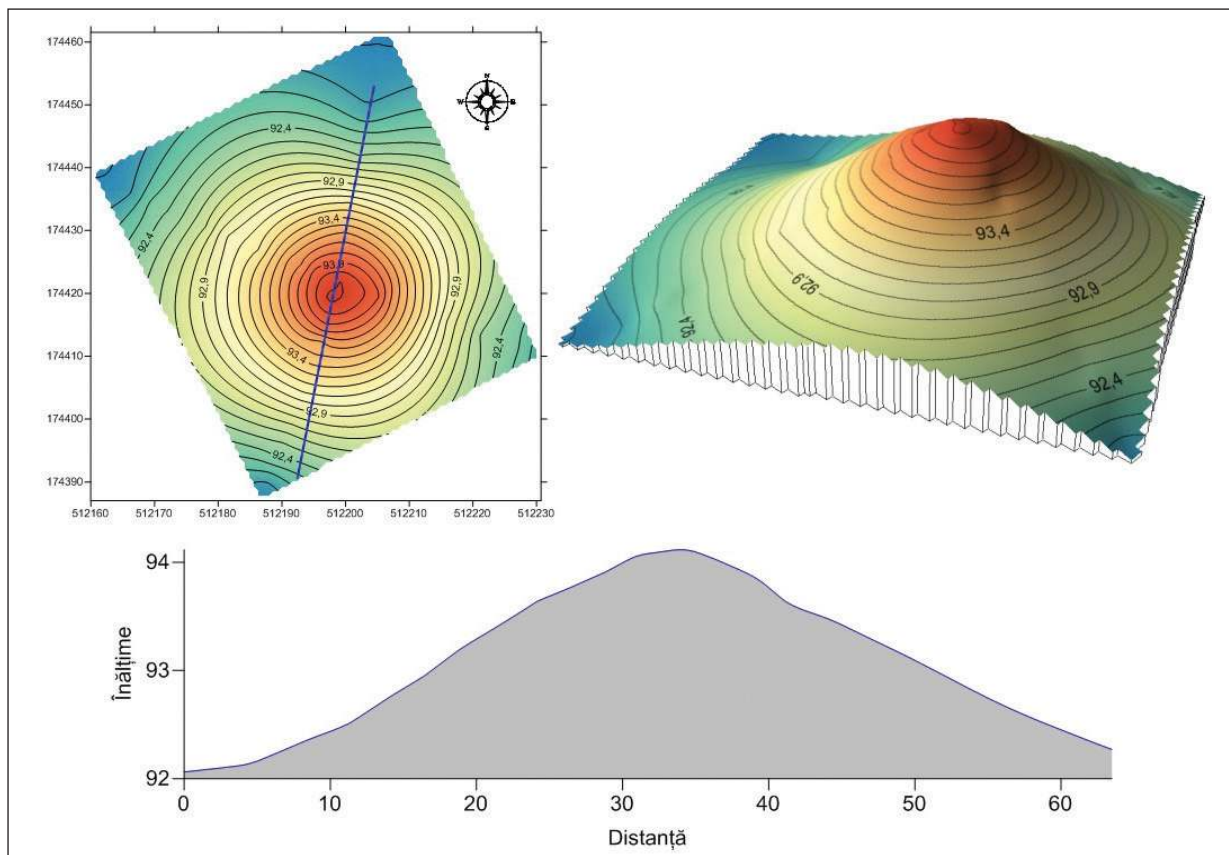

Indicativ	M 2
Toponim	-
Cod RAN / LMI	-
U.A.T.	Sânpetru Mare
Localitate	Sânpetru Mare
Localizare	46° 1'55.18"N, 20°47'27.47"E
Destinație teren	În circuitul agricol, proaspăt arată – arătură adâncă pe mijlocul ei.
CF, Nr. cadastral	Tarla A 2014/1
Stare de conservare	Puternic aplatizată de lucrările agricole. Contururile sunt încă vizibile, culoarea solului constituent fiind mai închisă decât al parcelei pe care se află situată movila.
Dimensiuni	Diametru – 65 m; Înălțime – 2 m
Situri asociate	Nu au fost identificate
Data verificare	11.03.2017
Referințe cartografice	Apare marcată pe Harta Iozefină (1769–1772), Harta Franciscană (1806–1869), Harta Francisco-Iozefină (1869–1887), Planurile Directoare de Tragere (1952), Harta topografică militară (1975) – 2 m.
Referințe bibliografice	<p>1. Medeț, Florin, Bugilan Ioan, <i>Contribuții la problema și la repertoriul movilelor de pământ din Banat, Banatica</i>, 1987, p. 167–168, fig. 39, nr. 5;</p> <p>2. Luca, Sabin Adrian, <i>Descoperiri arheologice din Banatul Românesc</i> (Ed. II), Sibiu: Bibliotheca Brukenthal XLVI, 2010, p. 229, plan 113, nr. 5;</p> <p>3. Stepanov, Liubomir, <i>Veliki Sempeter</i>. În: <i>Iz sela u selo</i>, București, 1985, p. 155–251.</p>

Movila M2

M2-P1	512159.9793	174439.1972	91.9499
M2-P2	512207.0546	174461.4061	91.9758
M2-P3	512230.263	174411.0397	92.1381
M2-P4	512186.6087	174387.0768	92.0059

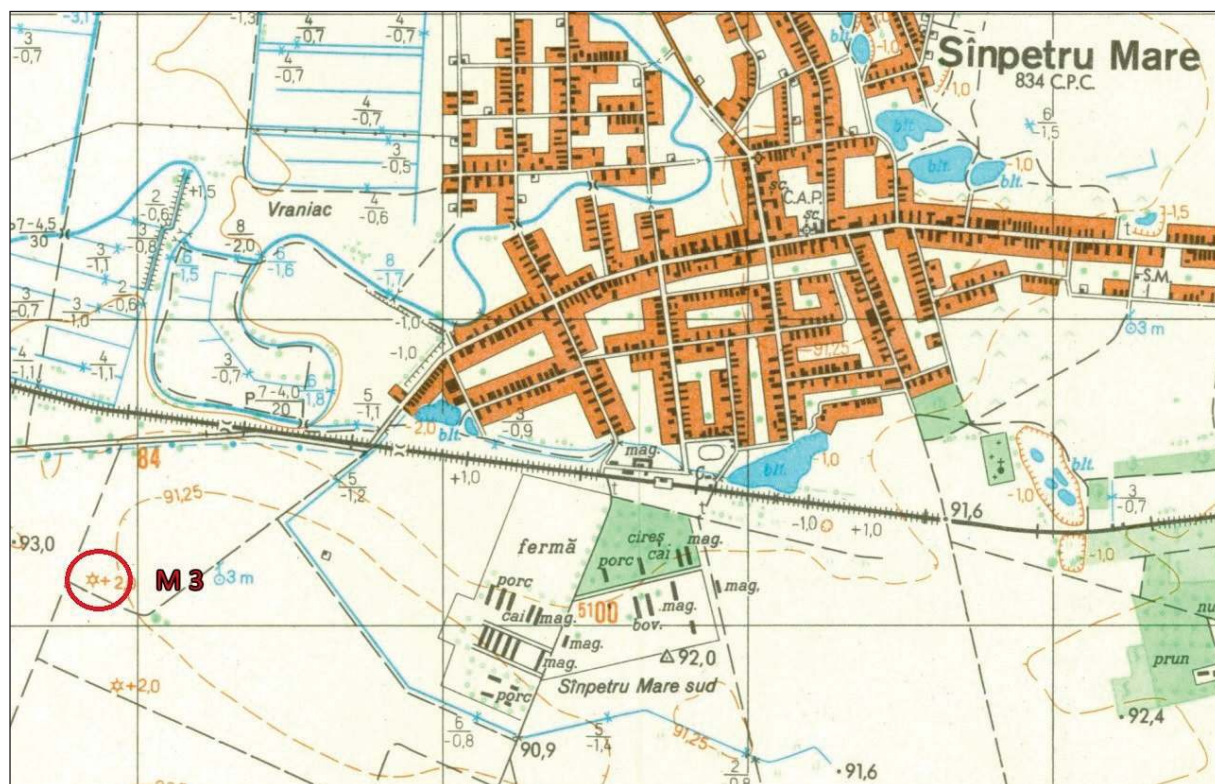

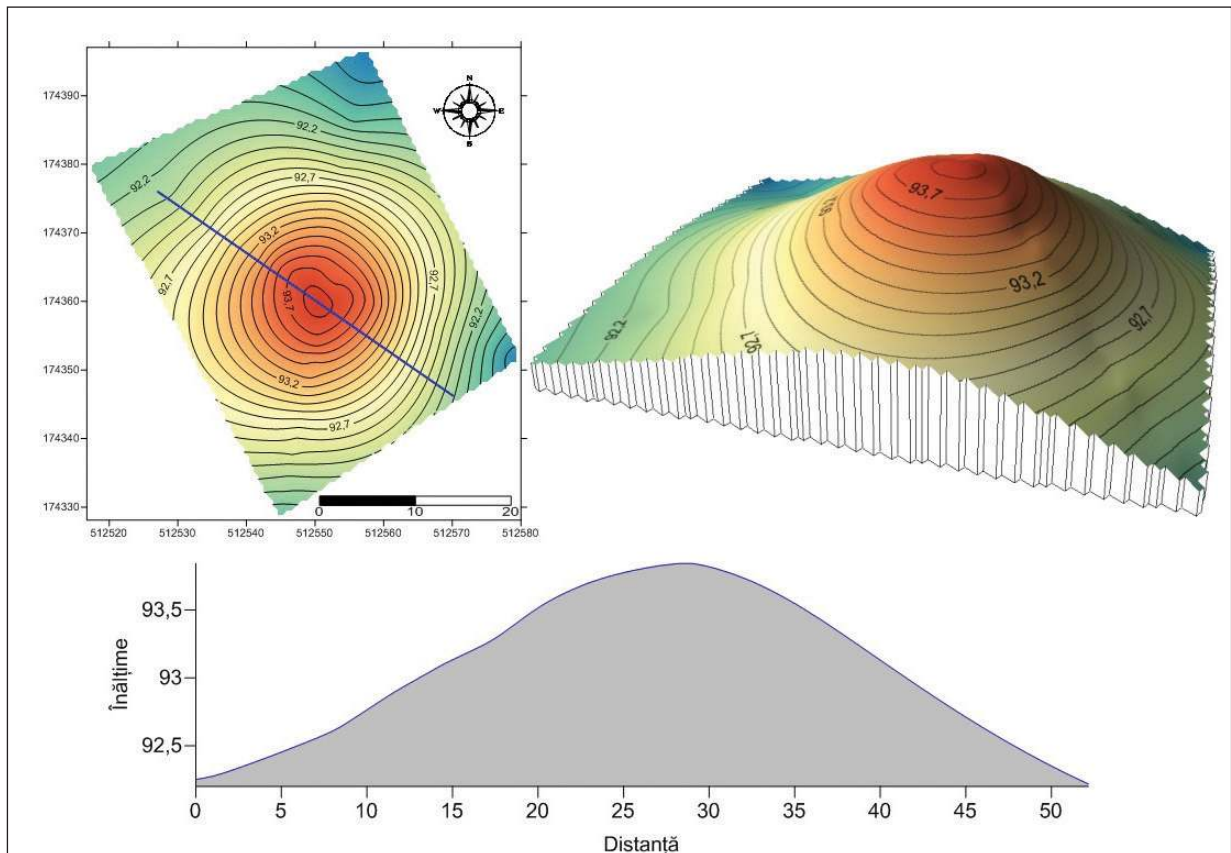

Indicativ	M 3
Toponim	-
Cod RAN / LMI	-
U.A.T.	Sânpetru Mare
Localitate	Sânpetru Mare
Localizare	46° 2'6.47"N, 20°47'23.76"E
CF, Nr. cadastral	TARLA A 2019
Stare de conservare	Puternic aplatizată de lucrările agricole. Diferența de culoare dintre solul constituent și solul tarlalei unde se află dispusă movila nu este atât de evidentă ca și în cazul M2. Conturul dinspre est al movilei este mai greu vizibil.
Dimensiuni	Diametru – 53 m; Înălțime – 2 m
Situri asociate	Nu au fost identificate.
Data verificare	11.03.2017
Referințe cartografice	Apare marcată pe Harta Iozefină (1769–1772), Harta Francisco-Iozefină (1869–1887), Planurile Directoare de Tragere (1952), Harta topografică militară (1975) – 2 m.
Referințe bibliografice	1. Medeleț, Florin, Bugilan Ioan, <i>Contribuții la problema și la repertoriul movilelor de pământ din Banat, Banatica</i> , 1987, p. 167–168, fig. 39, nr. 4; 2. Luca, Sabin Adrian, <i>Descoperiri arheologice din Banatul Românesc</i> (Ed. II), Sibiu: Biblioteca Brukenthal XLVI, 2010, p. 229, plan 113, nr. 4; 3. Stepanov, Liubomir, <i>Veliki Sempeter</i> , în: <i>Iz sela u selo</i> , București, 1985, p. 155–251.

Movila M3

M3-P1	512516.746	174379.9043	92.0289
M3-P2	512557.586	174397.0418	91.7784
M3-P3	512579.9086	174352.1104	91.7599
M3-P4	512544.6745	174328.1051	91.9791

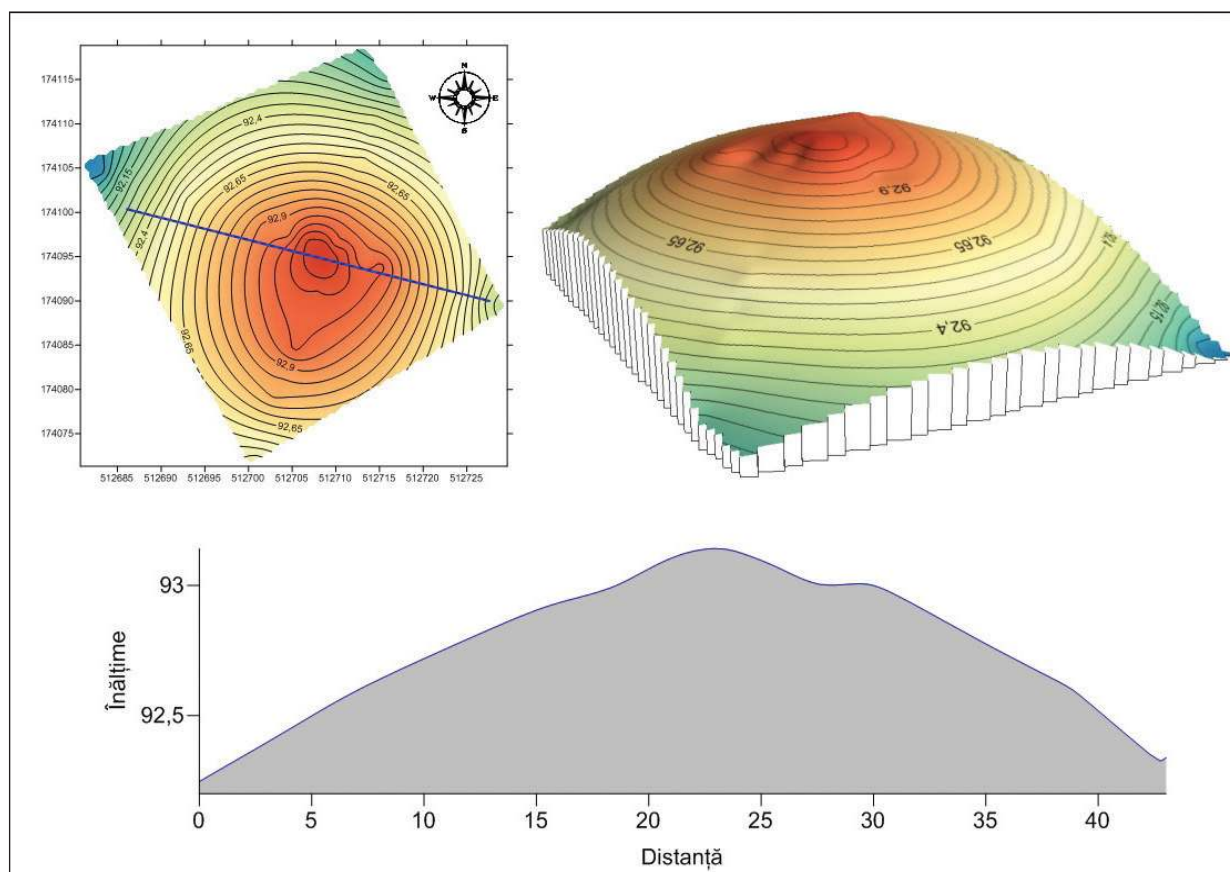

Indicativ	M 4
Toponim	-
Cod RAN / LMI	-
U.A.T.	Sânpetru Mare
Localitate	Sânpetru Mare
Localizare	46° 2'10.99"N 20°47'10.91"E
Destinație teren	În circuitul agricol, proaspăt arată.
CF, Nr. cadastral	Tarla A2020, Parcela A2020/31
Stare de conservare	Foarte aplatizată de lucrările agricole, fenomen mult mai accentuat decât în cazul M2 și M3. Conturul dinspre est și nord mai greu vizibil. Constatate bio-perturbări. Culoarea solului constituent este mai închisă decât al parcelei pe care se află situată movila.
Dimensiuni	Diametru – 45 m; Înălțime – 1,4 m
Situri asociate	Nu au fost identificate
Data verificare	11.03.2017
Referințe cartografice	Apare marcată pe Harta Iozeфинă (1769–1772), Harta Franciscană (1806–1869), Harta Francisco-Iozeфинă (1869–1887), Planurile Directoare de Tragere (1952).
Referințe bibliografice	<p>1. Medeleț, Florin, Bugilan Ioan, <i>Contribuții la problema și la repertoriul movilelor de pământ din Banat, Banatica</i>, 1987, p. 167–168, fig. 39, nr. 3;</p> <p>2. Luca, Sabin Adrian, <i>Descoperiri arheologice din Banatul Românesc</i> (Ed. II), Sibiu: Bibliotheca Brukenthal XLVI, 2010, p. 229, plan 113, nr. 3;</p> <p>3. Stepanov, Liubomir, <i>Veliki Sempeter</i>. În: <i>Iz sela u selo</i>, București, 1985, p. 155–251.</p>

Movila M4

M4-P1	512713.2083	174118.8674	92.0254
M4-P2	512728.8672	174089.1907	92.2675
M4-P3	512700.0015	174071.3316	92.4132
M4-P4	512680.7614	174105.7308	91.8892

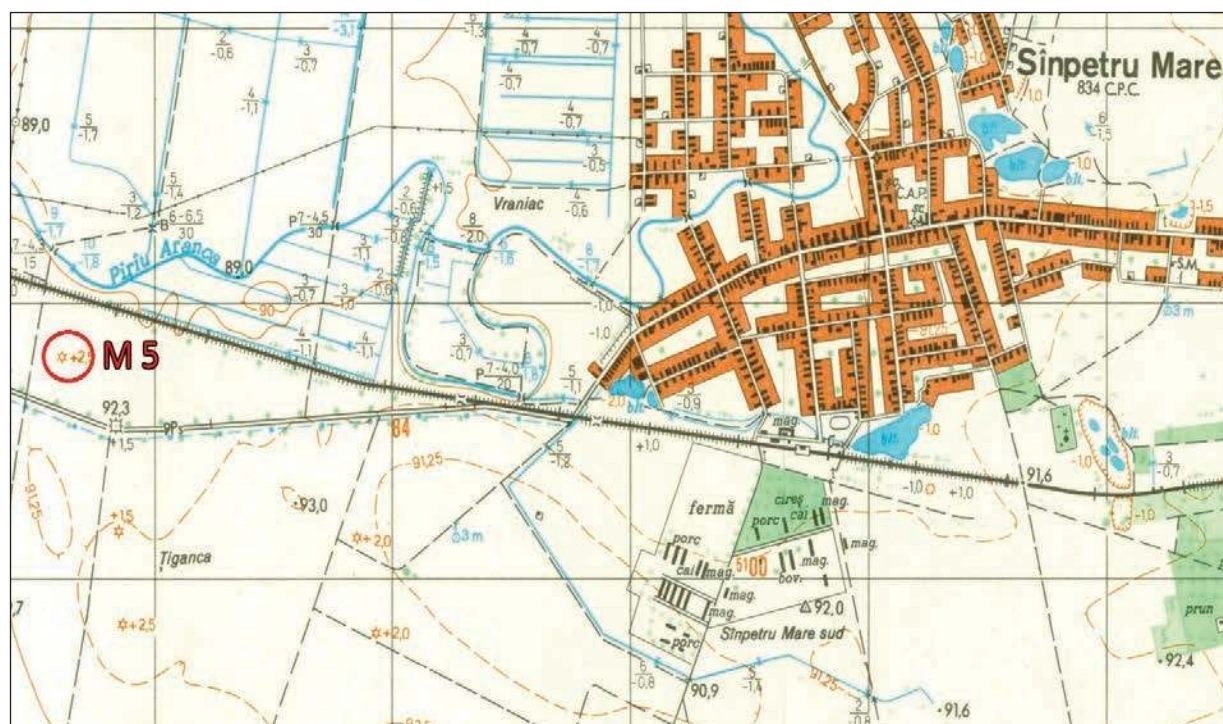

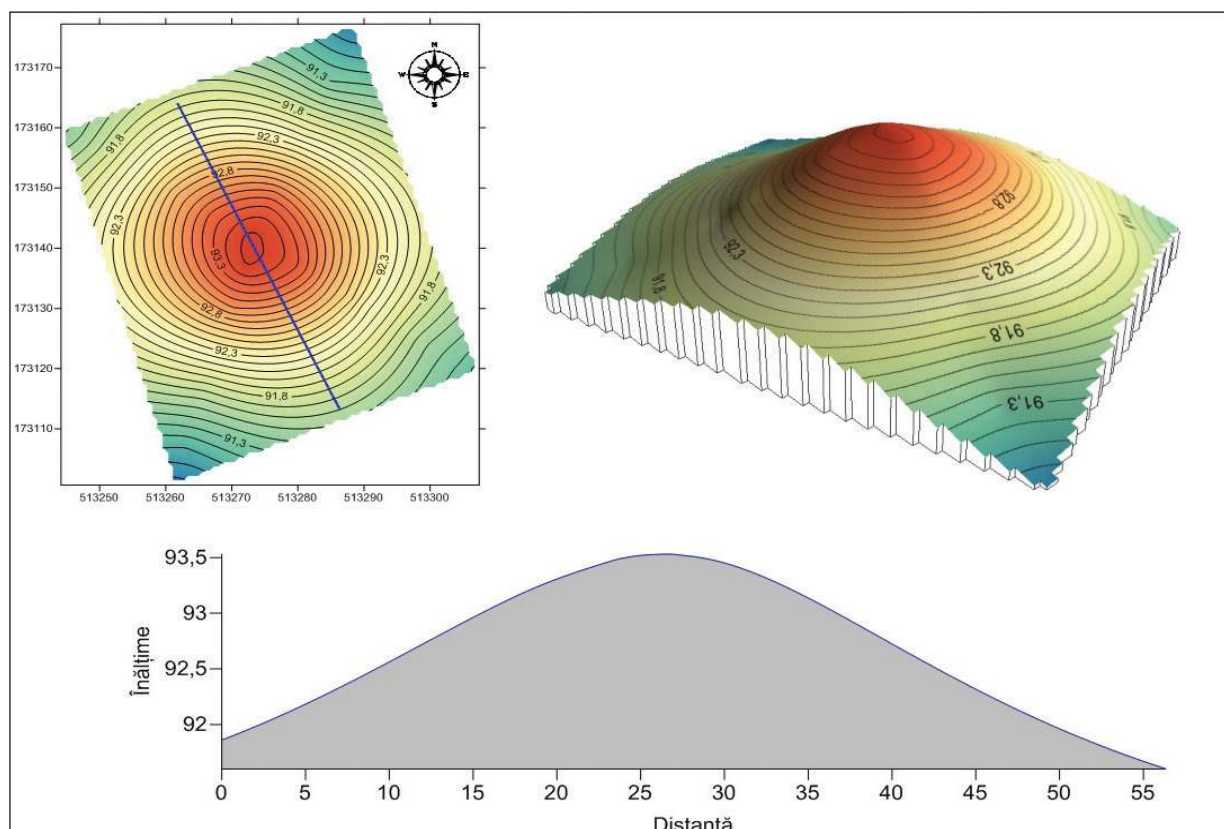

Indicativ	M 5
Toponim	-
Cod RAN / LMI	-
U.A.T.	Sânpetru Mare
Localitate	Sânpetru Mare
Localizare	46° 2'27.77"N 20°46'25.26"E
Destinație teren	În circuitul agricol, proaspăt arată.
CF, Nr. cadastral	Tarla A1855
Stare de conservare	Puternic aplatizată de lucrările agricole. Contururile sunt încă vizibile, culoarea solului constituent fiind mai închisă decât al parcelei pe care se află situată movila. Situată în perimetrul unui sit sarmatic.
Dimensiuni	Diametru – 56 m; Înălțime – 1,8 m
Situri asociate	Movila este situată în perimetrul unui sit arheologic în care a fost identificată ceramică cenușie de sec. III-IV p. Chr. dar și o mărghică de sticlă de tip IV Benea.
Data verificare	11.03.2017
Referințe cartografice	Apare marcată pe Harta Iozefină (1769–1772), Harta Franciscană (1806–1869), Harta Francisco-Iozefină (1869–1887), Planurile Directoare de Tragere (1952), Harta topografică militară (1975) – 2,5 m.
Referințe bibliografice	1. Stepanov, Liubomir, <i>Veliki Sempeter</i> . În: <i>Iz sela u selo</i> , București, 1985, p. 155–251.

Movila M5

M5-P1	513261.2967	173100.6456	90.8186
M5-P2	513244.1601	173159.7559	91.3668
M5-P3	513288.5237	173177.2359	90.8757
M5-P4	513307.4249	173119.7106	91.2207

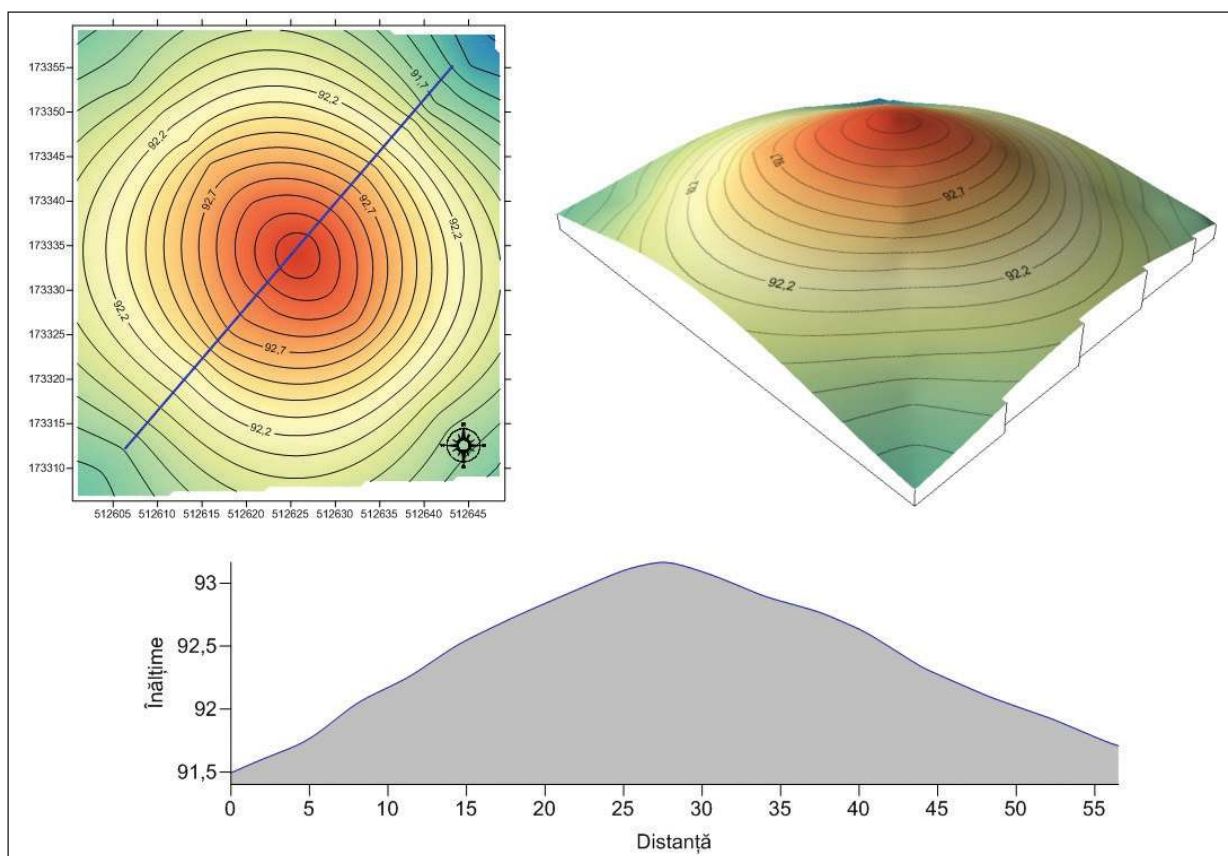

Indicativ	M 6
Toponim	-
Cod RAN / LMI	-
U.A.T.	Sânpetru Mare
Localitate	Sânpetru Mare
Localizare	46° 2'7.30"N 20°46'35.66"E
Destinație teren	În circuitul agricol, proaspăt arată.
CF, Nr. cadastral	CF 402293
Stare de conservare	Puternic aplatizată de lucrările agricole. Conturul dinspre est mai greu vizibil. Diferența de culoare dintre solul constituent și solul tarlalei unde se află dispusă movila nu este atât de evidentă ca și în cazul M2.
Dimensiuni	Diametru – 58 m; Înălțime – 1,5 m
Situri asociate	Nu au fost identificate.
Data verificare	11.03.2017
Referințe cartografice	Apare marcată pe Harta Iozefină (1769–1772), Harta Franciscană (1806–1869), Harta Francisco-Iozefină (1869–1887), Planurile Directoare de Tragere (1952), Harta topografică militară (1975) – 1,5 m, în zona cu toponimul <i>Țiganca</i> ;
Referințe bibliografice	<ol style="list-style-type: none"> 1. Medeț, Florin, Bugilan Ioan, <i>Contribuții la problema și la repertoriul movilelor de pământ din Banat, Banatica</i>, 1987, p. 167–168, fig. 39, nr. 1; 2. Luca, Sabin Adrian, <i>Descoperiri arheologice din Banatul Românesc</i> (Ed. II), Sibiu: Bibliotheca Brukenthal XLVI, 2010, p. 229, plan 113, nr. 1; 3. Stepanov, Liubomir, <i>Veliki Sempeter</i>. În: <i>Iz sela u selo</i>, București, 1985, p. 155–251.

Movila M6

M6-P1	512648.5164	173359.0056	91.2598
M6-P2	512600.4341	173359.7313	91.5205
M6-P3	512600.9681	173306.3352	91.5578
M6-P4	512649.0825	173308.7829	91.4954

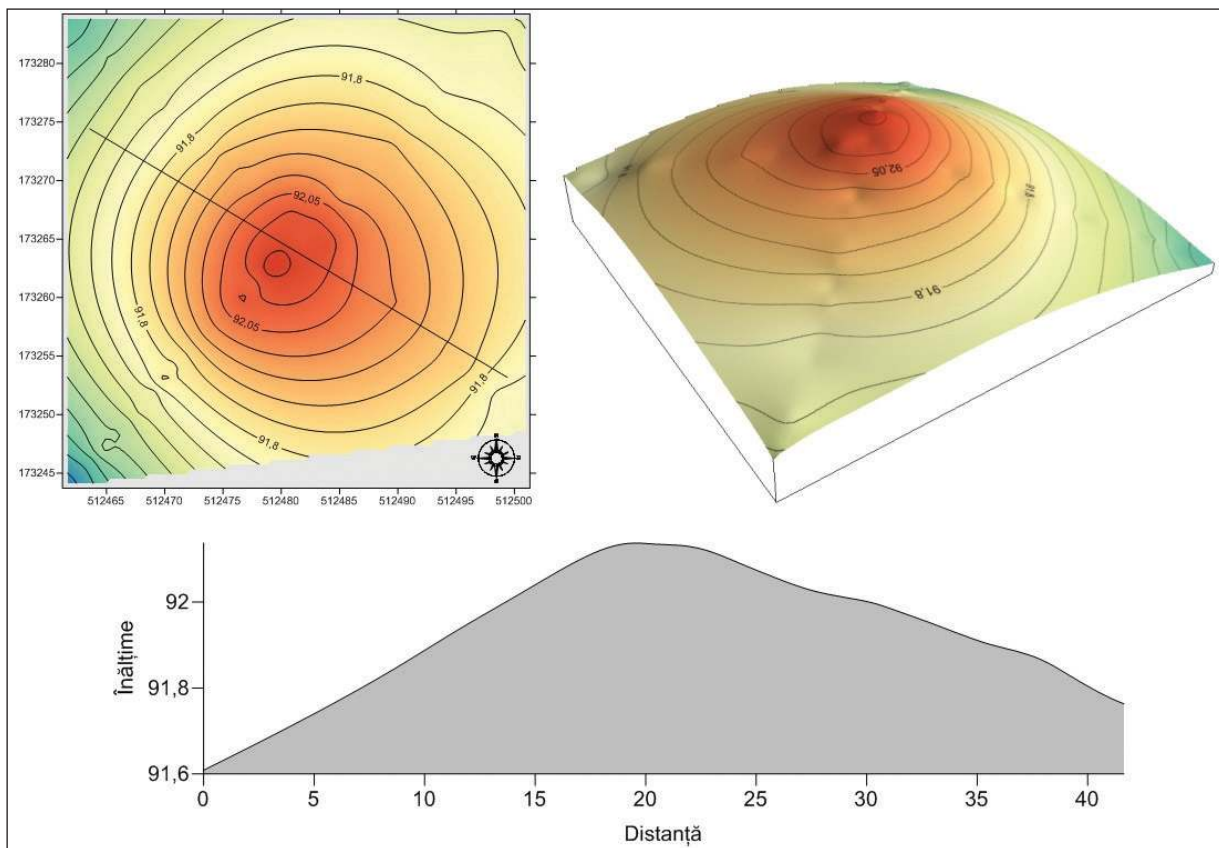

Indicativ	M 7
Toponim	-
Cod RAN / LMI	-
U.A.T.	Sânpetru Mare
Localitate	Sânpetru Mare
Localizare	46° 2'2.33"N 20°46'32.97"E
Destinație teren	În circuitul agricol, semănată cu grâu.
CF, Nr. cadastral	Tarla A2020
Stare de conservare	Extrem de aplatizată de lucrările agricole, cu contururi foarte vagi.
Dimensiuni	Diametru – 46 m; Înălțime – 0,6 m
Situri asociate	Nu au fost identificate.
Data verificare	11.03.2017
Referințe cartografice	Nu apare marcată pe niciuna din hărțile istorice.
Referințe bibliografice	1. Stepanov, Liubomir, <i>Veliki Sempeter</i> . În: <i>Iz sela u selo</i> , București, 1985, p. 155–251.

Movila M7

M7-P1	512501.0671	173284.2214	91.5647
M7-P2	512461.3727	173283.8593	91.4033
M7-P3	512461.4471	173243.7139	91.3112
M7-P4	512501.2971	173248.3986	91.7021

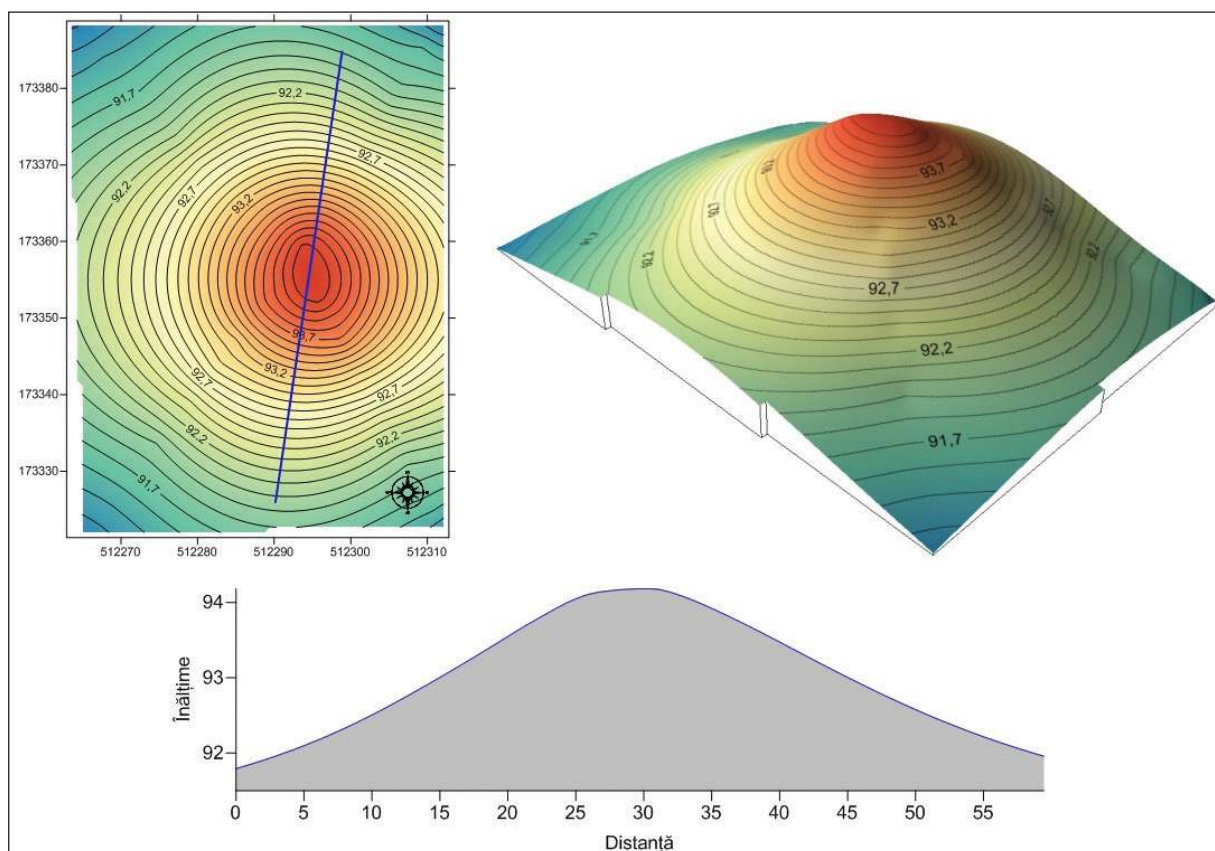

Indicativ	M 8
Toponim	-
Cod RAN / LMI	-
U.A.T.	Sânpetru Mare
Localitate	Sânpetru Mare
Localizare	46°1'56.57"N 20°46'37.51"E
Destinație teren	În circuitul agricol, proaspăt arată, arătură normală.
CF, Nr. cadastral	Tarla A2020
Stare de conservare	Puternic aplatizată de lucrările agricole. Contururile sunt încă vizibile, culoarea solului constituent fiind ușor mai închisă decât al parcelei pe care se află situată movila.
Dimensiuni	Diametru – 61 m; Înălțime – 2,2 m
Situri asociate	Nu au fost identificate.
Data verificare	11.03.2017
Referințe cartografice	Apare marcată pe Harta Iozefină (1769–1772), Harta Franciscană (1806–1869), Harta Francisco-Iozefină (1869–1887), Planurile Directoare de Tragere (1952), Harta topografică militară (1975) – 2,5 m;
Referințe bibliografice	<p>1. Medeț, Florin, Bugilan Ioan, <i>Contribuții la problema și la repertoriul movilelor de pământ din Banat</i>, Banatica, 1987, p. 167–168, fig. 39, nr. 2;</p> <p>2. Luca, Sabin Adrian, <i>Descoperiri arheologice din Banatul Românesc</i> (Ed. II), Sibiu: Bibliotheca Brukenthal XLVI, 2010, p. 229, plan 113, nr. 2;</p> <p>3. Stepanov, Liubomir, <i>Veliki Sempeter</i>. În: <i>Iz sela u selo</i>, București, 1985, p. 155–251.</p>

Movila M8

M8-P1	512312.8102	173322.685	91.3851
M8-P2	512264.8498	173321.3255	91.3027
M8-P3	512262.8935	173388.5827	91.2956
M8-P4	512312.1368	173388.7903	91.2708

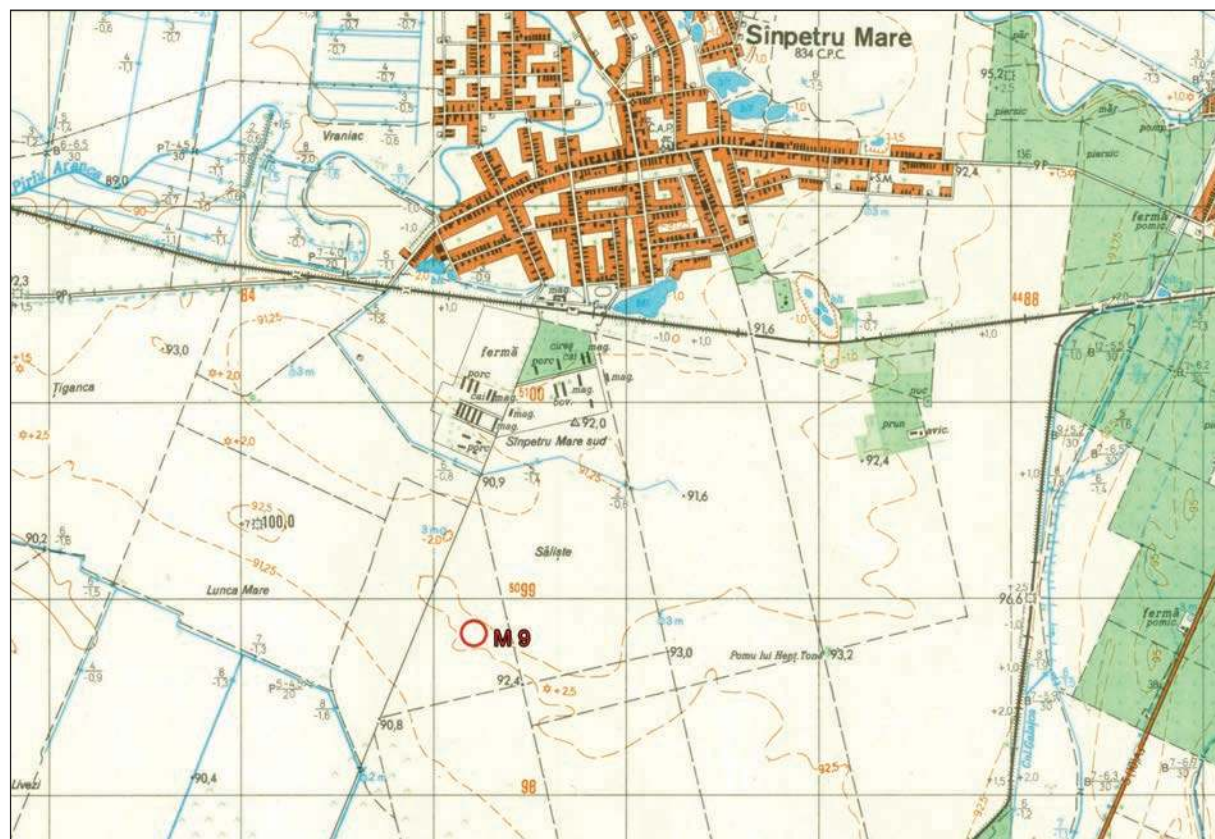

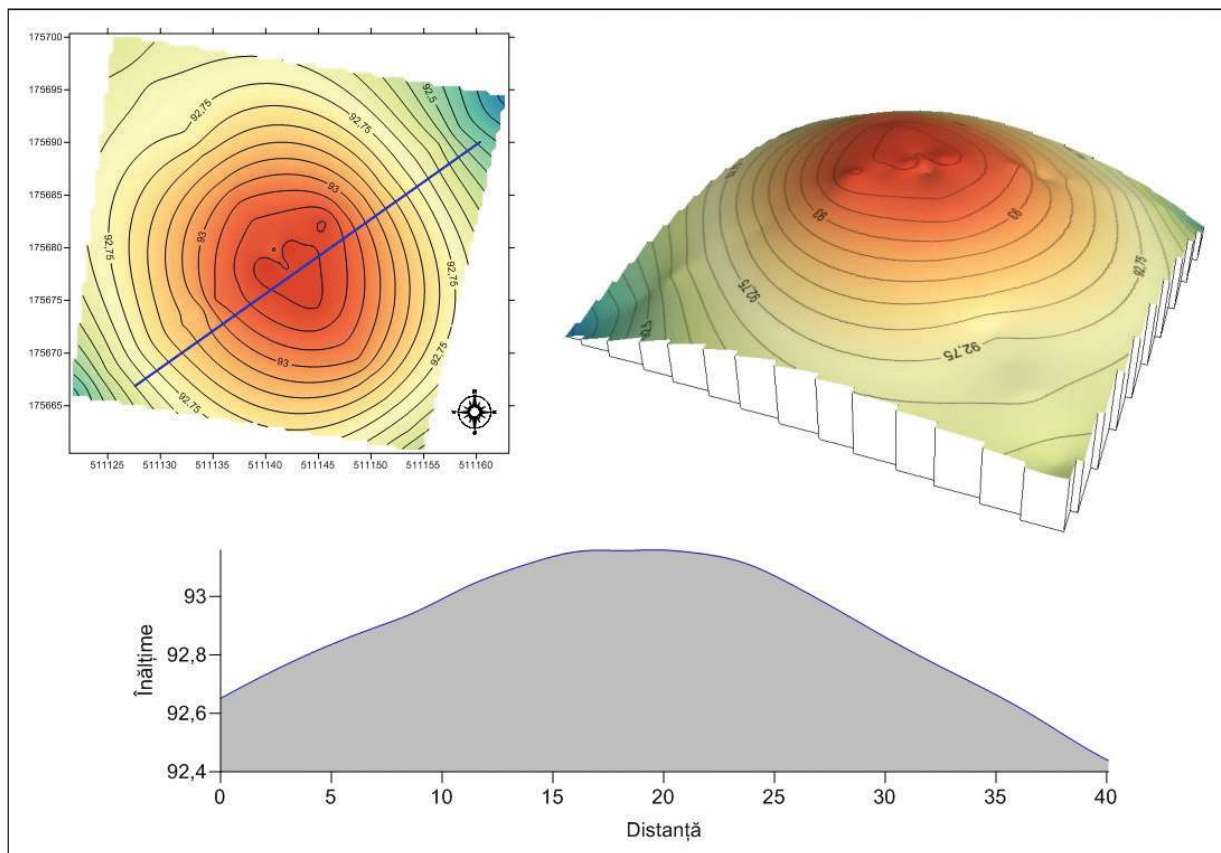

Indicativ	M 9
Toponim	-
Cod RAN / LMI	-
U.A.T.	Sânpetru Mare
Localitate	Sânpetru Mare
Localizare	46° 1'23.20"N 20°48'28.12"E
Destinație teren	În circuitul agricol, proaspăt arată, arătură normală.
CF, Nr. cadastral	Tarla A 1977
Stare de conservare	Extrem de aplatizată de lucrările agricole. Dispusă pe capătul unui grind (dună). Pe suprafața ei apar materiale de construcție (fragmente de cărămidă, piatră) precum și numeroase oase umane, întoarse de plug. Posibilă necropolă medievală.
Dimensiuni	Diametru – 40 m; Înălțime – 0,9 m.
Situri asociate	Movila este situată în perimetrul unui sit arheologic medieval, aspect indicat și de toponimul pe care îl poartă zona respectivă pe Planurile Directoare de Tragere (1952) și Harta topografică militară (1975) – <i>Săliște</i> .
Data verificare	11.03.2017
Referințe cartografice	Nu apare marcată pe niciuna din hărțile istorice.
Referințe bibliografice	1. Stepanov, Liubomir, <i>Veliki Sempeter</i> . În: <i>Iz sela u selo</i> , București, 1985, p. 155–251.

Movila M9

M9-P1	511125.4033	175700.3318	92.643
M9-P2	511121.376	175665.8375	92.3575
M9-P3	511155.0866	175660.4866	92.5038
M9-P4	511163.0924	175694.6163	92.272

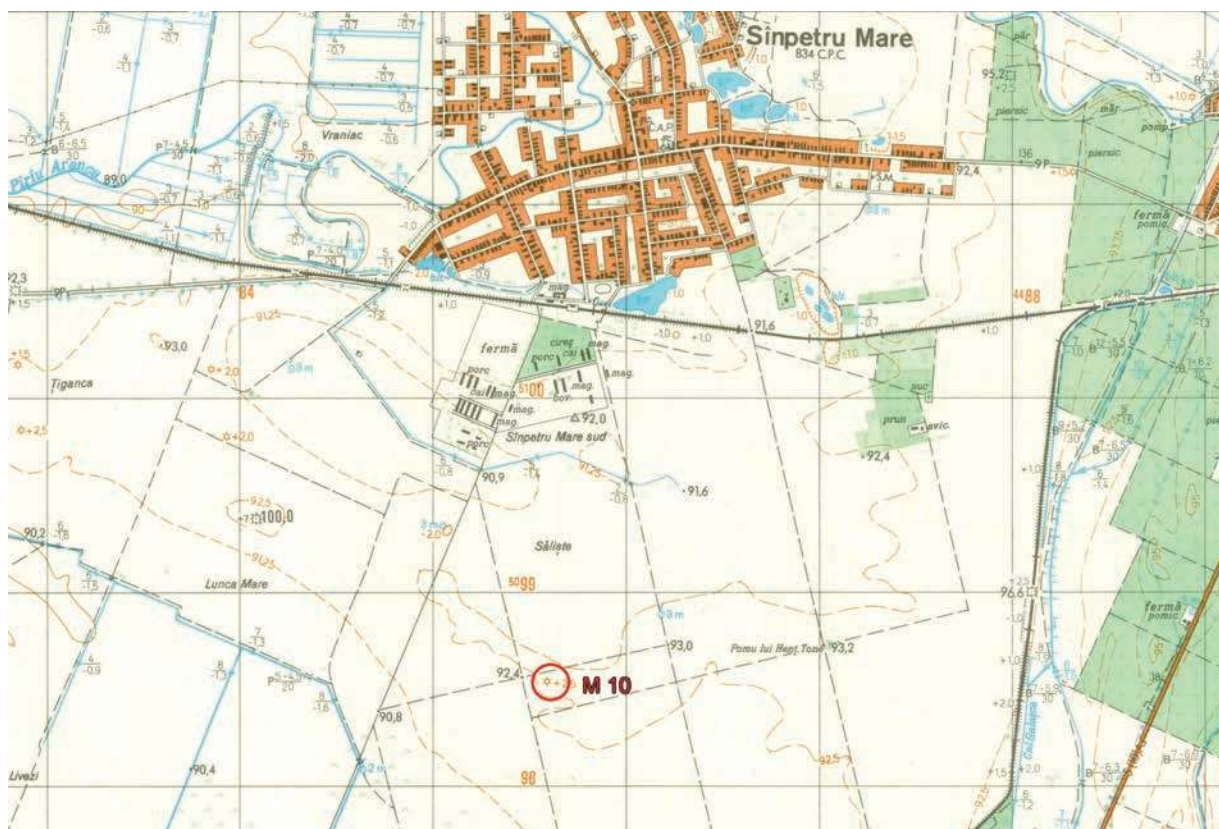

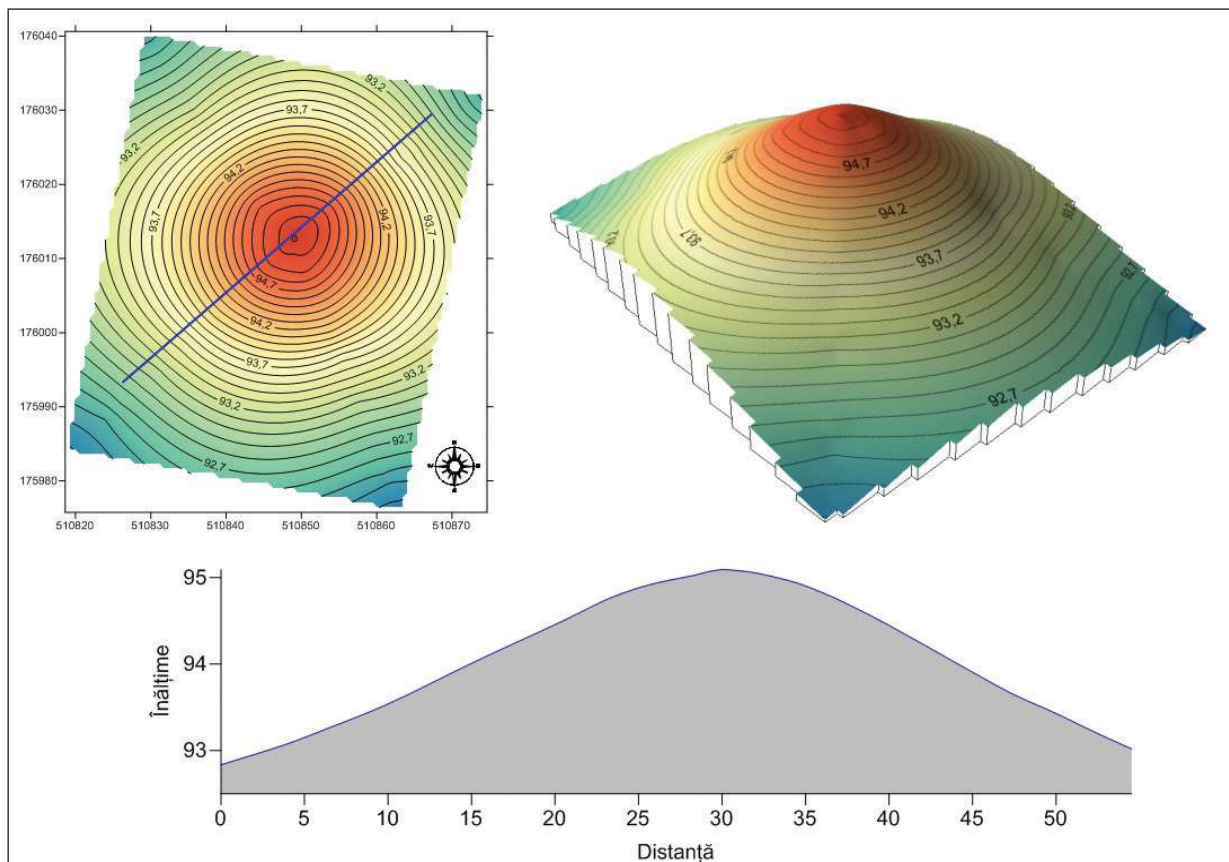

Indicativ	M 10
Toponim	-
Cod RAN / LMI	-
U.A.T.	Sânpetru Mare
Localitate	Sânpetru Mare
Localizare	46°1'14.42"N 20°48'44.38"E
Destinație teren	În circuitul agricol, proaspăt arată, arătură normală.
CF, Nr. cadastral	Tarla A 1980
Stare de conservare	Puternic aplatizată de lucrările agricole. Contururile sunt încă vizibile, culoarea solului constituent fiind mai închisă decât al parcelei pe care se află situată movila.
Dimensiuni	Diametru – 56 m; Înălțime – 2,10 m
Situri asociate	Nu au fost identificate.
Data verificare	11.03.2017
Referințe cartografice	Apare marcată pe Harta Iozefină (1769–1772), Harta Franciscană (1806–1869), Harta Francisco-Iozefină (1869–1887), Planurile Directoare de Tragere (1952), Harta topografică militară (1975) – 2,5 m;
Referințe bibliografice	<p>1. Medeleț, Florin, Bugilan Ioan, <i>Contribuții la problema și la repertoriul movilelor de pământ din Banat, Banatica</i>, 1987, p. 167–168, fig. 39, nr. 9;</p> <p>2. Luca, Sabin Adrian, <i>Descoperiri arheologice din Banatul Românesc</i> (Ed. II), Sibiu: Bibliotheca Brukenthal XLVI, 2010, p. 229, plan 113, nr. 9;</p> <p>3. Stepanov, Liubomir, <i>Veliki Sempeter</i>. În: <i>Iz sela u selo</i>, București, 1985, p. 155–251.</p>

Movila M10

M10-P1	510863.7026	175975.7304	92.2004
M10-P2	510818.6295	175983.945	92.2569
M10-P3	510828.9745	176040.6587	92.4317
M10-P4	510874.6633	176032.1955	92.4369

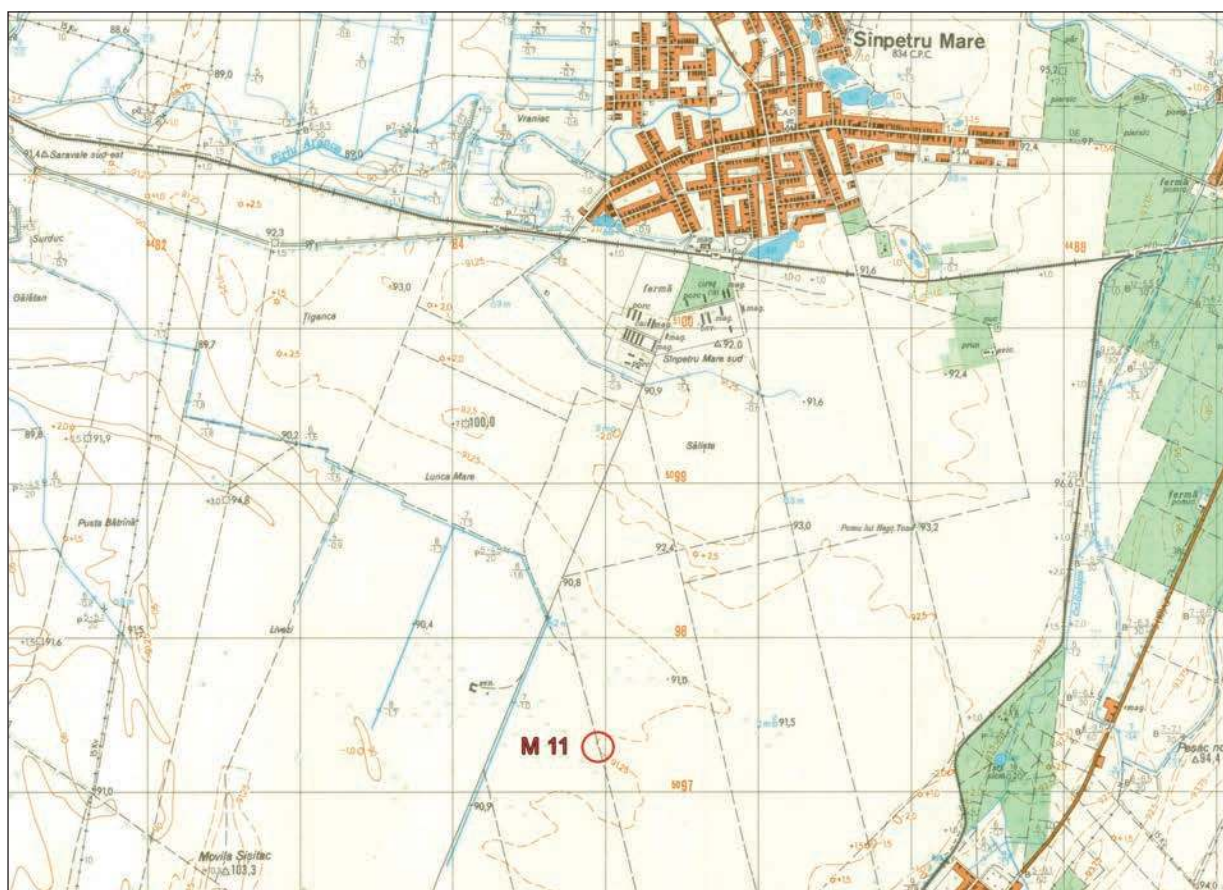

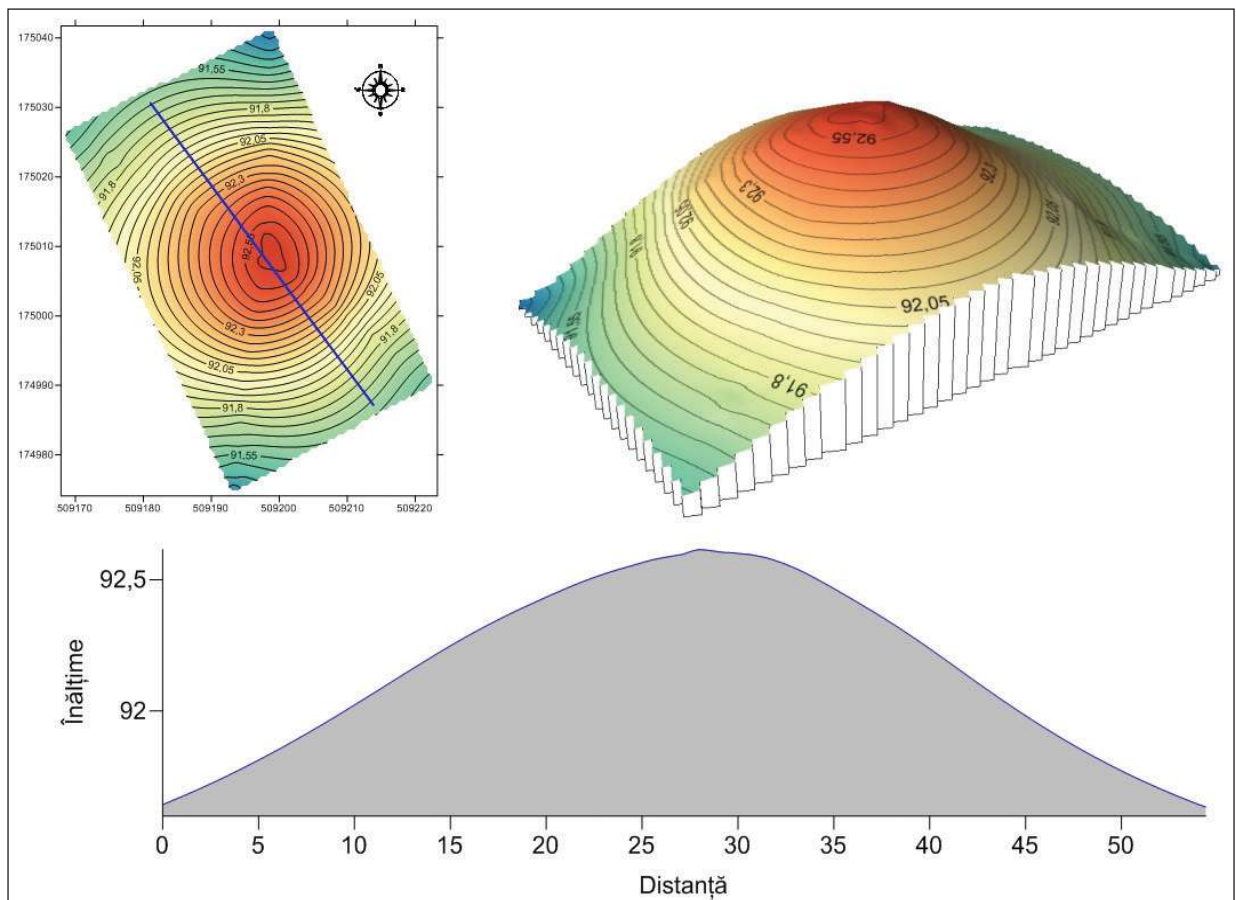

Indicativ	M 11
Toponim	-
Cod RAN / LMI	-
U.A.T.	Sânpetru Mare
Localitate	Sânpetru Mare
Localizare	46°0'19.37"N 20°48'1.79"E
Destinație teren	În circuitul agricol, cultivată cu rapiță.
CF, Nr. cadastral	Parcela A 1973/1/57(CF 401875), Parcela A 1973/1/58, Parcela A 1973/1/59
Stare de conservare	Extrem de aplatizată, cu contururi ușor vagi.
Dimensiuni	Diametru – 55 m; Înălțime – 1,1 m.
Situri asociate	Nu au fost identificate.
Data verificare	11.03.2017
Referințe cartografice	Nu apare marcată pe niciuna din hărțile istorice.
Referințe bibliografice	1. Stepanov, Liubomir, <i>Veliki Sempeter</i> . În: <i>Iz sela u selo</i> , București, 1985, p. 155–251.

Movila M11

M11-P1	509193.036	174974.0889	91.4016
M11-P2	509223.2666	174990.1794	91.5005
M11-P3	509199.0669	175041.7277	91.3404
M11-P4	509167.878	175026.5381	91.4658

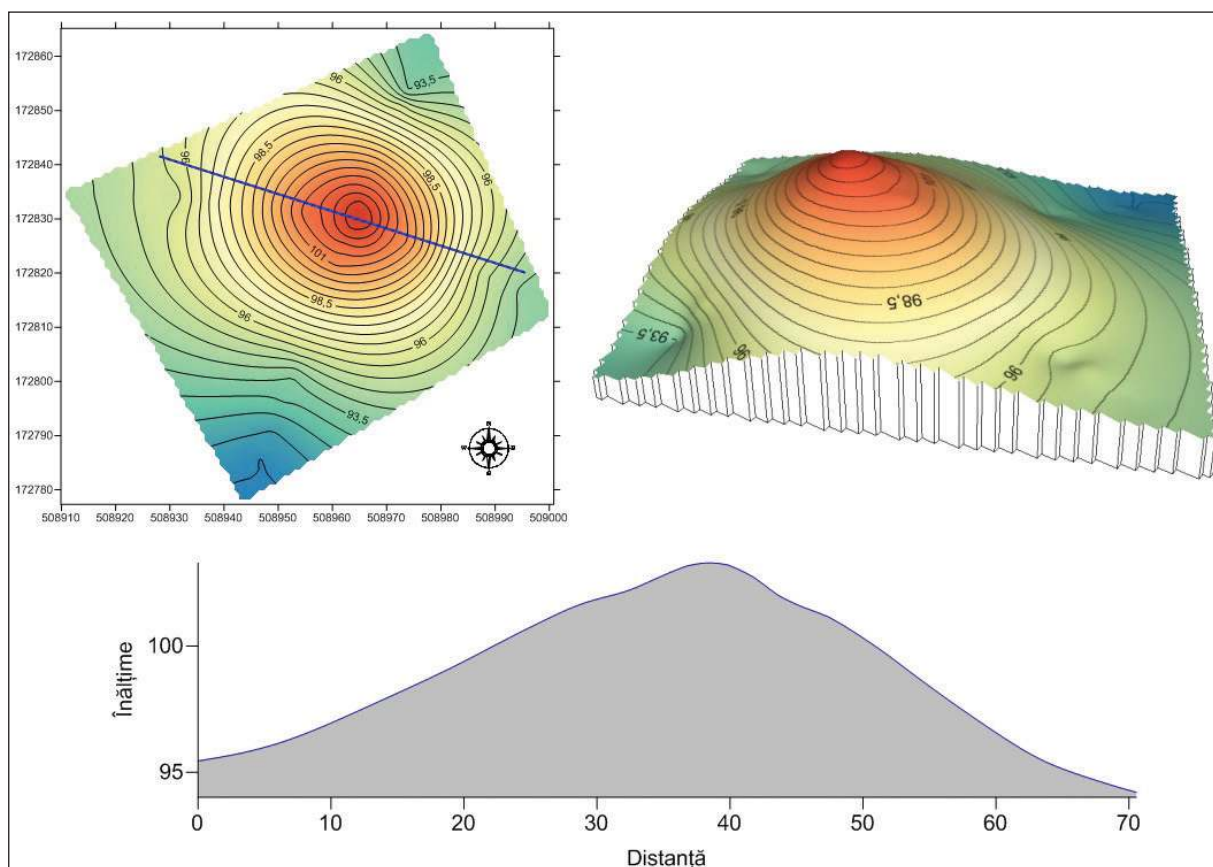

Indicativ	M 12
Toponim	<i>Hunca Șîșitac / Șîșitak Unka</i>
Cod RAN / LMI	158742.06 și 158742.23
U.A.T.	Sânpetru Mare
Localitate	Sânpetru Mare
Localizare	46°0'7.92"N 20°46'21.53"E
Destinație teren	Scoasă din circuitul agricol. Zonă naturală protejată de interes național, rezervație și monument al naturii – Legea nr. 5/2000 privind aprobarea Planului de amenajare a teritoriului național, Secțiunea a III-a – zone protejate, poziția 2737 – Movila Sîșitak (0,5 ha.). Adăpostește mai multe elemente floristice de stepă. În arealul rezervației este semnalată prezența unor specii ierboase rare, printre care pir crestă (<i>Agropyrum cristatum</i>) și colilie (<i>Stipa capillata</i>).
CF, Nr. cadastral	Parcela CC 2044.
Stare de conservare	Bine păstrată, în partea superioară fiind constatată prezența unui pilon de beton, ce servea ca și bază pentru o bornă topografică (din rețeaua geodezică de stat). Lucrările de amenajare a acestei baze de beton au produs o supra-înălțare a părții superioare a movilei. Acoperită de vegetație scundă, dar pe latura de vest, înspre bază apare vegetație arboricolă. Ridicată pe capătul unei dune de nisip.
Dimensiuni	Diametru – 71 m; Înălțime – 10,10 m.
Situri asociate	Nu au fost identificate.
Data verificare	11.03.2017
Referințe cartografice	Apare marcată pe Harta Iozefină (1769–1772), Harta Franciscană (1806–1869), Harta Francisco-Iozefină (1869–1887), Planurile Directoare de Tragere (1952), Harta topografică militară (1975) – 10,3 m.
Referințe bibliografice	<ol style="list-style-type: none"> 1. Medeleț, Florin, Bugilan Ioan, <i>Contribuții la problema și la repertoriul movilelor de pământ din Banat, Banatica</i>, 1987, p. 91, p. 167–168, fig. 39, nr. 16; 2. Luca, Sabin Adrian, <i>Descoperiri arheologice din Banatul Românesc</i> (Ed. II), Sibiu: Bibliotheca Brukenthal XLVI, 2010, p. 229, plan 113, nr. 16; 3. Stepanov, Liubomir, <i>Veliki Sempeter</i>. În: <i>Iz sela u selo</i>, București, 1985, p. 155–251.

Movila M12

M12-P1	509000.7923	172812.1028	93.5505
M12-P2	508978.1567	172865.1713	92.9349
M12-P3	508909.8951	172835.1539	94.2682
M12-P4	508943.4283	172777.304	91.3406

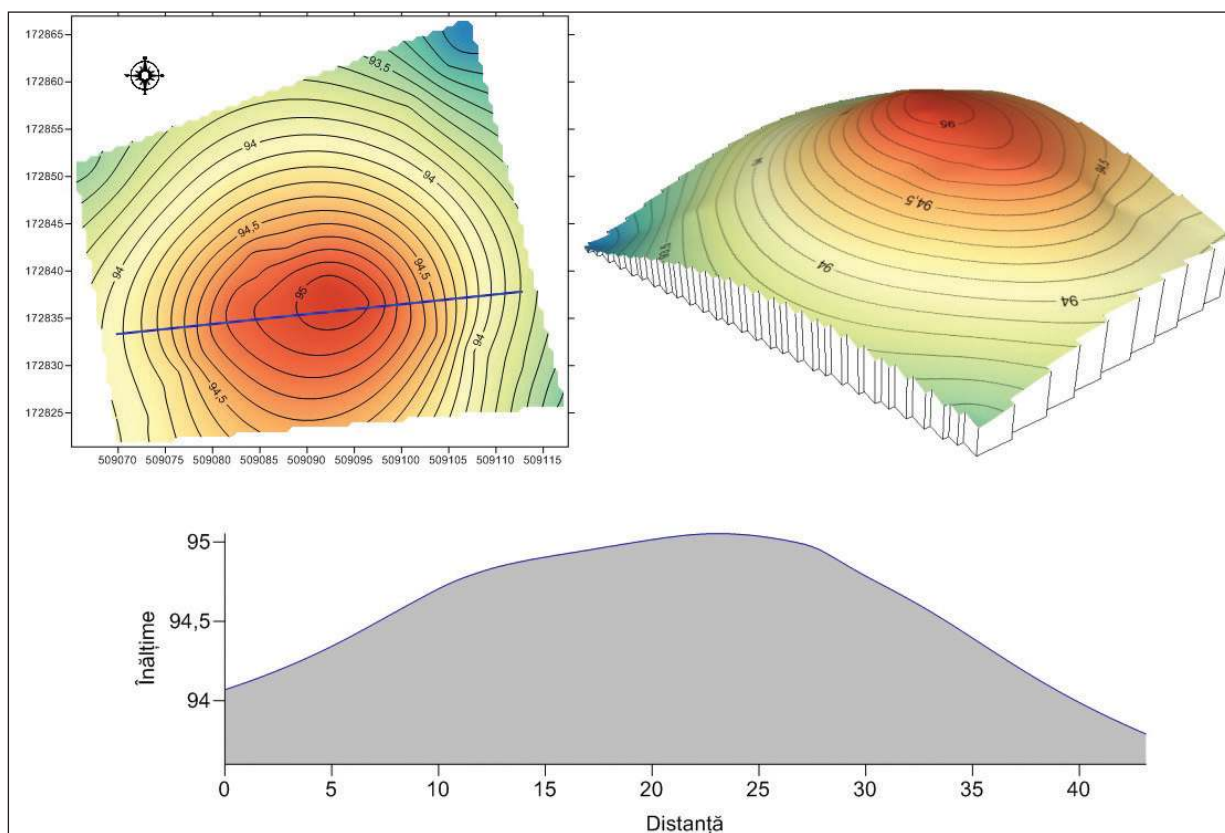

Indicativ	M 13
Toponim	-
Cod RAN / LMI	-
U.A.T.	Sânpetru Mare
Localitate	Sânpetru Mare
Localizare	46° 0' 11.96"N 20° 46' 21.43"E
Destinație teren	În circuitul agricol, cultivată cu grâu în zonele neafectate de drum.
CF, Nr. cadastral	Poziționată pe parcela A2046/11(CF402021) în proporție de 50% și restul pe drumul DE 2045–4 m lățime și tarla A2043
Stare de conservare	Foarte aplatizată, fiind situată pe ductul drumului agricol ce duce la movila Șişita (M12). Situată pe o dună, conturul dinspre est fiind mai greu vizibil.
Dimensiuni	Diametru – 49 m; Înălțime – 1,5 m
Situri asociate	Nu au fost identificate.
Data verificare	11.03.2017
Referințe cartografice	Nu apare marcată pe niciuna din hărțile istorice.
Referințe bibliografice	1. Stepanov, Liubomir, <i>Veliki Sempeter</i> . În: <i>Iz sela u selo</i> , București, 1985, p. 155–251.

Movila M13

M13-P1	509069.773	172821.4846	93.9529
M13-P2	509065.0639	172851.4428	93.4214
M13-P3	509107.3107	172866.9483	93.0491
M13-P4	509117.6414	172825.5768	93.2915

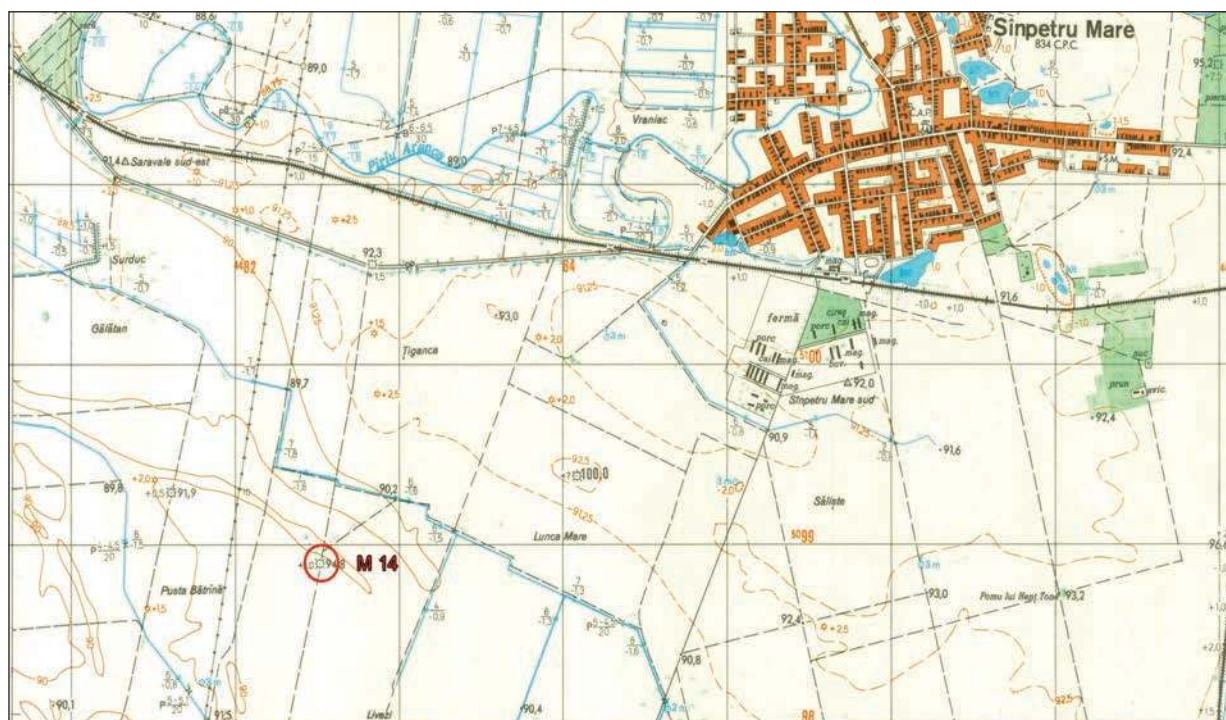

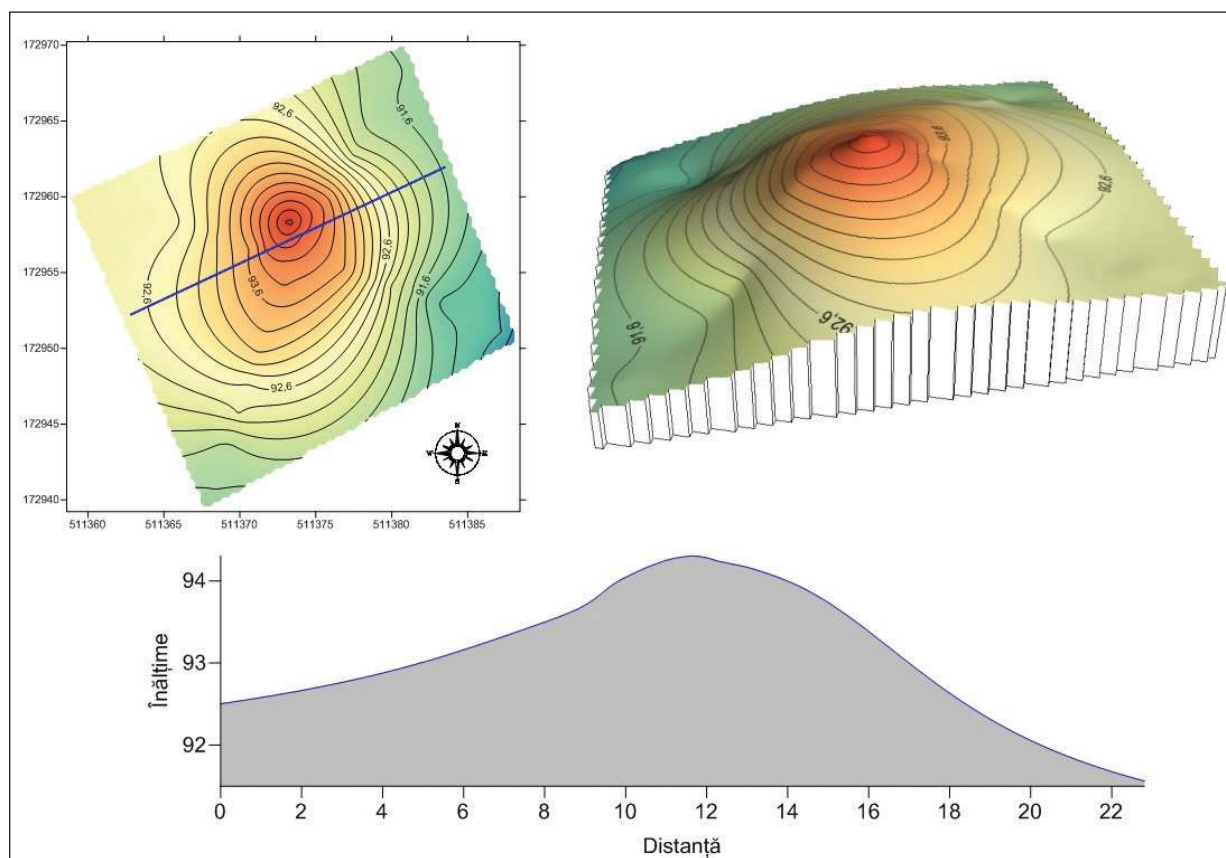

Indicativ	M 14
Toponim	<i>Holumb hotar</i>
Cod RAN / LMI	-
U.A.T.	Sânpetru Mare
Localitate	Sânpetru Mare
Localizare	46° 1'26.07"N 20°46'21.42"E
Destinație teren	Scoasă din circuitul agricol, acoperită cu vegetație ierboasă înaltă.
CF, Nr. cadastral	Tarla A1843, drum DE 1838(4 m lățime)
Stare de conservare	Bine conservată, din partea de sud-est a fost luat pământ. În zona centrală este situată o bornă din rețeaua topografică. Constatate bioperturbări (viziună de vulpe).
Dimensiuni	Diametru – 23 m; Înălțime – 2,4 m
Situri asociate	Nu au fost identificate.
Data verificare	11.03.2017
Referințe cartografice	Apare marcată pe Harta Franciscană (1806–1869), Harta Francisco-Iozefină (1869–1887), Planurile Directoare de Tragere (1952), Harta topografică militară (1975) – 3 m reprezentată ca și bornă topografică;
Referințe bibliografice	1. Stepanov, Liubomir, <i>Veliki Sempeter</i> . În: <i>Iz sela u selo</i> , București, 1985, p. 155–251.

Movila M14

M14-P1	511367.6374	172939.2202	91.431
M14-P2	511358.602	172960.0168	92.4268
M14-P3	511380.9703	172970.2226	91.4673
M14-P4	511388.4379	172950.4647	90.5189

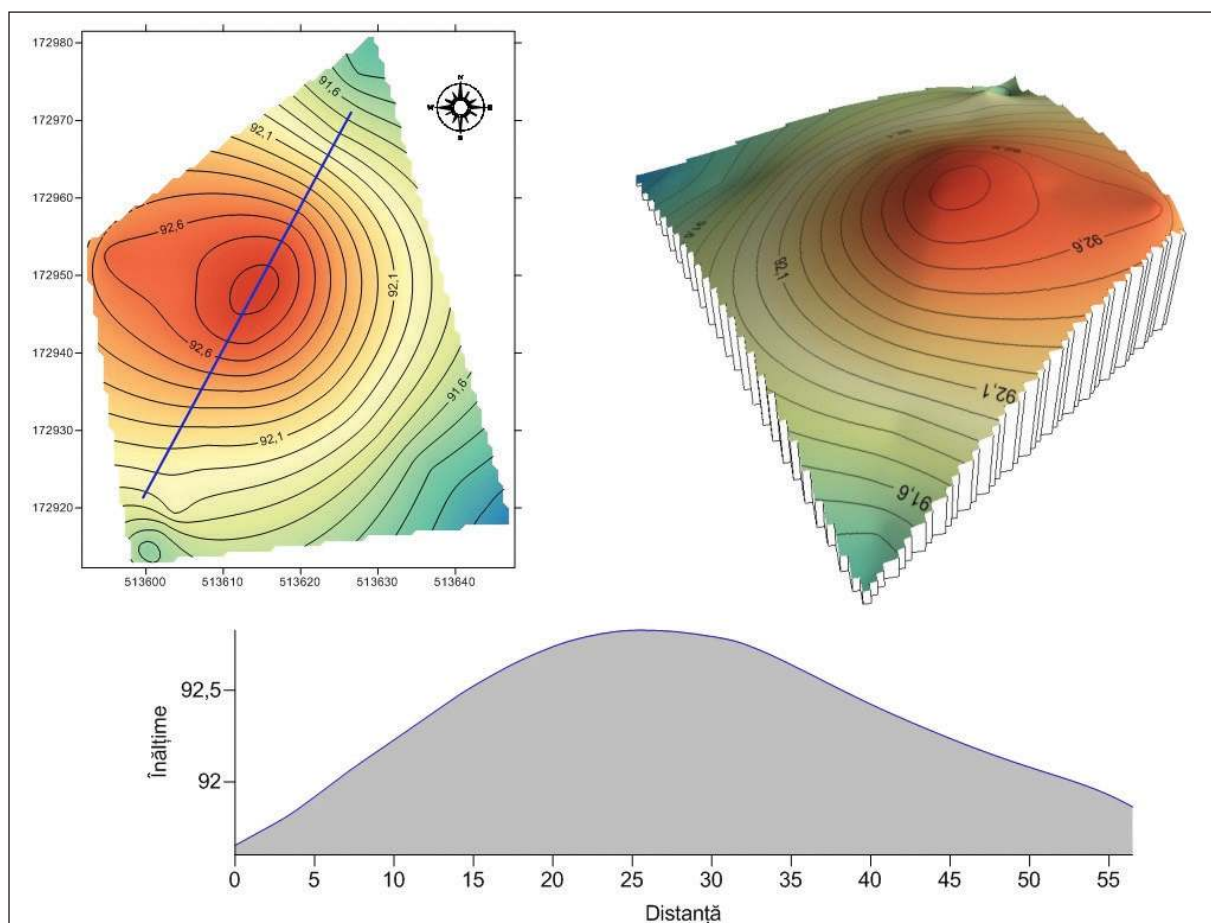

Indicativ	M 15
Toponim	-
Cod RAN / LMI	-
U.A.T.	Sânpetru Mare
Localitate	Sânpetru Mare
Localizare	46°2'37.96"N 20°46'15.29"E
Destinație teren	În circuitul agricol, cultivată cu grâu pe latura nordică.
CF, Nr. cadastral	CF 403915
Stare de conservare	Puternic aplatizată de lucrările agricole. Taiată în două de calea ferată, jumătatea sudică fiind complet distrusă. Situată pe extremitatea de sud a unei dune ce se pierde ușor spre albia pârâului Aranca. În directă conexiune cu situl sarmatic.
Dimensiuni	Diametru – 52 m; Înălțime – 1,3 m
Situri asociate	Movila este situată la marginea vestică a sitului arheologic în care a fost identificată ceramică aparținând sec. III-IV p. Chr., evului mediu timpuriu, Hallstatt-ului. Au fost descoperite fragmente de chirpic și fragmente de rășniță.
Data verificare	17.03.2017
Referințe cartografice	Apare marcată pe Harta Iozefină (1769–1772), Harta Franciscană (1806–1869), Harta Francisco-Iozefină (1869–1887), Planurile Directoare de Tragere (1952).
Referințe bibliografice	1. Stepanov, Liubomir, <i>Veliki Sempeter</i> . În: <i>Iz sela u selo</i> , București, 1985, p. 155–251.

Movila M15

M15-P1	513647.6773	172917.9269	91.1047
M15-P2	513629.7316	172981.4856	91.3158
M15-P4	513597.8598	172912.2936	91.659
M15-P4	513591.7425	172954.0925	92.331

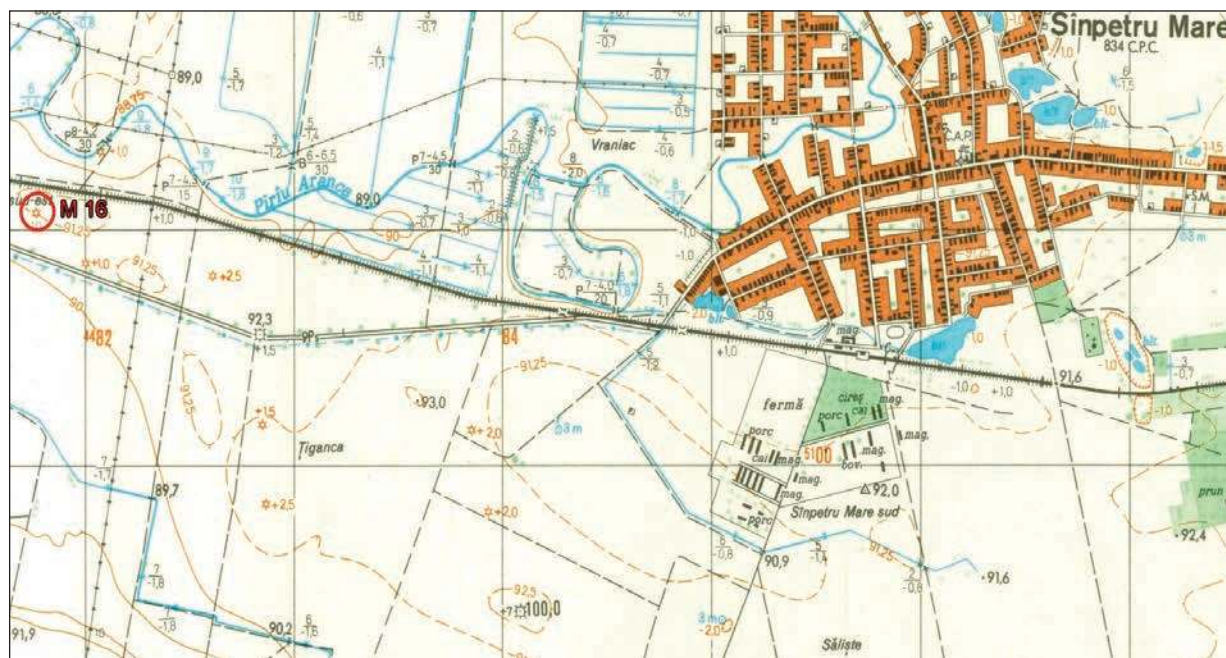

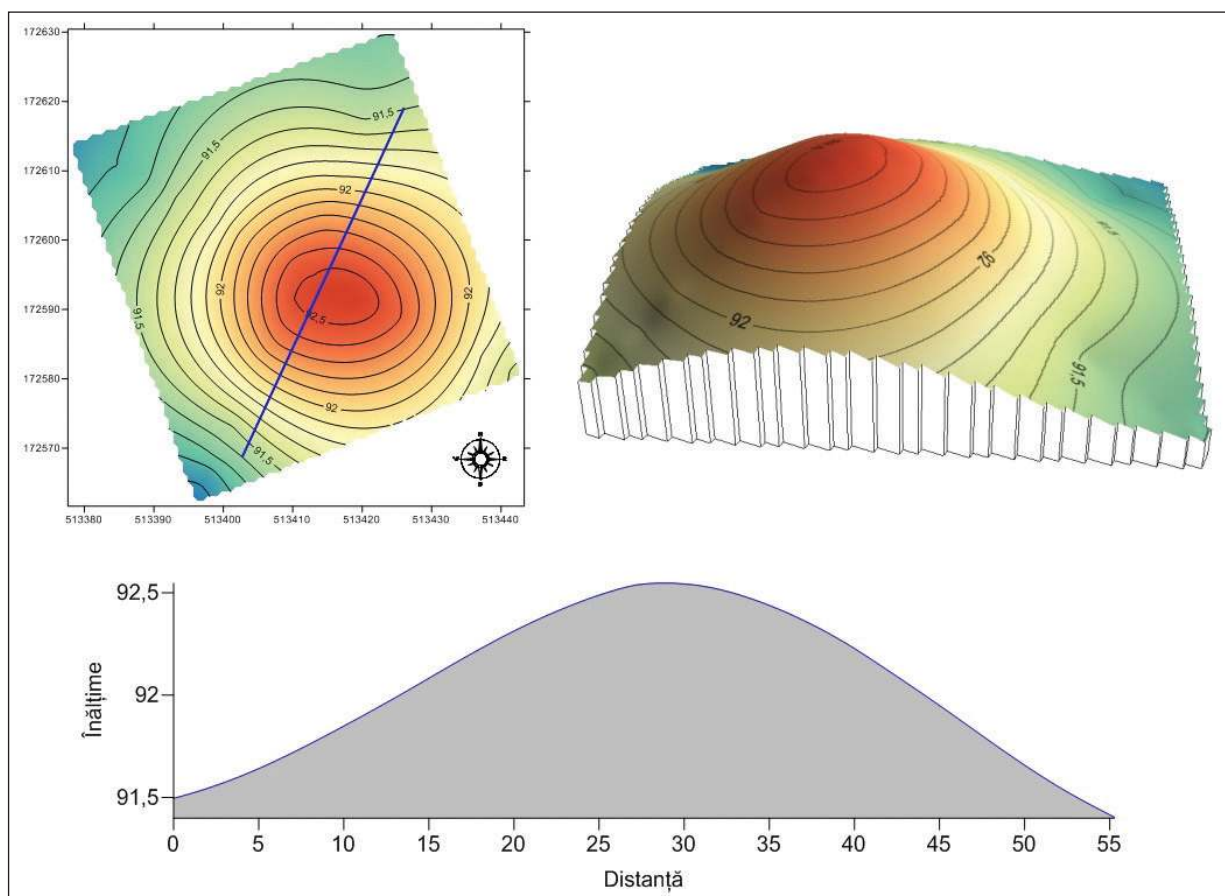

Indicativ	M 16
Toponim	-
Cod RAN / LMI	-
U.A.T.	Sânpetru Mare
Localitate	Sânpetru Mare
Localizare	46°2'31.53"N 20°45'59.34"E
Destinație teren	În circuitul agricol, proaspăt arată.
CF, Nr. cadastral	Tarla A1857
Stare de conservare	Puternic aplatizată de lucrările agricole. Contururile sunt încă vizibile, culoarea solului constituent fiind mai închisă decât al parcelei pe care se află situată movila. Situată în marginea de vest a sitului sarmatic.
Dimensiuni	Diametru – 55 m; Înălțime – 1,2 m
Situri asociate	Movila este situată la marginea vestică a sitului arheologic în care a fost identificată ceramica aparținând sec. III-IV p. Chr., evului mediu timpuriu, Hallstatt-ului.
Data verificare	17.03.2017
Referințe cartografice	Apare marcată pe Harta Iozefină (1769–1772), Harta Franciscană (1806–1869), Harta Francisco-Iozefină (1869–1887), Planurile Directoare de Tragere (1952), Harta topografică militară (1975) – 1 m;
Referințe bibliografice	1. Stepanov, Liubomir, <i>Veliki Sempeter</i> . În: <i>Iz sela u selo</i> , București, 1985, p. 155–251.

Movila M16

M16-P1	513377.6191	172614.1059	91.0998
M16-P2	513424.575	172630.4013	91.2713
M16-P3	513443.3327	172580.2719	91.5393
M16-P4	513395.9082	172561.6503	91.035

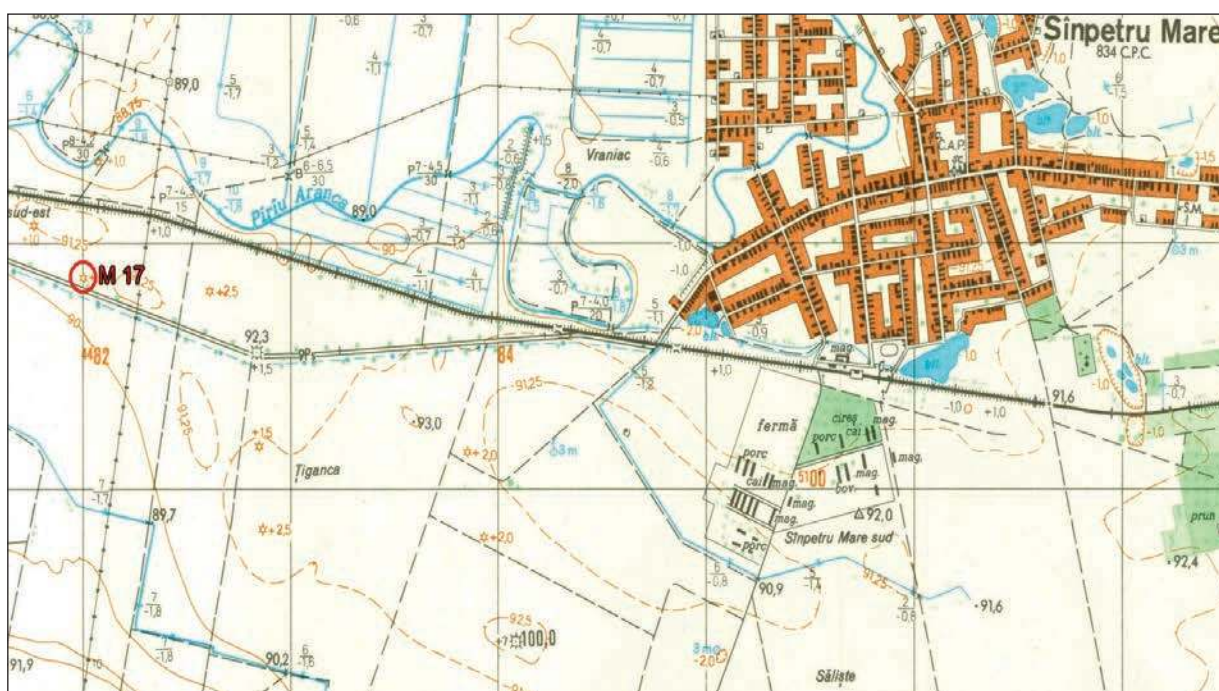

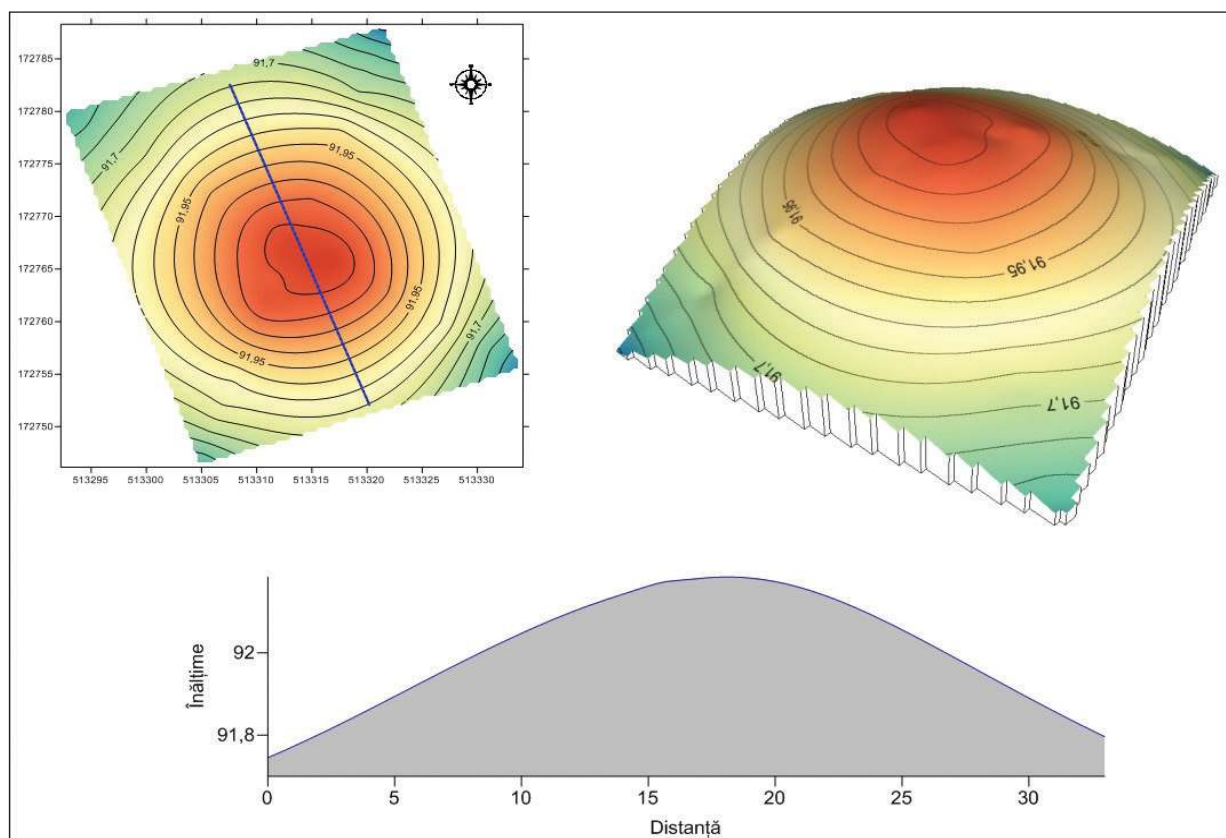

Indicativ	M 17
Toponim	-
Cod RAN / LMI	-
U.A.T.	Sânpetru Mare
Localitate	Sânpetru Mare
Localizare	46°2'28.44"N 20°46'7.91"E
Destinație teren	În circuitul agricol, proaspăt arată
CF, Nr. cadastral	Tarla A1857
Stare de conservare	Extrem de aplatizată, solul constituent fiind ușor mai închis decât cel al parcelei agricole pe care este situată movila. Situată în partea sudică a sitului sarmatic. Contururile sunt, datorită aplatizării, ușor vagi.
Dimensiuni	Diametru – 35 m; Înălțime – 0,5 m
Situri asociate	Movila este situată la marginea sudică a sitului arheologic în care a fost identificată ceramică aparținând sec. III-IV p. Chr., evului mediu timpuriu, Hallstatt-ului.
Data verificare	17.03.2017
Referințe cartografice	Apare marcată pe Harta Iozefină (1769–1772) și Harta Franciscană (1806–1869) precum și pe Harta topografică militară (1975) – 1 m;
Referințe bibliografice	1. Stepanov, Liubomir, <i>Veliki Sempeter</i> . În: <i>Iz sela u selo</i> , București, 1985, p. 155–251.

Movila M17

M17-P1	513321.624	172788.2905	91.4789
M17-P2	513292.2517	172779.9917	91.5615
M17-P3	513304.7667	172746.1338	91.5449
M17-P4	513334.1395	172755.3608	91.488

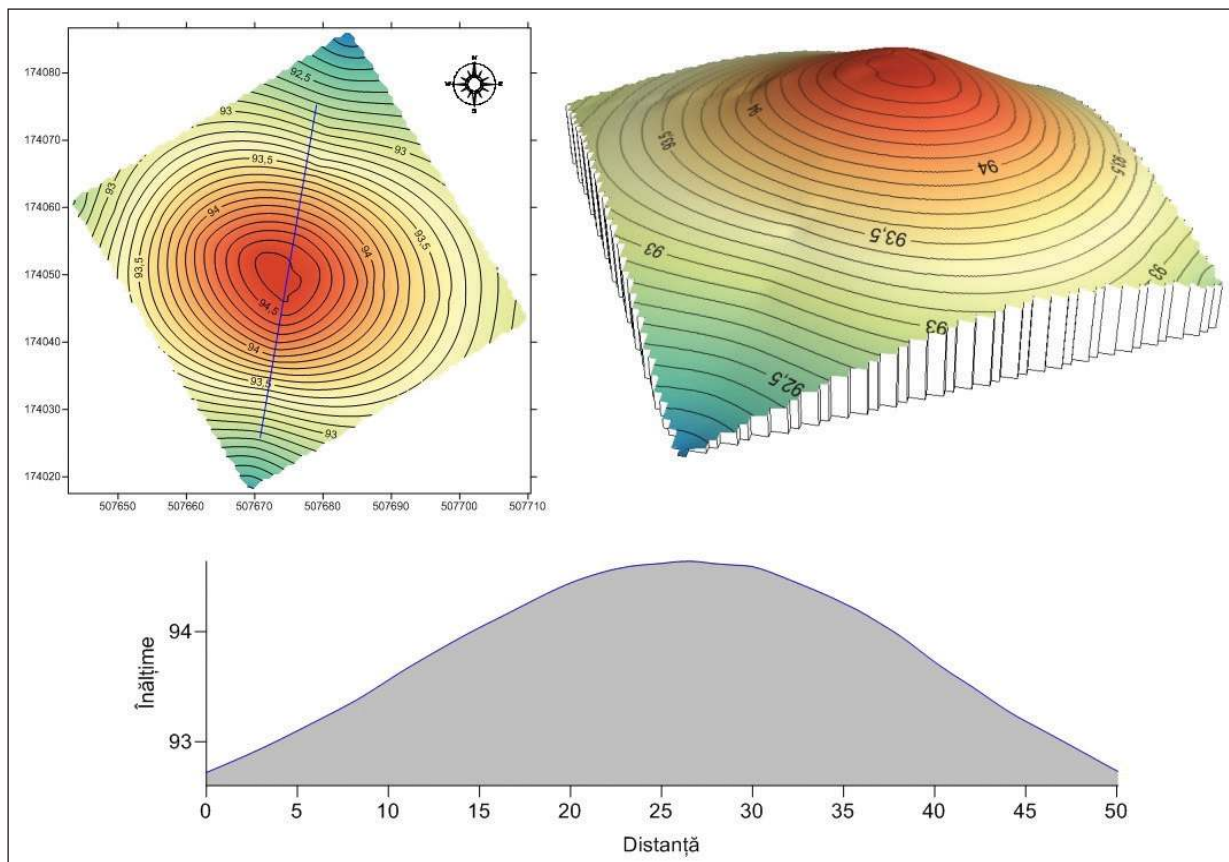

Indicativ	M 20
Toponim	-
Cod RAN / LMI	-
U.A.T.	Sânpetru Mare
Localitate	Sânpetru Mare
Localizare	45°59'28.14"N 20°47'21.18"E
Destinație teren	În circuitul agricol, semănată cu grâu.
CF, Nr. cadastral	Parcela A2052/1/2(CF 402689) și Parcela A 2052/1/3(CF 402690)
Stare de conservare	Puternic aplatizată de lucrările agricole. Situată pe extremitatea sudică a unei dune. Pe partea vestică au fost identificate puține materiale de construcție – fragmente cărămizi.
Dimensiuni	Diametru – 50 m; Înălțime – 1,7 m
Situri asociate	Nu au fost identificate.
Data verificare	17.03.2017
Referințe cartografice	Apare marcată pe Harta Iozefină (1769–1772), Harta Francisco-Iozefină (1869–1887), Planurile Directoare de Tragere (1952), Harta topografică militară (1975) ca și bornă topografică cu înălțimea de 1,5 m;
Referințe bibliografice	<p>1. Medeleț, Florin, Bugilan Ioan, <i>Contribuții la problema și la repertoriul movilelor de pământ din Banat, Banatica</i>, 1987, p. 167–168, fig. 39, nr. 15;</p> <p>2. Luca, Sabin Adrian, <i>Descoperiri arheologice din Banatul Românesc</i> (Ed. II), Sibiu: Bibliotheca Brukenthal XLVI, 2010, p. 229, plan 113, nr. 15;</p> <p>3. Stepanov, Liubomir, <i>Veliki Sempeter</i>. În: <i>Iz sela u selo</i>, București, 1985, p. 155–251.</p>

Movila M20

M20-P1	507710.3855	174043.2222	92.9023
M20-P2	507669.0106	174017.5487	92.1432
M20-P3	507642.7065	174060.9901	92.6796
M20-P4	507683.9897	174086.6457	92.0095

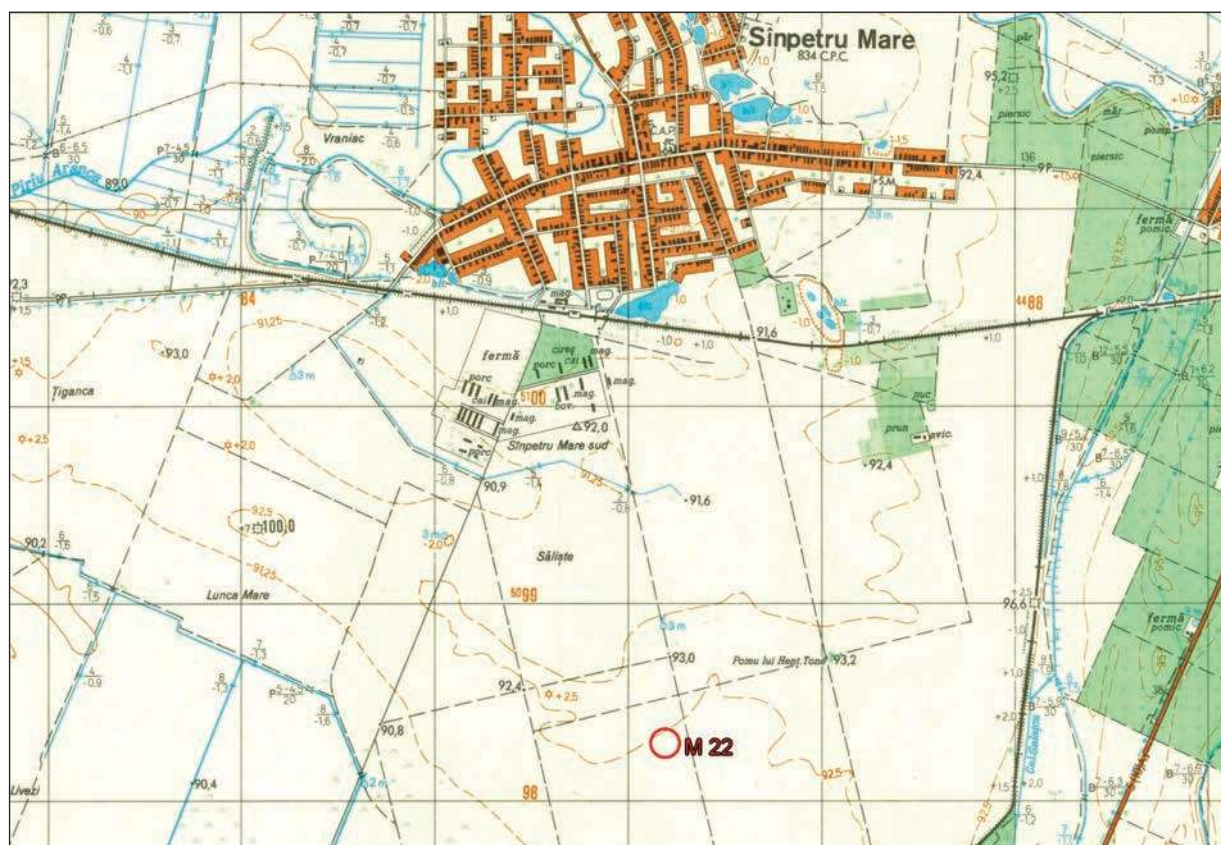

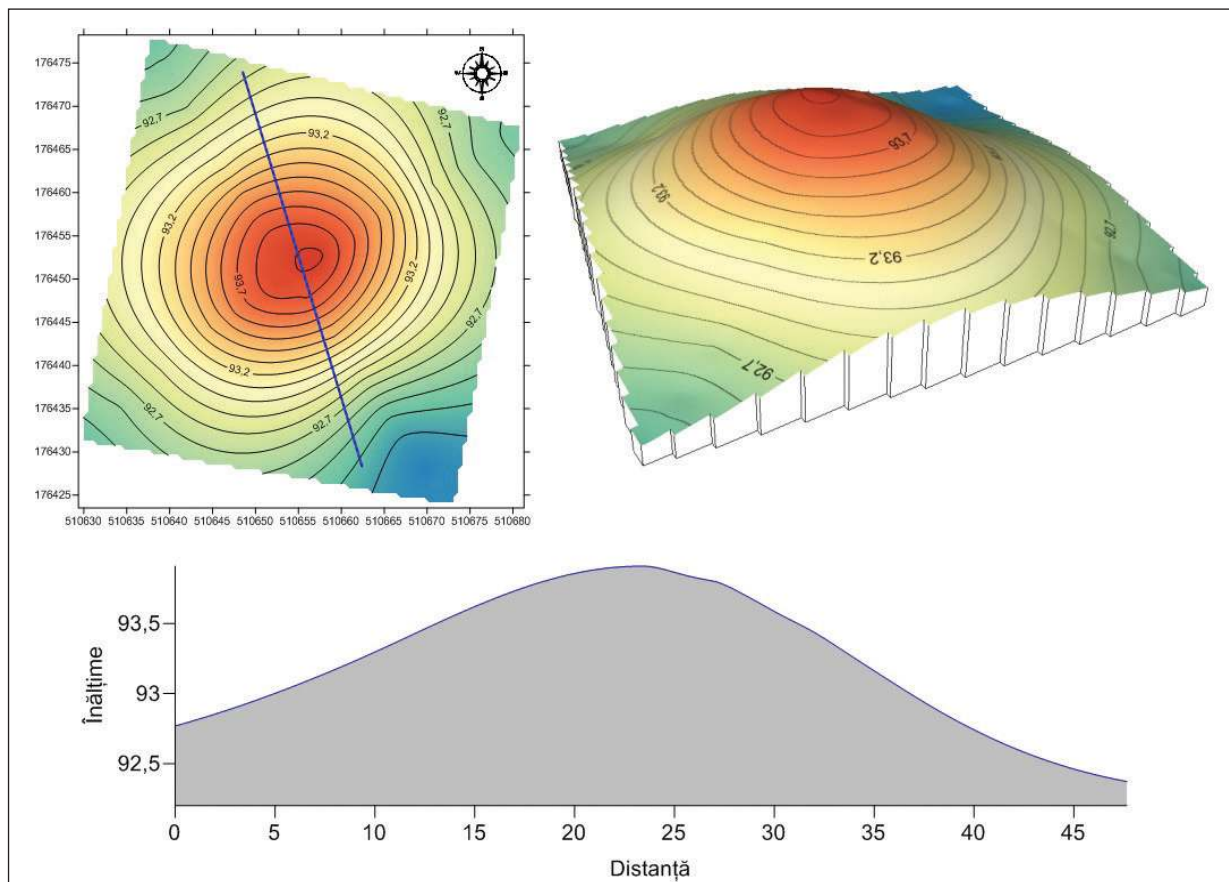

Indicativ	M 22
Toponim	-
Cod RAN / LMI	-
U.A.T.	Sânpetru Mare
Localitate	Sânpetru Mare
Localizare	46°1'8.73"N 20°49'5.54"E
Destinație teren	În circuitul agricol, semănată cu lucernă
CF, Nr. cadastral	Parcela A 1969/1/13 și A1969/1/12
Stare de conservare	Puternic aplatizată de lucrările agricole. Contururile sunt încă vizibile.
Dimensiuni	Diametru – 48 m; Înălțime – 1,9 m
Situri asociate	Nu au fost identificate.
Data verificare	25.03.2017
Referințe cartografice	Apare marcată doar pe Harta Iozefină (1769–1772)
Referințe bibliografice	<ol style="list-style-type: none"> 1. Medeleț, Florin, Bugilan Ioan, <i>Contribuții la problema și la repertoriul movilelor de pământ din Banat, Banatica</i>, 1987, p. 167–168, fig. 39, nr. 10; 2. Luca, Sabin Adrian, <i>Descoperiri arheologice din Banatul Românesc</i> (Ed. II), Sibiu: Bibliotheca Brukenthal XLVI, 2010, p. 229, plan 113, nr. 10; 3. Stepanov, Liubomir, <i>Veliki Sempeter</i>. În: <i>Iz sela u selo</i>, București, 1985, p. 155–251.

Movila M22

M22-P1	510673.275	176423.5313	92.2307
M22-P2	510681.2812	176467.7406	92.4631
M22-P3	510637.4878	176478.2506	92.431
M22-P4	510629.3654	176431.058	92.4201

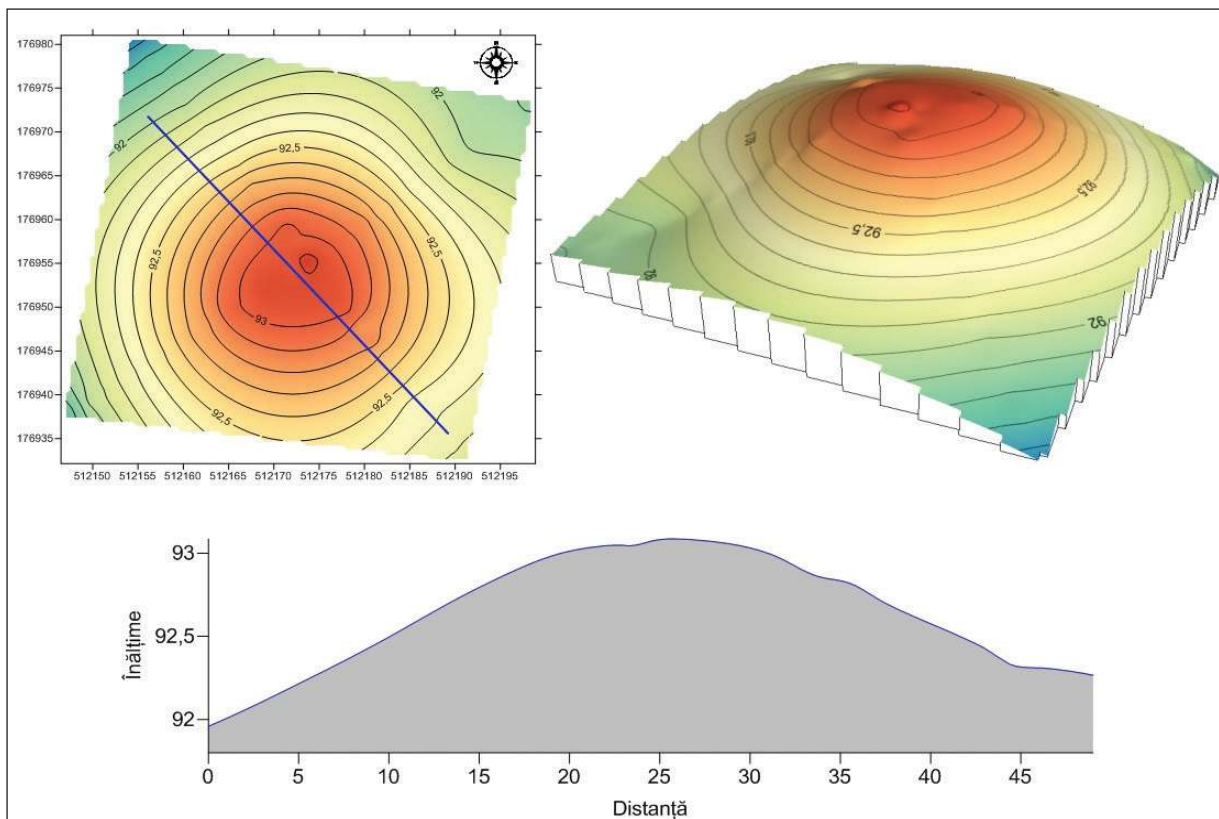

Indicativ	M 23
Toponim	-
Cod RAN / LMI	-
U.A.T.	Sânpetru Mare
Localitate	Sânpetru Mare
Localizare	46°1'58.66"N 20°49'24.47"E
Destinație teren	În circuitul agricol, pe latura sa de sud fiind semănată cu grâu
CF, Nr. cadastral	Parcellele A1987/34, A1987/35, A1987/36, A1987/37
Stare de conservare	Puternic aplatizată de lucrările agricole. Contururile sunt încă vizibile, dinspre nord fiind un pic mai greu de sesizat. Culoarea solului constituent este mai închisă decât al parcelei pe care se află situată movila.
Dimensiuni	Diametru – 46 m; Înălțime – 1,05 m.
Situri asociate	Nu au fost identificate.
Data verificare	25.03.2017
Referințe cartografice	Apare marcată pe Harta Iozefină (1769–1772) și Harta Franciscană (1806–1869).
Referințe bibliografice	<ol style="list-style-type: none"> 1. Medeleț, Florin, Bugilan Ioan, <i>Contribuții la problema și la repertoriul movilelor de pământ din Banat, Banatica</i>, 1987, p. 167–168; 2. Luca, Sabin Adrian, <i>Descoperiri arheologice din Banatul Românesc</i> (Ed. II), Sibiu: Bibliotheca Brukenthal XLVI, 2010, p. 229; 3. Stepanov, Liubomir, <i>Veliki Sempeter</i>. În: <i>Iz sela u selo</i>, București, 1985, p. 155–251.

Movila M23

M23-P1	512198.8677	176973.5387	91.9198
M23-P2	512191.5049	176932.1478	92.1381
M23-P3	512146.4992	176937.3778	91.6729
M23-P4	512154.0596	176981.0297	91.495

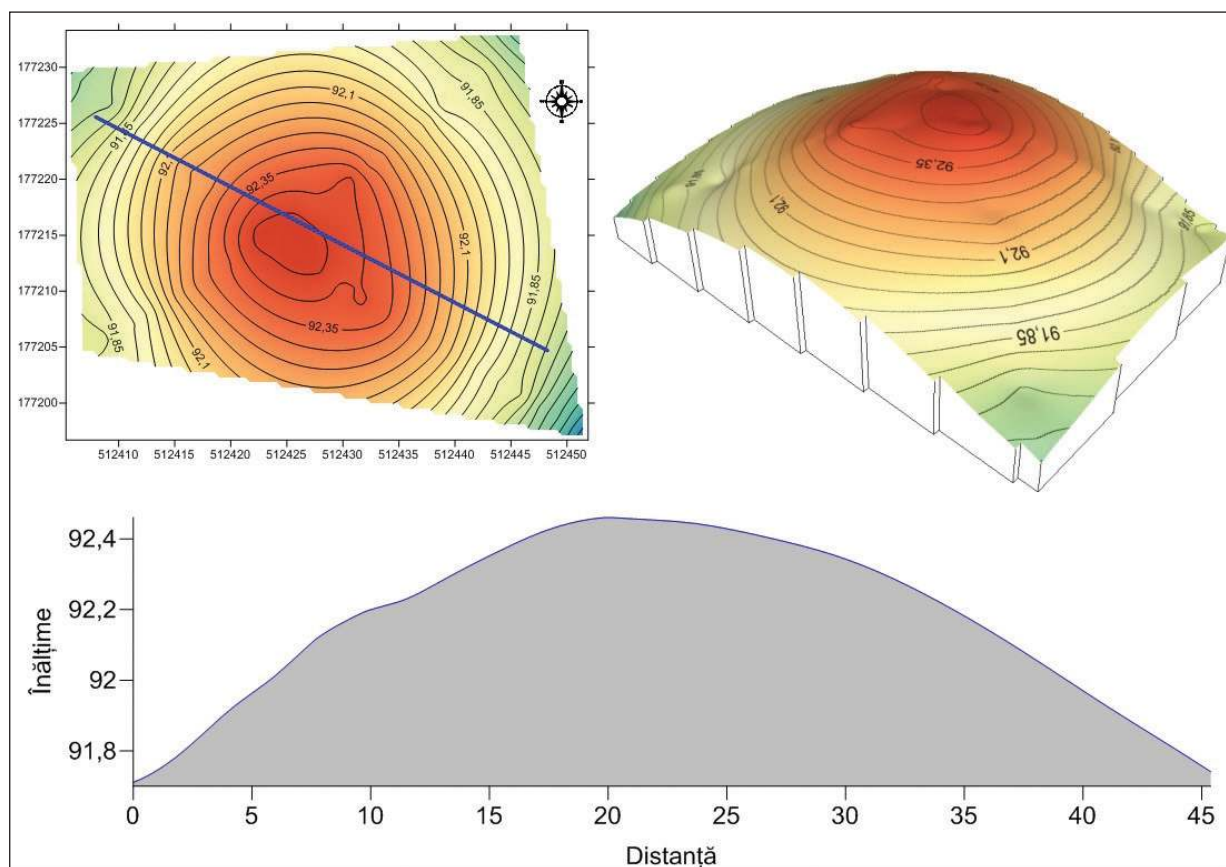

Indicativ	M 24
Toponim	-
Cod RAN / LMI	-
U.A.T.	Sânpetru Mare
Localitate	Sânpetru Mare
Localizare	46°2'7.30"N 20°49'36.54"E
Destinație teren	În circuitul agricol, cultivată cu lucernă. Mărginită pe latura de vest și sud de drumuri agricole.
CE, Nr. cadastral	Parcela A1959/1/1, intabulată în 2008 cu nr. de înregistrare 8806 la OCPI.
Stare de conservare	Foarte aplatizată de lucrările agricole. Contururile sunt ușor vagi.
Dimensiuni	Diametru – 45 m; Înălțime – 0,8 m
Situri asociate	Nu au fost identificate.
Data verificare	25.03.2017
Referințe cartografice	Apare marcată doar pe Harta Franciscană (1806–1869).
Referințe bibliografice	<ol style="list-style-type: none"> 1. Medeleț, Florin, Bugilan Ioan, <i>Contribuții la problema și la repertoriul movilelor de pământ din Banat, Banatica</i>, 1987, p. 167–168, nr. 8; 2. Luca, Sabin Adrian, <i>Descoperiri arheologice din Banatul Românesc</i> (Ed. II), Sibiu: Bibliotheca Brukenthal XLVI, 2010, p. 229, pl. 113, nr. 8; 3. Stepanov, Liubomir, <i>Veliki Sempeter</i>. În: <i>Iz sela u selo</i>, București, 1985, p. 155–251.

Movila M24

M24-P1	512406.681	177204.3804	91.7977
M24-P2	512405.298	177229.8672	91.5704
M24-P3	512445.8588	177233.3133	91.5443
M24-P4	512451.8791	177196.6804	91.3265

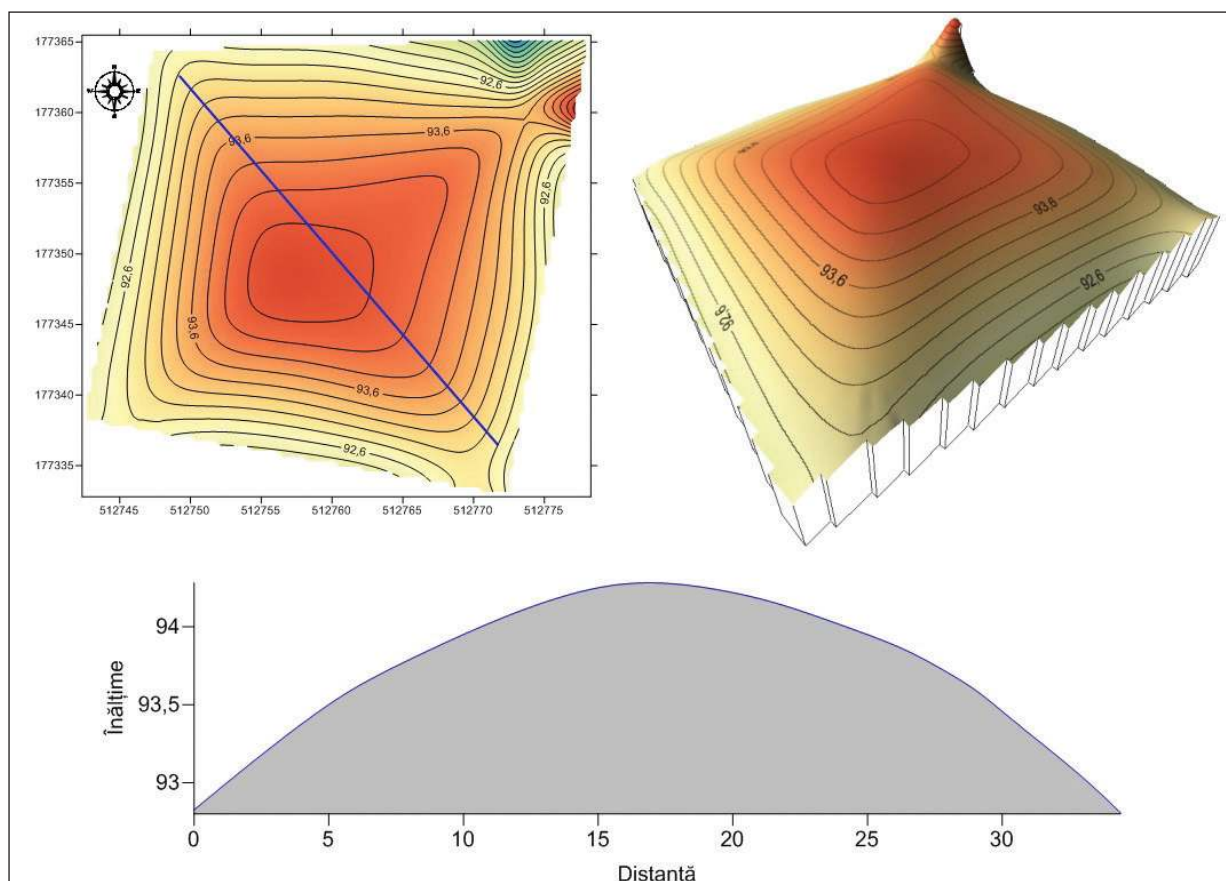

Indicativ	M 25
Toponim	-
Cod RAN / LMI	-
U.A.T.	Sânpetru Mare
Localitate	Sânpetru Mare
Localizare	46°2'18.41"N 20°49'41.99"E
Destinație teren	În cimitirul șvăbesc al satului. Pe latura sa nordică este construită o capelă, parte dintr-un monument funerar mai amplu. Movila este acoperită de o plantă decorativă – migdal pitic (<i>Amygdalus Nana</i>).
CF, Nr. cadastral	CCI-Cimitir, vecini: N-PS1893, PSPD 1989; E-NGL 1894, S-A1892, V-A1892
Stare de conservare	Puternic afectată de amenajarea pe ea a cimitrului șvăbesc din Sânpetru Mare, dar extrem de vizibilă.
Dimensiuni	Diametru – 34 m; Înălțime – 1,2 m
Situri asociate	Nu au fost identificate.
Data verificare	25.03.2017
Referințe cartografice	Apare marcată doar pe Harta Iozeфинă (1769–1772) și Harta Franciscană (1806–1869).
Referințe bibliografice	1. Stepanov, Liubomir, <i>Veliki Sempeter</i> . În: <i>Iz sela u selo</i> , București, 1985, p. 155–251.

Movila M25

M25-P1	512741.1577	177337.3962	92.3589
M25-P2	512746.9073	177365.1489	92.484
M25-P3	512778.9308	177365.8958	92.177
M25-P4	512772.9279	177332.1366	92.5517

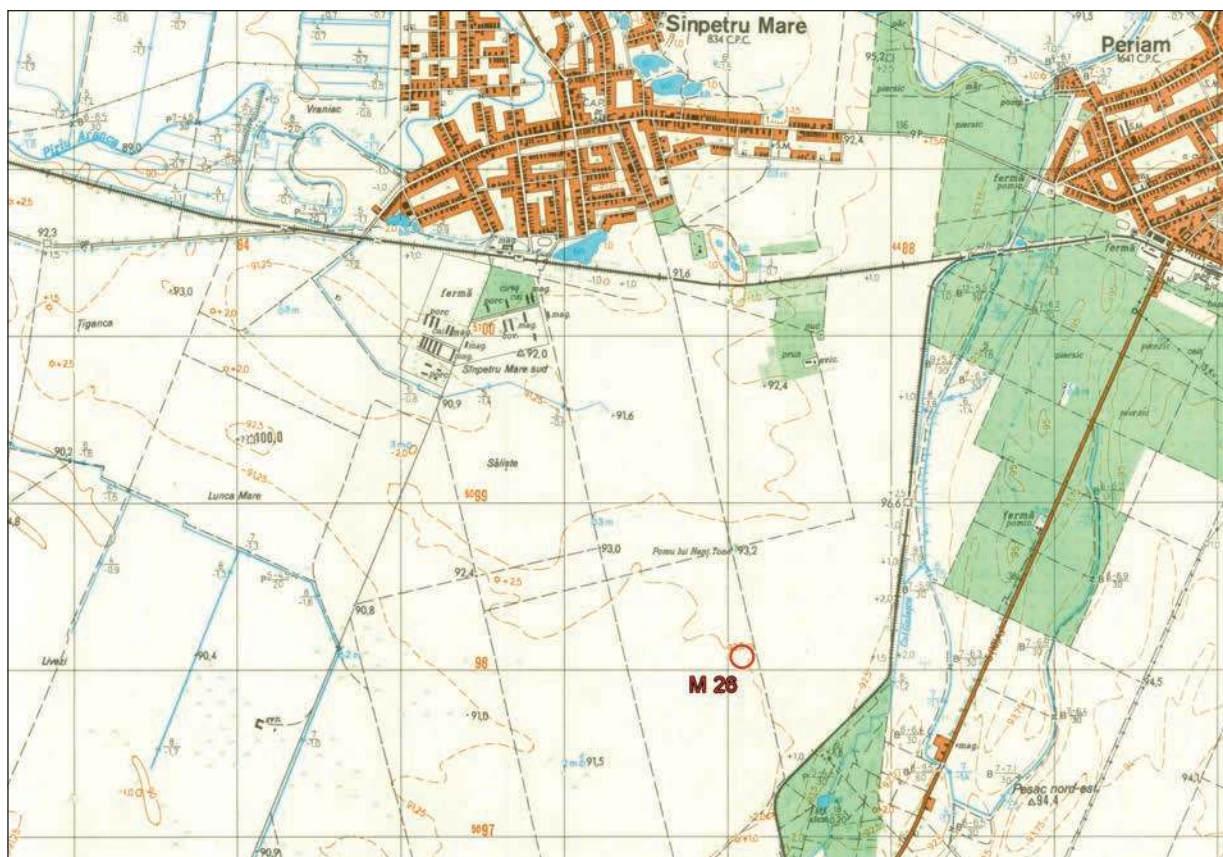

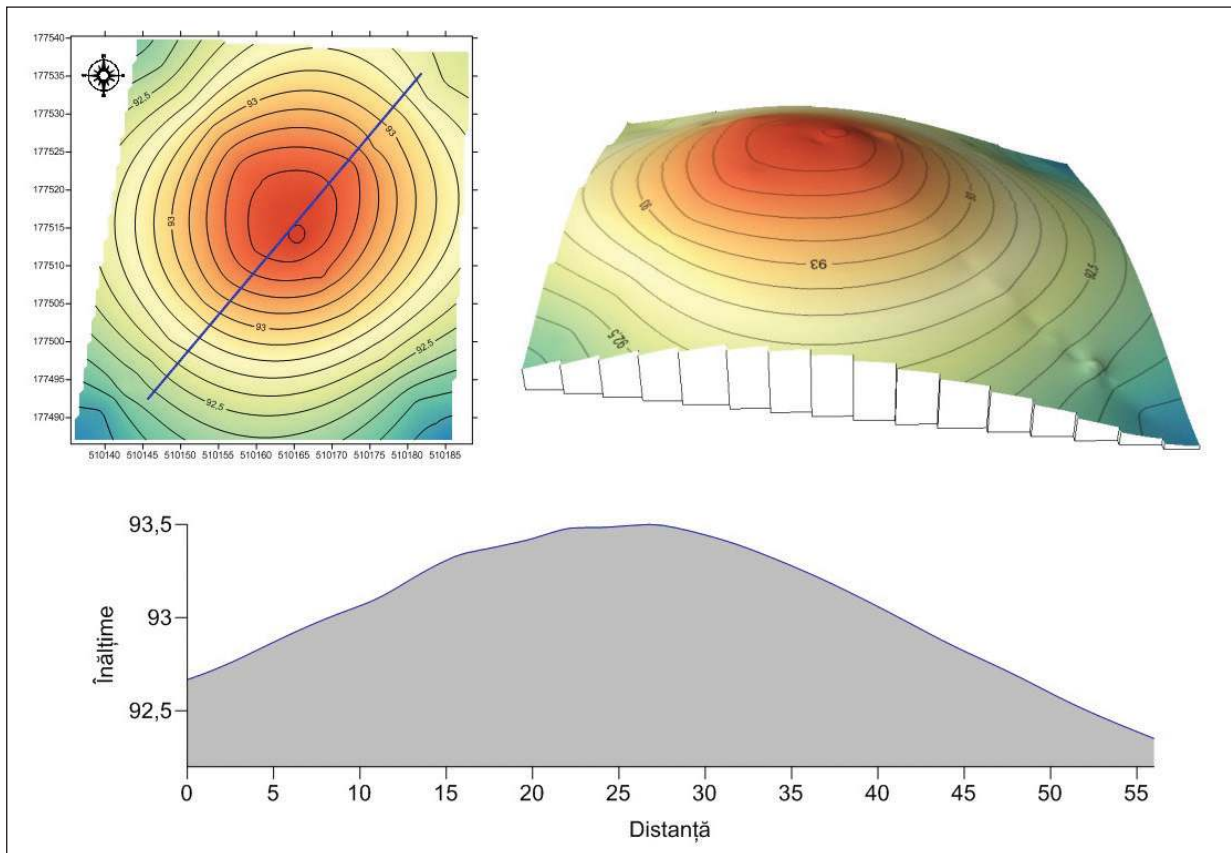

Indicativ	M 26
Toponim	-
Cod RAN / LMI	-
U.A.T.	Sânpetru Mare
Localitate	Sânpetru Mare
Localizare	46°0'54.57"N 20°49'56.13"E
Destinație teren	În circuitul agricol, cultivată cu rapiță.
CF, Nr. cadastral	Tarla A 1966/1
Stare de conservare	Foarte aplatizată de lucrările agricole. Contururile sunt ușor vagi
Dimensiuni	Diametru – 60 m; Înălțime – 1 m
Situri asociate	Nu au fost identificate.
Data verificare	25.03.2017
Referințe cartografice	Apare marcată pe Harta Iozefină (1769–1772), Harta Franciscană (1806–1869), Harta Francisco-Iozefină (1869–1887) – în perimetrul cu toponimul <i>Hohle Hügel</i> , Planurile Directoare de Tragere (1952).
Referințe bibliografice	1. Stepanov, Liubomir, <i>Veliki Sempeter</i> . În: <i>Iz sela u selo</i> , București, 1985, p. 155–251.

Movila M26

M26-P1	510188.5402	177538.1852	92.5442
M26-P2	510185.9734	177486.9344	92.0013
M26-P3	510135.4984	177486.524	92.0414
M26-P4	510144.1783	177540.2633	92.2257

CÂTEVA OBSERVAȚII ASUPRA CĂILOR DE COMUNICAȚIE ROMANE ÎN ZONA FORTIFICAȚIILOR DE LA TIBISCUM¹

Doina Benea*

Observations regarding Roman communication lines around the Tibiscum fortifications

Abstract: The present study aims to link information from interwar archives (documents, photographs, plans), which mention the existence of a bridge over the Timiș River, with a recent archaeological discovery. In 2010, the structure of a Roman road was unearthed in the western part of the *vicus*, with a width of 10,75 m in its first phase. It was identified as an imperial road, built during the reign of Trajan to allow the movement of troops towards Dacia. As such, this find allowed the discovery of the first provincial road network in the area of the Tibiscum *castrum*. The ancient road's route to the north of the *vicus* (in the immediate vicinity of Building I) validates the hypothesis that suggests the road led to the ancient bridge in this particular sector. In this case, the military significance of the Roman fortifications at Tibiscum becomes more complex. At first, the *castellum* and then the small *castrum* (II) were meant to defend the river crossing for the Roman armies and the two ancient roads that intersected in this sector (*Lederata* and *Dierna*).

Keywords: *Dacia, Tibiscum, communication pathways, Roman bridge, Roman road*

Cuvinte cheie: *provincia Dacia, Tibiscum, căi de comunicație, pod roman, drum roman*

1. Introducere

Cucerirea romană a impus în principal, încă de la început, după trecerea Dunării, trasarea unor căi de comunicație în noua provincie de-a lungul teritoriului de acces spre centrul statului dacic. Columna lui Traian, în primele scene, înaintea prezentării confruntărilor militare directe dintre daci și romani, ilustrează tocmai o astfel de activitate, care evidențiază lucrările de construire a unor căi de comunicație, ale unor fortificații chiar înainte de principala confruntare de la *Tapae*. Căile de comunicații trasate erau menite să permită accesul rapid al trupelor romane, dar și să ofere o rapidă deplasare spre bazele de aprovizionare de la sud de Dunăre, din Moesia Superior.

Imediat după primul război cu daci, în anul 102, romanii au instalat în teritoriul de sud-vest al Daciei, mici garnizoane pentru supravegherea căilor principale de acces construite de-a lungul lor, precum sunt castrulele de pe aliniamentul de la Lederata-Tibiscum. Chiar dacă nu din primii ani, respectiv din anii 102–105, teritoriul s-a aflat sub o ocupație militară certă formată probabil din detașamente ale legiunii a IIII-a Flavia Felix. În atare situație nu se poate vorbi decât după anii 106–108 de stabilirea primelor elemente de populație civilă care însoțeau de obicei trupele în noul lor sediu de garnizoană. Baza sistemului rutier roman s-a format în această perioadă, pentru a facilita organizarea sistemului defensiv al viitoarei provincii.

Una din componentele cele mai importante ale constituirii și existenței castrulelor, dar și ale așezărilor vicane de la Tibiscum o constituie racordarea la căile de comunicație provinciale și implicit, integrarea în sistemul de schimburi inter-umane specifice epocii antice. Preocuparea pentru analiza căilor de comunicație a reprezentat o problemă majoră în timpul cercetărilor arheologice efectuate la Tibiscum, ani la rând. Ele au fost sondate în diferite puncte, mai ales în zona de la Iaz, pe drumul imperial dintre Tibiscum și Ulpia Traiana Sarmizegetusa (Pl. I.).

Tibiscum a reprezentat în antichitate un nod important de căi de comunicație provinciale: astfel, drumul imperial al aliniamentului *Lederata-Tibiscum* atinge malul stâng al râului Timiș și continua

* Universitatea de Vest Timișoara, Bd. Vasile Pârvan nr. 4, Timișoara; e-mail: doinabenea@yahoo.co.uk.

¹ Lucrarea face parte din monografia *Castrele romane de la Tibiscum*, pregătită pentru tipar.

apoi, spre est, spre Capitala provinciei după joncțiunea cu drumul de pe linia defensivă *Dierna-Tibiscum*. Astfel, centrul militar de la Tibiscum s-a format la intersecția celor două drumuri imperiale: Lederata – Tibiscum și Dierna – Tibiscum, reunite în direcția capitalei provinciei Colonia Dacia. Pe teren acest punct a fost surprins, el fiind marcat în epoca modernă de o cruce de lemn, care prin anii 1990 se păstra încă. Între timp, acest indiciu ferm a dispărut. Organizarea și construirea primelor căi de acces în acest sector s-au realizat în anii de început ai stăpânirii romane în Dacia. Traseul primului drum imperial a fost identificat într-o zonă aflată la vest de platoul de la **Zidină**. Este vorba de o amenajare de drum databilă încă din perioada de cucerire a provinciei.

Cu ocazia unor lucrări efectuate de EON în anul 2008 în punctele de aerisire a conductelor de gaz, care traversează castrul mare a fost identificat la cca. 147 m de colțul de sud-vest al gardului care protejează antena de telefonie înspre vest, un drum din piatră de râu care apărea la adâncimea de 1,50–2,60 m și a fost realizat din straturi succesive diferite de piatră de râu și pietriș tasat². El a fost distrus în mare măsură din cauza traseului conductei de gaz. În anul 2010, în interiorul rezervației arheologice a fost întreprins un sondaj de control în sectorul de vest al *vicus*-ului de la Tibiscum, printr-o secțiune de cca. 30 × 2 m, cu orientarea pe direcția vest-est. Cu această ocazie, a fost identificat un drum antic cu o amenajare extrem de riguroasă, la care se observă mai multe etape de locuire. El apare la cca. 113 metri de colțul de sud-est al liniei tramei stradale din *vicus* până la colțul de nord-vest al clădirii I. Drumul era orientat sud-nord-est, fiind bombat în partea sa centrală. Structura drumului se bazează pe mai multe rânduri din piatră de râu, pietriș de diferite mărimi după cum urmează³:

- La adâncimea de 2,65 m pe solul aluvionar, format din nisip galben, a fost întins un strat de piatră de râu mare (gros de 0,50 m).
- Un al doilea nivel de piatră de râu și pietriș mare tasat a fost constatat la adâncimea de 1,85–2,10 m. El avea o lățime generală de 10,75 m.
- O lentilă de lemn și crengi arse, groasă de 3–4 cm, subțindu-se spre limita de vest a drumului, sugerează o incendiere a vegetației la începuturile existenței drumului.
- La adâncimea de 1,50–1,80 m de la nivelul actual al solului, în unele porțiuni, apare un strat din piatră de râu mare și pietriș tasat (gros de 20–25 cm) care formează substrucția drumului imperial.
- La adâncimea de 1,25–1,65 m, apare un strat de nisip fin bătut, gros de 0,40 m care formează etapa de folosire a drumului antic; el avea o lățime de 8 m; partea sa de vest este distrusă în mare parte de un nivel de locuire caracterizat printr-un pământ de culoare închisă, cu urme de cărămidă și piatră de râu. Rigola este distrusă pe această parte.
- La adâncimea de 1,00–1,25 m apare un strat format din piatră de râu, nisip, pietriș mare bătut, gros de 25 cm care reprezintă ultimul nivel de amenajare a drumului antic, având o rigolă pe partea de est lată de 0,75 m; lățimea drumului antic este de 5,50 m, rigola din partea de vest este distrusă de o groapă masivă (Pl. I).

2. Stratigrafia

Stratigrafia drumului sugerează în principal trei etape importante în structura de construire care au avut loc pe traseul drumului antic. Astfel, inițial a avut loc o nivelare a solului aluvionar de nisip prin întinderea unui strat masiv de piatră de râu, gros de 0,50 m; urmată de întinderea unui al doilea nivel de piatră de râu și pietriș mare tasat, care forma baza unui drum lat de 10,75 m la care se adaugă rigolele adiacente; la acest prim nivel de folosire se observă o lentilă de lemn și crengi arse căzute destul de gros (3–4 cm), ceea ce sugerează incendierea vegetației, după care, la adâncimea de 1,50–1,80 m, a fost întins un rând de piatră de râu amestecat cu pietriș mare tasat, care reprezintă un al doilea nivel de utilizare a drumului antic pe toată lățimea sa; urmată de depunerea unui strat gros de 0,40 m de nisip nivelator (adâncimea de 1,25–1,65 m). Într-o etapă ulterioară, a avut loc refacerea drumului imperial în zona aproximativ centrală, pe o lățime de 5,50 m, cu rigole late de 0,75 m.

Drumul imperial identificat în anul 2010 făcea parte din structura de căi rutiere ale provinciei Dacia, traseul său este orientat spre nord-est, fiind îndreptat spre cursul râului Timiș, pentru a-și continua apoi

² Benea, Cântar 2015, 129–130.

³ Benea, Cântar 2015, 129–130. Textul privitor la stratigrafia drumului imperial a fost preluată de noi din lucrarea de mai sus.

itinerariul spre Capitala provinciei. Amenajarea drumului imperial pe segmentul din preajma centrului militar de la Tibiscum a urmărit, în cazul de față, configurația terenului. Probabil, având în vedere orientarea sa, sud-vest-nord-est ocolea arealul militar și cel civil locuit de la Tibiscum, evita astfel o îngreunare a traficului rutier în zonă. Prin aceasta se apropia de cursul râului Timiș, care în antichitate trebuie să fi avut în sectorul de est, același traseu ca cel actual, mai mult sau mai puțin deformat din cauza excavărilor de nisip moderne.

Într-o primă etapă, lățimea de 8,00–8,50 m asigura stabilitatea terenului pentru traficul ce urma să aibă loc în timpul evenimentelor legate de cucerirea Daciei, din anii 102–106.

Într-o a doua etapă, formarea primelor centre militare de-a lungul arterei principale de comunicație spre centrul Daciei au impus revenirea la drumul consacrat ca lățime, de 5,50 m în drumurile provinciale romane. Din acest drum imperial, încă în vremea lui Traian, în zona Tibiscum s-au desprins două ramificații de drum, una în direcția porții de nord a castrului mic de pământ (II/1), iar a doua, s-a realizat undeva în nordul viitoarei așezări vicane, acesta fiind drumul care trecea sub clădirile I și II în direcția râului Timiș⁴. În anul 1876, T. Ortvy publica primul plan al ruinelor de la Jupa, identificându-le corect cu anticul Tibiscum⁵. În acest context, autorul prezintă un plan al ruinelor vizibile pe teren de pe ambele maluri ale râului Timiș și locul de trecere al drumului antic peste râu în direcția punctului de intersecție cu drumul imperial Dierna-Tibiscum. Acesta se apropie de amplasamentul drumului imperial descoperit în anul 2010. În continuarea acestuia, trebuie să fi existat podul de peste râu (Pl. II).

3. Datarea

O departajare cronologică între etapele de folosire ale drumului nu apare încă posibilă. În prima etapă de folosire această cale de comunicație a deserved armata romană în timpul etapei de cucerire a Daciei și după această dată.

Cel mai utilizat nivel de folosire îl reprezintă ultimul (cel de-al treilea nivel), care a fost constatat și în cursul cercetărilor efectuate de noi în *vicus*-ul militar databil în răstimpul cuprins între a doua jumătate a secolului al II-lea și în tot cursul secolului al III-lea.

Traseul ipotetic al drumului roman din prima fază, orientat spre râul Timiș, denotă existența unui **pod antic** care permitea trecerea râului, pentru nevoile cotidiene ale trupelor și ale populației civile⁶. Cercetările arheologice de până acum nu au permis descoperirea unei astfel de amenajări. În bună măsură, acest lucru este determinat de excavările masive pentru nisip efectuate în ultimele decenii ale secolului al XX-lea, care au distrus cea mai mare parte a talvegului antic al râului, încât, în situația de față, edificiile antice dezvelite parțial și păstrate pe latura de est a așezării vicane s-au prăbușit cu totul în albia nou creată.

În antichitate cursul râului Timiș a avut o orientare pe latura de est a platoului Zidină pe direcția sud-nord, după ce ocolea în sud întregul areal al promontoriului pe care erau construite fortificațiile. Nu putem ști cât erau de mari nivelul apelor râului și nici nu există, în acest moment, posibilitatea reconstituirii lățimii cursului râului din cauza masivelor exploatare de nisip întreprinse în anii 1980–1989 pentru ACH Caransebeș. În orice caz, în antichitate, traversarea cursului râului trebuia făcută pe un pod, pentru a asigura continuitatea rețelei de comunicații spre Ulpia Traiana Sarmizegetusa.

Un eveniment important a avut loc în luna februarie a anului 1926, când s-a produs o inundație catastrofală⁷ a râului Timiș, care a afectat malul stâng, îndeosebi în zona sa cea mai înaltă, astfel încât apele învolburate au dezvelit și au produs prăbușirea unui segment important din locuirea antică care cuprindea se pare și o bună parte din clădirile așezării civile romane.

În raportul realizat pe 10 aprilie 1926, de Ioan Boroș, acesta relatează următoarele: „...în ziua de 30 martie a.c. am ieșit la Jupa – Tibisc ca să văd ruinele romane ieșite la iveală cu ocazia esundării Timișului în luna februarie a.c. De fapt, Timișul spălând țărmurile înalte de partea ruinelor romane a scos la iveală un zid înalt patru unghiular făcut din cărămizi și din pietre de râu și de stâncă. Acel zid azi stă singur în

⁴ Benea, Cântar 2015, 128–131.

⁵ Ortvy 1976; în teza sa de doctorat dr. Adrian Cântar a analizat cu precizie planul oferit de autor cu câteva interpretări riguroase referitoare la Tibiscum.

⁶ Benea, Bona 1994, *passim*, existența unui pod peste Timiș a fost presupusă în timpul cercetărilor.

⁷ FIB, f. 115. Din păcate azi dispărut.

mijlocul apei. Afară de aceea, în nemijlocita apropiere cu zidul spălând sfărăăturile de dărămături, de-a lungul țărmului a rămas un zid bine conservat...”⁸.

Ulterior, într-un alt raport (nr. 5/1927), probabil adresat către Comisiunea Monumentelor Istorice, Ioan Boroș consemnează o informație importantă și anume: „...observăm că blocul quadrangular zidit din piatră și cărămizi romane prin furia apei...s-a prăbușit în albia apei cu care ocazie s-a observat că acel bloc în mijloc are o deschidere mărișoară...”⁹.

Interpretarea textelor a fost realizată corect de către C. Răileanu, care identifică în turnul respectiv cu cele patru laturi egale **un pilon** al unui pod antic, înălțimea sa de cca. 4,00 m sugerând acest lucru. Prin prăbușirea pilei de pod, în râu s-a putut observa faptul că baza acesteia era construită din piatră de râu și mortar – probabil fundația –, iar elevația, din cărămidă și mortar. Prezența unei deschizături în partea superioară a pilonului sugerează probabil locul de fixare a arcului și a tăbliei din lemn a podului. Apare evident ca suprastructura podului era executată din lemn. Am avea în această situație *pila culee* a unui pod de traversare peste râul Timiș, ipoteză argumentată și de prezența la distanța mică (1,00–1,50 m vest de pilon) a unui **zid tencuit** bine păstrat, orientat pe direcția nord-sud, păstrat pe o lungime de cca. 5,00 m¹⁰. Rostul acestui zid trebuie să fi fost probabil acela de dig protector pe malul râului pentru protejarea așezării civile pe partea de est. Asemenea amenajări au fost observate în ultimii ani, atât pe latura de sud a castrului mare, păstrate pe o porțiune mică, dar și pe malul drept al râului Timiș¹¹. Având în vedere lățimea râului Timiș în antichitate, ca de altfel și în epoca modernă în general, podul modest ca factură dispunea doar de două pile pe fiecare mal al râului, permițând un trafic regulat de comunicație în acest sector (**Pl. III**).

Amplasamentul pilei la cca. 140 m nord de poarta castrului, cunoscută la aceea dată (deci, în anul 1927) nu poate fi decât poarta castrului mic de pe latura de est, dezvelită de G. G. Mateescu¹². Aceasta argumentează în chip evident posibilitatea potrivit căreia la distanța respectivă, se afla drumul imperial identificat în anul 2010, aflat în imediata apropiere de clădirile vicane descoperite până acum.

Pentru această construcție a podului, datarea nu se poate face decât în cadrul larg al secolelor II-III, podul fiind construit probabil încă din momentul războaielor de cucerire datorită necesității sale și mai ales a regularizării cursului râului în acest sector. O fotografie de epocă păstrează imaginea pilonului construit din cărămidă și mortar, fără posibilitatea unei încadrări mai precise în spațiu. Corelarea traseului drumului imperial care trecea la nord de vicus oferă o posibilitate de amplasament a podului antic la Tibiscum.

Concluzii

În acest context importanța militară a fortificațiilor romane de la Tibiscum devine mai complexă. Inițial, *castellum*-ul a avut menirea de a apăra punctul de trecere al armatelor romane în drumul lor spre centrul Daciei. Aceasta explică și lățimea mare a drumului roman, în prima fază pentru a asigura fluxul rapid al trupelor înspre Dacia liberă.

Lista ilustrațiilor

- Pl. I. Castrul și vicus-ul militar de la Tibiscum, amplasamentul drumului imperial (prelucrare autor)
- Pl. II. Planul ruinelor antice de la Tibiscum (Jupa), (după Ortway 1876, 46.).
- Pl. III. Tibiscum, imaginea pilei culee a podului roman de pe malul stâng al râului Timiș. (apud. D. Benea 2013)

⁸ Citat din raportul lui Ioan Boroș, fila 214. La p. 215 se păstrează scrisoarea preotului Iosif Mircea din Jupa care aduce o altă informație importantă și anume: „... din mijlocul apei se ridică un turn în forma de quadrat înalt de vreo 4 m, zidit jos în apă din cărămidă romană, iar sus iarași cărămidă. La vreun metru și ceva de el curge paralel cu albia Timișului un zid tencuit de vreo 5,00 m, pe lângă care curge apa. Turnul e înconjurat de apă...”

⁹ FIB, f. 251, apud Răileanu 1979, 124, nota 86 c.

¹⁰ Răileanu 1979, 125, n. 87.

¹¹ Benea 2013, 137–141.

¹² *Porta praetoria* a castrului mare a fost dezvelită parțial de noi în anii 1977–1978.

Bibliografie

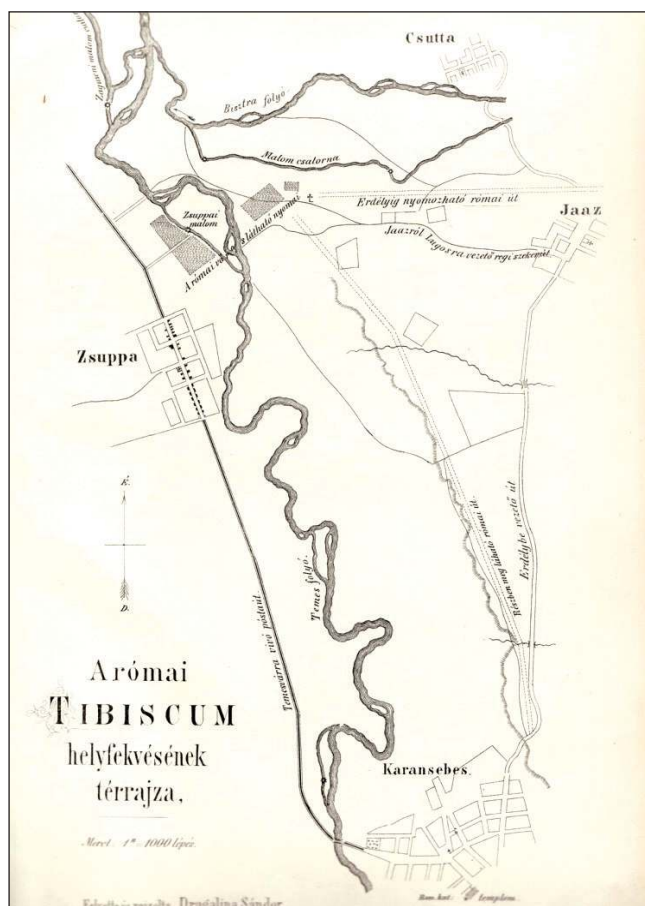
- FIB
Benea 2013
Benea, Bona 1994
Benea, Cântar 2015

Ortvay 1876

Răileanu 1979
- Arhiva Mitropoliei Banatului, Fond Ioan Boroș,
Benea D., *Istoria Banatului în antichitate*, Timișoara (ediția I), 2013.
Benea D, Bona P., *Tibiscum*, București, 1994.
Benea D., Cîntar A., *Arterele de comunicație din vicus-ul militar de la Tibiscum / Communication routes of the military vicus at Tibiscum*. În: *Archaeologia Transylvanica. Studia in honorem Stephani Bajusz*, Cluj-Napoca, Tg. Mureș, Budapesta, 125–133.
Ortvay T., *Tibiscum helyfekvése az írók és térképirok szeint(I); Tibiscum az egykorn és közellkoru forrásművekben (II); Tibiscum helyfekvésének meghatározása közvetlen helyszemlélet alapján (III); A ket Tibiscum k (III); A ket Tibiscum k (III); A ket Tibiscum kérdése (IV), Függelék (V)*. În: *Archaeologiai Közlemények*, 10, 1–49.
Răileanu C., *Reevaluări inedite ale cercetărilor arheologice de la Tibiscum- Jupa*. În: *Mitropolia Banatului*, 29, 1–3, 109–126.

Pl. I.

Pl. II.

Pl. III.

UN ÎNCHIZĂTOR DE *BALTEUS* DESCOPERIT LA TIBISCUM¹

Paul Dinulescu*

A baldric phalera discovered at Tibiscum

Abstract: The archaeological research carried out in the roman fort at Tibiscum in 2004 led to the discovery of a rich archeological material. On this occasion were discovered several pieces of Roman weapons and military equipment, including a baldric phalera.

Keywords: *bronze, roman military equipment, Tibiscum*

Cuvinte cheie: *bronz, echipament militar roman, Tibiscum*

Cercetările arheologice întreprinse în castrul roman de la Tibiscum, în anul 2004 au dus la descoperirea unui bogat material arheologic. Cu această ocazie au fost descoperite o serie de piese de armament și echipament militar roman, printre care și un închizător de *balteus*.

În secolele II-III p. Chr., sabia romană a suferit o serie de schimbări majore. În această perioadă, spadele mai scurte, (gladii) fixate pe centură cu niște elemente de îmbinare, sunt înlocuite cu armele pentru lovit mai lungi, *spathae*². *Spatha* sau sabia lungă a fost utilizată inițial de către cavalerie, în contrast cu *gladius* folosit de către infanterie³. Deși romanii au utilizat *spatha* încă din timpul Principatului, când nu se deosebeau de cele utilizate în epoca La Tène⁴, majoritatea pieselor descoperite se datează în perioada cuprinsă între mijlocul secolului al II-lea p. Chr. și secolul al IV-lea p. Chr.⁵.

Odată cu generalizarea spadei, se utilizează tot mai mult, pe lângă centură, o curea purtată peste umăr, în diagonală, numită *balteus*, ornamentată la rândul ei cu garnituri metalice. Pentru închidere, se folosea o piesă discoidală, ușor bombată, cu un diametru de 4–8 cm, prevăzută în interior cu o verigă semicirculară sau circulară. Capetele *balteus*-ului se petreceau prin această verigă și apoi se înnodau⁶.

Pe o serie de reliefuri sau stele funerare sunt reprezentate astfel de curele, pe unele dintre acestea fiind vizibile și închizătorul⁷. Pe stela funerară a pretorianului M. Aurelius Lucianus de la Roma (**Fig. 1**), acesta apare reprezentat purtând un cingulum cu cataramă inelară și o curea lată din piele, purtată peste umăr, de care era fixată spada⁸. Spre deosebire de stela funerară a lui M. Aurelius Lucianus, unde capătul liber al curelei trece pe deasupra tecii, iar închizătorul de *balteus* este poziționat deasupra prinzătorului de teacă, în cazul reliefului de la Bishapur II⁹ (**Fig. 2**), relația dintre teacă și *balteus* se poate observa foarte clar, în condițiile în care spada este reprezentată înclinat deoarece, purtătorul ei îngenunchează.

Închizătoarele de *balteus* constau din două părți: o placă superioară arcuită și un inel rotund, semicircular sau cu colțuri drepte, îmbinate central pe partea din spate a discului. Inelul era montat pe o țință, a cărei lungime variază ajungând până la 0,5 cm. Adesea, această țință este îmbinată direct pe partea inferioară, dar există cazuri în care țința este bătută pe disc, apoi nituită și lipită¹⁰. Una dintre terminațiile *balteus*-ului, cea din apropierea închizătorului, având scop pur decorativ, atârna în jos, liber și era

* Muzeul Regiunii Porților de Fier, Str. Independenței, nr. 2, Drobeta Turnu-Severin; e-mail: dinulescu_p@yahoo.com

¹ Mulțumesc pe această cale prof. univ. dr. D. Benea, pentru sprijinul oferit în realizarea acestui articol.

² Bishop, Coulston 2006, 154.

³ Feugère 1993, 193.

⁴ Bishop, Coulston 2006, 83.

⁵ Ulbert 1974, 197–216; Feugère 1993, 147.

⁶ Oldenstein 1976, 226–234.

⁷ Alexandrescu 2007, 242.

⁸ Oldenstein 1976, 230.

⁹ Herrmann, Mackenzie, Howell 1983, Fig. 2.

¹⁰ Oldenstein 1976, 226.

împodobită cu diferite ornamente, în timp ce cealaltă parte, compusă dintr-o curea subțire, se lega de teaca spadei, trecând în cruciș pe suprafața interioară a ei și prin prinzătorul de teacă¹¹ (**Fig. 3**). Modul de fixare, respectiv de funcționare al acestui sistem de închidere, a putut fi identificat pe baza analizei exemplarelor descoperite în a doua jumătate a secolului al XIX-lea în mlaștinile din Danemarca (precum cea de la Vimose, unde, datorită mediului înconjurător s-au păstrat și curelele¹²), dar și datorită cercetărilor întreprinse în necropola de la Simris¹³.

La prima vedere, acest sistem de închidere pare puțin rezistent, în condițiile în care trebuia închis și deschis de mai multe ori pe zi. J. Oldenstein este de părere că odată legat, acest nod nu mai era desfăcut, centura fiind utilizată ca și curea de umăr, care putea fi așezată în poziția dorită chiar și când era închisă. În perioada Evului Mediu timpuriu, acest mod de legare a curelei era încă utilizat, atât cureaua cât și sabia formând o unitate, fiind purtate și depozitate împreună¹⁴. Pe un relief de la Augsburg¹⁵ (**Fig. 4**) acest aspect se observă cu claritate. În timp ce deținătorul mormântului, Tertiolus, este reprezentat purtând doar un cingulum cu cataramă inelară, servitorul său, înfățișat pe partea inferioară a coloanelor, poartă în mână dreaptă un *balteus* în care se găsește o spadă¹⁶.

Închizător de balteus (Fig. 5)

Dimensiuni: D = 4,7 cm;

Material: bronz

Starea de conservare: bună

Descriere: Placă circulară are veriga de prindere cu secțiune dreptunghiulară și orificiu circular sudat direct pe suprafața interioară.

Analogii: Micia¹⁷, Tîrgșor¹⁸, Banasa¹⁹, Dura Europos²⁰.

Date: 248–271.

Bibliografie: Dinulescu 2015, Fig. 7.

Loc de păstrare: CSIATim, nr. inv. 107/2004.

Închizătorul de *balteus* descoperit la Tibiscum, aparține tipului fără peduncul, dintr-o singură bucată, veriga fiind atașată de placa circulară prin turnare. Decorul este ajurat cu motive în formă de trompete stilizate.

Piesa a fost descoperită cu ocazia cercetărilor arheologice întreprinse în anul 2004 în colțul de nord-est al castrului mare, în zona edificiului IV. Cu această ocazie a fost identificat un posibil edificiu de cult, ce a funcționat în ultima fază de existență a castrului de la Tibiscum, precum și fundația din piatră de râu a unei barăci, care se întindea paralel cu edificiul de cult, între cele două construcții existând o stradă de pietriș groasă de 0,4 m și lățime de 5,5–6 m²¹.

Cele două monede descoperite pe același nivel de călcare²², prima emisă în anul 248 de către împăratul Filip Arabul²³, iar cea de-a doua emisă în anul 251 de către împăratul Traianus Decius²⁴, ne permit o datare destul de exactă a piesei, în intervalul cuprins între anii 248–271 p. Chr.

Cel mai probabil acest închizător de *balteus* a aparținut unui soldat din *cohors I Vindelicorum milliaria equitata*, unitate militară ce a staționat în castrul de la Tibiscum începând cu sfârșitul secolului al II-lea și căreia i se datorează toate refacerile constructive din castru, mai ales cele de la mijlocul secolului al III-lea²⁵.

¹¹ Petculescu 1980, 55.

¹² Alexandrescu 2007, 241.

¹³ Stjernquist 1954, 59–68.

¹⁴ Oldenstein 1976, 290–230.

¹⁵ Ferri 1933, 41–42, Fig. 6,7.

¹⁶ Oldenstein 1976, 230.

¹⁷ Petculescu 1980, Fig. 2/4.

¹⁸ Petculescu 1980, Fig. 3.

¹⁹ Bishop, Coulston 2006, pl. 100/4.

²⁰ James 2004, Fig. 24, 25.

²¹ Benea, Vlascici, Timoc, Socol, Agotici, Micle, Popescu 2004.

²² Benea, Vlascici, Timoc, Socol, Agotici, Micle, Popescu 2004.

²³ Matei 2015, 65, 74.

²⁴ Matei 2015, 66, 76.

²⁵ Benea, Bona 1994, 57.

Utilizarea închizătoarelor de *balteus* și de către soldații din legiuni reiese din analiza stelei funerare a lui Aurelius Suro (**Fig. 6**), *buccinator* al legiunii I Adiutrix²⁶. În Dacia, o statuie descoperită la Apulum²⁷ (**Fig. 7**), sediul legiunii a XIII-a Gemina și aflată în colecția Muzeului Unirii din Alba Iulia, reprezintă un soldat roman purtând un centiron cu cataramă rotundă iar sub manta, pornind de pe umărul drept, pe soldul stâng, se observă o curea, în diagonală, de care atârna sabia²⁸, pe care este clar redată placa rotundă a închizatorului, văzută din semiprofil, și cu marcarea centrului ei²⁹.

Descoperirea pe teritoriul provinciei Dacia a unor piese provenind de la Potaissa, Micia, Târgșor, Bologa, Romula, Schela Cladovei, Tibiscum, sugerează că aceste făceau parte atât din dotarea soldaților din legiuni, cât și a celor din unitățile auxiliare³⁰.

Listă figuri

- Fig. 1. Stela funerară a lui M. Aurelius Lucianus
Sursa: după Oldenstein 1976, Fig. 13.2
- Fig. 2. Relieful de la Bishapur II
Sursa: Herrmann *et alii* 1983, Fig. 2
- Fig. 3. Reconstituirea mecanismului de fixare al spadei
Sursa: după Oldenstein 1976 Fig. 12
- Fig. 4. Relief de pe stela funerară a lui Tertiolus
Sursa: după Oldenstein Fig. 13.1b
- Fig. 5. Închizător de *balteus*
Sursa: după Dinulescu 2015 Fig. 7
- Fig. 6. Stela funerară a lui Aurelius Suro
Sursa: după Oldenstein 1976 Fig. 14.2
- Fig. 7. Statuie de militar de la Apulum
Sursa: după Bounegru *et alii* 2011, 99

Bibliografie

Alexandrescu 2007	Alexandrescu Cristina Georgeta, <i>Utter Felix – o închizătoare de balteus din colecțiile Muzeului Național de Antichități din București</i> . În: Nemeti S., Fodorean F., Nemeth E., Cociș, S., Nemeti, I. (eds.), <i>Dacia Felix. Studia Michaeli Bărbulescu oblata</i> , Cluj-Napoca, 2007.
Benea, Bona 1994	Benea Doina, Bona Petru, <i>Tibiscum</i> , București, 1994.
Benea, Vlascici, Timoc, Socol, Agotici, Micle, Popescu 2004	Benea Doina, Vlascici Simona, Timoc Calin, Socol Gabriel, Agotici Stefan, Micle Dorel, Popescu Mihaela, <i>Jupa, com. Jupa, jud. Caraș-Severin (Tibiscum)</i> . În: <i>Cronica cercetărilor arheologice din România. Campania 2004</i> , București, 2005, nr. 128.
Bishop, Coulston 2006	Bishop, M. C., Coulston, J. C. N., <i>Roman military equipment from the punic wars to the fall of Rome</i> , Oxford, 2006.
Bounegru <i>et alii</i> 2011	Bounegru George, Ciobanu Radu, Ota Radu, Anghel Dan, <i>Lux, util și estetic la Apulum. Podoabe și accesorii vestimentare. Catalog de expoziție</i> , Alba-Iulia, 2011.
Dinulescu 2015	Dinulescu Paul, <i>Piese de armament și echipament militar roman descoperite la Tibiscum</i> . În: <i>Drobeta</i> , XXV, în curs de apariție.
Ferri 1933	Ferri S., <i>Arte romana sul Danubio</i> , Roma, 1933.
Feugère 1993	Feugère Michel, <i>Les armes des romains de la République à l'Antiquité tardive</i> , Paris, 1993.
James 2004	James Simon, <i>Excavations at Dura-Europos 1928–1937, Final Report VII, The Arms and Armour and other Military Equipment</i> , London, 2004.

²⁶ Oldenstein 1976, Fig. 14/2.

²⁷ Radu 1968, Fig. 2; Bounegru *et alii*, 99.

²⁸ Radu 1968, 438.

²⁹ Petculescu 1980, 61.

³⁰ Petculescu 1980, 61.

- Herrmann *et alii* 1983 Herrmann Georgina, Mackenzie Dan Neil, Howell Rosalind, *The Sasanian Rock Reliefs at Bishapur, Part 3: Bishapur I, The Investiture/Triumph of Shapur I?, Bishapur II, Triumph of Shapur I Sarab-i Bahram, Bahram II Enthroned, Rock Relief at Tang-i Qandil*. În: *Iranische Denkmäler Lieferung 11, enthaltend Reihe 2, Iranische Felsreliefs*, Berlin, 1983.
- Matei 2015 Matei Cosmin, *Circulația monetară romană pe teritoriul anticului Tibiscum (sec. I-IV p. Chr.)*, Szeged, 2015.
- Oldenstein 1976 Oldenstein Jürgen, *Zür Ausrüstung römischer Auxiliareinheiten. Studien zu Beschlügen und Zierat an der Ausrüstung der römischen Auxiliareinheiten des obergermanisch-raetischen Limesgebietes aus dem zweiten und dritten Jahrhundert n. Chr.* În: *Bericht der Romisch Germanischen Kammission*, Band 56, 1976, p. 49–284.
- Petculescu 1980 Petculescu Liviu, *Închizătoare de balteus din Dacia*. În: *Potaissa*, 2, 1980, p. 55–62.
- Radu 1968 Radu Dionisie, *Trei monumente sculpturale de la Apulum*. În: *Apulum*, VII/1, 1968, p. 433–444.
- Stjernquist 1954 Stjernquist J., *Runde Beschlagplatte mit Befestigungsöse*. În: *Saalburg Jahrbuch*, XIII, 1954, p. 59–68.
- Ulbert 1974 Ulbert G., *Straubing und Nydam. Zu römischen Langschwertern der späten Limeszeit*. În: Kossack, G., Ulbert G. (eds.), *Studien zur vor-und frühgeschichtlichen Archäologie. Festschrift für J. Werner zum 65. Geburtstag. Münchener Beiträge zur vor-und Frühgeschichte 1/1*, München, p. 197–216.

Fig. 1

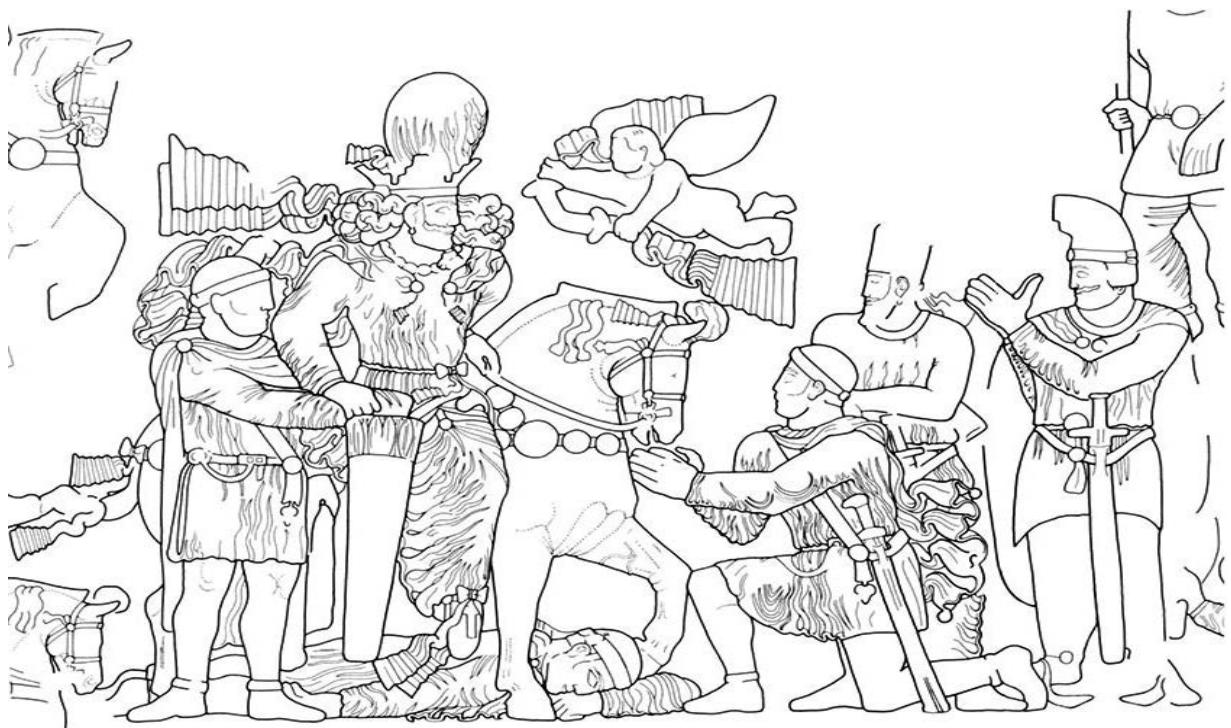

Fig. 2

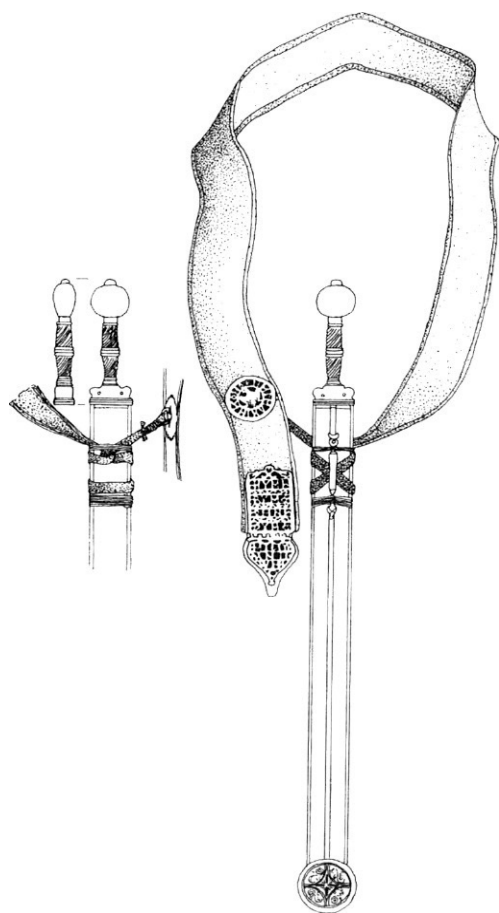

Fig. 3

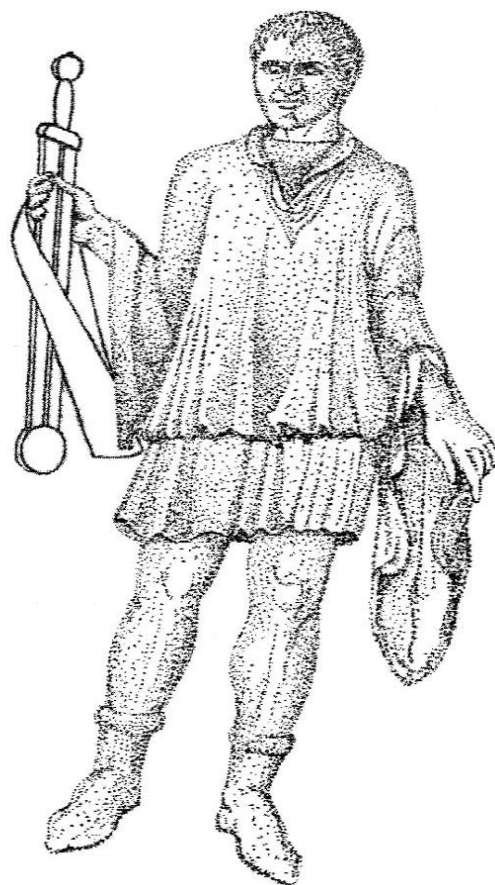
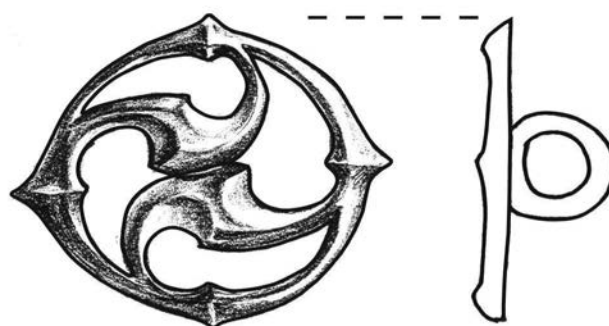

Fig. 4

0 2cm

Fig. 5

Fig. 6

Fig. 7

SCURTĂ NOTĂ DESPRE TREI JETOANE DE JOC DIN STICLĂ AFLATE ÎN COLECȚIA MUZEULUI BANATULUI MONTAN DIN REȘIȚA

Ana Cristina Hamat*

A short note about three glass counters from the collection of the Highland Banat Museum in Reșița

Abstract: *This paper brings into question the problem of three glass counters from the collection of the Highland Banat Museum from Reșița. One of the artefacts was discovered in the Roman legionary fort Berzobis (Berzovia) in 1982 and the other two came from the research carried out in the Roman fort at Vărădia-Chilii (Arcidava). All of them are made from black glass and have a diameter between 1,5 and 1,8 cm and a height of 0,6-0,7 cm. They were mistakenly published as jewellery.*

Keywords: *Roman Dacia, ancient board games, glass counters, dice, beginning of the 2nd century AD.*

Cuvinte cheie: *Dacia Romană, jocuri de societate în antichitate, piese de joc din sticlă, zaruri, începutul sec. II d. Chr.*

1. Introducere și scurt istoric al cercetării

Articolul de față dorește să readucă în discuție trei artefacte aflate în colecția Muzeului Banatului Montan din Reșița a căror identificare și publicare a fost făcută în mod greșit. Este vorba despre trei piese de joc romane care provin din cercetările făcute în castele de la Berzovia și Vărădia, punctul *Chilii*, prezente în catalogul instituției ca pietre de inel și fiind chiar publicate sub această denumire¹. Confuzia se datorează probabil bibliografiei specifice, care la vremea publicării pieselor, în 2008, era destul de săracă pentru teritoriul României. În lumina bibliografiei recente, am identificat artefactele ca piese de joc romane și vom încerca să le prezentăm în rândurile care urmează, însă pentru început se cuvine să facem o scurtă trecere în revistă a celor care s-au ocupat de-a lungul timpului de studiul pieselor de joc romane descoperite pe teritoriul României.

Printre primii care au abordat acest subiect se află Adela Paki și S. Cociș² care publică un studiu general asupra situației descoperirilor legate de jocuri din Dacia, la începutul anilor 90'. După șaisprezece ani apare lucrarea despre piesele de joc romane descoperite pe teritoriul Dobrogei, scrisă de către G. Nuțu și S. P. Boțan³, urmată de contribuția lui I. Ioniță și O. L. Șovan cu privire la piesele de joc descoperite în așezările dacilor liberi⁴ și mai apoi de studiile lui V. Mihăilescu-Bîrliba apărute în 2016⁵ și 2017⁶. În ultimele două referințe bibliografice autorul a adunat toate descoperirile cunoscute până la nivelul anului 2017 pe teritoriul României. Recent, G. V. Bounegru și O. Tutilă⁷ au publicat și ei un articol despre piese cunoscute sau inedite descoperite la Apulum. Adiacent preocupărilor lor, astfel de piese au fost publicate printre alții și de către Daniela Ciugudean în cartea domniei sale despre obiectele din os, corn și fildeș descoperite la Apulum⁸. Alături de aceasta mai trebuie amintit articolul scris de către D. Alicu împreună cu E. Nemeș⁹, precum și lucrarea lui N. Gudea¹⁰ despre Porolissum în care apar și astfel de piese. Nu

* Muzeul Banatului Montan, Bd. Republicii, nr. 10–12, Reșița, e-mail: anahamat@yahoo.com.

¹ Bozu 2008, 104–105.

² Paki, Cociș 1993, 149–161.

³ Nuțu, Boțan 2009, 145–156.

⁴ Ioniță, Șovan 2014, 145–150.

⁵ Mihăilescu-Bîrliba 2016, 33–56.

⁶ Mihăilescu-Bîrliba 2017, 252–274.

⁷ Bounegru, Tutilă 2017, 439–449.

⁸ Ciugudean 1997.

⁹ Alicu, Nemeș 1982, 345–365.

¹⁰ Gudea 1989, pl. CCLXVI/1–11, CCLXVII/7–9.

trebuie uitată lucrarea publicată de către Doina Benea cu privire la atelierul de sticlă de la Tibiscum unde au fost găsite asemenea piese, dovadă că acest tip de artefacte puteau fi produse și local¹¹. Mai trebuie menționat și articolul lui L. Vass în colaborare cu S. Pánczél din 2009, cu privire la zarurile din colecția Teleki¹², precum și descoperirile de zaruri romane din așezările dacice din câmpia Moldovei semnalate de către D. Ciucălău¹³. La nivelul întregului Imperiu, piesele de joc și în particular piesele de joc din sticlă, apar în contexte variate și prin urmare ele fac parte din rapoarte de cercetare, lucrări specializate pe acest tip de piese sau pur și simplu sunt listate la categoria obiecte din sticlă, așa cum vom vedea în continuare. Din bibliografia vastă, merită evidențiate patru lucrări și anume cea publicată de către N. Purcell în 1995 cu privire la jocurile de noroc¹⁴, cele două articole publicate de R. G. Austin¹⁵, precum și lucrarea lui R. C. Bell asupra jocurilor pe tablă¹⁶.

2. Context de descoperire

În articolul său din 2016, despre jocuri și jucători, V. Mihăilescu-Bîrliba remarca faptul că în Dacia preromană sau *Barbaricum* descoperirile de piese de joc se leagă de cetățile dacice sau de așezări, iar cele din Dacia romană de zona din jurul castrelor¹⁷. Piesele de joc descoperite pe teritoriul actual al României au fost inventariate în 2016 ca fiind aproximativ 81 la număr și datate începând cu epoca preromană și până târziu în secolele IV-VII¹⁸, mai precis 39 de puncte cu descoperiri din Dacia romană, între care doar 8 piese sunt de sticlă¹⁹. La acestea se adaugă piesele recent publicate de la Apulum, între care și un artefact nepublicat din sticlă care provine din Colonia Aurelia Apulensis²⁰. Pe lângă Apulum, locațiile cunoscute pentru astfel de descoperiri din Dacia sunt cele de la Buciumi, Bumbești-Jiu-Vârtop, Feldioara, Tibiscum, Meseș, Napoca și un loc de descoperire nemenționat de pe teritoriul Transilvaniei²¹.

În provincia romană Dacia, jetoane de joc din materiale diverse au fost descoperite pe lângă castre și în mediul urban, în locații cum sunt amfiteatrul de la Ulpia, templul lui Nemesis de aici, templul zeilor medicinei, templul lui Malagbel sau chiar în for²². Prezența unor jetoane de joc în *Barbaricum* poate fi explicată, în opinia lui V. Mihăilescu-Bîrliba, prin aducerea lor de către oameni care au trăit o vreme în Imperiu, posibil războinici înrolați în armata romană²³, iar folosirea lor a fost legată oarecum tot de viața militară. La nivelul Imperiului, descoperiri de piese de joc au fost făcute în cadrul cercetărilor în contexte de locuire civilă la Roma, Pompei, dar și militare în Britannia la Corbridge, Richborough și Winchester, sau la Vindonissa, Xanten, Mainz, Koln, Gerulata, Sopianae²⁴, Vindobona²⁵, ori din apropierea Daciei, din castrele și așezările de la Carsium, Dinogetia, Nicopolis ad Istrum, Novae, Odesos, Oescus, Telița Amza²⁶.

Cele trei piese de joc care fac obiectul articolului de față au fost descoperite în două locații de pe teritoriul Daciei sud-vestice, la Berzovia și Văradia-*Chilii*, ambele locații fiind castre în care au fost staționate trupe romane încă de la începutul stăpânirii romane în Dacia și poate chiar din timpul războaielor cu dacii²⁷. La Berzovia este cunoscută staționarea legiunii a IIII-a Flavia Felix până la finalul domniei lui Traian sau începutul domniei lui Hadrian²⁸. În castrul cu val de pământ și palisadă de lemn de la Văradia-*Chilii* nu se cunoaște numele trupe care a staționat, însă datorită existenței unui fragment regular

¹¹ Benea 2004, 214.

¹² Vass, Pánczél 2009, 561–572.

¹³ Ciucălău 2017, 46–50.

¹⁴ Purcell 1995, 3–37.

¹⁵ Austin 1934, 23–34; Austin 1935, 76–82.

¹⁶ Bell 1979.

¹⁷ Mihăilescu-Bîrliba 2016, 34; Mihăilescu-Bîrliba 2017, 252–255.

¹⁸ Mihăilescu-Bîrliba 2016, 41–46.

¹⁹ Mihăilescu-Bîrliba 2016, 43.

²⁰ Bounegru, Tutilă 2017, 444.

²¹ Paki, Cociș 1993, 151, 160; Marinoiu 2004, 63 și Pl. VIII/1; Gudea 2008, 229; Benea 2004, 86, 214 și fig. 36/3–4; Mihăilescu-Bîrliba 2016, 43.

²² Alicu, Nemeș 1982, nr. 62, 79–80, 82, 84–85, 88, 103.

²³ Mihăilescu-Bîrliba 2016, 40.

²⁴ Mihăilescu-Bîrliba 2016, 36.

²⁵ În castrul de la Vindobona au fost descoperite 570 de piese de joc din sticlă neagră și albă (Rütti 1988, 100).

²⁶ Mihăilescu-Bîrliba 2016, 38.

²⁷ Benea 2016, 135, 141.

²⁸ Benea 2016, 141–142.

cu ștampila legiunii²⁹ și a descoperirii unor elemente de armament și echipament militar specifice legionarilor³⁰, există posibilitatea ca și aici să fi staționat un detașament din legiunea a IIII-a Flavia Felix. Prin urmare, descoperirea jetoanelor de joc din sticlă se leagă și în acest caz de prezența armatei, mai precis a legiunii, toate cele trei piese fiind descoperite pe teritoriul castrelor. În ceea ce privește contextul exact, menționăm faptul că în timp ce pentru piesa descoperită la Berzovia nu se cunosc condițiile de descoperire, piesele de la Vărădia au menționate câteva informații. Unele dintre acestea provin din registrul de inventar și anume ambele artefacte au fost găsite în 1988, în S1, caroul 19, la 0,25 m adâncime³¹. Alte informații provin din fișa de sit întocmită pe baza rapoartelor arheologice. Din aceasta reiese faptul că pe platoul dealului *Chilii* a fost cercetat castrul cu val de pământ și șanț încă din 1974 și anume sistemul de fortificație, 2 barăci și o locuință situată în afara acestuia³².

3. Descriere

Cele trei piese sunt lucrate din pastă de sticlă, așa cum menționează de altfel și registrul de inventar al muzeului, materialul fiind greșit identificat de către O. Bozu drept onix negru³³. Piesele sunt în mod clar de sticlă, suprafața acestora fiind ușor zgâriată și mai ales ușor poroasă, rezultat al eliberării aerului din sticla încălzită, caracteristici vizibile cu ochiul liber. Ele se încadrează într-o lungă serie de descoperiri, cărora literatura latină le-a atribuit mai multe nume, de la *calces*, *calculi*, *gemmae*, *latrunculi*, *lapili* sau chiar *milites* sau *hostes*, datorită caracterului războinic al jocurilor pe tablă, între acestea detașându-se *ludus latrunculorum*³⁴. Cele mai multe piese de joc sunt lucrate din materiale mai facile cum sunt osul și cornul, sau chiar ceramica și mai puține din sticlă³⁵. Există și mențiunea unor piese din ambră³⁶, fildeș³⁷, gagat³⁸ sau chiar din metal prețios³⁹, desigur mult mai scumpe și mai rare. Realizate din materiale diferite, corn, os, sticlă sau ceramică⁴⁰ jetoanele erau folosite pentru relaxare sau câștig, fiind uzitate de mai multe categorii sociale și de vârstă din societatea romană.

Dacă în privința jetoanelor din alte materiale există probleme legate de formă și dimensiuni, caracteristici care le recomandă și pentru altă funcționalitate, jetoanele de sticlă sunt în opinia lui V. Mihăilescu-Bîrliba tipice pentru joc⁴¹. Forma rotundă este caracteristică pentru acest tip de piese și era oarecum standardizată⁴². Forma ușor bombată ajuta jucătorii la a le muta cu ușurință pe tabla de joc. Dimensiunile pieselor analizate se încadrează în standard după V. Mihăilescu-Bîrliba, cele mai multe descoperiri având între 15 și 25 mm⁴³, în timp ce pentru piesele din Dacia valorile sunt între 11–28 mm⁴⁴. Acest aspect este deosebit de important, datorită existenței teoriei conform căreia piesele se puteau distinge⁴⁵ nu numai după culoare, cât și după dimensiune⁴⁶. Printre jetoanele de sticlă descoperite în Dacia menționăm piese de culoare albă, albastru indigo, verde, neagră, alături de galben⁴⁷ sau cărămiziu⁴⁸. La Valkenburg au fost descoperite 36 de jetoane de sticlă, din care 19 de culoare neagră⁴⁹, iar la Velsen I din

²⁹ Existența fragmentului tegular este amintită de către Doina Benea (Benea 2016, 138), acesta fiind văzut de către noi în depozitele MBM.

³⁰ Articol în curs de apariție.

³¹ Registrul de inventar MBM Reșița.

³² Vărădia-*Chilii*, <http://cronica.cimec.ro/detaliu.asp?k=673>.

³³ Bozu 2008, 104–105.

³⁴ Nuțu, Boțan 2009, 146.

³⁵ Nuțu, Boțan 2009, 146; Mihăilescu-Bîrliba 2016, 38.

³⁶ Mihăilescu-Bîrliba 2016, 38.

³⁷ Juvenal, *Satire*, 11, 131; Nuțu, Boțan 2009, 148.

³⁸ Vomer Gojković 2008, 76.

³⁹ Petronius, *Satyricon*, 33.

⁴⁰ Bounegru, Tutilă 2017, 444.

⁴¹ Mihăilescu-Bîrliba 2016, 35.

⁴² Mihăilescu-Bîrliba 2016, 37.

⁴³ Mihăilescu-Bîrliba 2016, 35.

⁴⁴ Mihăilescu-Bîrliba 2016, 38.

⁴⁵ Jocul în sine se baza pe piese cu o funcționalitate diferită, spre exemplu la *ludus latrunculorum* întâlnim soldați și ofițeri.

⁴⁶ Nuțu, Boțan 2009, 146.

⁴⁷ Mihăilescu-Bîrliba 2016, 35.

⁴⁸ Ioniță, Șovan 2014, 145.

⁴⁹ Van Lith 1978–1979, 131.

108 jetoane, 44 sunt din sticlă neagră⁵⁰. Trecând în revistă cele mai importante descoperiri, s-a remarcat faptul că cele mai multe piese de joc sunt din sticlă neagră sau albă⁵¹. Piese de sticlă, asemănătoare cu cele care fac obiectul prezentului studiu, ca dimensiuni și culoare, au fost descoperite la Siscia⁵², Poetovio⁵³, Augusta Emerita⁵⁴, York⁵⁵, Colchester⁵⁶ sau în Dacia la Apulum-Partoș⁵⁷ și Tibiscum⁵⁸. De asemenea, de pe teritoriul Angliei, de la Elsenham, un sit roman aflat în apropiere de Londra, provin câteva piese de joc din sticlă, aflate în colecția British Museum⁵⁹.

4. Funcționalitate

Așa cum bine menționează A. Paki și S. Cociș, jocurile ocupă în viața romanilor un loc important⁶⁰, motiv pentru care jetoanele de joc au fost găsite atât în contexte de locuire – militare sau civile⁶¹, cât și în contexte funerare⁶². Departe de a fi pietre de inel așa cum au fost considerate, cele trei jetoane de sticlă au fost folosite în cadrul jocurilor pe tablă.

Despre dragostea romanilor pentru jocurile pe tablă stau mărturie și câteva fresce descoperite la Pompei, la *caupona* lui Silvius, sau la *taberna* de pe Via di Mercurio, sau chiar în casa Dioscurilor, precum și unele mozaicuri descoperite în El Djem-Thysdrus (Tunis), sau la Cartagina⁶³. Din Italia, de la Pompei, sau din Africa – Timgad și din Numidia, provin câteva graffiti care pomenesc nevoia romanilor de a juca și regulile care le guvernează viciul⁶⁴. Faptul că aceste jocuri erau la mare căutare și în taberele militare, este probat de inscripția *Pictos/ victos/ hostis/ deleta/ ludite/ securi// Utere// Felix// Vivas*, descoperită în Germania Inferior în 1983 și care a fost datată în secolul al IV-lea⁶⁵.

Printre cele mai iubite jocuri, dacă nu chiar cel mai răspândit⁶⁶ este jocul *ludus latrunculorum*. Acesta face parte dintre din categoria celor practicate în primul rând pentru plăcerea proprie și pentru trecerea timpului⁶⁷ și în al doilea rând pentru câștigul pe care acestea îl aduceau. Datorită stilului face parte din ceea ce azi am numi jocuri de strategie. Despre originea jocului nu se știe multe, însă se presupune că el derivă din jocul grecesc numit *polis* sau *diagrammismos*⁶⁸.

Pentru relaxare sau câștig⁶⁹, jocul de *latrunculi* era practicat în societatea romană cu precădere de către adulți⁷⁰, atât în public cât și în privat⁷¹. Pe seama lui erau puse tot felul de comportamente, de cele

⁵⁰ Van Lith 1977: 50–57; Ioniță, Șovan 2014, 146.

⁵¹ Mihăilescu-Bîrliba 2016, 36.

⁵² Igre 2012, 60.

⁵³ Vomer Gojković 2008, 76.

⁵⁴ Alonso, Gonzalez 2017, 44.

⁵⁵ MacGregor 1976, 3.

⁵⁶ Crummy 1983, 92.

⁵⁷ Paki, Cociș 1993, 160, nr. 25.

⁵⁸ Benea 2004, 214.

⁵⁹ Nr. cat. 1991, 1202.20–23. (http://www.britishmuseum.org/research/collection_online/search.aspx?searchText=counter&images=true&page=1).

⁶⁰ Paki, Cociș 1993, 149.

⁶¹ În *Forum* la Roma au fost recent identificate un număr de 77 de table de joc, cioplite pe suprafețe de piatră, însă singura tablă de joc descoperită într-o casă este cea descoperită la Efes într-o construcție distrusă la mijlocul sec. al III-lea (Banducci 2015, 2014, 212).

⁶² Un exemplu foarte cunoscut provine din așa numitul mormânt al doctorului, din necropola de la Colchester, unde a fost descoperită o tablă de joc pe care piesele erau încă aranjate (Crummy *et alii* 2007, fig. 4.3; Banducci 2015, 212), de asemenea într-un sicriu de plumb aflat într-un mausoleu datat în sec. al IV-lea, descoperit la Lullingstone în Britannia, s-au găsit 30 de piese de joc, albe și maro (MacGregor 1976, 4); La Poetovio, într-un mormânt au fost descoperite șapte piese de joc din piatră, între care două de culoare neagră iar restul albe (Isteneș 2000, 167, pl. 107).

⁶³ Filipová 2017, 54–59.

⁶⁴ O inscripție pe o tablă de joc de la Timgad are următoarea inscripție *venari/ lavari/ ludere/ ridere/ (h)occ est/ vivere* (CIL IV, 2119); la Pompei, un graffiti conține lauda unui jucător *Vici Nuceriae/ in alea/ (denarios) DCCCLV s(emis)/ fide bona* (CIL VIII, 17938); iar o inscripție din Numidia oferă lămuriri în privința locului pe care îl juca norocul în viața jucătorilor *Invida punct[a]/ iubent felice/ ludere doctum* (CIL VIII, 7998).

⁶⁵ AE 1989, 0562.

⁶⁶ Paki, Cociș 1993, 150.

⁶⁷ Paki, Cociș 1993, 149.

⁶⁸ Vomer Gojković 2008, 75.

⁶⁹ CIL IV, 2119; CIL VIII, 7998.

⁷⁰ Paki, Cociș 1993, 150–151; Vomer Gojković 2008, 74.

⁷¹ Banducci 2015, 212.

mai multe ori nu foarte adecvate⁷², motiv pentru care ele au făcut obiectul unor interdicții legale atât în timpul Republicii cât și mai târziu⁷³, fără succes în rândul amatorilor de astfel de plăceri⁷⁴. Ovidiu era de părere că jocul avea puterea de a arăta adevărata față a celor care îl joacă⁷⁵. Aspectele negative ale personalității umane pe care le scotea la suprafață acesta au fost evidențiate prin faptul că în literatura latină a fost creionat portretul jucătorului necinstit⁷⁶. Tot literatura latină înregistrează numele unor jucători celebri, printre care personalități precum C. Calpurnius Piso – mare jucător de *ludus latrunculorum*, Iuvenal sau Marțial⁷⁷, alături de împărați precum Augustus – mare amator de jocuri de zaruri și mai mult chiar un parior înrăit⁷⁸, Caligula⁷⁹, Claudius⁸⁰ sau Nero⁸¹, cărora li se alătură și Lucius Verus⁸². Foarte răspândit în lumea romană, *ludus latrunculorum*, era practicat atât de civili cât și de către soldați și prin urmare era jucat de către bărbați, femei sau copii⁸³.

Se consideră însă că acest tip de joc era practicat mai ales de către soldați, din cauza faptului că exemplare de table sau pionii au fost descoperite cu precădere în castră⁸⁴. Piesele numite *latrunculi* erau împărțite în soldați și ofițeri și erau aranjate pe o tablă, de cele mai multe ori o cărămidă pe care erau trasate pozițiile⁸⁵. Cei doi adversari aveau pionii de culori diferite, posibil chiar din materiale diferite. Jocul consta în a-l pune pe adversar în dificultate și a captura pionii inamici, mutările fiind decise de zaruri⁸⁶. Câștigătorul jocului primea titlul de *imperator*⁸⁷. Popularitatea de care se bucura este demonstrată și de faptul că în societatea provincială din Auscum (Aquitania), există în secolul I un *doctor librarius et lusor latrunculorum*⁸⁸.

Un alt joc întâlnit în Imperiu este și *latina gaudes*, variante de astfel de table de joc au fost găsite în Dacia la Ulpia Traiana⁸⁹, mișcările pionilor fiind datorate rezultatului zarurilor și abilității jucătorilor⁹⁰.

De asemenea *ludus duodecim scripta*⁹¹, este un alt joc la care se pot folosi acest tip de artefacte și consta în mutarea pionilor pentru a câștiga o poziție prestabilită⁹², eliminând în același timp piesele adversarului. El este considerat a fi strămoșul jocului de table modern⁹³. Este important de menționat și faptul că acesta este o distracție pentru două persoane⁹⁴, unul dintre jucătorii cunoscuți fiind Trimalchio, care are acasă pionii de argint și aur și nu doar albi și negri, așa cum se obișnuia⁹⁵.

Moara, un joc rămas la fel de popular din antichitate⁹⁶ și până în prezent, este un joc de strategie care se bazează pe eliminarea pieselor adversarului. Table de joc pe cărămizi au fost descoperite la Potaissa – cu stampila legiunii a V-a Macedonica, la Drobeta și Ulpia Traiana⁹⁷.

Pentru toate aceste forme de joc, pionii sunt la fel. Pe lângă regulile diferite, o altă deosebire o

⁷² Cicero, *De finibus Bonorum et Malorum*, 5, 56; Horatius, *Carmina*, III, 24.

⁷³ Horatius, *Carmina*, III, 24.58; Cicero, *Philippicae*, II, 23; Ovidiu, *Tristia*, II, 470; *Digesta*, 11, 5.

⁷⁴ Mihăilescu-Bîrliba 2017, 255.

⁷⁵ Ovidiu, *Ars amatoria*, 3, 358.

⁷⁶ Ovidiu, *Ars amatoria*, 3, 358; Ovidiu, *Tristia*, 2, 478.

⁷⁷ *Laus Pisonis*, 178–208; Iuvenal, *Satire*, 11, 131; Marțial, *Epigrame*, 12, 40.

⁷⁸ Suetonius, *Augustus*, LXX–LXXI.

⁷⁹ Suetonius, *Caligula*, XLI.

⁸⁰ Se spune despre Claudius că ar fi fost un jucător înrăit și că juca inclusiv în lectică, ba chiar ar fi redactat un tratat despre jocurile de noroc (Suetonius, *Claudius*, XXXIII).

⁸¹ Suetonius, *Nero*, XXX.

⁸² HA, *Lucius Verus*, 4, 6.

⁸³ Paki, Cociș 1993, 151; Ovidiu, *Ars amatoria*, 2, 203–208.

⁸⁴ MacGregor 1976, 4.

⁸⁵ A. Paki și S. Cociș menționează faptul că piesele de joc mai aveau și alte denumiri, cum ar fi *calculi*, *gemmae*, *lapilli*, *militēs*, însă cea mai cunoscută și uzitată este cea de *latrunculi* (Paki, Cociș 1993, 150).

⁸⁶ Paki, Cociș 1993, 151.

⁸⁷ Paki, Cociș 1993, 151; Nuțu, Boțan 2009, 147.

⁸⁸ CIL XIII, 444.

⁸⁹ Paki, Cociș 1993, 155.

⁹⁰ CIL VIII, 7998.

⁹¹ Acest joc a fost menționat de către Ovidiu (Ovidiu, *Ars Amatoria*, III, 363).

⁹² Nuțu, Boțan 2009, 145–146.

⁹³ Nuțu, Boțan 2009, 147.

⁹⁴ Vomer Gojković 2008, 74.

⁹⁵ Petronius, *Satyricon*, 33.

⁹⁶ Nuțu, Boțan 2009, 146.

⁹⁷ Paki, Cociș 1993, 155.

reprezintă și tabla de joc, *tabulae lusoriae* sau *tabula latruncularia*⁹⁸. Ea avea dimensiuni și forme diferite, fiind lucrată din materiale diverse. Majoritatea artefactelor de acest fel care au ajuns până la noi sunt cele aflate pe cărămidă, mai rar pe lemn sau piatră⁹⁹. Seturi complete de joc au fost descoperite în contexte funerare, fără a fi atribuite ca folosire unei anumite vârste sau sex¹⁰⁰.

5. Concluzii

În lumina bibliografiei recente, considerăm că cele trei piese aflate în colecția Muzeului Banatului Montan din Reșița sunt piese de joc romane din sticlă și nu pietre de inel așa cum au fost ele publicate. Contextul de descoperire al acestora, și anume faptul că au fost găsite în castrele de la Berzovia și Vărădia-*Chilii*, le pun în legătură cu prezența aici a legiunii a IIII-a Flavia Felix și le datează în perioada de început a stăpânirii romane în Dacia până la moartea lui Traian, deși astfel de piese au fost folosite cu siguranță până în secolul al IV-lea în Imperiu, fiind descoperite în contexte legate inclusiv de secolul al VII-lea¹⁰¹. Cu toate că în perioada următoare ele au fost probabil produse în atelierele de sticlărie din Dacia, ca dovadă piesele din atelierul de sticlă de la Tibiscum¹⁰². În ceea ce privește cele trei piese discutate mai sus, suntem siguri că acestea au ajuns în Dacia în bagajele soldaților.

Catalog

- 1 Jeton de sticlă (**Pl. II/A.1** și **II/B.1**); Berzovia, 1982; sticlă; D – 1,8 cm, H – 0,6 cm; piesă folosită la jocul de latrunculi din sticlă neagră, de formă rotundă, ușor bombată; sec. II; MBM nr. inv. 3440; Bozu 2008, nr. cat. 332.
- 2 Jeton de sticlă (**Pl. II/A.3** și **II/B.3**); Vărădia-*Chilii*, 1988, S1, 19, – 0,25 m; sticlă; D – 1,5 cm, H – 0,7 cm; piesă folosită la jocul de latrunculi din sticlă neagră, de formă rotundă, ușor bombată; sec. II; MBM nr. inv. 8532; Bozu 2008, nr. cat. 331.
- 3 Jeton de sticlă (**Pl. II/A.2** și **II/B.2**); Vărădia-*Chilii*, 1988, S1, 19, – 0,25m; sticlă; D – 1,7 cm, H – 0,7 cm; piesă folosită la jocul de latrunculi din sticlă neagră, de formă rotundă, ușor bombată; sec. II; MBM nr. inv. 8533; Bozu 2008, nr. cat. 330.

Bibliografie

Abrevieri bibliografice

AE	Année Épigraphique.
ActaMN	Acta Musei Napocensis, Cluj- Napoca.
ActaMT	Acta Musei Tutovens, Bârlad.
CIL	Corpus Inscriptionum Latinarum, Berlin.
Peuce S.N.	Peuce. Serie Nouă. Studii și cercetări de istorie și arheologie, Tulcea.

Publicații

Alicu, Nemeș 1982	Alicu D., Nemeș E., <i>Obiecte de os descoperite la Ulpia Traiana Sarmisegetusa</i> . În: <i>ActaMN</i> , 19, 1982, p. 345–367.
Alonso, Gonzalez 2017	Alonso J., Gonzalez R.S., <i>14. Conjunto de fichas de pasta vitrea</i> . În: <i>Juegos y Juguetes en Augusta Emerita</i> , Merida, 2017, p. 44–45.
Austin 1934	Austin R. G., <i>Roman Board Games. I</i> . În: <i>Greece & Rome</i> , 10, 4, 1934, p. 24–34.
Austin 1935	Austin R. G., <i>Roman Board Games. II</i> . În: <i>Greece & Rome</i> , 11, 4, 1935, p. 76–82.
Banducci 2015	Banducci Laura, <i>A Tessera Lusoria from Gabii and the Afterlife of Roman Gaming</i> . În: <i>Herom</i> , 4, 2. 2015, p. 199–222.

⁹⁸ Martial, Epigrame, XVII; Seneca, *Epistole*, 118.

⁹⁹ Vomer Gojković 2008, 74.

¹⁰⁰ Nuțu, Boțan 2009, 148.

¹⁰¹ Practicarea jocurilor de noroc pe tablă este menționată de către Isidor din Sevilla (Isidor din Sevilla, *Etymologiarum Sive Originum*, LX- LXVIII), afirmație susținută de descoperiri de piese de joc în contexte târzii de până în secolul al VII-lea (Nuțu, Boțan 2009, 150).

¹⁰² Benea 2004, 214.

- Bell 1979 Bell R. C., *Board and Table Games from Many Civilizations*, New York, 1979.
- Benea 2004 Benea Doina, *Die römischen Perlenwerkstätten aus Tibiscum/ Atelierele romane de mărgele de la Tibiscum*, Timișoara, 2004.
- Benea 2016 Benea Doina, *Istoria Banatului în Antichitate*, București, 2016.
- Bounegru, Tutilă 2017 Bounegru G., Tutilă O., *Despre jocuri la Apulum*. În: *Arheovest. In Honorem Doina Benea. Interdisciplinaritate în Arheologie și Istorie*, V/1, 2017, p. 439–449.
- Bozu 2008 Bozu O., *Catalogul pieselor romane și daco-romane din colecția Muzeului Banatului Montan*, Reșița, 2008.
- Ciucălău 2017 Ciucălău D., *Two roman dice from the Moldavian plain*. În: *Journal of Ancient History and Archaeology*, 4, 1, 2017, p. 46–50.
- Cicero, *De finibus Bonorum et Malorum* Marcus Tullius Cicero, *De finibus Bonorum et Malorum*. În: *The Latin Library*, Sursa: <http://www.thelatinlibrary.com/cicero/fin.shtml>, accesat în 18.03.2018.
- Cicero, *Philippicae* Marcus Tullius Cicero, *Philippicae*. În: *The Latin Library*, Sursa: <http://www.thelatinlibrary.com/cicero/phil.shtml>, accesat în 18.03.2018.
- Ciugudean 1997 Ciugudean Daniela, *Obiectele din os, corn și fildeș de la Apulum*. În: *Bibliotheca Musei Apulensis*, V, Alba-Iulia, 1997.
- Crummy 1983 Crummy Nina, *The Roman small finds from excavations in Colchester 1971–9*, Colchester, 1983.
- Crummy et alii 2007 Crummy P., Benfield S., Crummy N., Rigby V., Shimmin D., *Stanway: an elite burial site at Camulodunum*. În: *Britannia Monographs*, 24, Oxford, 2007.
- Filipová 2017 Filipová N., *Roman Board and Table Games in Archaeological Context*, PhD Thesis, manuscris, Praga, 2017.
- Gudea 2008 Gudea N., *Castrul roman de la Feldioara. Încercare de monografie arheologică?/Das Römerkastell von Feldioara. Versuch einer archäologischen Monographie*, Cluj-Napoca, 2008.
- HA *Lucius Verus* *Historia Augusta, Lucius Verus*. În: *Lacus Curtius*, Sursa: http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Historia_Augusta/Lucius_Verus*.html, accesat în 18.03.2018.
- Horatiu *Carmina* Quintus Horatius Flaccus, *Carminum Liber Tertius*. În: *The Latin Library*, Sursa: <http://www.thelatinlibrary.com/horace/carm3.shtml>, accesat în 18.03.2018.
- Igre 2012 Igre Čarolija, *The Magic of Play*, Zagreb, 2012.
- Ioniță, Șovan 2014 Ioniță I., Șovan O. L., *Jetoane de sticlă romane descoperite în așezări ale dacilor liberi din Moldova*. În: *ActaMT*, 9–10, p. 145–150.
- Isidor din Sevilla Isidor din Sevilla, *Etymologiarum Sive Originum*. În: *The Latin Library*, Sursa: <http://www.thelatinlibrary.com/isidore/18.shtml>, accesat în 18.03.2018.
- Istenič 2000 Istenič Janka, *Poetovio, zahodna grobišča II, Grobne celote iz Deželnega muzeja Joanneuma v Gradcu, Katalog / Poetovio, The Western Cemeteries II, Grave-Groups in the Landesmuseum Joanneum, Graz, Catalogue*. În: *Katalogi in monografije Narodni muzej Slovenije*, 33, Ljubljana 2000.
- Iuvenal, *Satire* Decimus Iunius Iuvenalis, *Satire*. În: *Persius, Iuvenal, Marțial, Satire și epigrame*, traducerea Tudor Mănescu, Alexandru Hodoș, București, 1967.
- Laus Pisonis *Laus Pisonis*. În: *Lacus Curtius*, Sursa: http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Laus_Pisonis/home.html, accesat în 18. 03. 2018.
- MacGregor 1976 MacGregor A., *Finds from a Roman Sewer System and a Adjacent Building in Church Street*. În: *The Archaeology of York*, 17, York, 1976.
- Marinoiu 2004 Marinoiu V., *Romanitatea în nordul Olteniei*, Craiova, 2004.
- Martial, *Epigrame* Marcus Valerius Martialis, *Epigrame*. În: *Persius, Iuvenal, Marțial, Satire și epigrame*, traducerea Tudor Mănescu, Alexandru Hodoș, București, 1967.
- Mihăilescu-Bîrliba 2016 Mihăilescu-Bîrliba V., *Games and gamers in Dacia*. În: *Arheologia Moldovei*, XXXIX, 2016, p. 33–56.
- Mihăilescu-Bîrliba 2017 Mihăilescu-Bîrliba V., *Jocuri și jucători în Dacia*. În: *Omul, fluviul și marea. Studii de arheologie și istorie în onoarea lui Florin Topoleanu la a 65-a aniversare*, Cluj- Napoca, 2017 p. 252–274.

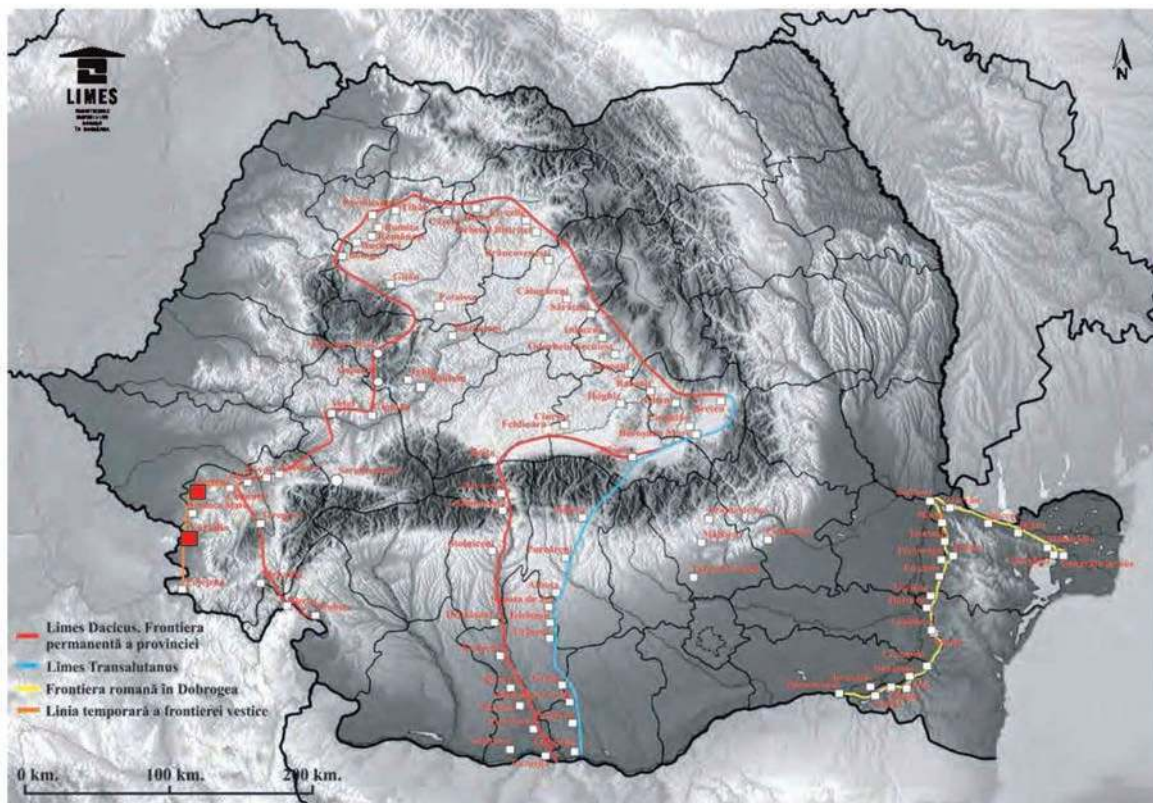
- Nuțu, Boțan 2009 Nuțu G., Boțan S.P., *Roman Board Game Pieces in Northern Dobrudja*. În: Peuce S.N., VII, 2009, p. 145–156.
- Ovidiu, *Ars Amatoria* Publius Ovidius Naso, *Ars Amatoria*, În: *Heroide. Amoruri. Arta Iubirii, Remediile Iubirii. Cosmetice*, traducere Maria Valeria Petrescu, București, 1977.
- Ovidiu, *Tristia* Publius Ovidius Naso, *Tristia*. În: *The Latin Library*, Sursa: <http://www.thelatinlibrary.com/ovid.html>, accesat în 18.03.2018.
- Paki, Cociș 1993 Paki Adela, Cociș S., *Dacia ludens*. În: *Ephemeris Napocensis*, III, 1993, p. 149–161.
- Petronius, *Satyricon* Titus Petronius Niger, *Satyricon*, traducere, postfață și note de Eugen Cizek, București, 2003.
- Purcell 1995 Purcell, N., *Literate Games: Roman Urban Society and the Game of Alea*. În: *Past & Present*, 147, p. 3–37.
- Rütti 1988 Rütti, B., *Die Gläser. Beiträge zum römischen Oberwinterthur – Vitudurum 4*. În: *Berichte der Zürcher Denkmalpflege, Monographien*, 5, Zurich, 1988.
- Seneca, *Epistole* Lucius Annaeus Seneca, *Epistole către Lucilius*, vol. I–II, București, 2007–2008.
- Suetonius Caius Suetonius Tranquillus, *Augustus, Caligula, Claudius, Nero*. În: *Viețile celor doisprezece Cezari*, traducerea David Popescu și C. V. Georoc, București, 2005.
- Ulpian, *Digesta* Gnaeus Domitius Annianus Ulpianus, *Digesta*. În: *Corpus Iuris Civilis, The Latin Library*, Sursa: <http://www.thelatinlibrary.com/justinian.html>, accesat în 18.03.2018.
- Van Lith 1978 Van Lith, S. M. E., *Römisches Glas aus Velsen*. În: *Oudheidkde. Mededel*, LVIII, p. 1–62.
- Vass, Pánczél 2009 Vass L., Pánczél S. P., *To play or not to play? Roman dice from Porolissum in the Wesselényi–Teleki collection*. În: *Ex officina ... Studia in honorem Dénes Gabler, Mursella Regeszeti Egyesület*, Győr, 2009, p. 561–572.
- Vomer Gojković 2008 Vomer Gojković Mojca, *Alea lacta Est-Subject of Amusement from Poetovio*. În: *Histria Antiqua*, 16, 2008, p. 73–80.

Lista planșelor

- Pl. I 1. Localizarea localităților actuale Berzovia și Vărădia.
2. Harta Daciei Romane pe care este marcat situl de la Berzovia și cel de la Vărădia-Chilii.
Sursa: apud <https://limesromania.ro/en/articole/about-the-project/>
- Pl. II A. Jetoane de joc romane din sticlă descoperite la Berzovia și Vărădia-Chilii, desene personale.
B. Jetoane de joc romane din sticlă descoperite la Berzovia și Vărădia-Chilii, fotografii personale

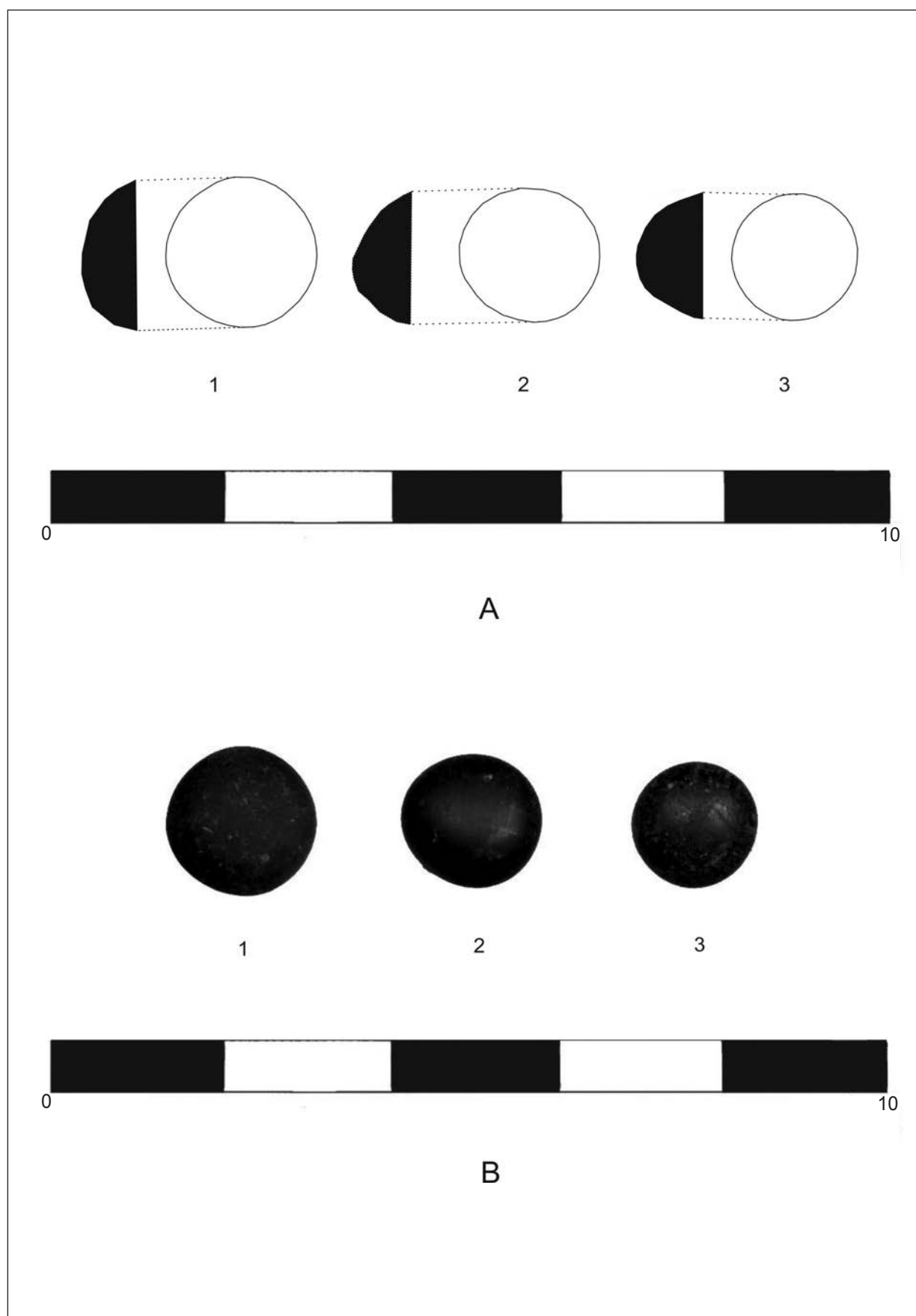

1

2

Pl. I.

Pl. II.

UN NOU SIT POSTROMAN IDENTIFICAT PE RAZA LOCALITĂȚII SÂNPETRU MARE (JUD. TIMIȘ)

Bogdan Muscalu*

New post-Roman archaeological site discovered near Sânpetru Mare (Timiș)

Abstract: Archaeological surveys conducted in the year 2017, have revealed the existence of new archaeological sites in the proximity of Sânpetru Mare village, in an area renowned for its archaeological potential. Three archaeological sites have been identified, one a possible Sarmatian settlement and one a burial ground. Traces of human habitation identified in the Sânpetru Mare – *Sarmatian Site* reveal the presence of a community that spanned almost two centuries from the 2nd/3rd to the 4th Century AD that ceases to exist through abandonment and not through violence. Also, the archaeological artifacts recovered from these points are dated from different periods, which denote the existence of a settlement and a cemetery dated in the 2nd–4th centuries A.D.

Keywords: survey, 2nd–4th centuries AD settlements, grey pottery, Sarmatians, necropolis.

Cuvinte cheie: perieghheză, așezări de secol II-IV, ceramică cenușie, sarmați, necropolă.

1. Introducere

Cercetările de suprafață întreprinse, la nivelul anului 2017, au relevat existența unor noi puncte arheologice într-o zonă cunoscută pentru potențialul său arheologic. În acest context, au fost identificate mai multe puncte arheologice, denumite convențional: Sânpetru – *Sit medieval 1* – atribuit evului mediu (care nu face obiectul studiului nostru, urmând a fi abordate doar punctele aparținând epocii postromane), Sânpetru – *Sit sarmatic* – atribuit epocii epocii postromane, Sânpetru – *Sit medieval 2* – atribuit evului mediu și au fost verificate un număr de aproximativ 26 de movile de pământ¹. Localitatea este cunoscută anterior pentru numărul mare de movile de pământ², pentru descoperirile monetare constantiniene datate în secolul IV p. Chr.³, respectiv descoperirea unui mormânt sarmatic de secol IV p. Chr. în hotarul satului Saravale (comuna Sânpetru Mare)⁴.

2. Punctele identificate

Punctul Sânpetru – *Sit sarmatic* este situat pe malul pârâului Aranca, pe o terasă cu o înălțime relativă de 92,5 m, în hotarul cu localitatea Saravale, între DJ 682 și calea ferată, la est de Movila M5, la 3,11 km vest de biserica romano-catolică din Sânpetru Mare, 4 km SE de biserica ortodoxă română din Saravale, 7,93 km NNE de biserica ortodoxă din Lovrin și la sud de râul Aranca. Suprafața aproximativă a sitului este de 355 × 785 m (Pl. I.). Situl este afectat de lucrările agricole. Cu ocazia cercetărilor a fost recuperată ceramică cenușie de tradiție *La Tène*, ceramică romană comună, ceramică fină de tradiție barbară, care au indicat proveniența lor dintr-o așezare, respectiv accesorii vestimentare, care ar putea proveni dintr-o necropolă sarmatică.

Din punctul arheologic au fost recuperate următoarele piesele ceramice⁵:

* Centrul de Studii de Istorie și Arheologie „Constantin Daicoviciu” Timișoara, Calea Bogdăneștilor, nr. 32. khronos26ro@yahoo.com, muscalu_bogdanemil@yahoo.com.

¹ Cercetările de teren au fost realizate de către arheologii Victor Bunoiu (Direcția Județeană pentru Cultură Timiș), Dragoș Diaconescu (Muzeul Național al Banatului) și Alexandru Hegyi (Universitatea de Vest din Timișoara) în cursul anului 2017.

² Medeleț, Bugilan 1987, 167–168; Luca 2005, 338–339.

³ Mare 2004, 204; Șepilici 2003, 301; Toma-Demian 2003, 185; Luca 2006, 229–230.

⁴ Benea 1996, 286; Miclă 1996, 68–74; Muscalu 2012, 219–228.

⁵ La dimensiunile pieselor vom folosi următoarele prescurtări: diametrul general – d.g., diametrul fragmentului – d.f., înălțime – h, diametru gât – Dgât; diametru bază – Db; diametru bază – Dmax, grosimea peretului – g. p.

2.1. Ceramică lucrată la roată

a) Ceramică roșie de tradiție romană

1. Fragment de perete și toartă rotundă în secțiune (posibil amforetă), de tradiție romană, fragment (**PL. II/1**), fără decor; dimensiuni: d.f. = 3,9 cm, h = 4, d.^{toartei} = 2,3 cm, culoare roșcat închis (Munsell 10R 6/4), pastă fină, degresant din nisip fin și mică, ardere reducătoare și urme de ardere secundară la exterior. Suprafața are urme de firnis lucios, cu aspect fin-mat. Dată: secolele II–IV p. Chr. Inedit.

2. Fragment de vas, de tradiție romană, imitație de *terra sigillata*, (**PL. II/2**); dimensiuni: D.f. = 2,5 cm, h = 2,2 cm, culoare portocaliu-roșatică (Munsell 7.5 YR 6/6), pastă semifină, degresant din nisip fin, ardere reducătoare. Suprafața vasului păstrează urme de firnis lucios, în interior având un aspect aspru-mat. Dată: secolele II–IV p. Chr. Inedit.

b) Ceramică cenușie

1. Castron, fragment de buză (**PL. II/3**); dimensiuni: d.g. = 22 cm, d.f. = 5,8 cm, h = 2,9 cm, culoare cenușiu-deschis (Munsell 5GY 7/1), fină, degresant din nisip fin și mică, ardere reducătoare; Buza este alungită și foarte ușor evazată spre exterior, fără decor. Suprafață fin-lucioasă. Dată: secolele III–V p. Chr. Inedit.

2. Castron, fragment de buză (**PL. II/4**); dimensiuni: d.g. = 17 cm, d.f. = 6,1 cm, h = 2,6 cm, culoare cenușiu-deschis (Munsell 10G 7/1), fină, degresant din nisip fin și mică, ardere reducătoare; Buza este rotunjită și peretele ușor oblic, fără decor. Suprafață lustruită, cu aspect fin-lucios. Dată: secolele III–V p. Chr. Inedit.

3. Castron, fragment de buză și perete (**PL. III/1**); dimensiuni: d.g. = 28 cm, d.f. = 6,5 cm, h = 4,3 cm, culoare cenușiu-deschis (Munsell 10 BG 6/1), fină, degresant din nisip fin și mică, ardere reducătoare; Buza este ușor evazată spre exterior. Peretele este ușor oblic, decor realizat din două linii incizate, care separă în registre orizontale peretele. Suprafață mată-fină. Dată: secolele III–V p. Chr. Inedit.

4. Castron, fragment de buză și perete (**PL. III/2**); dimensiuni: d.g. = 23 cm, d.f. = 6,2 cm, h = 6,4 cm, culoare cenușie (Munsell 5 PB 5/1), semifină, degresant din nisip și mică, ardere reducătoare; Buza este ușor răsfrântă spre exterior. Peretele este aproximativ drept, decor realizat dintr-o linie în relief care separă partea superioară a vasului de partea inferioară. Suprafață mată-fină. Dată: secolele III–V p. Chr. Inedit.

5. Oală mijlocie, fragment de buză și gât (**PL. III/3**); Dimensiuni: d.g. = 21 cm, d.f. = 9 cm, h = 3,7 cm; culoare cenușie (Munsell 5PB 5/1), pastă fină, cu degresant din nisip fin și mică, ardere reducătoare; Buza este alungită și evazată spre exterior, fără decor. Suprafață lustruită cu aspect lucios-fin. Dată: secolele III–IV p. Chr. Inedit.

6. Oală mijlocie, fragment de buză și gât (**PL. III/4**); Dimensiuni: d.g. = 21 cm, d.f. = 3,8 cm, h = 1,8 cm; culoare cenușie (Munsell 5PB 5/1), pastă semifină, cu degresant din nisip și mică, ardere reducătoare; Buza este alungită și ușor răsfrântă spre exterior, fără decor. Suprafață mată. Dată: secolele III–IV p. Chr. Inedit.

7. Oală mijlocie, fragment de buză și gât (**PL. IV/1**); Dimensiuni: d.g. = 17,5 cm, d.f. = 4,1 cm, h = 3,4 cm; culoare cenușiu-închisă (Munsell 5GY 5/1), pastă zgrunțuroasă, cu degresant din nisip și mică, cu incluziuni de pietricele, ardere reducătoare; Buza este dreaptă și evazată spre exterior, fără decor. Suprafață aspră cu aspect mat. Dată: secolele III–IV p. Chr. Inedit.

8. Vas mediu (posibil urcior), fragment de buză și de perete din partea superioară a corpului (**PL. IV/2**); Dimensiuni: d.g. = 14 cm, d.f. = 3,1 cm, h = 3,7 cm; culoare cenușiu-deschisă (Munsell 5PB 6/1), pastă fină, cu degresant din nisip fin și mică, ardere reducătoare; Peretele este oblic, decor realizat din două linii orizontale incizate și două nervuri reliefate, care separă buza și partea superioară a vasului de corpul acestuia. Suprafață lustruită, cu aspect fin-lucios. Dată: secolele III–IV p. Chr. Inedit.

9. Oală, fragment de fund plat și perete oblic (**PL. IV/3**); Dimensiuni: d.g. = 13 cm, d.f. = 7,6 cm, h = 3,1 cm; culoare cenușie (Munsell 5BG 6/1), pastă semifină, cu degresant din nisip fin și mică, ardere reducătoare; fără decor. Suprafață mată-fină. Dată: secolele III–IV p. Chr. Inedit.

10. Fragment de fund plat (posibil castron) (**PL. IV/4**); Dimensiuni: d.f. = 6 cm, d.b. = 9 cm, h = 1,4 cm; culoare cenușiu-deschisă (Munsell 5GY 7/1), pastă semifină, cu degresant din nisip fin și mică, ardere reducătoare. Suprafață lustruită, aspect fin-lucios. Dată: secolele III–IV p. Chr. Inedit.

11. Fragment de fund plat (posibil castron sau oală mijlocie) (**PL. V/1**); Dimensiuni: d.f. = 4,8 cm,

d.b. = 10 cm, h = 1,6 cm; culoare cenușie (Munsell 5BG 4/1), pastă fină, cu degresant din nisip fin și mică, ardere reducătoare. Suprafață lustruită, aspect fin-lucios. Datare: secolele III–IV p. Chr. Inedit.

12. Fragment de fund plat (posibil castron sau urcior) (**Pl. V/2**); Dimensiuni: d.f. = 4,5 cm, d.b. = 10 cm, h = 2,3 cm; culoare cenușiu-deschisă (Munsell 5GY 8/1), pastă fină, cu degresant din nisip fin și mică, ardere reducătoare. Suprafață mată-fină. Datare: secolele III–IV p. Chr. Inedit.

13. Fragment de fund plat și perete oblic (posibil vas de încălzit sau afumătoare) (**Pl. V/3**); Dimensiuni: d.f. = 3,5 cm, d.b. = 15 cm, h = 7 cm; culoare cenușie (Munsell 5PB 5/1), pastă zgrunțuroasă, cu degresant din nisip fin și mică, ardere reducătoare. Peretele este oblic, cu decor realizat din linii lustruite. Suprafață mată-aspră. Datare: secolele III–IV p. Chr. Inedit.

14. Fragment de fund plat de la un vas de mari dimensiuni (oală) (**Pl. V/4**); Dimensiuni: d.f. = 8,8 cm, d.b. = 8,8 cm, h = 3,2 cm; culoare cenușie (Munsell 5PB 6/1), pastă semifină, cu degresant din nisip și mică, ardere reducătoare. Suprafață mată-fină. Datare: secolele III–IV p. Chr. Inedit.

15. Fragment de fund plat de la un vas de mari dimensiuni (posibil oală mijlocie) (**Pl. VI/1**); Dimensiuni: d.f. = 7,6 cm, d.b. = 7,5 cm, h = 2,8 cm; culoare cenușie (Munsell 10B 6/1), pastă zgrunțuroasă, cu degresant din nisip și mică, ardere reducătoare. Suprafață mată-aspră. Datare: secolele III–IV p. Chr. Inedit.

16. Fragment de vas (posibil castron) (**Pl. VI/2**); Dimensiuni: l = 3,9 cm, h = 4,4 cm; culoare cenușiu-închisă (Munsell 5B 4/1), pastă fină, fără incluziuni vizibile, ardere reducătoare; Prezintă un decor orizontal cu o linie incizată, o suprafață mățuită care separă un decor șerpuit incizat și lustruit. Suprafața vasului este lustruită, cu aspect fin-lucios. Datare: secolele III–IV p. Chr. Inedit.

17. Fragment de vas (posibil castron) (**Pl. VI/3**); Dimensiuni: l = 6,2 cm, h = 3,8 cm; culoare cenușie (Munsell 5B 5/1), pastă fină, fără incluziuni vizibile, ardere reducătoare; Prezintă un decor orizontal lustruit, posibil în registre, păstrându-se parțial urmele unei bucle verticale lustruite. Suprafața vasului mată-fină. Datare: secolele III–IV p. Chr. Inedit.

18. Fragment de vas (posibil strachină sau oală mijlocie) (**Pl. VI/4**); Dimensiuni: l = 8,1 cm, h = 4 cm; culoare cenușiu-deschisă (Munsell 5PB 6/1), pastă fină, degresant nisip fin și mică, ardere reducătoare; Prezintă un decor orizontal cu două nervuri reliefate, posibil în registre, care marchează două linii orizontale șerpuite, realizate prin lustruire. Suprafața vasului este lustruită, cu aspect fin. Datare: secolele III–IV p. Chr. Inedit.

19. Fragment perete median de vas (posibil castron sau bol) (**Pl. VII/1**); Dimensiuni: l = 4 cm, h = 5,8 cm; culoare cenușiu-închisă (Munsell 5B 4/1), pastă fină, fără incluziuni vizibile, ardere reducătoare. Suprafața vasului este lustruită, cu aspect fin. Datare: secolele III–IV p. Chr. Inedit.

20. Fragment perete median de vas (posibil urcior) (**Pl. VII/2**); Dimensiuni: l = 5,4 cm, h = 4,3 cm; culoare cenușie (Munsell 10G 5/1), pastă semifină, fără incluziuni vizibile, ardere reducătoare. Suprafața vasului este mată, cu aspect fin. Datare: secolele III–IV p. Chr. Inedit.

21. Fragment de gât și perete de vas (posibil urcior) (**Pl. VII/3**); Dimensiuni: l = 3,5 cm, h = 4 cm; culoare cenușiu-închisă (Munsell 5BG 4/1), pastă fină, cu degresant din nisip fin și mică, ardere reducătoare. Prezintă un decor orizontal linear prin lustruire. Suprafața vasului este lucioasă, cu aspect fin. Datare: secolele III–IV p. Chr. Inedit.

22. Fragment perete median de vas (**Pl. VII/4**); Dimensiuni: l = 3,7 cm, h = 3,6 cm; culoare cenușiu-gălbui (Munsell 5Y 5/4), pastă fină, cu degresant din nisip fin și mică, ardere reducătoare. Suprafața vasului este lustruită, cu aspect fin. Datare: secolele III–IV p. Chr. Inedit.

23. Fragment perete de la baza unui vas de mari dimensiuni (**Pl. VII/5**); Dimensiuni: l = 8,1 cm, h = 6,8 cm g. p. = 1,5 cm; culoare cenușie (Munsell 5GY 5/1), pastă semifină, cu degresant din nisip fin și mică, ardere reducătoare; Prezintă un decor orizontal cu linii lustruite. Suprafața vasului lustruită, cu aspect fin-lucios. Datare: secolele III–IV p. Chr. Inedit.

24. Fragment perete de la baza unui vas de mari dimensiuni (**Pl. VIII/1**); Dimensiuni: l = 7,1 cm, h = 10,8 cm, g. p. = 1,3 cm; culoare cenușiu-închisă (Munsell 5B 6/1), pastă fină, cu degresant din nisip și mică, ardere reducătoare; Prezintă un decor orizontal cu linii incizate, posibil în registre. Suprafața vasului lustruită, cu aspect fin-lucios. Datare: secolele III–IV p. Chr. Inedit.

25. Fragment perete median de vas (**Pl. VIII/2**); Dimensiuni: l = 6,5 cm, h = 8,3 cm; culoare cenușie (Munsell 5BG /1), pastă fină, cu degresant din nisip fin și mică, ardere reducătoare. Suprafața vasului este lustruită, cu aspect fin. Datare: secolele III–IV p. Chr. Inedit.

26. Fragment perete median al unui de vas de mari dimensiuni (posibil vas de provizii) (**Pl. VIII/3**); Dimensiuni: l = 12,3 cm, h = 10,8 cm g. p. = 1,4 cm; culoare cenușiu-închisă (Munsell 5BG 4/1), pastă semifină, cu degresant din nisip și mică, ardere reducătoare; fără decor. Suprafața vasului lustruită, cu aspect fin-lucios. Date: secolele III–IV p. Chr. Inedit.

27. Fragment de vas (posibil castron) (**Pl. IX/1**); Dimensiuni: l = 4,8 cm, h = 4 cm; culoare cenușie-deschisă (Munsell 5GY 7/1), pastă semifină, fără incluziuni vizibile, ardere reducătoare; Prezintă un decor format dintr-o nervură orizontală reliefată, care separa părțile vasului. Suprafața vasului mată-fină. Date: secolele III–IV p. Chr. Inedit.

28. Fragment de vas (posibil oală mică sau urcior) (**Pl. IX/2**); Dimensiuni: l = 6,1 cm, h = 6 cm; culoare cenușie-deschisă (Munsell 5GY 6/1), pastă semifină, cu degresant din nisip fin și mică, ardere reducătoare; Prezintă un decor format dintr-o linie orizontală incizată. Suprafața vasului mată-fină. Date: secolele III–IV p. Chr. Inedit.

29. Fragment de vas (posibil oală castron sau urcior) (**Pl. IX/3**); Dimensiuni: l = 3,1 cm, h = 3,2 cm; culoare cenușie-deschisă (Munsell 5GY 6/1), pastă fină, fără incluziuni vizibile, ardere reducătoare; Prezintă un decor format din două linii orizontale în relief. Suprafața vasului este lustruită, cu aspect fin-lucios. Date: secolele III–IV p. Chr. Inedit.

30. Fragment perete de la baza unui de vas de mari dimensiuni (**Pl. IX/4**); Dimensiuni: l = 8,5 cm, h = 9,3 cm, g. p. = 1,5 cm; culoare cenușiu-închisă (Munsell 5B 6/1), pastă fină, cu degresant din nisip și mică, ardere reducătoare; Prezintă un decor orizontal cu linii. Suprafața vasului lustruită, cu aspect fin-lucios. Date: secolele III–IV p. Chr. Inedit.

31. Fragment de vas (posibil urcior) (**Pl. IX/5**); Dimensiuni: l = 6,4 cm, h = 7,5 cm; culoare cenușie-închisă (Munsell 10G 4/1), pastă semifină, cu degresant din nisip fin și mică, ardere reducătoare; Prezintă un decor format din linii orizontale mătuite. Suprafața vasului este lustruită, cu aspect fin-lucios. Date: secolele III–IV p. Chr. Inedit.

32. Toartă ovală de vas, aplatizată median, fragment (**Pl. X/1**); Dimensiuni: l = 2,2 cm, h = 4,8 cm; culoare cenușie (Munsell 5B 5/4), pastă semifină, cu degresant din nisip fin și mică, ardere reducătoare; registrul central cu un decor vălurit vertical, realizat prin lustruire, flancat de două nervuri paralele reliefate. Suprafața cu aspect lucios-fină. Date: secolele III–IV p. Chr. Inedit.

33. Rășniță, fragment de *catillus*⁶, conglomerat calcaros (**Pl. X/2**); Dimensiuni: d.g. = 24 cm (raza 12 cm), d.f. = 12,7 × 10,2 cm, h = 6,7 cm; pâlnia interioară afectată de distrugere, nedeterminabil tipologic. Suprafața dură, cu aspect poros. Date: secolele III–IV p. Chr. Inedit.

2.2. Obiecte de podoabă și vestimentare⁷

1. Mărgea din sticlă monocromă albastră, formă prismatică cu colțurile șlefuite (**Pl. XI/1**); Dimensiuni: l = 8,9 mm, h = 6 mm; culoare albastră, pastă translucidă; fără decor. Date: secolele II–IV p. Chr. (Benea 2004, Tipul IV / Vaday 1989 tipul 1a, 2a, Bârcă Tipul V/1). Inedit.

2. Obiect din bronz din tablă subțire de bronz (posibil distribuitor de nojițe de la un șirag de mărgel sau pendentiv), de formă tubulară dublă (**Pl. XI/2**). Dimensiuni: l = 10,1 mm, h = 9,04 mm g = 4,5 mm; culoare maroniu-verzuie, cu patină verde; fără decor. Date: secolele II–IV p. Chr. Inedit.

3. Analiza ceramicii

Analiza ceramicii de la Sânpetru – *Situl sarmatic* relevă o preponderență a ceramicii cenușii, peste 94%. Un procent mic este reprezentat de ceramica realizată la roată, din pastă fină de culoare roșie de tradiție romană, datată larg în secolele II–IV p. Chr. Majoritatea materialului ceramic este realizat la roată rapidă, din pastă fină, de culoare cenușie, în general, nedecorat și păstrând urme de lustruire. Formele acestui tip ceramic variază: castroane, oale mijlocii, urcioare, oale mari utilizate la păstrarea alimentelor, la servirea mesei și pentru gătit. Nu au fost recuperate piese ceramice lucrate cu mâna.

Ceramica semifină este modelată dintr-o pastă degresată cu un amestec de mică și nisip fin. Arderea este, în bună parte, reducătoare. Suprafețele sunt netezite atent. Fragmentele lustruite sunt și ele întâlnite

⁶ Timoc 2010, 251–260.

⁷ Obiectele de podoabă au fost recuperate din apropierea movilei M5, context în care, presupunem existența unui mormânt sau o necropolă sarmatică în zonă.

în cazul acestei specii ceramice, însă aceste cazuri sunt mai rare. Decorurile întâlnite pe suprafața fragmentelor semifine sunt liniile incizate și nervurile, care separă părțile componente ale vasului, respectiv valurile lustruite. Ca forme predomină oalele mijlocii și castroanele.

Ceramica fină are pasta bine arsă, degresată cu nisip fin. Suprafețele fragmentelor ceramice mai păstrează urme de lustruire, majoritatea fiind afectate de expunerea îndelungată în depozitul pedologic. Decorurile întâlnite la această specie ceramică sunt cele formate din linii incizate și benzi lustruite. Formele frecvent întâlnite pentru ceramica fină din acest punct arheologic sunt castroanele (foarte numeroase) și oalele mijlocii.

Aproape jumătate din totalul motivelor lustruite este compusă din linii orizontale și în val⁸. Decorul prezintă analogii cu ceramica cenușie de la Foeni – *Seliște*⁹, Dudeștii Vechi – *Movila lui Dragomir*¹⁰, Timișoara – *Freidorf*¹¹, Vălcani – *La Pruni*¹² și Hodoni – *Hodoni* 4¹³, Lenauheim (șapte vase întregi datate în secolul IV p. Chr)¹⁴.

În așezările din Banatul istoric, aparținând perioadei secolelor II-IV, s-au descoperit numeroase dovezi referitoare la utilizarea unor obiecte confecționate din diferite tipuri de rocă, aparținând populației dacoromane, sarmații preluându-le pe calea comerțului. Fragmentele de râșnițe de mână, din tuf vulcanic, utilizate la măcinarea cerealelor, sunt nelipsite în aproape toate locuințele rurale cercetate până în prezent, dar sunt piese importate¹⁵. Piese sunt de formă circulară, utilizându-se simple sau duble, având orificii pentru axul de rotire sau pentru introducerea boabelor de cereale și de scurs făină¹⁶. Este posibil ca acestea să fi pătruns în mediul sarmatic prin comerț, ori prin prezența populației autohtone în cadrul așezărilor, să fi fost prelucrate la fața locului. Sunt identificate numeroase astfel de piese la Baranda – *Ciglanea*, Ali-bunar, Čurug – *Stari Vinogradi*, Vršac, Opovo, Dolovo, Subotica, Pancevo, Szeged etc¹⁷.

Chirpiciul recuperat din punctul *Situl Sarmatic* păstrează impregnate urmele nuielilor împletite peste care a fost bătut (Pl. XI/3). Nu prezintă urme de incendiere antică, având doar urme de ardere secundară pe suprafață (eventual ca urmare a incendiilor agricole), fapt care denotă încetarea locuirii prin abandon, nu în urma unui atac violent.

Mărgelele sunt caracteristice portului sarmat, prezența lor în morminte, alături de alte materiale specifice, ne ajută la identificarea și stabilirea etniei defunctului. Ele apar în cantități mai mari în mormintele de femei. Mărgeaua de sticlă de la Sânpetru Mare – *Situl Sarmatic* (din apropierea movilei M5) este de proveniență romană provincială, un rol important aici reprezentându-l atelierul de mărgele de la Tibiscum. Mărgelele erau utilizate de către sarmați, fie sub formă de șiraguri purtate la gât, piept, cusute sau aplicate cu verigi pe îmbrăcăminte. Mărgele prismatice de tipul Benea IV sunt atestate cronologic între secolele II-IV, cercetătorii constatând un import masiv din provinciile dunărene în *Barbaricum*. Piesele încadrate în tipul V al reputei cercetătoare maghiare – A. H. Vaday au o intensă răspândire în mediul sarmatic. Mărgele prismatice albastre apar, alături de cele verzi, albe, portocalii în descoperirile din comitatul Szolnok de la: Nagykörrü, Öcsöd – *Babocka*, Rákóczi falva în M.1, Szolnok – *Zagyva Damm* în M.9, Tiszaföldvár – *Ziegelei* în M.1, Tiszatenyő – *Kisvánt*, Törökszentmiklós – *Surján*, Törökszentmiklós – *Cariere de nisip*¹⁸. Pentru zona de la nord de Mureș astfel de piese au fost descoperite la: Tăurin (jud. Bihor) – 30 de mărgele prismatice, albastre translucide, Șimand – o singură piesă¹⁹, Arad – *Barieră*²⁰, Hunedoara Timișană²¹. În Banatul istoric avem o serie de descoperiri de la Foeni – *Cimitirul Ortodox*, Giarmata, Vršac – *Dvorište Eparhije Banata* (M. 8), Vršac – *Crvenka* (M.17), Crvena Crkva, Kovačica

⁸ Gindele, Istvánovits 2011, 230–231.

⁹ Timoc, Szentmiklosi 2008, 118.

¹⁰ Tănase 2003, 233–234.

¹¹ Benea 1997, 38.

¹² Muscalu 2015.

¹³ Muscalu 2016, 77–90; Bejan 2017, 521–540.

¹⁴ Bejan 1973, 131, 135.

¹⁵ Benea 1996, 163.

¹⁶ Teodor 1981, 65; Mare 2005, 30.

¹⁷ Trifunović 2001.

¹⁸ Vaday 1989, 99–100.

¹⁹ Chidioșan 1965, 443.

²⁰ Grumeza et alii 2013, *passim*.

²¹ Bârcă 2014.

– *Stara Jama* (M.1, M.3), Mužlja, Aradac (M.6), Banatski Despotovac, Banatska Palanka, Gaj, Banatski Karlovac²².

Concluzii

Urmele identificate în punctele Sâmpetru Mare – *Sit Sarmatic* relevă prezența unei comunități cu o locuire întinsă pe durata secolelor II/III-IV (care corespunde etapelor C1a-C2 = 180–310 p. Chr., C2-C3=210/220–370/380 p. Chr., D1 și D2, conform sistemului cronologic Central European), care ar putea sugera o încetare a locuirii prin abandon și nu într-un mod violent (chirpiciul descoperit nu indică urme de incendiu). Descoperirea ceramicii de uz comun și a râșniței indică prezența unei așezări în perimetrul cercetat, totodată, mărgeaua de sticlă și piesa de bronz pot indica posibilitatea existenței unei necropole sarmatice în zona movilei Sâmpetru Mare – *M5*, obiectele de podoabă/vestimentare fiind specifice descoperirilor funerare.

Lista ilustrațiilor

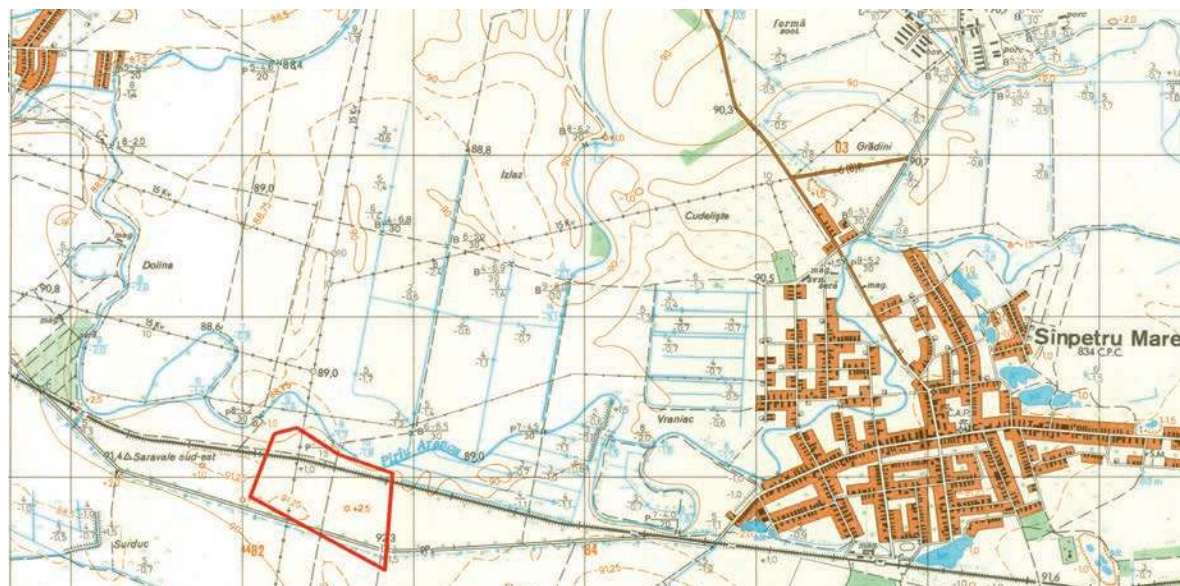
- Planșa I Localizarea siturilor arheologice de la Sâmpetru Mare.
- Planșa II 1–2 Ceramică de factură romană provenită din punctul Sâmpetru Mare – *Sit Sarmatic*. (Loc de păstrare: Direcția Județeană pentru Cultură Timiș)
3–4 – Fragmente de castroane din ceramică cenușie din punctul Sâmpetru Mare – *Sit Sarmatic*. (Loc de păstrare: Direcția Județeană pentru Cultură Timiș)
- Planșa III 1–2 – Fragmente de castroane din ceramică cenușie provenite din punctul Sâmpetru Mare – *Sit Sarmatic*. (Loc de păstrare: Direcția Județeană pentru Cultură Timiș)
3–4 – Fragment oale mijlocii provenite din punctul Sâmpetru Mare – *Sit Sarmatic*. (Loc de păstrare: Direcția Județeană pentru Cultură Timiș)
- Planșa IV 1–4 – Fragmente ceramice de culoare cenușie provenite din punctul Sâmpetru Mare – *Sit Sarmatic*. (Loc de păstrare: Direcția Județeană pentru Cultură Timiș)
- Planșa V 1–4 – Fragmente ceramice de culoare cenușie provenite din punctul Sâmpetru Mare – *Sit Sarmatic*. (Loc de păstrare: Direcția Județeană pentru Cultură Timiș)
- Planșa VI 1–4 – Fragmente ceramice de culoare cenușie provenite din punctul Sâmpetru Mare – *Sit Sarmatic*. (Loc de păstrare: Direcția Județeană pentru Cultură Timiș)
- Planșa VII 1–5 – Fragmente ceramice de culoare cenușie provenite din punctul Sâmpetru Mare – *Sit Sarmatic*. (Loc de păstrare: Direcția Județeană pentru Cultură Timiș)
- Planșa VIII 1–3 – Fragmente ceramice de culoare cenușie provenite din punctul Sâmpetru Mare – *Sit Sarmatic*. (Loc de păstrare: Direcția Județeană pentru Cultură Timiș)
- Planșa IX 1–5 – Fragmente ceramice de culoare cenușie provenite din punctul Sâmpetru Mare – *Sit Sarmatic*. (Loc de păstrare: Direcția Județeană pentru Cultură Timiș)
- Planșa X 1 – Fragment de toartă provenit din punctul Sâmpetru Mare – *Sit Sarmatic*. (Loc de păstrare: Direcția Județeană pentru Cultură Timiș)
2 – Râșniță (fragment de *catillus*) provenită din punctul Sâmpetru Mare – *Sit Sarmatic*. (Loc de păstrare: Direcția Județeană pentru Cultură Timiș)
- Planșa XI 1 – Mărgea prismatică din sticlă albastră provenită din punctul Sâmpetru Mare – *Sit Sarmatic Movila M5*. (Loc de păstrare: Direcția Județeană pentru Cultură Timiș)
2 – Pandantiv/distribuitor din tablă de bronz provenit din punctul Sâmpetru Mare – *Sit Sarmatic, Movila M5*. (Loc de păstrare: Direcția Județeană pentru Cultură Timiș)
3 – Chirpic nears provenit din punctul Sâmpetru Mare – *Sit Sarmatic*. (Loc de păstrare: Direcția Județeană pentru Cultură Timiș)

Bibliografie

- Bârcă 2014 Bârcă Vitalie, *Sarmatian vestiges discovered south of the Lower Mureș River. The graves from Hunedoara Timișană and Arad*, Cluj Napoca, 2014.
- Bejan 1973 Bejan, Adrian, *Complexul ceramic de la Lenaueheim (jud. Timiș) din sec. IV e.n.*. În: *Banatica*, II, 1973, p. 131–137.

²² Grumeza 2011, Pl.10/2.

- Bejan 2017 Bejan Adrian, *Așezarea de la Hodoni-Pustă. Considerații privind habitatul postroman din Banat*. În: *ArheoVest (In Honorem Doina Benea, Interdisciplinaritate în Arheologie și Istorie)*, V/1, Timișoara, 2017, p. 521–540.
- Benea 1996 Benea Doina, *Dacia sud-vestică în secolele III-IV*, vol. I, Timișoara, 1996.
- Benea 1997 Benea Doina, *Quelques observations sur la céramique de l'agglomération daco-romaine Freidorf*. În: *Etudes sur la céramique romaine et daco-romaine de la Dacie et de la Moesie Inférieure*. În *Bibliotheca Historica et Archaeologica Universitatis Temesiensis*, 1, 1997, p. 55–76.
- Chidioșan 1965 Chidioșan Nicolae, *Contribuții la cunoașterea cimitirului sarmatic de la Șimand*. În: *Revista Muzeelor*, 2, 1965, p. 443.
- Gindele, Istvánovits 2011 Gindele Robert, Istvánovits Eszter, *Die Römerzeitlichen töpferöfen von Csengersima-Petea*, Satu Mare, 2011.
- Grumeza 2011 Grumeza Lavinia, *The Sarmatian necropolis from Foeni*. În: *Analele Banatului*, Seria Nouă, XIX, 2011, p. 181–205.
- Grumeza et alii 2013 Grumeza Lavinia, Ursuțiu Adrian, Copos George, *Arad-Barieră. Cercetări arheologice preventive într-un sit de epocă sarmatică*, Cluj-Napoca, 2013.
- Godlowski 1970 Godlowski Kazimierz, *The Cronology of the Late and Early Migration Periods in Central Europe*, Cracovia, 1970.
- Luca 2005 Luca, Sabin Adrian, *Arheologie și istorie (II). Descoperiri din Banat*. În: *Bibliotheca Septemcastrensis*, 10, 2005, Sibiu – București.
- Luca 2006 Luca, Sabin Adrian, *Descoperiri arheologice din Banatul Românesc – Repertoriu*. În: *Bibliotheca Septemcastrensis*, 18, Sibiu, 2006.
- Mare 2004 Mare Mircea, *Banatul între secolele IV-IX*, vol. I, Timișoara, 2004.
- Mare 2005 Mare Mircea, *Banatul între secolele IV-IX*, vol. II, *Meșteșuguri și ocupații tradiționale*, Timișoara.
- Medeleț, Bugilan 1987 Medeleț Florin, Bugilan Ion, *Contribuții la problema și la repertoriul movilelor de pământ din Banat*. În: *Banatica*, 9, 1987, p. 87–198.
- Micle 1996 Micle Dorel, *Mormântul sarmatic de la Saravale, județul Timiș*. În: *ARHE*, I, 1996, p. 68–74.
- Muscalu 2012 Muscalu Bogdan, *Views regarding the barrel-shape vessels discovered in the Sarmatian Iazyges environment*. În: *Acta Musei Napocensis*, 47–48/I (2), 2010–2011 (2012), p. 219–228.
- Muscalu 2015 Muscalu Bogdan, *Un nou sit arheologic reperat pe raza localității Vălcani (județul Timiș)*. În: *Acta Centri Lucusensis*, III, A, 2015, p. 44–71.
- Muscalu 2016 Muscalu Bogdan, *Noi puncte arheologice identificate pe raza localității Hodoni (com. Satchinez, jud. Timiș)*. În: *Patrimonium Banaticum*, VI, Timișoara, 2016, p. 77–90.
- Șeptilici 2003 Șeptilici Raoul, *Câteva descoperiri monetare din Banat, inedite sau mai puțin cunoscute*. În: *Analele Banatului*, Seria Nouă, X-XI, 2002–2003, 1, 2003, p. 299–314.
- Tănase 2003 Tănase Daniela, *Două morminte din sec. IV-V p. Ch. descoperite la Dudeștii Vechi (jud. Timiș)*. În: *Analele Banatului*, Seria Nouă, X-XI, 2002–2003, 1, 2003, p. 233–244.
- Teodor 1981 Teodor, Dan Gheorghe, *Romanitatea carpato-dunăreană și Bizanțul în veacurile V-IX e.n.*, Iași, 1981.
- Timoc 2010 Timoc Călin, *Mola manuaria de la Tibiscum*. În: *Bibliotheca Historica Et Archaeologica Universitatis Timisiensis*, XII, 2010, p. 251–260.
- Timoc, Szentmiklosi 2008 Timoc Călin, Szentmiklosi Alexandru, *Câteva date despre ceramica descoperită la Foeni – Săliște (jud. Timiș)*. În: *Analele Banatului*, Seria Nouă, XVI, 2008, p. 113–134.
- Toma-Demian 2003 Toma-Demian Nicoleta, *Repertoriul descoperirilor monetare dintre anii 275–383 p. Chr. din jud. Timiș*. În: *Analele Banatului*, Seria Nouă, X-XI, 2002–2003, 1, 2003, p. 173–198.
- Trifunović 2001 Trifunović Stanko, *Limiganti – zagonetka arheologije*, exhibition catalogue, Čurug, 2001, Sursa: <http://curug.rastko.net/nezavisni-prilozi/objavljeni-radovi-pdf-html/2-stri-funovic/limiganti.html>, data accesării 20.01.2018.
- Vaday 1989 Vaday Andrea H., *Die sarmatischen Denkmäler des Komitats Szolnok*. În: *Anteus*, 17–18 (1988–1989), Budapest, 1989.

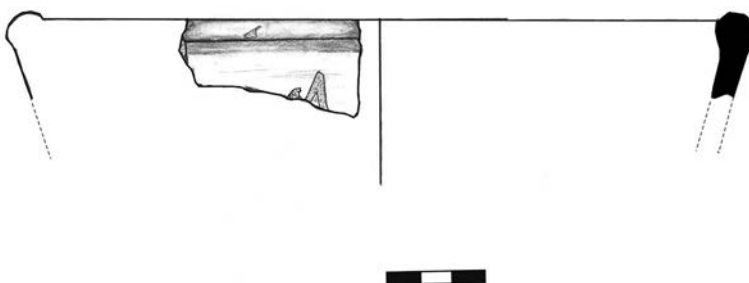
1

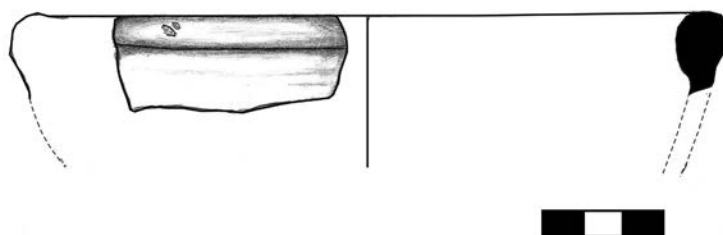
2

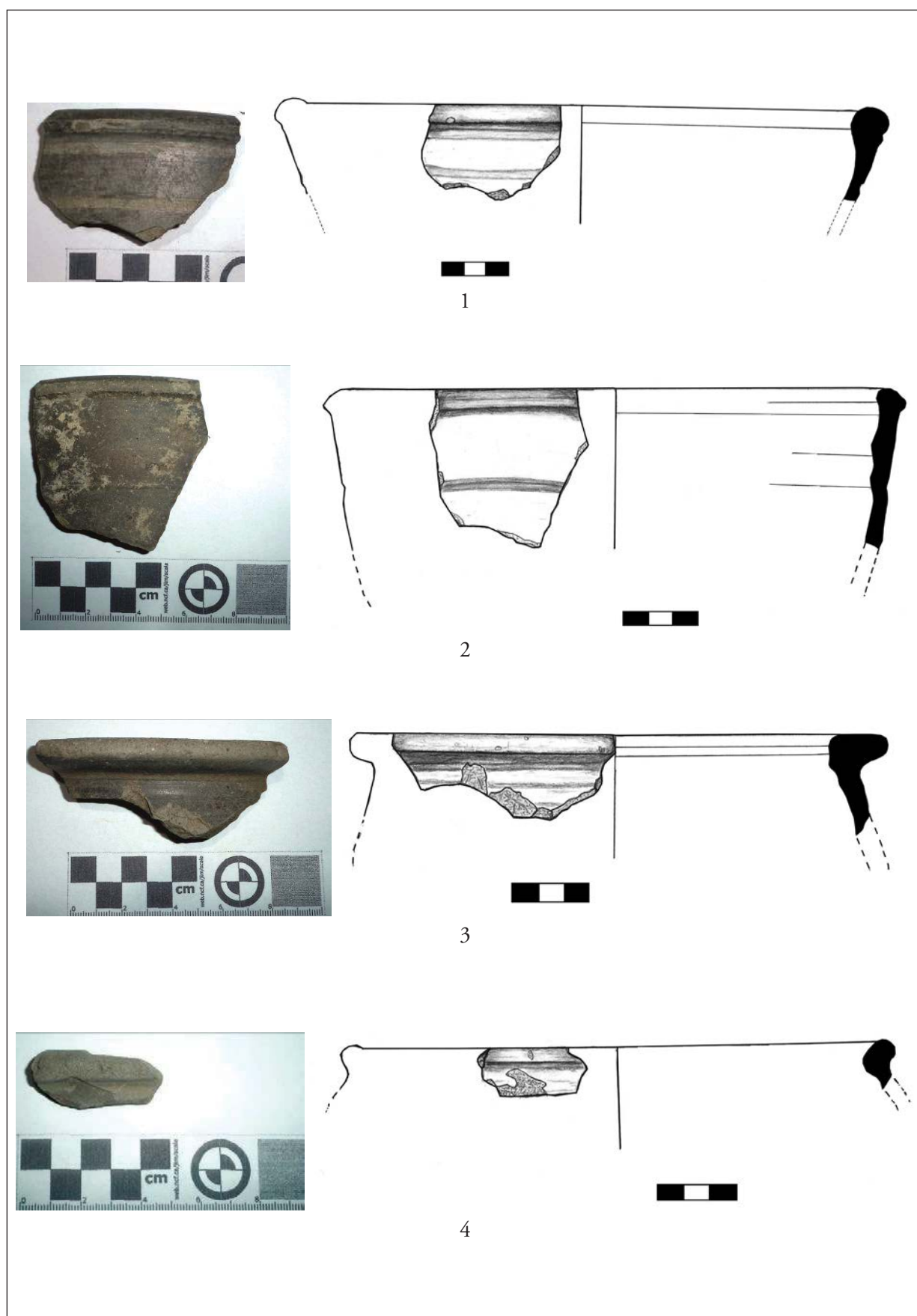
3

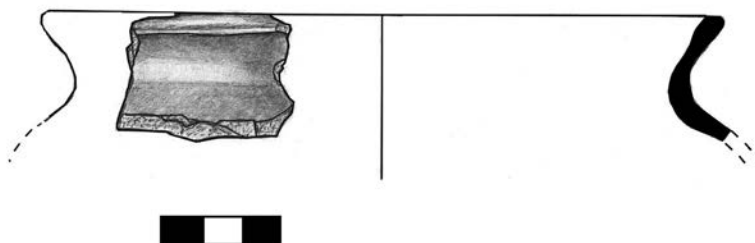
4

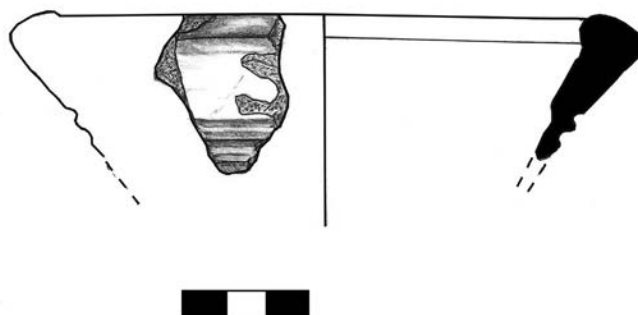
Planşa II

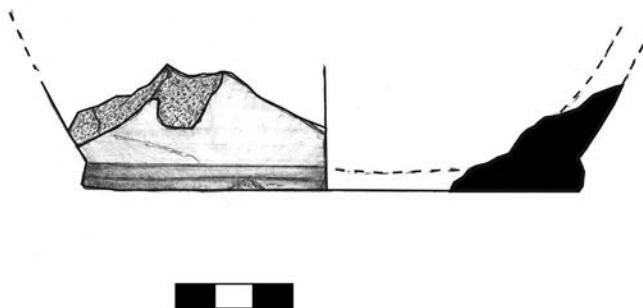
Planşa III

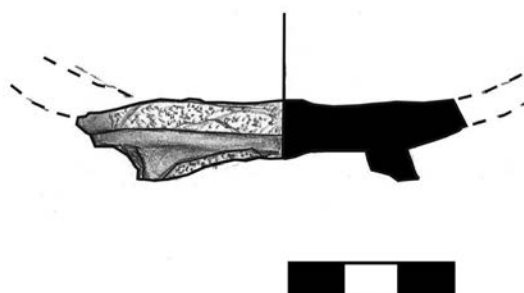
1

2

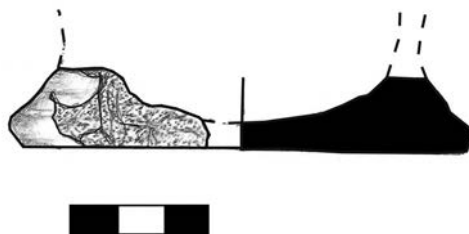

3

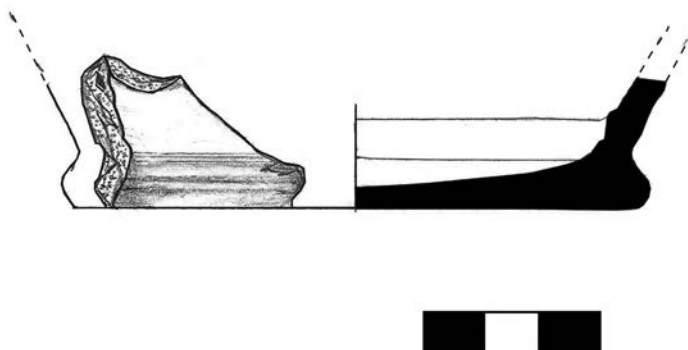

4

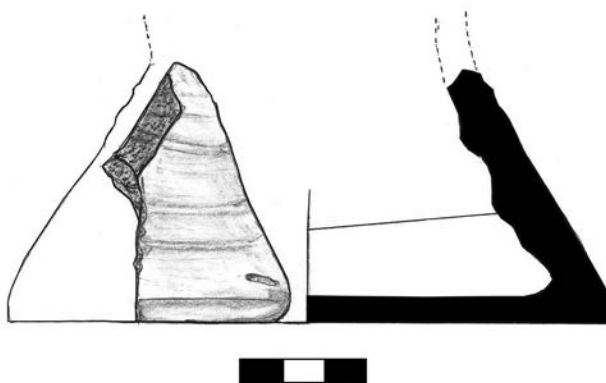
Planşa IV

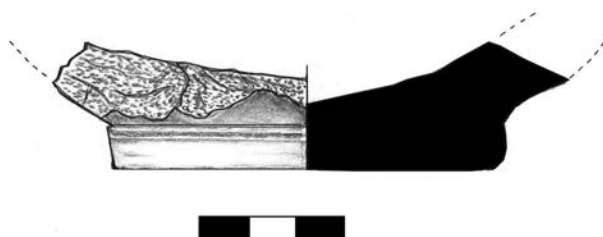
1

2

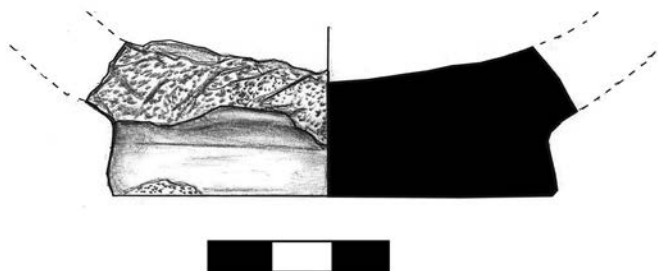

3

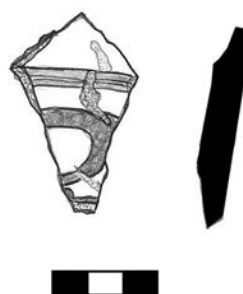

4

Planșa V

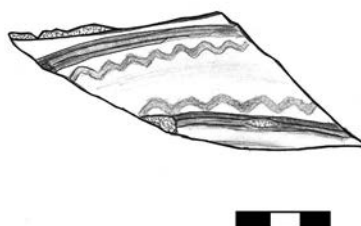
1

2

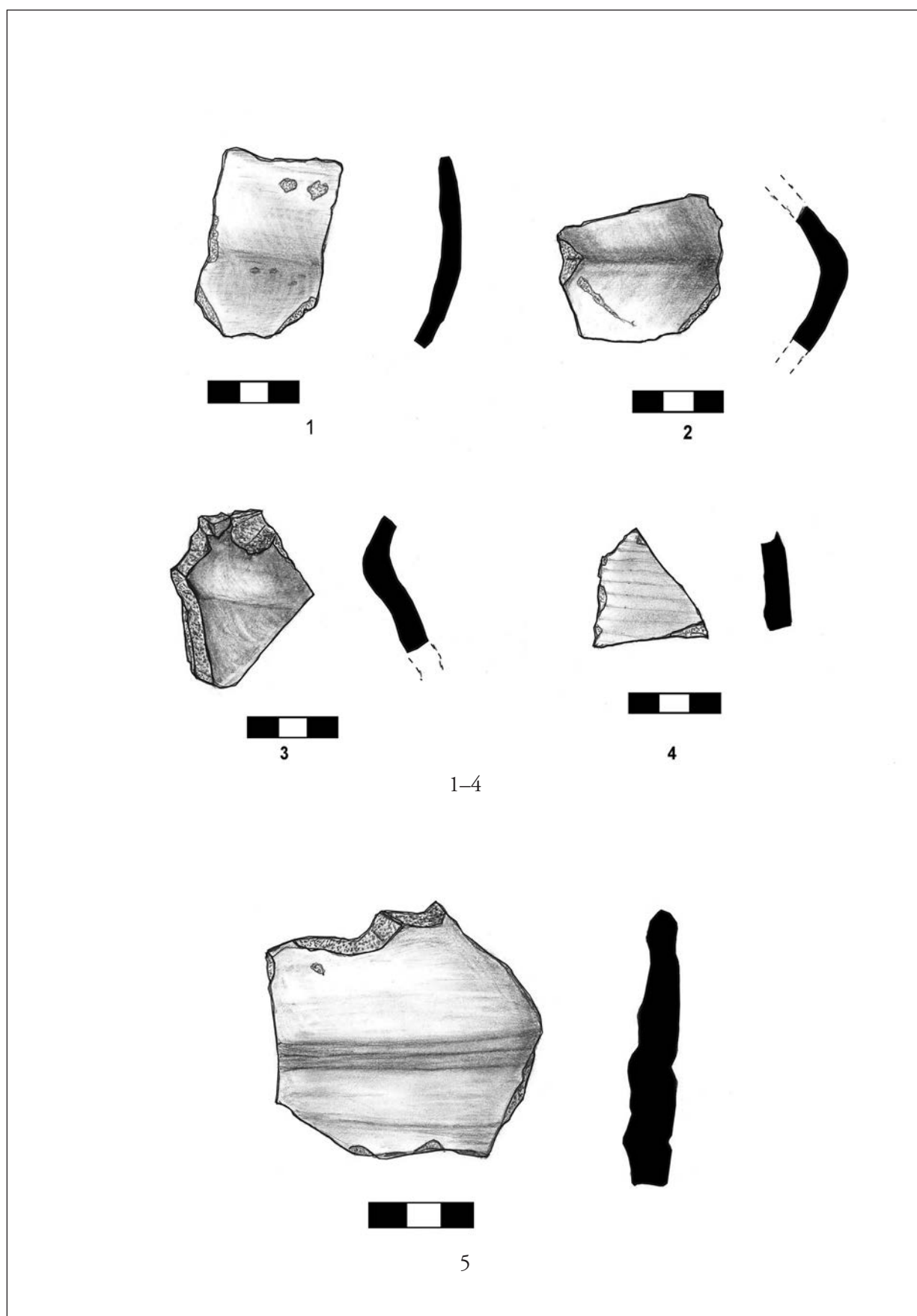

3

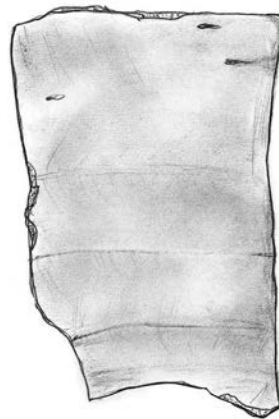

4

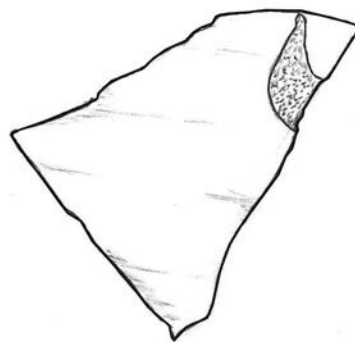
Planşa VI

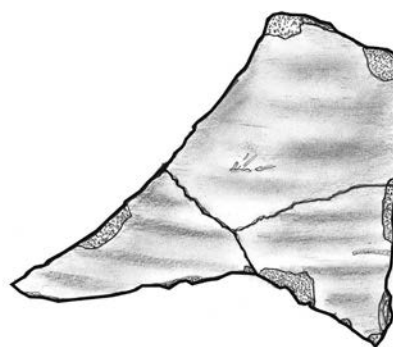
Planșa VII

1

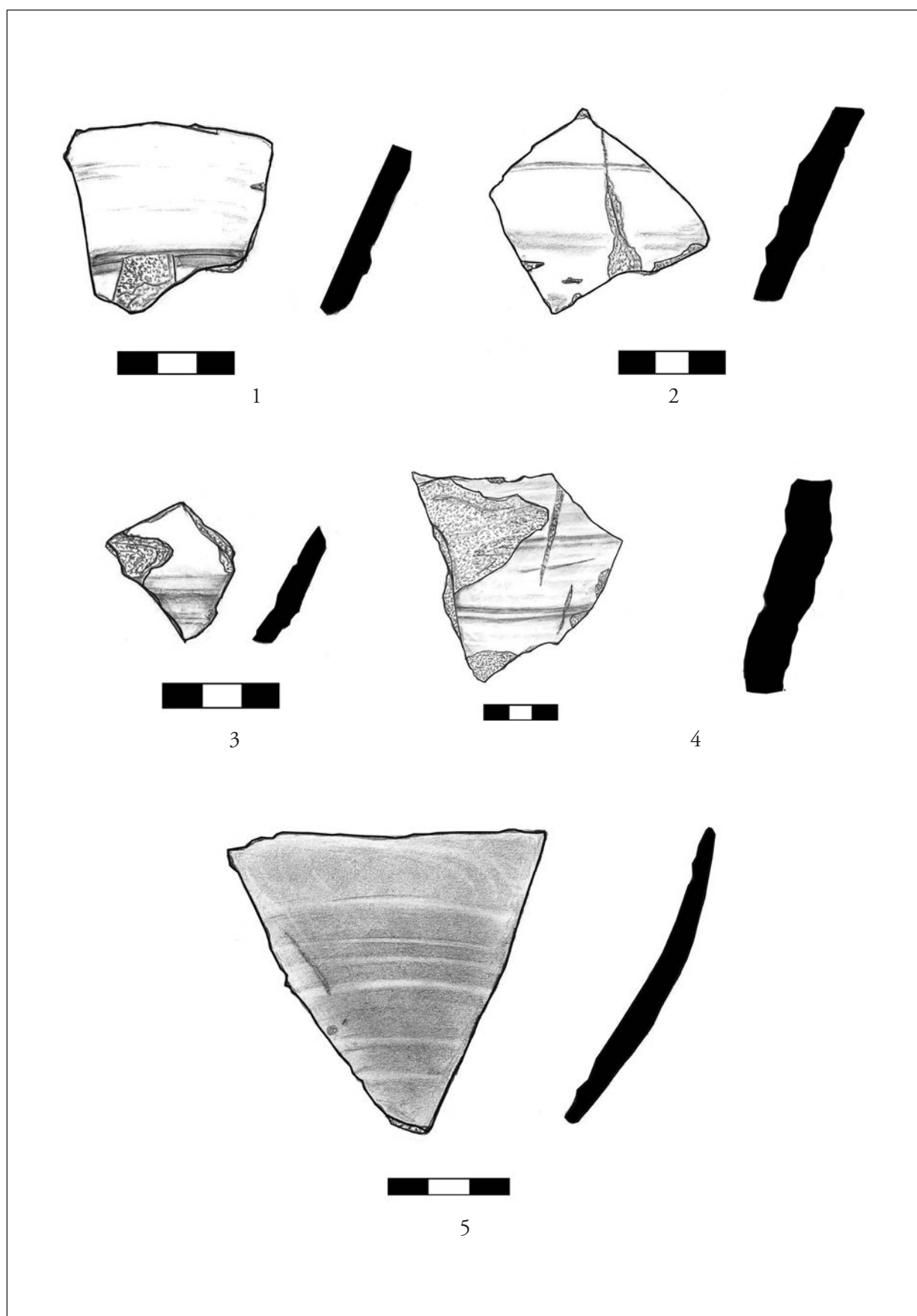

2

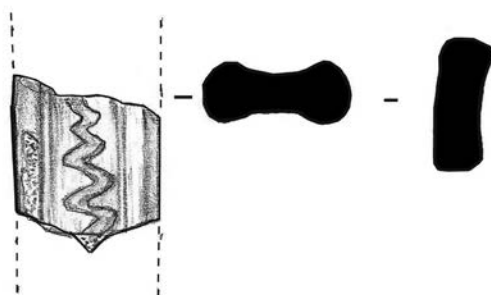

3

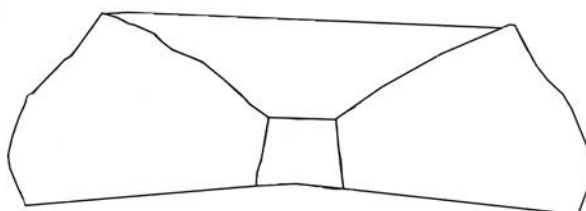
Planşa VIII

Planşa IX

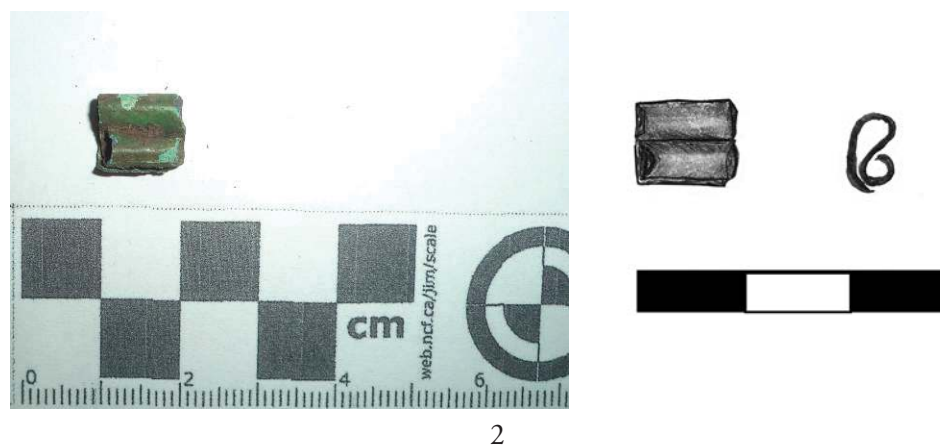
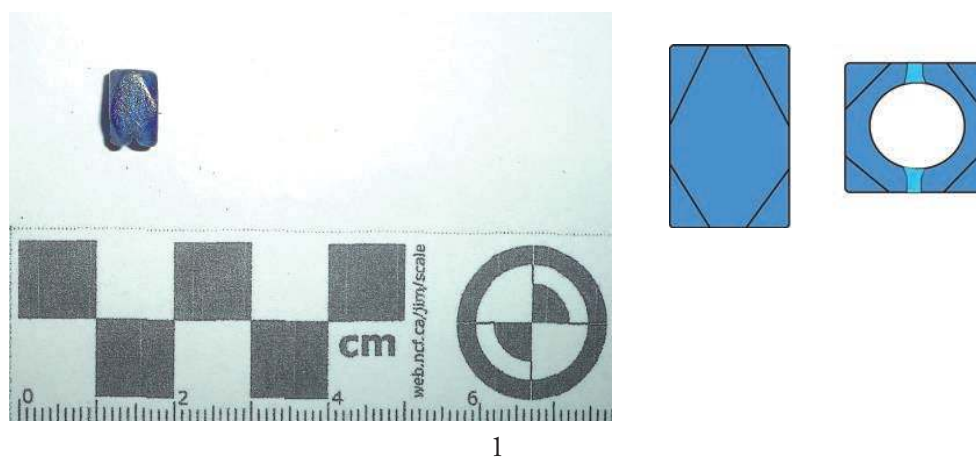

1

2

Planşa X

Planșa XI

CONSIDERAȚII PRIVIND SALVAREA VESTIGIILOR ȘI A INFORMAȚIEI ARHEOLOGICE ÎN CAZUL AMENAJĂRILOR FUNCiare CU PRIVIRE SPECIALĂ ASUPRA CERCETĂRILOR ARHEOLOGICE PREVENTIVE DE LA TEREMIA – LA CIMITIR (CAMPANIA 2017)

Robert Gindele, Adriana Gașpar**, Lavinia Brândușan****

Considerations regarding recovering archaeological information and remains threatened by land development in regards to the preventive archaeological research at Teremia – „La Cimitir” (2017 Campaign)

Abstract: The study represents a preliminary report on a rescue excavation carried out in the area of Teremia Mică village, determined by landscaping works in the Banat Plain. The research took place in summer of 2017 and was caused by the leveling of a natural promontory or prehistoric tumulus, thus strongly affecting an 11th century cemetery. The excavation unearthed 4 Bronze Age pits (Mureș / Periam-Pecica), 2 dug-in dwellings and 5 Migration Age pits. The finds contain about 90% shards made using a pottery wheel, and about 10% gray, fine pottery made using a fast wheel. About one-third of the necropolis was unearthed, consisting of 49 burial tombs, with a west-east orientation, dating from the 11th century AD. The chronology and cultural affiliation of the finds can be further discussed only after processing the discovered artifacts. The excavation report itself is complemented by theoretical considerations related to the situation of archaeological sites affected by land development in Romania. Based on the current sustained pace of agricultural investment and according to our research, the legislative and methodological management of this phenomenon is currently one of the greatest challenges for Romanian archeology.

Keywords: Banat Plain, landscaping, preventive archaeology, bronze age and migration age settlements, 11th century AD cemetery

Cuvinte cheie: Câmpia Banatului, amenajări funciare, cercetări arheologice preventive, așezări din epoca bronzului și migrațiilor, cimitir din sec. XI d. Hr.

1. Introducere

În ultimii ani, în cercetarea arheologică din România au o pondere din ce în ce mai mare săpăturile preventive la diferite investiții care afectează solul și cu acesta și vestigiile arheologice. Cadrul legislativ există de mult (OG nr. 43/2000), însă aplicarea acestuia întâmpină dificultăți și în zilele noastre.

Săpăturile preventive sunt strâns legate de dezvoltarea economică. În unele regiuni ale țării, unde sunt investiții mai multe, ele sunt mai frecvente. În alte regiuni unde construcțiile sunt puține, ele sunt foarte rare sau chiar lipsesc. Intensitatea activității de salvare a vestigiilor și a informației arheologice depinde și de implicarea corpului profesional local, al arheologilor din muzee, direcției de patrimoniu, în general pentru toate județele României și, unde este cazul, celor din universități și institute de cercetare. Județul Timiș este unul dintre polurile de dezvoltare economică a țării, corpul profesional al arheologilor este puternic implicat în activitatea de salvare a patrimoniului, astfel vestigiile și informația arheologică pentru acest județ au crescut exponențial în ultimul deceniu. După cercetările arheologice preventive legate de construcția infrastructurii rutiere, modernizarea centrelor urbane sau a diferitelor construcții în orașe sau în situri arheologice din extravilanele localităților, a apărut o nouă împrejurare de cercetare: săpături preventive legate de amenajările funciare.

* Muzeul Județean Satu Mare, Bd. Vasile Lucaci nr. 21, Satu Mare; e-mail: robigindele@yahoo.com.

** Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, Str. Henri Coandă nr. 11, București; e-mail: sam_adriana@yahoo.com.

*** Cercetător independent; e-mail: lavimaria12012@gmail.com

Agricultura modernă implică lucrarea mecanizată a unor suprafețe mari și irigarea acestora. Irigarea se face prin diferite tehnologii, fie prin introducerea de țevi în subsol, fie de sus, prin stropire. Construcția sistemelor de irigare afectează solul, implicit și vestigiile arheologice. În cazul situației prezentate de noi, irigarea se face de sus, prin sistem mobil, cu apă preluată din canale. Pentru acest sistem a fost necesară resăparea canalelor vechi, săparea altora și nivelarea suprafețelor. Câmpia Banatului din preistorie până în evul mediu a fost foarte intens locuită¹, așezările comunităților s-au întins pe malurile cursurilor de ape, pe grinduri, în general pe amplasamente care se ridicau puțin din zona umedă, temporar inundată a câmpiei brăzdate de nenumărate meandre ale pâraurilor cu văi largi, mlăștinoase². Amenajările funciare mai sus amintite afectează în mod serios aceste situri arheologice. Așa s-a întâmplat în cazul cercetării noastre de la Teremia Mică – „La Cimitir”.

2. Movila de pământ de la Teremia Mică – La Cimitir

Situl arheologic studiat de noi se află la 2,7 km nord-est de centrul localității Teremia Mică (**Pl. 1**). Așezările și necropola cercetată se întindeau în preistorie și evul mediu pe terasa vestică a unui pârau. Actualmente terenul este nivelat și nu se mai poate observa foarte bine urma pâraului, însă datorită secetei mari, pe imaginea Google Earth din 13.07.2017 se poate identifica atât albia minoră a fostului curs de apă, cât și lunca a cărei lățime ajunge până la 60–70 m lățime (**Pl. 2**). Pe arătură se pot observa urmele a mai multor așezări care se întind pe malul fostului pârau, unele complexe fiind atinse de șanțurile de desecare săpate practic perpendicular pe axa fostului curs de apă. Asta poate fi explicația pentru faptul că au fost atinse de lucrările de desecare relativ puține complexe arheologice.

Cercetarea noastră s-a concentrat pe o zonă aparte a sitului arheologic, pe locul unui tumul sau promontoriu natural, care s-a aflat înainte de desecări pe un bot al terasei și care se întindea în albia mlăștinoasă a cursului de apă. Într-un studiu publicat în anul 1987, Florin Medeț a menționat existența unui tumul probabil în acest loc³. În anul 2006 Sabin Adrian Luca reia informația și menționează toponimul „La Cimitir”⁴.

Acest tumul/promontoriu a fost parțial distrus în anul 2014 de către societatea *Emiliana West Rom SRL*. Aproximativ la o treime de partea nordică a tumulului/promontoriului a fost săpat un șanț de desecare pe direcția est-vest, care a distrus parțial câteva morminte de inhumație. Tumulul/ promontoriul a fost nivelat la nord de șanțul de desecare pe o adâncime mai mare și la sud pe o adâncime mai mică. În urma nivelării și a intervenției agricole cu scarificator au fost dislocate și distruse mai multe părți din schelete (mai ales la nord de șanț), câmpul fiind plin cu oseminte umane la suprafață.

2.1. Cercetarea arheologică

În cursul cercetării noastre am avut mai multe obiective, în primul rând salvarea complexelor atinse de șanțul de desecare. În general, salvarea informației arheologice la complexele afectate de canale sau șanțuri pentru conducte se realizează documentând profilul săpăturii și deschiderea de casete pe complexele afectate. Noi am ales o tehnică de săpătură mai puțin obișnuită, deschiderea de suprafețe paralele cu canalul de desecare (**Pl. 3**: S1, 2 urmând cu S 3, și la final S 6), largi de 4 m și cu lungime condiționată de identificarea complexelor (în total 90 m). Astfel am reușit să descărcăm de sarcină arheologică un „coridor” cu o lățime de 10 m (împreună cu șanțul de desecare) care asigură din punct de vedere arheologic posibilitatea de lărgire a șanțului existent sau chiar transformarea lui în canal de mari dimensiuni. Aceste suprafețe ne-au permis să studiem gradul de afectare a mormintelor. În partea sudică a șanțului de desecare nivelarea terenului și arăturile ulterioare au afectat mai puțin mormintele, acestea conturându-se la adâncimea de 0,40 m (**Pl. 4:1**), pe când cele din partea nordică la cca. 0,25 m (**Pl. 4:2**). Acestea din urmă sunt în mod evident afectate de arături.

Având în vedere gradul de afectare a mormintelor aflate la nord de canalul de desecare faza următoare a cercetării a fost deschiderea unor suprafețe pentru cercetarea tuturor mormintelor din această

¹ Pentru Banatul de Câmpie în microzona Teremia Mică vezi Kalciov 1999 și mai recent Micle, Rogozea 2017, 488–492; Craiovan, Rogozea 2016, 106–107.

² Un bun foarte bun studiu de caz s-a făcut la periegezele pentru construcția autostrăzii M43 din Ungaria. Szalontai 2017, 44.

³ Medeț, Bugilan 1987, 172.

⁴ Luca 2006, 249.

parte a necropolei (Pl. 3: S 4, 7, 8). Mormintele cele mai afectate de arături au fost cele de la mijlocul tumulului/promontoriului, aici fiind eliminat mai mult pământ din stratul arabil, care a fost împins spre margini, unde astfel mormintele au fost mai protejate. În total am reușit să cercetăm 49 de morminte de inhumatie, mai mult sau mai puțin afectate de arături. Paralel cu săpătura, pentru descărcarea terenului de sarcină arheologică am încercat să surprindem întinderea cimitirului. La mijlocul promontoriului/tumulului am trasat o secțiune cu o lățime de 1,60 m, lungime de 55 m, la sud de șanțul de desecare, perpendicular pe aceasta în vederea delimitării limitei sudice a cimitirului (Pl. 3: S 5). Ultima groapă de mormânt s-a conturat la 40 m sud de șanțul de desecare (Pl. 5). Aceste morminte deocamdată, până la utilizarea scarificatorului nu sunt afectate de arături, astfel vor fi cercetate la o dată ulterioară.

2.2. Descoperiri

Descoperirile au depășit așteptările noastre inițiale, fiind identificate complexe arheologice din trei perioade istorice.

Cele patru gropi care se datează în epoca bronzului sunt ovale sau circulare, două mai mici au diametrul în jur de 1,20 m, două mai mari în jur de 1,60 m, au fundul plat și se adâncesc până la 0,42 m față de nivelul de conturare. Probabil că sunt părțile inferioare ale unor gropi de provizii. Sunt poziționate pe o linie arcuită, la cca. 10–15 m distanță între ele. Dispunerea complexelor ne indică o structură de așezare cu gospodării răsfricate, probabil cu construcții de suprafață între gropile de provizii, care nu se mai pot surprinde în săpătură (Pl. 6). Cu excepția complexului 44, care a conținut multe oase de animale, celelalte gropi au furnizat un material ceramic bogat. Pe baza tipologiei și ornamenticii ceramicii am putut să stabilem că așezarea a fost locuită cândva pe parcursul mileniului II î. Hr. de către purtătorii culturii Mureș (Periam-Pecica).

În stadiul actual al cercetării, datarea complexelor din a doua secvență cronologică a cercetării noastre încă nu este sigură. Într-un caz, un mormânt din sec. al XI-lea a suprapus o locuință din această secvență cronologică, deci aceste complexe sunt anterioare acestei perioade (Pl. 7). Complexele au conținut foarte puține descoperiri, exclusiv ceramică, din care 90% este grosieră, modelată cu mâna. În cazul complexului 55 chiar întregul lot ceramic descoperit se încadrează în această categorie tehnologică. Pe baza acestui material (deși lipsesc locuințele tipice cu instalații de foc) am putea să atribuim așezarea slavilor din sec. VI-VII d. Hr., însă câteva fragmente ceramice cenușii, fine, modelate la roată ne indică o nuanțare a acestei imagini. În cazul în care acestea nu sunt în poziții secundare din perioada romană (nu au fost descoperite complexe din aceasta perioadă), am putea să avem identificat un facies cultural mai puțin cunoscut. Dispunerea în plan a celor șapte complexe descoperite ne indică o structură de așezare bazată pe gospodării grupate (Pl. 8), în cazul nostru lângă două locuințe rectangulare adâncite în pământ, de 3,10 × 3,00 m, cu câțiva metri distanță între ele.

Cele mai importante descoperiri sunt cele 49 de morminte de inhumatie, care pe baza inventarului se pot data în sec. al XI-lea d. Hr. Sunt orientate V-E sau cu înclinație spre SVV-NEE, cu schelet întins pe spate, diferențe se pot observa în poziția antebrațelor care sunt întinse lângă bazin, încrucișate pe bazin sau numai un antebraț este pus pe bazin. Alte diferențe se pot observa în forma gropilor de mormânt (Pl. 9). Pot fi rectangulare, cu capetele scurte rotunjite, unele se îngustează de la bazin în jos și unele sunt foarte înguste, urmărind forma scheletului. Probabil că primul tip a fost săpat pentru defuncții depuși în sicriu, iar cel din urmă tip pentru defuncții depuși în giulgiu. Într-un singur caz am putut observa urma sicriului. Piese de inventar sunt inele de tâmplă cu capete de „S” de lângă craniu, inele simple sau torsadate pe degete și brățări pe antebrațe. Cu câteva excepții de argint de slabă calitate, acestea sunt din bronz. Au fost descoperite monede sau jumătăți de monede în zona craniilor sau în zona bazinului, determinarea acestora urmând a se face de către un specialist numismat.

2.3. Documentare. Observații

Deoarece arheologia este distructivă s-a încercat documentarea descoperirilor prin apelul la metode meticuloase care au înregistrat fiecare aspect al descoperirilor. Au fost folosite două metode moderne: ortofotoplan din dronă și fotogrametrie. Ortofotoplanurile din dronă cu timpul vor înlocui planurile generale realizate pe suport de hârtie sau cu metode topografice. Noi asta am folosit pentru un control al planului general, dar și pentru spectaculozitatea imaginilor.

Prin utilizarea fotogrametriei s-a făcut apel la un set complex de fotografii și măsurători topografice pentru determinarea coordonatelor X, Y, Z ale punctelor de control. Fiecare mormânt în parte a fost fotografiat și măsurat. La scheletele cele mai bine păstrate au fost luate mai multe poziții, imaginile rezultate au fost prelucrate pentru ca în final să rezulte modele 3D detaliate. În medie, pentru fiecare mormânt au fost luate 15 fotografii, urmând a fi apoi procesate într-un program specializat. În prezent, pentru realizarea procesului sunt disponibile mai multe soluții software, însă pentru reconstrucția tridimensională noi am făcut apel la programul PhotoScan⁵, iar fotografiile au fost preluate cu camera digitală Canon EOS 70D de 24.2 MPx. Aplicația software a aliniat imaginile după poziția camerei, s-a creat norul de puncte, generarea rețelei poligonale 3D (mesh) și textura asociată cu rețeaua poligonală, în final rezultând modelul tridimensional. Informațiile extrase din imagini au fost apoi plasate într-un sistem de coordonate spațiale. Pentru fiecare mormânt cunoscându-se astfel dispunerea spațială realizată cu ajutorul punctelor luate în teren și captate de receptoarele GPS, urmând a fi apoi identificate cu coordonatele de pe ortofotoplanuri (**Pl. 10**).

În urma studierii profilelor am putut observa că la nord de șanțul de desecare în urma nivelărilor sub stratul arător de 0,25 m urmează sterilul în care se conturează mormintele și complexele din așezările din epocile bronzului și migrațiilor. Având în vedere că mormintele din sec. al XI-lea d. Hr. au fost săpate în tumul/promontoriu (acum nivelat) unele dintre ele apar în sau imediat sub stratul de arătură, astfel ele au fost distruse sau afectate. În această zonă a fost imperios necesară cercetarea tuturor mormintelor. La sud de șanțul de desecare, perpendicular pe aceasta, am trasat secțiunea S6 în vederea stabilirii situației stratigrafice și al extinderii necropolei. Am putut observa că sub stratul de arător de 0,25 – 0,20 m a mai rămas un strat de 0,15–0,20 m din tumul/promontoriu, sub care începe sterilul. Mormintele se conturează în acest strat sau în steril, fiind deocamdată mai puțin afectate decât cele din partea nordică a canalului, însă fără îndoială în urma utilizării scarificatorului cu timpul vor fi distruse.

Propunerile noastre au constat în descărcarea de sarcină arheologică a zonei șanțului și a părții de nord a cimitirului și stoparea cultivării terenului cu scarificator în partea de sud a cimitirului până la cercetarea integrală a tuturor mormintelor (**Pl. 11**).

3. Propuneri

După prezentarea studiului de caz de la Teremia Mică, să vedem care ar fi soluțiile pentru salvarea vestigiilor și a informației arheologice în cazul îmbunătățirilor funciare. În cazul canalelor soluția e relativ simplă: supravegherea săpăturilor și în cazul apariției complexelor, cercetări preventive pe traseul șanțurilor. Însă nu e o decizie simplă lărgimea necesară a suprafeței descărcate de sarcină arheologică. Fără îndoială, aceasta trebuie să fie mai largă decât șanțul săpat pentru canal, asigurând astfel zona descărcată pentru decolmatările sau lărgirile ulterioare.

O altă dilemă este cercetarea complexelor care depășesc în lărgime suprafața prevăzută pentru descărcare. Din punct de vedere strict tehnic, prin cercetarea coridorului suficient de largă, nu vor mai fi afectate de săpături părțile complexelor care depășesc acest coridor în lărgime. Însă din punct de vedere științific, valoarea informației arheologice a complexelor parțial cercetate rămâne incomparabil mai mică decât dacă acestea ar fi cercetate integral. Din punctul nostru de vedere se impune în aceste cazuri deschiderea unor casete pe complexe și săparea integrală ale acestora.

În cazul nivelărilor de teren situația arheologică este mai complexă. În primul rând este vorba de suprafețe afectate relativ mari, putând ridica niște costuri care pot depăși de mai multe ori chiar valoarea terenului agricol. În al doilea rând, nu toate nivelările afectează în mod obligatoriu contextele arheologice. Pentru aceasta ar fi necesară o cunoaștere cât mai bună a situației arheologice din teren. În Câmpia Banatului locuirea este deosebit de intensă, siturile acoperă aproape toate perioadele istorice. În cazul perieghazelor care au precedat construcția autostrăzii M43 din Ungaria au fost identificate așezări pe toate terasele mai înalte ale apelor, astfel 50% din culoar a fost acoperit de situri arheologice⁶. Fără îndoială, în cazul Banatului de Câmpie românesc o reconstituire minuțioasă a rețelei hidrografice de dinaintea

⁵ Pentru documentare am utilizat software-ul Agisoft PhotoScan, versiunea 1.2.2 profesională. Prin acest procedeu s-a oferit o soluție avansată de modelare care a avut ca funcție principală transpunerea unei informații cuantificabile în format 3D și care se bazează pe imagini pentru obținerea profilului 3D profesional și de calitate.

⁶ Szalontai 2017, 35.

desecărilor ar fi de mare ajutor pentru identificările de situri, care posibil pot fi afectate de amenajări funciare. Având în vedere că nivelările de terenuri nu necesită procedura de autorizare, este posibil ca proprietarii de terenuri să nici nu fie informați de existența unui sit arheologic pe terenul lor (nu e cazul la situl cercetat de noi unde apariția osemintelor umane nu putea să fie trecută neobservată).

În cazul terenurilor aflate departe de centrele urbane unde activează arheologi sau greu accesibile, aceste distrugeri rămân neobservate. Practic, în lipsa procedurii de autorizare în majoritatea cazurilor este imposibilă o urmărire arheologică a acestor amenajări funciare. În cadrul legislativ actual, singura cale de urmat rămâne o bună comunicare cu marii proprietari funciari care investesc în amenajări funciare. În primul rând ei trebuie informați privind situația siturilor de pe terenurile agricole (în cazul în care acestea sunt cunoscute). Comunicarea trebuie să existe din ambele părți, astfel și investitorii la rândul lor ar trebui să informeze direcțiile de cultură despre planurile lor de amenajări funciare. Aceste terenuri pot fi verificate prin periegeze sau chiar mici sondaje stratigrafice prin care ar putea fi stabilite adâncimile de nivelare care nu afectează complexe arheologice.

Concluzii

Studiul de caz prezentat de noi de la Teremia Mică semnalează o situație fericită în comparație cu alte zone de câmpie ale țării, unde cele mai multe amenajări funciare trec neobservate pe lângă corpul profesional al arheologilor. Considerăm că aceste lucrări sunt în momentul actual printre cele mai mari provocări pentru arheologia românească, atât pentru cei din instituțiile de control cât și pentru cei din cercetare. Comasarea terenurilor agricole și creșterea valorii lor, infuzia de fonduri europene contribuie la eficientizarea agriculturii și implicit la amenajările funciare din ce în ce mai multe. Cursa între amenajări funciare și salvarea vestigiilor arheologice este în mod clar dezechilibrată, în favoarea investitorilor. Fără o schimbare legislativă privind necesitatea de avizare a acestor lucrări din partea direcțiilor județene de cultură, considerăm că aceasta cursă poate fi definitiv pierdută de arheologia românească.

Listă ilustrații

- Pl. 1. Amplasarea zonei cercetate pe o imagine Google Earth.
- Pl. 2. Imagine Google Earth din 13.07.2017 cu zona sitului și urma pârâului uscat și albia acestuia.
- Pl. 3. Secțiunile și suprafețele trasate pe ortofotoplan realizat cu dronă.
- Pl. 4. Fotografii cu gradul de afectare a stratului superior conturării gropilor de morminte. 1: zona nordică (M 29); 2: zona sudică (M35).
- Pl. 5. Planul general al necropolei din sec. XI. d. Hr.
- Pl. 6. Planul general al săpăturii cu evidențierea complexelor din epoca bronzului.
- Pl. 7. Întretărirea mormântului 19 din sec. XI. d. Hr. cu locuința 20 din epoca migrațiilor.
- Pl. 8. Planul general al săpăturii cu evidențierea complexelor din epoca migrațiilor.
- Pl. 9. Morminte mai bine păstrate din cimitirul din sec. XI. d. Hr. și poziția unor piese de port. 1–3: mormintele 32, 37, 57, 4: inel din M 8, 5: brățară din M 56, 6: cercei din M 6.
- Pl. 10. Captură după fotogrametria M 37.
- Pl. 11. Imagini cu propunerile pe baza cercetării și modul de afectare a cimitirului prin discuit și prin scarificator.

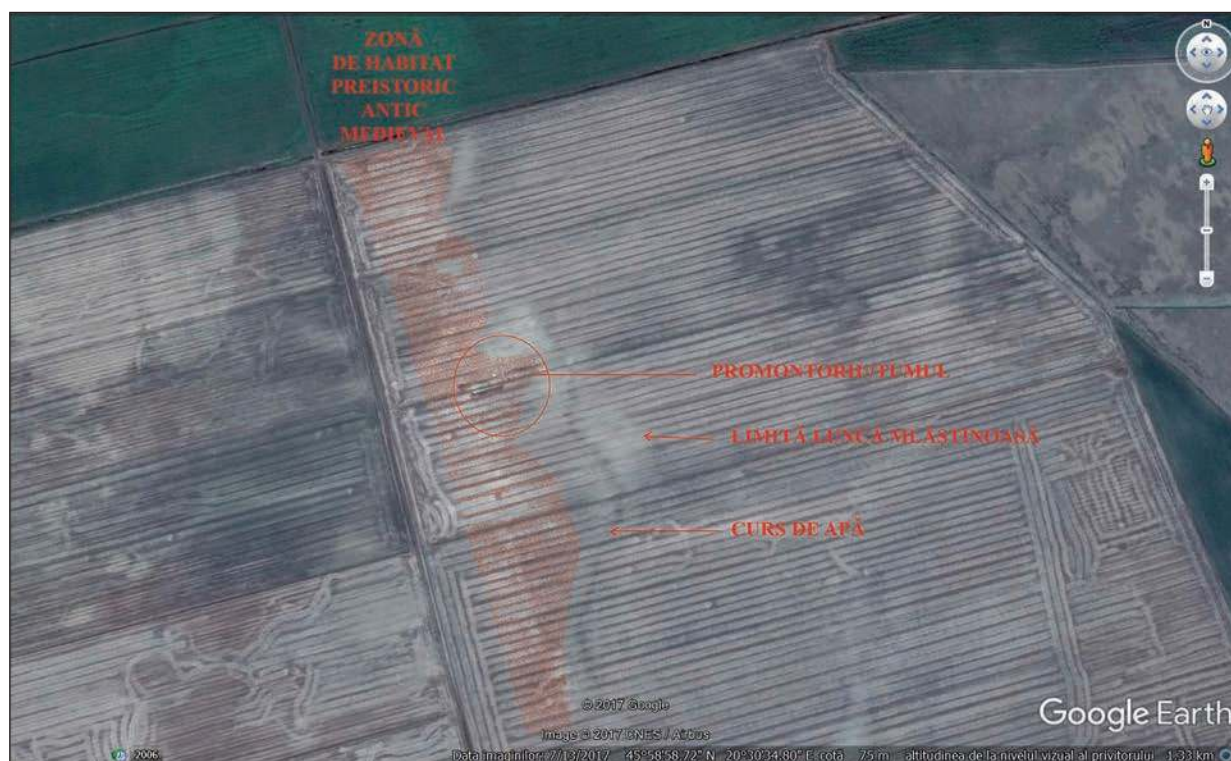
Bibliografie

Craiovan, Rogozea 2016	Craiovan Bogdan, Rogozea Octavian-Cristian, <i>Contribuții la repertoriul așezărilor atribuite Evului Mediu din vestul României</i> . În: <i>Patrimonium Banaticum</i> , VI, 2016, 101–138.
Kalciov 1999	Kalciov Constantin, <i>Repertoriul arheologic al comunei Dudeștii Vechi-fosta Beșenova Veche-(jud. Timiș)</i> . În: <i>Studii de Istorie a Banatului</i> (SIB), XIX-XX (1995–1998), 1999, 153–161.
Luca 2006	Luca Sabin Adrian, <i>Descoperiri arheologice din Banatul românesc – Repertoriu. Archaeological discoveries from romanian Banat-Repertoire</i> , Sibiu, 2006.

- Medeleț, Bugilan 1987 Medeleț Florin, Bugilan Ion, *Contribuții la problema și la repertoriul mobilelor de pământ din Banat. Zur Frage der Erdhügel im Banat; Problemstellung und Fundaufnahme*. În: *Banatica*, 9, 1987, 87–198.
- Micle, Rogozea 2017 Micle Dorel, Rogozea Octavian, *Contribuții la repertoriul descoperirilor atribuite secolelor II-IV din vestul României*. În: *Arheovest* 5/1, 2017, 483–519.
- Szalontai 2017 Szalontai Csaba, *Terepbejárások az M 43 autópálya nyomvonalán Szeged és az országhatár között (2000–2005). Field trips along the trace of the M 43 highway between Szeged and the national border (2000–2005)*. In: Gábor Szilvia, Péter Czukor (szerk.), *Úton a kultúrák földjén. Az M43-as autópálya Szeged-országhatár közötti szakasz régészeti feltárásai és a hozzá kapcsolódó vizsgálatok*, Szeged 2017, 15–45.
- Răileanu, Gog, 1983 Răileanu Constantin, Gog Octavian, *Contribuții la problema continuității în vestul Banatului. Studiu preliminar topoarheologic și numismatic la Teremia Mare*. În: *Banatica*, 7, 1983, 491–508.

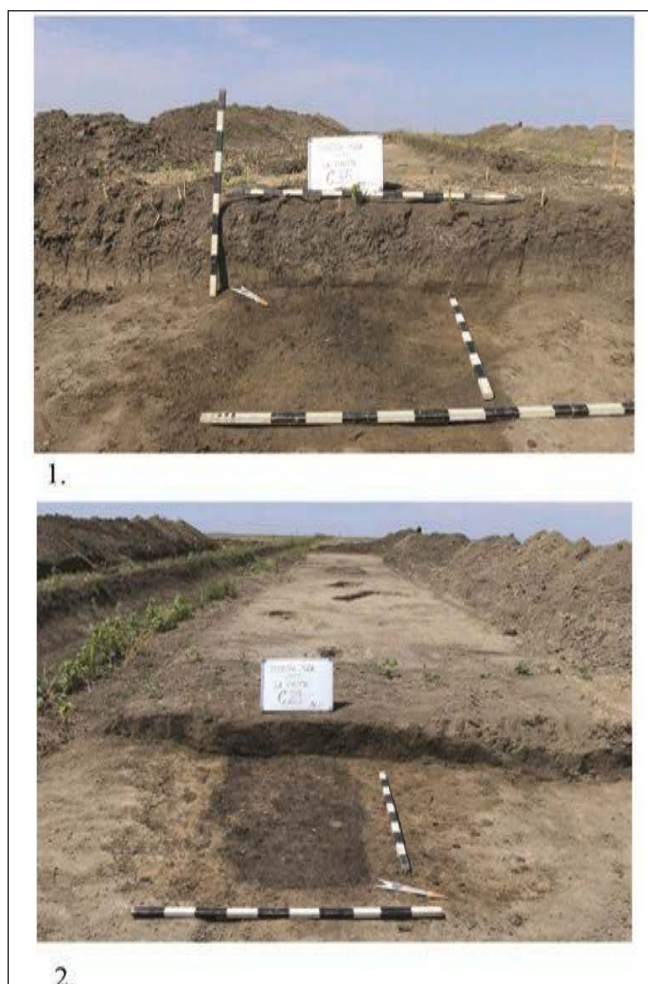
Pl. 1

Pl. 2

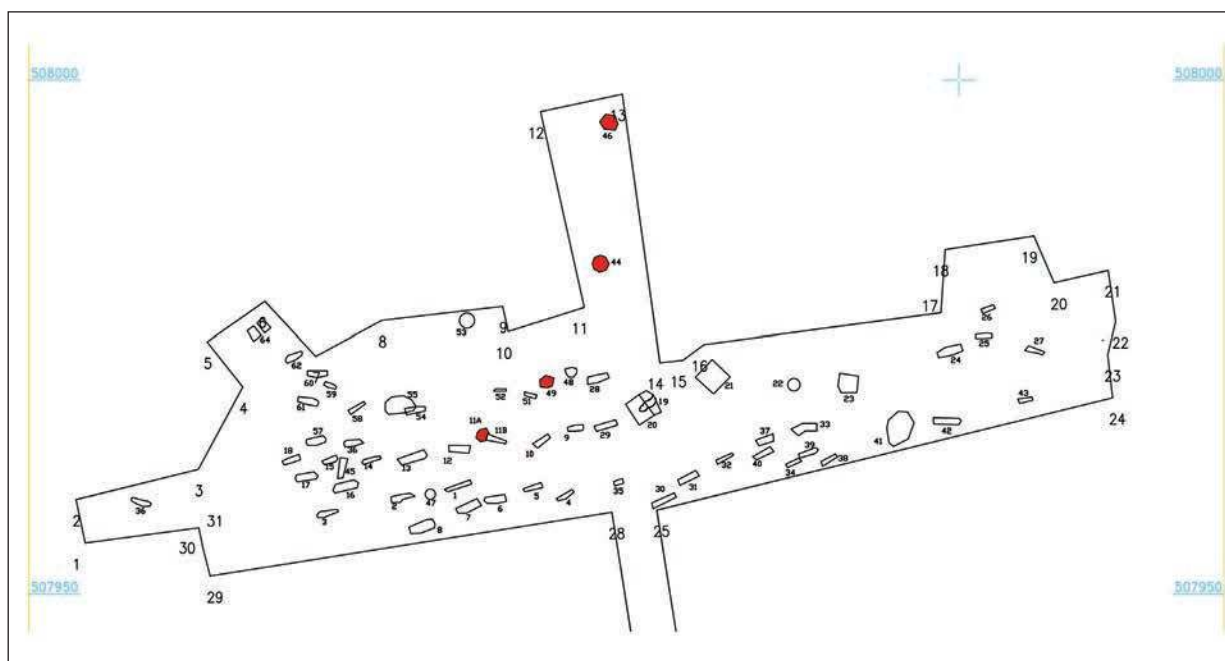
Pl. 3

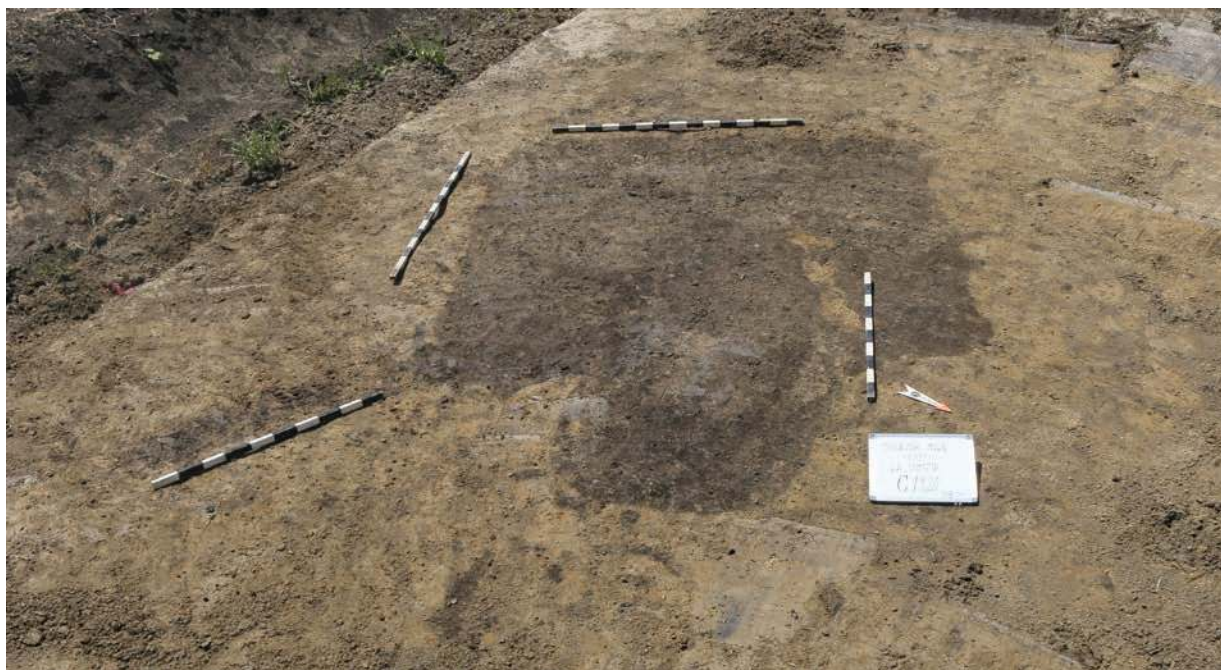
Pl. 4

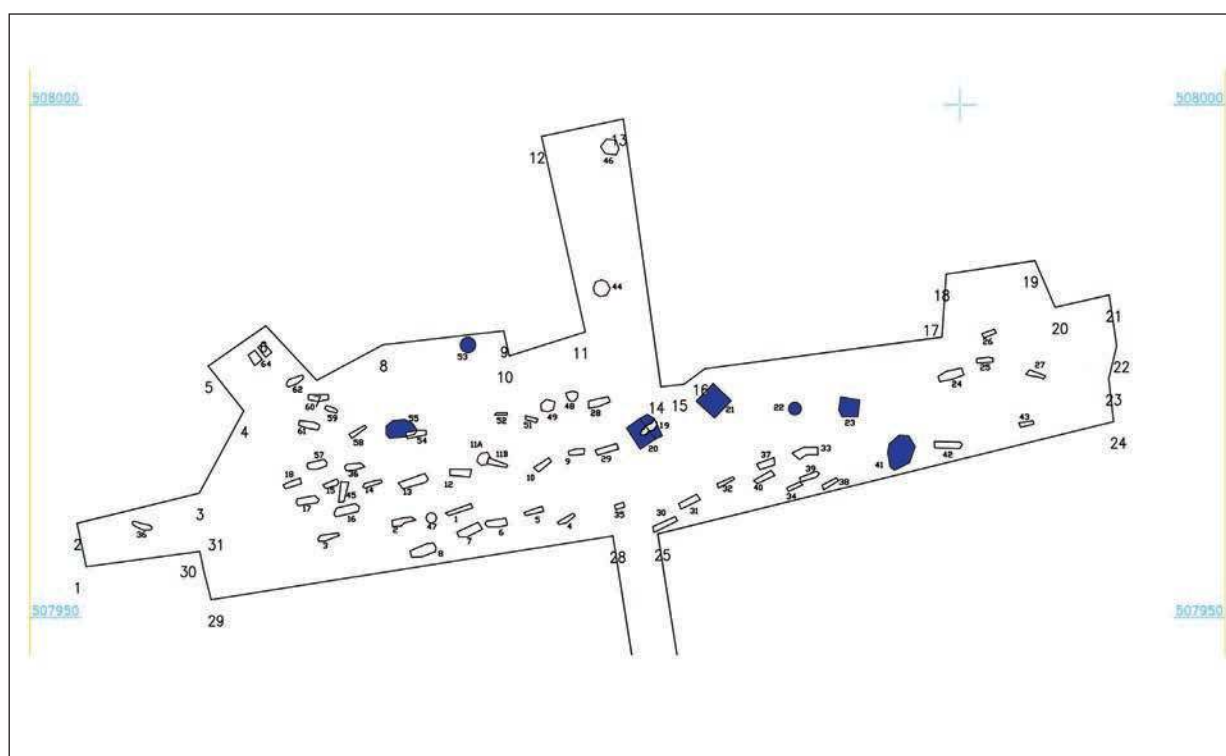
Pl. 5

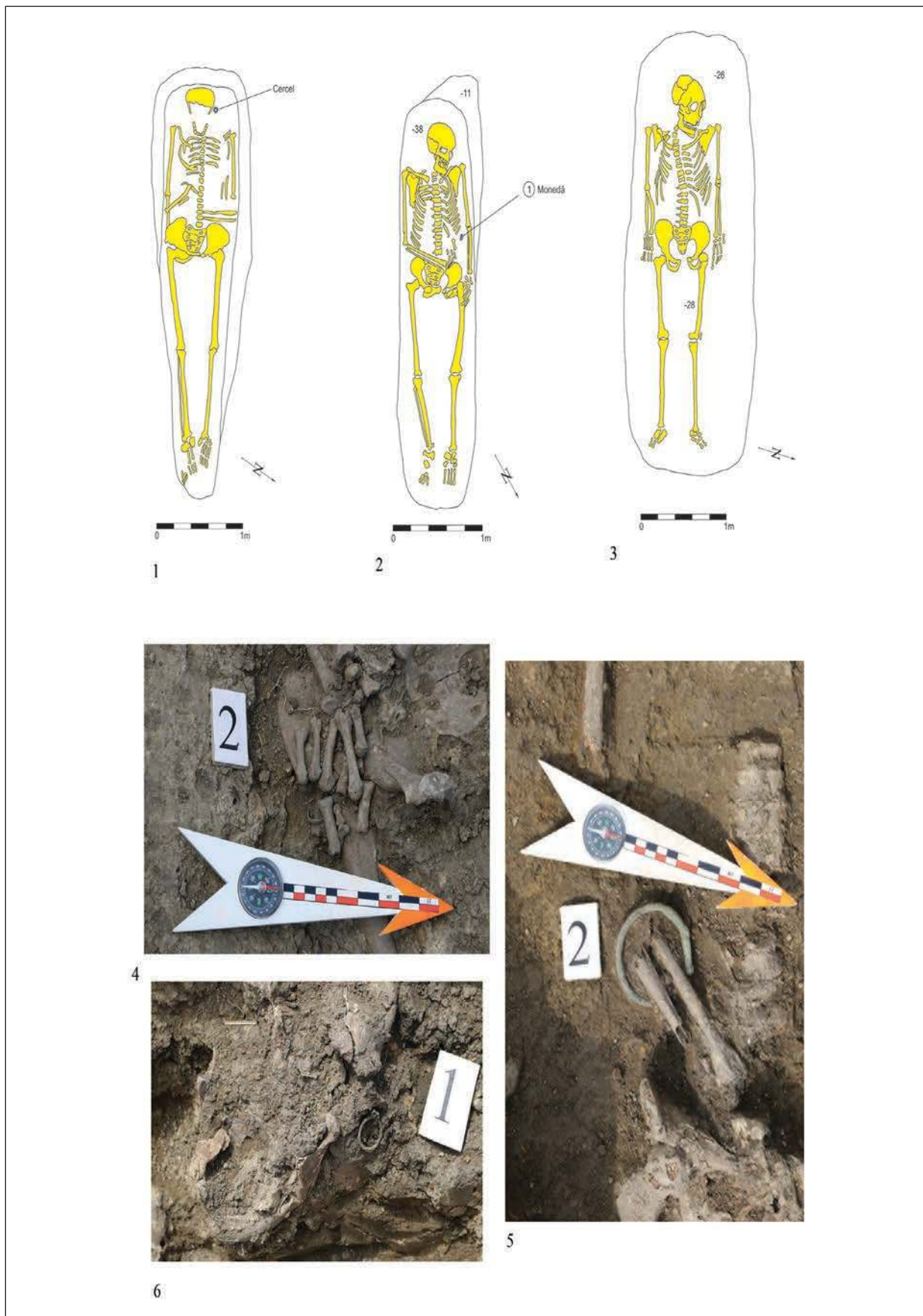
Pl. 6

Pl. 7

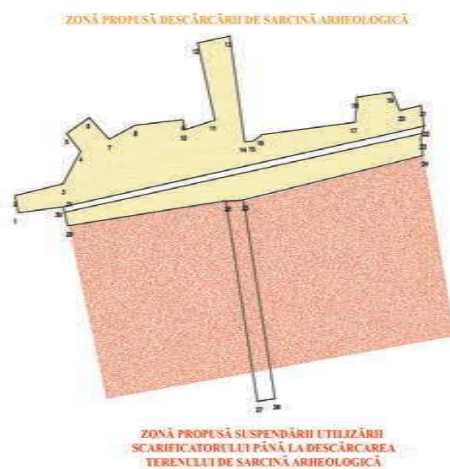
Pl. 8

Pl. 9

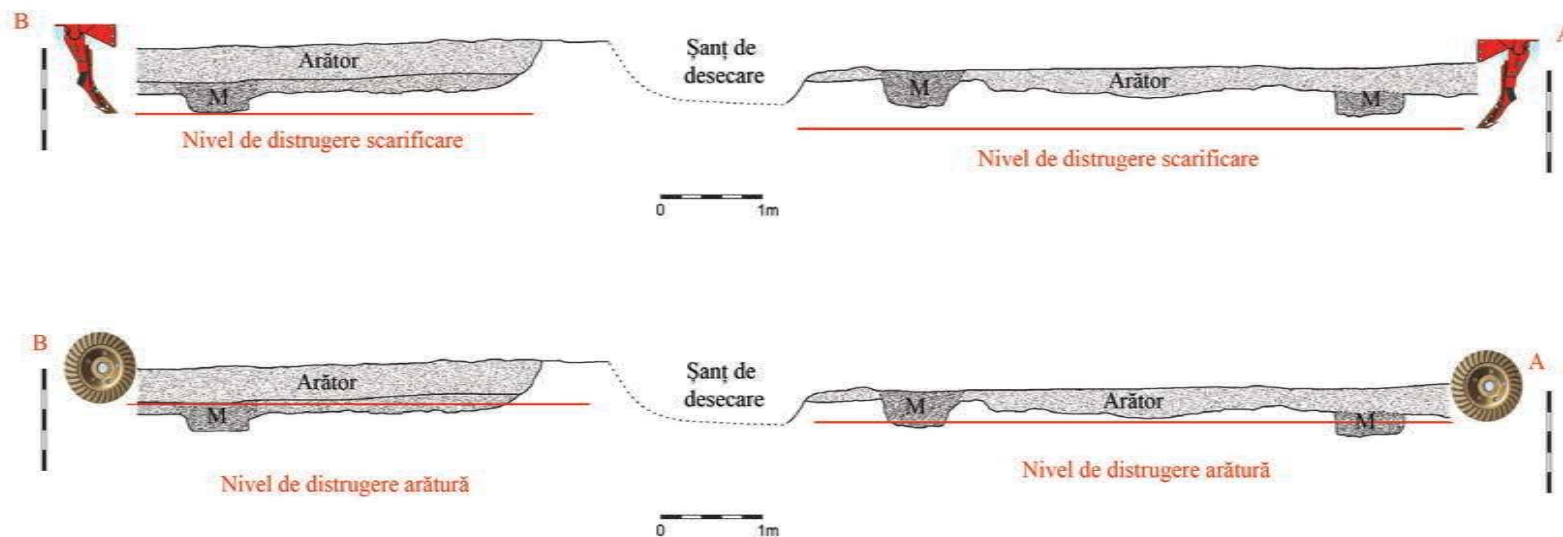
Pl. 10

intervenție cu scarificator

intervenție cu disc

Pl. 10

TOBACCO CLAY PIPES DISCOVERED IN LIBERTĂȚII SQUARE, TIMIȘOARA

*Bogdan-Alin Craiovan**

Pipele din lut descoperite în Piața Libertății, Timișoara

Abstract: Studiul de față își propune să introducă în circuitul științific noi informații privind o parte din patrimoniul arheologic al orașului Timișoara. Subiectul studiului îl reprezintă pipele din lut descoperite în urma săpăturilor arheologice de salvare din 2013–2014, desfășurate în Piața Libertății, Timișoara. Tutunul a fost introdus în această zonă pe filiera otomană, odată cu cucerirea Banatului în anul 1552. Pipele au fost analizate și încadrate tipologic în șapte categorii, în funcție de materia primă, decor sau diferite aspecte ale manufacturii. Din pricina variației morfologice sau estetice a acestor obiecte, fiecare categorie a fost la rândul ei împărțită în subcategorii. În total au fost analizate 51 de pipe, fragmentare sau întregi, acestea reprezentând o categorie importantă a culturii materiale din epoca medievală târzie și cea modernă.

Cuvinte cheie: *pipe din lut, austro-ungar, otomani, ev mediu târziu, epocă modernă, Banat.*

Keywords: *tobacco, clay pipes, Ottoman, late middle-ages, austro-hungarian, modern age, Banat.*

1. Introduction

The rehabilitation of Timișoara's historical center proved to be a breath of fresh air from an archaeological and historical point of view, as new information emerged, regarding the exciting and colourful past of the slumbering modern city. Libertății Square was among the many districts and neighborhoods that were affected by the rehabilitation, thus, in the winter of 2013, a team of archaeologists and students from the West University of Timișoara, under the guidance of assoc. prof. dr. Dorel Micle, was tasked with conducting the archaeological investigations in the above mentioned district. These investigations lasted for a period of six months and culminated with the discovery of a rather unique edifice for the western part of Romania: a Turkish bath.

Historians and researchers speculated on the existence of several Turkish bath houses spread among the Cetate district, even so, an inscription dated back to the Ottoman period, mentions the presence of a Turkish bath beneath the present day building of the Old Town Hall of Timișoara, in the northern part of the square, yet, until 2014 there was no solid evidence to confirm these theories. The bath itself has already been published¹, still, the authors of those papers discussed only the archaeological, architectural and cultural aspects of the monument and the artefacts themselves have been left out until now. Among the many items discovered during the archaeological investigations carried out in Libertății Square, are the tobacco clay pipes.

1.1. Brief considerations regarding the tobacco history in Europe focusing on the Ottoman Empire

The tobacco plant was first introduced in Europe from Central America, in the latter part of the 16th century, via the trade routes established by the Spanish, and then it made its way into England around the same period, gaining notoriety and becoming a well-established habit². At first it was viewed as a universal remedy, a miraculous medicine; afterwards it was considered a poison, and with the establishment of the smoking habit it became a staple and a major source of revenue for many governments and

* Lucian Blaga University of Sibiu, Bulevardul Victoriei nr. 10, e-mail: bogdan.craiovan@yahoo.com.

¹ Micle *et alii* 2015; Micle *et alii* 2017.

² Robinson 1985, 149–150.

private owners of tobacco plantations³. In Europe, the first tobacco plantations were established in 1615 in Holland and in 1658 in Portugal⁴. At the beginning of the 17th century, the Portuguese introduced the tobacco plant in Persia, where it soon became one of the most valuable exports from the area. The pipe used in Western Europe was no more than a simple tube, with one end bent and enlarged to form a bowl; again, the English were the first in Western Europe to understand the commercial importance of pipe making, establishing the first pipe makers' guild in 1619, in London⁵.

Meanwhile, a new type of pipe was introduced in Eastern Europe and Anatolia through the English trade routes from Africa. The consumption of tobacco spread rapidly throughout North Africa and the Eastern Mediterranean, making its way into the heart of the Ottoman Empire. By 1605, tobacco smoking was a well-established habit in Egypt, and it was already practiced in Turkey by 1599⁶. This type of pipe, also known as a chibouk, differed greatly from its western counterpart, mainly because it was actually a three-piece pipe: a clay pipe-head, a hollow stem and a mouthpiece⁷. The pipe-head itself, can be separated into three distinct sections: the bowl, the angled leg and the ring (or a socketed nozzle)⁸ (**Fig. 1**). The stem or shaft that was attached to the pipe-head was usually made out of wood, the most commonly used material was either reed or ebony wood, while others preferred to use a more „aromatic” type of wood, like cherry, jasmine or rosewood. The length of the stem varied according to fashion and the status and occupation of the user, for example, ceremonial pipe stems could measure up to four meters in length, and were carried by special pipe-bearers⁹; of course, in the case of everyday use, shorter stems were preferred. Occasionally these pieces were also decorated, as St. J. Simpson mentions a case where the stem was „covered with muslin and embroidered with gold and silver thread”¹⁰. Regarding the mouthpieces, amber, bone and coral were commonly used material in manufacturing these objects, while enamel, precious stones and gilt were used to decorate the final product¹¹.

As soon as it reached the Ottoman Empire, the habit of tobacco smoking gained quite a large following, especially through the military ranks, and, as it happens to all new things, it was met with a certain degree of reluctance. In the first decades of the 17th century, prohibitive measures were taken against tobacco consumption, on the grounds that it was unhealthy, against religion and a public menace (smoking was considered a fire hazard, especially in crowded districts where houses were build exclusively of wood)¹². Sultan Murad IV was the first Ottoman ruler to issue a ban against the consumption of opium and tobacco, in 1633¹³, those who dared to break the law, were punished severely. The ban was eventually lifted and tobacco smoking rapidly became one of the most widely spread habits in the provinces of the Ottoman Empire. The pipe-makers guild was established in Sofia, in 1604¹⁴ and soon afterwards, pipe-making shops appeared in all the major cities of the empire, some of these cities even became important production centers, like Burgaz in Turkey (modern day *Lüleburgaz*; the changed name is a clear evidence of pipe-making's importance for the economy if this particular city), Varna in Bulgaria, Yiannitsa and Thebes in Greece and Szepesvár in Hungary¹⁵. In Transylvania, the first ban was issued in 1662 by Prince Mihai Apaffy. Once the ban was lifted, the consumption and commercialization of tobacco resumed its natural course, but it was still under the strict eye of the authorities¹⁶.

2. Clay pipes characteristics, production technology and chronology

As we've already mentioned before, the clay pipes analyzed in this paper are all of the Eastern pipe variety, known as chibouks, a multi-component type of pipe, made out of a clay pipe-head, a stem and a mouthpiece.

³ Robinson 1985, 151.

⁴ Kopeczny, Dincă 2012, 167.

⁵ Robinson 1985, 151.

⁶ Robinson 1985, 151.

⁷ Simpson 1990, 6.

⁸ Saidel 2014, 257.

⁹ Simpson 1990, 6.

¹⁰ Simpson 1990, 7.

¹¹ Humphrey 1990, 2.

¹² Robinson 1985, 152.

¹³ Kopeczny, Dincă 2012, 167.

¹⁴ Robinson 1985, 151.

¹⁵ Costea *et alii* 2007, 336.

¹⁶ Kopeczny, Dincă 2012, 168.

The pipe-heads were usually made out of specially washed and filtered fine clay (common clay or kaolin based clay), then pressed in molds made out of stone or metal, although Robison admits that pipe-heads could have also been manufactured using the potter's wheel¹⁷. The smoke channel and the firing chamber were created by inserting two wooden elements in the clay, while it was still in the mold: one of the objects was a simple stick while the other was a cone or a cylinder¹⁸. The pipe-head was decorated, its surface was covered in a layer of engobe and finally, it was fired. Decoration was done using different elements, like the cogwheel, toothed cogwheel, incisions, grooves, monograms and different shapes of stamps. The most common type of firing, at least in our case, is oxidant firing, while reductive firing is considerably less common. Robinson suggest that there were cases in which a pipe was first decorated, covered in engobe, fired and then covered in another layer of engobe and fired for a second time, this time at a low temperature (muffle firing)¹⁹.

The pipes analyzed in this paper, although they are serial products, creating a typology is a difficult undertaking because of the vast decorative motifs that exists. This situation is not a surprise, considering the fact that probably every medium sized city had at least one pipe-making shop, if not more; also, every region had its own style of manufacturing these objects. Another contributing factor is the relatively small number of published papers that focuses on pipes, especially in Romania, although in the last ten years we can see that some progress has been made towards correcting this situation. We decided to use, and adapt in some cases (by adding to our own needs), the typology created by Zsuzsana Kopeczny²⁰.

Pipe description

I. Reddish undecorated pipes (cat. 1–16)

These types of pipes were made exclusively out of gray clay, with inclusion of fine sand; their surface was covered in a layer of shiny red engobe, and then fired in an oxidant atmosphere. Both the bowl and the leg are polygonal in section and the only decorative elements consist of grooves or notches located on the ring. As Kopeczny remarks, considering the fabric and the execution, this is probably the most modest pipe type, used by common people and soldiers and belong to the „mixed” type II, manufactured by following the Ottoman standards²¹. Analogies worth mentioning can be found in most of the fortifications and cities in present day Hungary and western Romania, that were under Ottoman rule at some point (Buda²², Szeged²³, Timișoara²⁴). From a chronological view point, these pipes are common for the period between the middle of the 17th century and the end of the 18th century. Furthermore, we can divide these artefacts in two subcategories, based on the shape and particularities of the ring.

I.1. Pipes with star-shaped-section rings

Belonging to this category are 10 pipes (**cat. 1–7, cat. 10, 11, 14**). In section, the shape of the ring resembles a star, due to transversal impressions made with a stick or with the finger. These impressions can be more or less stressed.

I.2. Pipes with notched rings

In this case, the ring is decorated with parallel and vertical notches. Only two pipes share these characteristics (**cat. 9, 16**).

II. Pipes with accented ring, decorated with the cogwheel and with relief „grape bunches”

Researchers agree that this type of pipe appeared in the last decades of the 17th century and it appears to be the first variant of the „Hungarian” type²⁵. The main features of this pipe type are the cylindrical and usually undecorated leg, wide and convex ring, decorated using the cogwheel and the bowl composed of two distinguishable parts: the lower, semi-spherical part, surmounted by a cylindrical „chimney”, with the cogwheel decoration present at times on the bowl's rim. The left and right side of the bowl are decorated with small and round protuberances, the so called „grape bunches”.

¹⁷ Robinson 1985, 157.

¹⁸ Kopeczny, Dincă 2012, 168.

¹⁹ Robinson 1985, 157.

²⁰ Kopeczny, Dincă 2012, 169–175.

²¹ Kopeczny, Dincă 2012, 169.

²² Kondorosy 2007, 277.

²³ Kondorosy 2008, 359–360.

²⁴ Kopeczny, Dincă 2012, 178–181; Gașpar 2016, 271–272.

²⁵ Kopeczny, Dincă 2012, 170.

II.1. Pipes with decoration consisting of „grape bunches”

From the lot that we've analyzed, only one pipe features the same characteristics that we're mentioned above (**cat. 21**). Analogies can be found in Buda²⁶, Szeged²⁷, Timișoara²⁸ and are common throughout the latter part of the 17th century and the first part of the 18th century.

II.2. Pipe with cogwheel decoration on the ring and leg

As the name suggest, the ring of this pipe is decorated using the toothed cogwheel (**cat. 19**). This category corresponds with Z. Kopeczny's „II.4” type²⁹.

III. Turkish pipes

Regarding this type of pipes, the typical decorations motifs are made by cogwheel and revolving shutter. As for the pipes in our lot, we agree with Z. Kopeczny's statement that the most frequent revolving shutter decoration is toothed, probably created with a disc with arms thicker and more distanced than usual, creating a wide variety of geometrical shapes motifs (rectangular, triangles, fir tree needles)³⁰. The stamped decorations come in various shapes, from leafs, flowers and rosettes, to lozenges and different objects (crossing swords, pair of scissors). Other types of decorations that we've found throughout our lot of analyzed pipes, are nervures (or ribs) and round protuberances grouped together. Out of all the analyzed pipes, only one had a craftsman mark (**cat. 37**), unfortunately the mark is only half visible, thus it is quite difficult to specify the shop in which it was made.

In dating these pipes we have to look at some of the finer details surrounding these objects. The fact that the majority of the items are made out of kaolin, a material that was used extensively during the 16th–17th centuries and slowly replaced with common clay in the beginning of the 18th century, is one of the first signs in dating these objects. The rarity of workshop or craftsman marks is another indication in the dating of such artefacts, as the practice of marking pipes only spread during the 18th century³¹.

III.1. Kaolin pipes with stamped and/or cogwheel decoration (cat. 39, 43, 44, 46, 48, 50)

a. Bowl has a cylindrical shape, decorated with a floral motif stamp on the sides and cogwheel decoration on the rim (**cat. 39**). Because of the fragmentation we cannot give any details regarding the leg and the ring. A similar type of pipe is present in the collection located in the Simontornya Castle³².

b. The ring is decorated with vertical, quite deep incisions and with the toothed cogwheel, the latter decoration is also found on the bowl, on its upper section. Also on the bowl, the pipe is garnished with a single fir-tree-shaped stamp (**cat. 44**). Analogies can be found in Timișoara³³, Jeni Palánk³⁴ and Buda³⁵.

c. An interesting aspect concerning this pipe is its rather short leg. The ring is undecorated while the bowl is decorated with two floral motif stamps, one on the side and one located on the lower part of the bowl (**cat. 43**). Satisfying analogies have not been found.

d. The bowl of this pipe has a peculiar shape, consisting of five lobes. Each of the lobes has a rosette stamp on it, and between each lobe there's a vertical incision done with the cogwheel. The chimney is also decorated with the toothed cogwheel (**cat. 48**). No satisfying analogies have been found.

e. The design of this pipe consist of a round bowl; its upper part is decorated with the toothed cogwheel and stamps resembling either a pair of scissors or two crossing swords. The lower part has single rosette shape stamp, placed right in the center, and two incised lines made with the same toothed cogwheel (**cat. 50**). No satisfying analogies have been found.

f. The kaolin paste used to manufacture this pipe is of an inferior stock, the pipe itself has a rather crude finish to it (**cat. 46**). The section where the leg meets the ring is decorated with two incised, parallel lines, as well as floral motif stamps. The lower part of the bowl is also decorated with irregular shaped incisions. We have not been able to find any satisfying analogies.

²⁶ Kondorosy 2007, Pl 6.

²⁷ Kondorosy 2008, Pl. VI.

²⁸ Kopeczny, Dincă 2012, 182, cat. 37; 183, cat. 40–42.

²⁹ Kopeczny, Dincă 2012, 171.

³⁰ Kopeczny, Dincă 2012, 171.

³¹ Kopeczny, Dincă 2012, 172.

³² Gaál 2004, 279, cat. No. 54.

³³ Kopeczny, Dincă 2012, 180, cat. 52.

³⁴ Gaál 2004, 285, cat. No. 79, 81.

³⁵ Kondorosy 2007, Pl. 2/B3.

III.2. Kaolin pipes decorated with Arab writing

Two pipes are decorated with Arab writing. The first (**cat. 47**) has a faceted leg, decorated with Arab writing, the latter being poorly preserved, thus it is rather hard to distinguish the symbols. The ring has a turban shape and is decorated with oblique incisions, made with the toothed cogwheel. The inscription is placed on the leg, right next to the ring. Unfortunately, because of its poor preservation state, we cannot formulate any theories regarding its meaning.

The second pipe (**cat. 51**) differs from the first, mainly because the colour is closer to a dark grey, rather than being white like the first. The ring is undecorated and the leg is faceted. In this case, the inscription is better preserved but at the moment we are not certain of its meaning, therefore until further research we will not dwell on the subject. A similar artefact was discovered at Jeni Palánk³⁶. Other pipes with Arabic inscriptions were found in Timișoara³⁷ and at Babadag³⁸.

III.3. Pipes made of gray clay, with cogwheel decoration, incisions and grooves.

The pipes included in this category are made out of gray clay and decorated with incisions, grooves and cogwheel decorations. The firing is either oxidant or reductive, the colour of these pipes varies from shades of brick-red to reddish and dark brown to black.

a. The first pipe in this category has a short, cylindrical and undecorated leg (**cat. 32**). The ring is decorated with crescent shaped incisions. The pipe is covered in a layer of good quality engobe and has a red-burgundy colour. No satisfying analogies have been found.

b. The following pipe differs from the rest in this category because it was fired in a reductive atmosphere, thus it has a black colour (**cat. 33**). The bowl has a cylindrical shape and is decorated with three parallel incised lines, positioned close to the rim.

c. The next pipe was fired in an oxidant atmosphere and has a brick-red colour (**cat. 34**). The lower part of the bowl is disk shaped and is decorated with two incised lines, made with the cogwheel. The upper part has a chimney shape and is decorated with grooves and small incisions that resemble a three point star. Similar items (although the decoration is different) were found in Babadag³⁹ and Timișoara⁴⁰

d. This item was also fired in an oxidant atmosphere, obtaining a reddish colour (**cat. 35**). It has a short cylindrical leg, ring decorated with notches and incisions and the bowl has a tulip shape. The sides of the bowl are decorated with six diamond shape stamps. Two of these stamps are positioned one beneath the other, and are flanked on both sides by two overlapping stamps. No suitable analogies were found for this artefact.

e. The next item (**cat. 36**) has a spherical bowl, decorated on the lower part with the toothed cogwheel and with grooves on the upper part. Only a small section of the chimney is preserved, enough to see that this part of the chimney was decorated with small notches. Similar objects have been discovered in Timișoara⁴¹ and Athens⁴².

III.4. Pipes made of gray clay, with disk, and decorated with incisions and grooves

Out of all the items analyzed, only one fits in this category (**cat. 37**). The leg is short, cylindrical and undecorated, ring is decorated with notches. The upper part of the disk shaped bowl is decorated with grooves, while the lower part is decorated with the toothed cogwheel. A similar pipe was discovered in Timișoara⁴³.

III.5. Kaolin pipes, decorated with grooves

The objects belonging to this category are made out of high quality kaolin paste and are decorated with more or less stressed grooves. Two items fit in this category (**cat. 40, 41**) and both share the same characteristics. The bowl is decorated with vertical grooves, the leg is short and cylindrical, decorated with one horizontal groove, ring is also decorated with grooves. Pipes resembling the ones we analyzed were discovered at Jeni Palánk⁴⁴.

³⁶ Gaál 2004, 286, cat. No. 83.

³⁷ Kopeczny, Dincă 2012, 185, cat. 57.

³⁸ Costea *et alii* 2007, Pl. VI/7.

³⁹ Costea *et alii* 2007, Pl. VI/7a, 7b.

⁴⁰ Gașpar 2016, 276, fig. 12/ 26.

⁴¹ Kopeczny, Dincă 2012, 186, cat. 60.

⁴² Robinson 1985, Pl. 61/A1, A9, A13.

⁴³ Kopeczny, Dincă 2012, 186, cat. 60.

⁴⁴ Gaál 2004, 284, cat. No. 75.

IV. Glazed pipes

It was uncommon for Turkish pipes to be glazed, as the small number of glazed pipes discovered in Greece and Bulgaria suggests. On the other hand, glazed pipes are quite common in Romania and Hungary, mainly because of the spread of glazing in pottery⁴⁵. Glazing was usually applied to kaolin paste pipes, and the colour varies from shades of brown, yellow to reddish and green. Incisions, grooves, stamps, and relief floral motifs are used to decorate these artefacts. A common trait among these pipes is the bell-shaped, flared rim bowl. The pipes in question are rather small in size, a fact that suggest they can be dated earlier, between the end of the 16th century and the 18th century⁴⁶.

a. The first pipe in this category is made out of kaolin, the glazing is of a brown-reddish colour (**cat. 22**). The leg is decorated with grooves while the bowl has a floral motif stamp on one of the sides (the only well preserved side). Similar objects have been discovered in Timișoara⁴⁷

b. The next object is manufactured out of a kaolin paste and it has a yellowish colour (**cat. 23**). The ring has a turban shape and is decorated with oblique incisions, leg is decorated with a stressed groove. Regarding the bowl, only its lower section is preserved and is decorated with vertical incisions, made with the cogwheel.

c. The glaze on this pipe has a brown-yellow colour, the bowl is spherical and decorated with grooves (**cat. 24**). The leg is decorated with a single groove, while the ring is notched. Similar shaped pipes were discovered in Szeged⁴⁸ and Timișoara⁴⁹

d. The fourth item in this category has a disk shaped bowl, decorated with grooves and a cylindrical chimney garnished with oblique incisions (**cat. 25**). The colour of the glaze is yellowish with dark brown spots. A pipe resembling this one was discovered at Buda⁵⁰.

e. This pipe is also made out of kaolin and the glazing has a dark yellow colour (**cat. 26**). The bowl is spherical and undecorated.

f. The following item has a yellowish-brown colour and is manufactured out of kaolin (**cat. 27**). The lower section of the bowl (disk shaped) is decorated with stressed grooves, while the rim of the chimney is decorated with vertical incisions. The ring is notched. A similar pipe was published by A. Gaál in 2004, though the location of its discovery is unknown⁵¹.

g. The last pipe in this category is made out of kaolin, has a green-olive colour and a spherical bowl decorated with relief spiral motifs. The leg and ring are undecorated (**cat. 28**).

V. Undecorated pipes

As the name suggests, all pipes that belong in this category are undecorated. Still, considering the fact that some of the pipes are partially preserved, we can't ignore the possibility that the missing parts were indeed decorated.

a. The first item in this category is made out grey clay and covered with engobe (**cat. 17**). The firing was oxidant, thus the colour of the pipe is reddish. The bowl has a spherical shape and is surmounted by a chimney, both are undecorated. The leg is medium sized and cylindrically shaped. Similar pipes were discovered in Timișoara⁵² and Buda⁵³.

b. This particular (**cat. 20**) pipe is manufactured out of kaolin. The leg is medium sized and cylindrical, while the bowl is quite large and has spherical shape. M. Stančeva classified these pipes as the „*Varna type II*” and were common throughout the 18th century. It appears they were produced locally and imitated the Dutch pipe design⁵⁴. Analogies can be found at Babdag⁵⁵, Mangalia⁵⁶ and Szeged⁵⁷.

⁴⁵ Kopeczny, Dincă 2012, 173.

⁴⁶ Kopeczny, Dincă 2012, 173.

⁴⁷ Gașpar 2016, 274, fig. 10/ 19.1, 20.1.

⁴⁸ Kondorosy 2007, Pl. 1/Sz1.

⁴⁹ Gașpar 2016, 274, fig. 10/ 17.

⁵⁰ Kondorosy 2007, Pl. 2/B21.

⁵¹ Gaál 2004, 258, cat. No. 58.

⁵² Kopeczny, Dincă 2012, 188/cat. 77.

⁵³ Kondorosy 2007, Pl. 4/B76, B99.

⁵⁴ Costea *et alii* 2007, 338.

⁵⁵ Costea *et alii* 2007, Pl. 3/3, 4.

⁵⁶ Iorguș *et alii* 2013, Fig. 2/21.

⁵⁷ Kondorosy 2008, Pl. V/Sz100, Sz101, Sz102.

c. The next artefact is only partially preserved, the only section available to analyze is the leg (**cat. 29**). The latter is manufactured out of grey clay, the surface covered in engobe and fired in an oxidant atmosphere. It has a cylindrical shape and is faceted. No suitable analogies have been found.

d. Next pipe in this category is manufactured out of kaolin and fired in an oxidant atmosphere, thus the colour of the artefact is reddish (**cat. 30**). Leg is cylindrical in shape, the lower part of the bowl is spherical and we assume it was surmounted by a chimney. Pipes like this one were discovered at Timișoara⁵⁸, Buda⁵⁹ and Jeni Palánk⁶⁰.

e. The last pipe in this category is made out of kaolin paste and has a light-orange colour (**cat. 31**). The leg is short and cylindrical while the ring has an elongated shape. No satisfying analogies have been found.

VI. Pipes with relief decoration and sole

Only one item fits in this category (**cat. 42**). The sides of the bowl are decorated with relief floral motifs, while the front of the bowl is garnished with a rectangular shape sole, decorated with horizontal lines, placed on three rows and made with the cogwheel. It was made out of kaolin. This type of pipe can be dated to the 17th century and it appears to be a local variant of the Turkish pipe⁶¹. Similar pipes were discovered at Buda⁶² and Timișoara⁶³.

VII. Austro-Hungarian pipes

The items that fit in this category are commonly found throughout the 19th century within the Austro-Hungarian Empire and its neighboring states. Grey clay and kaolin were usually used to manufacture these artefacts. The firing is oxidant and the colour varies from brick red, reddish and shades of brown, to white and light-grey (for the ones made out of kaolin). The typical decoration of these pipes includes grooves, ribs, nervures, floral motifs and stamps. It's quite common for these objects to have a craftsmen mark on them, at this point in time, the practice of marking pipes was widely spread and used by most of the pipe-making shops.

VII.1. Pipes made out of grey clay and decorated with grooves and stamps

a. The first pipe in this category was fired in an oxidant atmosphere and has a reddish colour (**cat. 38**). The bowl is decorated with profiled flower petals, radially arranged from the bottom of the bowl to the top. A craftsmen mark is partially visible on the leg, the visible words are „**ALIK**” on the top row and „**NITZ**” on the bottom row. The characters „**NITZ**” are certainly the last four letters of the word **Schemnitz**. The latter was a city within the Austro-Hungarian Empire, (present day Banská Štiavnica in Slovakia) known at the time for its workshops that manufactured a great variety of tobacco clay pipes⁶⁴. Similar pipes were found at Buda⁶⁵ and Dubrovnik⁶⁶.

b. The second item in this category is also made out of gray clay and has a reddish colour (**cat. 52**). The ring is decorated with incisions forming a checkered pattern, while the leg is decorated with a round stamp and a craftsman mark. The mark is barely visible, still, the word „**SCHEMNITZ**” can be distinguished. The stamp is poorly preserved, thus we can only assume that it represents a coat of arms, as we can distinguish the upper part of a two headed eagle and a crown, placed above the two heads. Based on the makers mark and the stamp, this pipe was certainly manufactured in one of the workshop from Schemnitz. Artefacts resembling this one were found at Dubrovnik⁶⁷.

VII.2. Pipes made out of kaolin and decorated with grooves, nervures and/or ribs

Out of all the analyzed items, only two belong in this category (**cat. 45, 49**). The leg of the first pipe is cylindrically shaped, faceted and decorated with floral motif nervures (**cat. 45**). The ring is garnished with the same floral motif nervures, while the bowl is decorated with vertical grooves. Regarding the second item (**cat. 49**), only half of the bowl and a small part of the leg are preserved. The bowl is rectangular in

⁵⁸ Kopeczny, Dincă 2012, 187, cat. 73; Gaşpar 2016, 275, fig. 11/25.

⁵⁹ Kondorosy 2007, Pl. 4/B95, B96, B97, B98, B99.

⁶⁰ Gaál 2004, 266, cat. No. 13, 14.

⁶¹ Kopeczny, Dincă 2012, 175.

⁶² Kondorosy 2007, Pl. VII/ B196, B197.

⁶³ Kopeczny, Dincă 2012, 188, cat. 79.

⁶⁴ Milošević, Topić 2011, 327.

⁶⁵ Kondorosy 2007, Pl. VIII/B202, B203.

⁶⁶ Milošević, Topić 2011, 306, Sl. 16; 307, Sl. 17, Sl. 18;

⁶⁷ Milošević, Topić 2011, 306.

section, faceted and garnished with dots arranged in a triangle shape. The front of the bowl is decorated with floral motifs and dots arranged in the same triangle formation as described above. Both the dots and the floral motifs are rendered in profile. These types of pipes are commonly known as the „coffeehouse pipes” and were mainly used in coffee houses, during the 19th century⁶⁸. Some of these items were even marked with the name of the coffee house that they belonged to⁶⁹. Similar artefacts were discovered in Bohemia⁷⁰ and at Dubrovnik⁷¹.

3. Conclusions

The majority of the analyzed items were discovered in the upper layers or inside the chambers of the Turkish Bath, filled with rubble, brick and stone scraps that resulted from the decommission and slow degradation of the edifice, during the 18th–19th centuries. Some of these layers were furthermore disturbed by the urban development that the city endured throughout the course of the last 150 years. Thus, the pipes discovered in this context cannot be dated very well through stratigraphic methods, and in turn, they cannot offer relevant information regarding the above mentioned layers. Fortunately, other artefacts were discovered in clear archaeological contexts, like storage pits and dwellings (**cat. 11, 30, 33**) or culture layers (**cat. 13, 16, 17, 24**) and were instrumental in the dating process.

Regarding the chronology, the earliest pipes are the Turkish ones, as they were probably introduced in this region at the end of the 16th century and were in use all the way to the end of the 17th century. Kaolin clay was popular at that time, so the vast majority of Turkish pipes were manufactured out of kaolin, though the use of grey clay was usual as well. Probably not long after the Turkish pipes came the glazed ones, produced either locally or imported from Hungary and Serbia. The 18th century saw a significant change in the way clay pipes were produced, now came pipes with significant larger bowls (tobacco was cheaper than it was in the 16th–17th centuries), with prolonged cylindrical bowls or bowls polygonal in section, brick-red or reddish colour. A change also occurred in regards of the raw material, as kaolin was slowly replaced by common grey clay. Finally, in the first decades of the 19th century came the Austro-Hungarian pipe type; larger in size and bearing craftsmen marks, produced in local shops or imported from various shops within the empire, as we saw with the pipes imported from Schemnitz. In terms of quality, one notes two categories of items: modest pipes, probably used by common people and soldiers, and higher quality pipes, imported from renowned production centers and used by the wealthy.

These artefacts represent a crucial part of the late medieval and modern archaeological heritage of Timișoara, as they are an important aspect, though at times neglected, of the Ottoman, Habsburg and Austro-Hungarian material culture. Contextualizing these items can paint a wider picture regarding the everyday life within the city, as well as the cultural and commercial ties that surround this „culture” of tobacco consumption.

List of figures

Plate 1 Fig. 1 – Elements of a chibouk style-pipe; Fig. 2 – Representation of an Ottoman soldier smoking tobacco while using a chibouk; Fig. 3 – Turkish miniature representing the use of a chibouk (17th century)

Bibliography

Costea et alii 2007	Costea Iuliana, Stănică Aurel, Ignat Adina, <i>Pipe de lut descoperite la Babadag</i> . In: <i>PEUCE Seria Nouă V</i> , 2007, p. 335–362.
Gaál 2004	Gaál Atilla, <i>Hódoltságkori cseréppipák a Wosinsky Mór Múzeum gyűjteményében</i> . In: <i>Hermann Ottó Múzeum Évkönyve</i> , 26, 2004, p. 259–299.

⁶⁸ Milošević, Topić 2011, 327.

⁶⁹ Milošević, Topić 2001, 327.

⁷⁰ Vyšohlíd 2009, 24, Fig. 7.

⁷¹ Milošević, Topić 2011, 314, Sl. 43.

- Gaşpar 2016 Gaşpar Adriana, *Obiceiuri cotidiene reflectate arheologic în Timișoara otomană. Observații asupra pipelor de lut*. In: *Materiale și Cercetări Arheologice, Seria Nouă*, nr. XII, 2016, p. 259–284.
- Humphrey 1990 Humphrey John, *The Turkish clay smoking pipes of Mytilene*. In: *Society for Clay Pipe Research*, 26, 1990, p. 2–9.
- Iorguș et alii 2013 Iorguș Corina-Radu, Radu Laurențiu, Radu Mihai, *Pipe ceramice descoperite la Mangalia*. In: *PEUCE, Seria Nouă, XIII*, 2013, p. 239–254.
- Kondorosy 2007 Kondorosy Szabolcs, *Cseréppipák a budai felső vízivárosból*. In: *Budapest Régiségei*, XLI, 2007, p. 249–280.
- Kondorosy 2008 Kondorosy Szabolcs, *A szegedi vár pipái*. In: *Studia Ethnographica*, VI, 2008, p. 331–362.
- Kopeczny, Dincă 2012 Kopeczny Zsuzsana, Dincă Remus, *Tobacco Clay Pipes Discovered in the Historical Center of Timișoara*. In: *Ziridava Studia Archaeologica*, 26/1, 2012, p. 167–190.
- Micle et alii 2015 Micle Dorel, Balaci-Crînguș Mariana, Timoc Călin, *Băile turcești din Pța Libertății, Timișoara. Un monument arheologic inedit în contextul reabilitării centrului istoric al orașului*. In: *Arheovest III: In memoriam Florin Medeleț*, JATEPress Kiadó, Szeged, 2015, p. 555–573.
- Micle et alii 2017 Micle Dorel, Balaci-Crînguș Mariana, Timoc Călin, *The Turkish Baths of Timisoara. A novel archaeological monument in the context of rehabilitating the city's historical centre*. In: *Transylvanian Review, vol. XXVI, Supplement no. 1 (2017): The medieval Banat between the Hungarian Kingdom and Ottoman Empire (14th–18th centuries)*, p. 171–181.
- Milošević, Topić 2011 Milošević Branka, Topić Nikolina, *Keramičke lule s lokaliteta Kula Gornji ugao u Dubrovniku*. In: *Starohrvatska prosvjeta*, Vol.III/38, 2011, p. 297–328.
- Robinson 1985 Robinson Rebecca, *Tobacco pipes of Corinth and of the Athenian Agora*. In: *The Journal of the American School of Classical Studies at Athens*, 54, 1985, No. 2, p. 149–203.
- Saidel 2014 Saidel Benjamin-Adam, *Tobacco Pipes and the Ophir Expedition to Southern Sinai: Archaeological Evidence of Tobacco Smoking among 18th – and 20th century Bedouin Squatters*. In: *Material Culture Matters: Essays on the Archaeology of the Southern Levant in Honor of Seymour Gitin*, Winona Lake, Indiana, 2014, p. 255–264.
- Simpson 1990 Simpson John, *A brief introduction to Ottoman clay pipes*. In: *Society for Clay Pipe Research*, 27, 1990, p. 6–10.
- Vyšohlíd 2009 Vyšohlíd Martin, *Clay Tobacco Pipes in Bohemia*. In: *Journal of the Académie Internationale de la Pipe*, vol. 2, 2009, 17–25.

Catalog

1. Fragmentarily preserved pipe, made of clay, fine fabric with inclusions of fine sand, oxidant firing, with engobe, no decoration, bowl and leg polygonal in section. Charring traces on the bowls rim.

Libertății Square, Turkish Baths, 0,80–1,30 m.

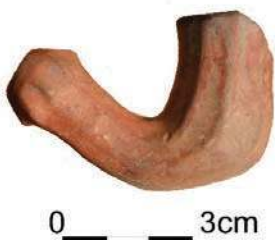

2. Fragmentarily preserved pipe, made of clay, fine fabric with inclusions of fine sand, oxidant firing, with engobe, no decoration, bowl and leg polygonal in section, ring decorated with grooves. Libertății Square Turkish Baths, 0,80–1,30 m.

3. Fragmentarily preserved pipe, made of clay, fine fabric with inclusions of fine sand, oxidant firing, with engobe, no decoration, bowl and leg polygonal in section, ring decorated with grooves. Charring traces on the bowls rim.

Libertății Square, Turkish Baths, 0,80–1,30 m.

7. Fragmentarily preserved pipe, made of clay, fine fabric with inclusions of fine sand, oxidant firing, with engobe, no decoration, bowl and leg polygonal in section, ring decorated with grooves. Charring traces on the bowls edge.

Libertății Square, Turkish Baths, 1–1,40 m.

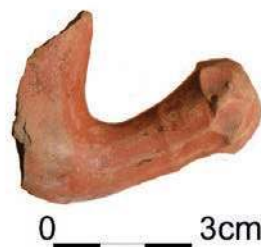
4. Fragmentarily preserved pipe, made of clay, fine fabric with inclusions of fine sand, oxidant firing, with engobe, no decoration, bowl and leg polygonal in section.

Libertății Square, Turkish Baths, 0,80–1,30 m.

5. Fragmentarily preserved pipe, made of clay, fine fabric with inclusions of fine sand, oxidant firing, with engobe, no decoration, bowl and leg polygonal in section, ring decorated with grooves.

Libertății Square Turkish Baths, 0,80–1,30 m.

6. Fragmentarily preserved pipe, made of clay, fine fabric with inclusions of fine sand, oxidant firing, with engobe, no decoration, bowl and leg polygonal in section, ring decorated with grooves.

Libertății Square, Turkish Baths, 0,80–1,30 m.

10. Fragmentarily preserved pipe, made of clay, fine fabric with inclusions of fine sand, oxidant firing, with engobe, no decoration, bowl and leg polygonal in section, ring decorated with grooves.

Libertății Square, Turkish Baths, 1–1,40 m.

8. Fragmentarily preserved pipe, made of clay, fine fabric with inclusions of fine sand, oxidant firing, with engobe, no decoration, bowl and leg polygonal in section. Libertății Square, Turkish Baths, 1–1,40 m.

11. Fragmentarily preserved pipe, made of clay, fine fabric with inclusions of fine sand, oxidant firing, with engobe, no decoration, bowl and leg polygonal in section, undecorated ring. Charring traces on the bowls rim. Libertății Square, Turkish Baths, S1, Feature 1.

9. Fragmentarily preserved pipe, made of clay, fine fabric with inclusions of fine sand, oxidant firing, with engobe, no decoration, bowl and leg polygonal in section, ring decorated with notches. Libertății Square, Turkish Baths, Chamber 9.

12. Fragmentarily preserved pipe, made of clay, fine fabric with inclusions of fine sand, oxidant firing, with engobe, no decoration, bowl and leg polygonal in section. Libertății Square, Turkish Baths, 1–1,40 m.

13. Fragmentarily preserved pipe, made of clay, fine fabric with inclusions of fine sand, oxidant firing, with engobe, no decoration, bowl and leg polygonal in section. Libertății Square, Turkish Baths, S21, –1,65 m.

14. Fragmentarily preserved pipe, made of clay, fine fabric with inclusions of fine sand, oxidant firing, with engobe, no decoration, bowl and leg polygonal in section, ring decorated with grooves. Libertății Square, Turkish Baths, C12, –0,30 m.

15. Fragmentarily preserved pipe, made of clay, fine fabric with inclusions of fine sand, oxidant firing, with engobe, no decoration, bowl and leg polygonal in section. Libertății Square, Turkish Baths, Chamber 5, –0,90 m – 1,10 m.

16. Fragmentarily preserved pipe, made of clay, fine fabric with inclusions of fine sand, oxidant firing, with engobe, no decoration, bowl and leg polygonal in section, ring decorated with notches. Libertății Square, Caseta 9, –0,50 m.

17. Fragmentarily preserved pipe, made of clay, fine fabric with inclusion of fine sand, oxidant firing, with engobe, undecorated ring and leg.
Libertății Square, Turkish Baths, C25, -1, 25 m.

18. Fragmentarily preserved pipe, made of clay, fine fabric with inclusion of fine sand, oxidant firing, with engobe. The upper end of the leg is decorated using the cogwheel, the bowl is similarly decorated.
Libertății Square, Turkish Baths, Chamber 2.

19. Fragmentarily preserved pipe, made of clay, fine fabric with inclusion of fine sand, oxidant firing, with engobe and cogwheel decorated ring.
Libertății Square, Turkish Baths

20. Fragmentarily preserved pipe, made of kaolin paste, fine fabric with inclusion of fine sand, oxidant firing, with engobe, simple undecorated ring.
Libertății Square, Turkish Baths, S22, Chamber 11, -1,20 m.

21. Fragmentarily preserved pipe, made of clay, fine fabric with inclusion of fine sand, oxidant firing, with engobe. The rim, as well as the lower part of the bowl are cogwheel decorated, while the middle area of the bowl is decorated using the „grape bunch” technique. Charring traces on the bowls rim.
Libertății Square, Turkish Baths, Chamber 6, -1,20 m

22. Fragmentarily preserved pipe, made of kaolin paste, fine fabric with inclusion of fine sand, oxidant firing and glazed surface, brown-reddish colour. The side of the bowl is decorated with floral motifs, to be exact, a 6 petal flower. The upper section of the leg is decorated with grooves.
Libertății Square, Turkish Baths, -0,90 m.

23. Fragmentarily preserved pipe, made of kaolin paste, fine fabric with inclusion of fine sand, oxidant firing and glazed surface, light yellow colour. The leg is decorated with stressed grooves while the lower part of the bowl is decorated with vertical incision. Ring decorated with oblique incisions.
Libertății Square, S22, Chamber 11C, -1,50 m.

24. Fragmentarily preserved pipe, made of kaolin paste, fine fabric with inclusion of fine sand, oxidant firing and glazed surface, light yellow-brownish colour. Bowl and leg decorated with grooves ring is simple and undecorated.
Libertății Square, S1, Planum 4, 1-1,4 m.

25. Fragmentarily preserved pipe, made of kaolin paste, fine fabric with inclusion of fine sand, oxidant firing and glazed surface, yellow colour with dark brown spots. The lower part of the bowl is decorated with grooves, while the chimney is decorated with oblique incisions. Libertății Square, Turkish Baths, Chamber 7, -0,98.

26. Fragmentarily preserved pipe, made of kaolin paste, fine fabric with inclusion of fine sand, oxidant firing and glazed surface, yellow-brownish colour. Undecorated ring and bowl. Libertății Square, Turkish Baths, -2,50 m.

27. Fragmentarily preserved pipe, made of kaolin paste, fine fabric with inclusion of fine sand, oxidant firing and glazed surface, yellow colour. The lower section of the bowl is grooved, while the rim of the chimney is decorated with incisions. The ring is notched. Libertății Square, Turkish Baths, S22, Chamber 11.

28. Fragmentarily preserved pipe, made of kaolin paste, fine fabric with inclusion of fine sand, oxidant firing and glazed surface, green colour. The sides of the bowl are decorated with relief spiral motifs.. Libertății Square, Turkish Baths, -0,90 m.

29. Fragmentarily preserved pipe, made of clay, fine fabric with inclusion of fine sand, oxidant firing, with engobe, the leg is octagonal in section. Undecorated. Libertății Square, Turkish Baths, -1,4 m.

30. Fragmentarily preserved pipe, made of clay, fine fabric with inclusion of fine sand, oxidant firing, with engobe, undecorated. Libertății Square, S1, Feature 6, -0,98 m.

31. Fragmentarily preserved pipe, made of clay, fine fabric with inclusion of fine sand, oxidant firing, with engobe, undecorated. The ring has an oval shape, slightly elongated. Libertății Square, Turkish Baths, -0,75m.

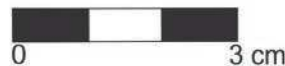
32. Fragmentarily preserved pipe, made of clay, fine fabric with inclusion of fine sand, oxidant firing, with engobe. The ring is decorated with crescent shaped incisions. Leg and bowl undecorated. Libertății Square, Turkish Baths, -1,04 m.

33. Fragmentarily preserved pipe, made of clay, fine fabric with inclusion of fine sand, reduction firing, with engobe. The upper section of the bowl is decorated with three vertical and parallel incisions.
Libertății Square, S1, Planum 3, Feature 19.

34. Fragmentarily preserved pipe, made of clay, fine fabric with inclusion of fine sand, oxidant firing, with engobe. Upper part of the bowl decorated with incisions and the lower part decorated using the toothed cogwheel.
Libertății Square, Turkish Baths, -1,04 m.

35. Fragmentarily preserved pipe, made of clay, fine fabric with inclusion of fine sand, oxidant firing, engobe. Bowl decorated with five diamond-like stamps, while the ring is decorated with notches and incisions.
Libertății Square, Turkish Baths, -1,04 m.

36. Fragmentarily preserved pipe, made of clay, fine fabric with inclusion of fine sand, oxidant firing, with engobe. Upper section of the bowl is decorated with stressed grooves and notches. The toothed cogwheel was used to decorate the lower part of the bowl. Ring and leg are undecorated.
Libertății Square, Turkish Baths, -1,04 m.

37. Fragmentarily preserved pipe, made of clay, fine fabric with inclusion of fine sand, oxidant firing, with engobe. Upper section of the bowl is decorated with stressed grooves, lower section of the same bowl is decorated using the toothed cogwheel. The ring is notched.
Libertății Square, Turkish Baths, -1,40 m.

38. Fragmentarily preserved pipe, made of clay, fine fabric with inclusion of fine sand, oxidant firing, with engobe, bowl decorated with profiled flower petals, radially arranged from the bottom of the bowl to the top. A maker's mark is visible on the leg, unfortunately, because of the poor state of preservation, the mark is partially preserved.
Libertății Square, Turkish Baths, -1,04 m.

39. Fragmentarily preserved pipe, made of kaolin paste, fine fabric with inclusion of fine sand, oxidant firing, engobe. The rim is decorated using the cogwheel and a round stamp is visible on the mid-section of the bowl. Libertății Square, Turkish Baths, 1,10–1,15 m.

40. Fragmentarily preserved pipe, made of kaolin paste, fine fabric with inclusion of fine sand, oxidant firing, engobe. Both the bowl and the ring are decorated with grooves. The section where the leg meets the ring is decorated with one vertical stressed groove. Libertății Square, Turkish Baths, 1,30–1,50 m.

41. Fragmentarily preserved pipe, made of kaolin paste, fine fabric with inclusion of fine sand, oxidant firing, engobe. Grooves are present on both ring and bowl. The section where the leg meets the ring is decorated with one vertical stressed groove. Libertății Square, Turkish Baths, 1,30–1,50 m.

42. Fragmentarily preserved pipe, made of kaolin paste, fine fabric with inclusion of fine sand, oxidant firing, engobe. Both sides of the bowl are decorated with round floral motifs, while the front displays a rectangular sole with cogwheel decoration placed on three rows. Ring and leg are undecorated. Libertății Square, Turkish Baths, 1,30–1,50 m.

43. Fragmentarily preserved pipe, made of kaolin paste, fine fabric with inclusion of fine sand, oxidant firing, engobe. Both the sides and the lower part of the bowl are decorated with floral motif stamps. Undecorated ring and leg. Libertății Square, Turkish Baths, – 1,46 m.

44. Fragmentarily preserved pipe, made of kaolin paste, fine fabric with inclusion of fine sand, oxidant firing, engobe. The bowl is decorated with fir-tree-shaped stamps and cogwheel decoration in the upper section. The ring itself is decorated using the cogwheel and with vertical incisions. Libertății Square, Turkish Baths, 1,10–1,15 m.

45. Fragmentarily preserved pipe, made of kaolin paste, fine fabric with inclusion of fine sand, oxidant firing, engobe. The bowl seems to be garnished with grooves, while the leg is orated with nervures, resembling a floral motif. The ring is also decorated with the same floral nervures. Libertății Square, S1, – 0,55 m.

46. Fragmentarily preserved pipe, made of kaolin paste, fine fabric with inclusion of fine sand, oxidant firing, engobe. The lower part of the bowl appears to be decorated with small and irregular incisions and a single floral motif stamp. The section where the leg meets the ring, is decorated with two parallels incised lines and a series of floral stamps.

Libertății Square, Turkish Baths, –1,15 m.

47. Fragmentarily preserved pipe, made of kaolin paste, fine fabric with inclusion of fine sand, oxidant firing, engobe. The ring is decorated with oblique and vertical incisions, made with the toothed cogwheel. An inscription is partially visible on the leg, right next to the ring. Unfortunately, because of the poor state of preservation, we cannot formulate any theories regarding its meaning.

Libertății Square, Turkish Baths, –1,04 m.

48. Fragmentarily preserved pipe, made of kaolin paste, fine fabric with inclusion of fine sand, oxidant firing, engobe. Upper part of the bowl is decorated with rosette shaped stamps and vertical incisions, the latter were made using the toothed cogwheel. The lower part of the bowl is also decorated with the toothed cogwheel, although these incisions are horizontal.

Libertății Square, Turkish Baths, S1, –1,70m.

49. Fragmentarily preserved pipe, made of kaolin paste, fine fabric with inclusion of fine sand, oxidant firing, engobe. Bowl rectangular in section and garnished with dots arranged in a triangle shape. The front of the bowl is decorated with floral motifs and dots arranged in the same triangle formation as described above. Both the dots and the floral motifs are rendered in profile.

Libertății Square, Turkish Baths, S18, –1,40 m.

50. Fragmentarily preserved pipe, made of kaolin paste, fine fabric with inclusion of fine sand, oxidant firing, engobe. The upper part of the bowl is decorated with the toothed cogwheel and with a series of stamps, the latter seem to resemble a pair of scissors or two crossing swords. Lower part of the bowl is also decorated by use of the toothed cogwheel and rosette shaped stamp. Ring is decorated with the toothed cogwheel.

Libertății Square, Turkish Baths, –1,30 m.

51. Fragmentarily preserved pipe, made of kaolin paste, fine fabric with inclusion of fine sand, oxidant firing, engobe. The leg is faceted and decorated with grooves and an Arabic inscription. The inscription itself is well preserved but at the moment we are not certain of the inscriptions meaning, therefore until further research we will not dwell on the subject.

Libertății Square, Turkish Baths, -1,04 m.

52. Fragmentarily preserved pipe, made of clay, fine fabric with inclusion of fine sand, oxidant firing, with engobe. Ring is decorated with incisions forming a checkered pattern. The leg is decorated with a stamp and a craftsmen mark. The mark is barely visible, still, the word „SCHEMNITZ” can be distinguished. The stamp is poorly preserved.

Libertății Square, Discovered inside the Austrian sewer.

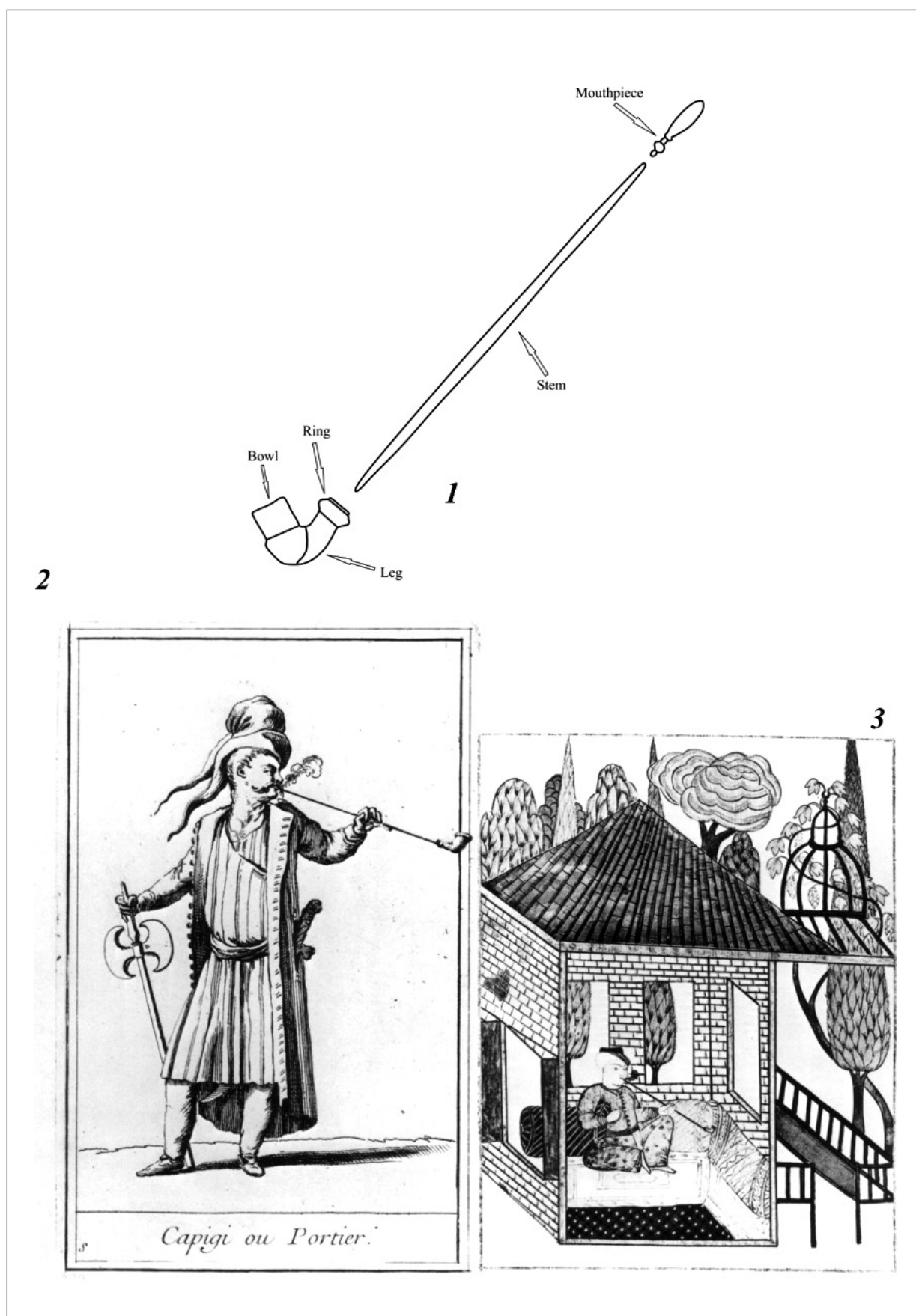

Plate 1.

PATRIMONIUL ARHITECTURAL

MODELUL ARHITECTURAL PENTRU FUNCȚIUNEA BALNEARĂ A STAȚIUNII BUZIAȘ

Liliana Roșiu*

Le modèle d'architecture pour la fonction balneaire de Buziaș.

Résumé: Les préoccupations de rechercher et d'utiliser les eaux minérales de Buziaș commencent au XIX-ème siècle, mais le vrai essor de la fonction balneaire arrive à la moitié du siècle, après un lente développement. On construit maintenant des hotels, de nouveaux bains et on renouvelle les anciens. En même temps, on agrandit le parc en l'aménageant selon des règles paysagères, on introduit l'électricité et on attache la localité à la voie ferrée. Ainsi, Buziaș s'éloigne du „village tranquile” d'autrefois.

L'administration locale devient consciente que le potentiel curatif de Buziaș est similaire à celui de Marienbad, de Nauheim ou de Schwalbach, célèbres stations balneaires de l'époque et se propose de lui donner un aspect semblable. Pour cela, on recourt au modèle d'architecture, parfois sans racines locales, mais spécifique aux localités balneaires du XIX-ème siècle. Ça reflète non seulement la mode du temps, mais aussi un élément de publicité pour une station de vilégiature. Certainement l'enveloppe architecturale, spécifique dans l'Europe Centrale, ou elle s'est développée en élément local, représente ici un recours au modèle qui donne légitimité à la fonction balneaire de la localité. Ça peut être considérée une manière de naissance d'une telle station et en même temps, une forme de transmission des motifs qui assure l'unité et la spécificité de cette architecture.

Mots clef: *modèle d'architecture, fonction balneaire, vilégiature, néoclassicisme, structure en bois, pavillion*

Cuvinte cheie: *model de arhitectură, funcțiune balneară, vilegiatură, neoclasicism, structură de lemn, pavilion*

1. Începuturile stațiunii balneare

Deși istoricii presupun o cunoaștere timpurie a proprietăților curative ale apelor de la Buziaș, o exploatare certă în vremea romană, medievală sau otomană încă nu a fost demonstrată. Primele preocupări de a folosi aceste ape se cunosc abia de la începutul secolului al XIX-lea, când au loc și cele dintâi determinări chimice, în anul 1805¹. Timp de câteva decenii vechea așezare se transformă în localitate balneară, după ce apar primii vizitatori în 1811, iar în 1816 se fac forări ce pun bazele primelor stabilimente de cură². Dezvoltarea din prima jumătate a secolului al XIX-lea e susținută de confirmarea oficială a Buziașului ca stațiune balneară, în anul 1819³.

Situată aproximativ la mijlocul distanței dintre Timișoara și Lugoj (la 36 km de la Timișoara și la 28 km de la Lugoj), localitatea, deși retrasă de la principala cale de circulație dintre cele două orașe, devine în secolul al XIX-lea unul din renumitele centre balneare ale Imperiului Austriac.

Izvoarele „Mihai” și „Iosif”, reamenajate în 1837 pentru cură internă, sunt date în exploatare încă din 1808⁴. Calitățile lor curative (ape „cloruro-sodice feruginoase carbogazoase”) le-au apropiat, ca efecte, de cele ale unor izvoare din renumite stațiuni europene precum Marienbad, Nauheim, Royat, Schwalbach, Wildungen⁵.

Primele preocupări de a construi, legate de funcțiunea balneară, sunt câteva case, reședințe de vară particulare, lângă „Izvorul de sus”, între care „o casă frumoasă” a asesorului administrației camerale⁶. Tot în această perioadă de început, în care se conturează nucleul viitoarei stațiuni, apare deja interesul pentru

* Cercetător independent; e-mail: liliana.rosiu@gmail.com.

¹ Wettel 1919, 14.

² Wettel 1919, 17.

³ Sfetcu 2001, 28.

⁴ Țeposu, Pușcariu 1932, 85.

⁵ Țeposu, Pușcariu 1932, 87.

⁶ Wettel 1919, 18.

confortul vizitatorilor și pentru activitățile de recreere, construindu-se o sală cu încăperi de biliard. În anul 1815, între cele două izvoare „de sus” și „de jos” se realizează, din lemn, un prim pasaj acoperit⁷.

Din ce în ce mai căutate, băile de la Buziaș primesc în 1838 un medic ce deține reședință permanentă în localitate. Acesta este doctorul Gheorghe Ciocârlan, a cărui activitate de cercetare determină și efecte în răspândirea informațiilor despre stațiune. Astfel, cu ocazia Congresului medicilor și naturaliștilor din Ungaria, în 1843, Buziașul stârnește un real interes⁸. Pe durata primei jumătăți a secolului al XIX-lea, stațiunea balneară incipientă acumulează potențial și, cu începerea din a doua jumătate a secolului, primește o adevărată viață de stațiune de vilegiatură.

2. Caracteristici arhitectural-stilistice

2.1. Stabilimente balneare

Buziașul se construiește în spiritul epocii, dominată de curente diverse ce încearcă să exprime arhitectura secolului. Prima clădire amplă, destinată cazării, „Grand Hotel”, oferă imaginea unei construcții anoste, cu etaj și fațade ritmate doar de înșiruirea ferestrelor. Ea pare o încercare de monumentalitate sobră și de aliniere la gustul modern al vremii, deși bolțile aplatizate ale subsolului o leagă de tradițiile constructive ale secolului al XVIII-lea.

Clasicismul, care își pune amprenta asupra arhitecturii bănațene a primei jumătăți a secolului al XIX-lea, se insinuează în acest „Grand Hotel”, dar se manifestă vădit la clădirea „Băilor calde” (actuala Baie nr. 2) (**Fig. 1**).

Această construcție înlocuiește sau mai degrabă transformă, între 1853–1856, vechile băi existente pe același amplasament, care primesc acum 36 de cabine și 48 de vane de zinc. Volum parter, cu axul marcat de un acces monumental, tratat cu patru coloane și fronton simplu, de la care se dezvoltă cele două aripi laterale după un traseu eliptic, „Băile calde” rămân una dintre construcțiile balneare de referință ale stațiunii, iar curentul neoclasic ajunge să constituie stilul preferat pentru stabilimentele sale balneare.

Cabinele de baie se înșiruie aici în lungul unui culoar cu simplu tract, ce descrie forma concavă a fațadei spre care conducea în epocă o alee de plop. Nici extinderea din 1893, nici reparațiile din 1935 nu au modificat caracterul acestei construcții, care încă mai susține capul de perspectivă al promenadei pe care o determină. Se poate considera că această clădire a „Băilor calde” a imprimat un anumit mod de tratare a stabilimentului balnear din Buziaș, pe care l-au urmat apoi și alte băi.

Astfel, apare la 1858 „Stabilimentul de hidroterapie”, un volum etajat, cu fațadă simplă, marcat, conform influenței neoclaseice, de coloane angajate pe întreaga înălțime a fațadei (**Fig. 2**). Până și noua clădire de băi, ridicată în 1907 (actuala Baie nr. 1), amplasată deasupra văii pârâului Salcia, se subordonează, în ciuda eclectismului limbajului formal, unei structurări după modelul „Băilor calde”. Aceasta este concepută ca parter, cu zona centrală accentuată și flancată de două corpuri mai joase care conțin 48 de cabine dispuse liniar pe cele două laturi ale coridorului de distribuție. Pilastrul, redanul și frontonul, alături de ancadramentul simplu al ferestrelor sunt elementele ce intră în compoziția fațadelor.

De altfel, în rezolvarea oricărei clădiri balneare, se constată la Buziaș preferința pentru construcția masivă din zidărie de cărămidă, cu tendințe de monumentalitate și tratare în stil neoclasic sau eclectic. Pilaștri, frontoane și ancadrame de ferestre profilate simplu structurează fațade masive, care dau impresia unei arhitecturi solide.

Această trăsătură este păstrată și de clădirea Cazinoului, chiar dacă reamenajarea din 1901 îi imprimă influențe de arhitectură „1900” (**Fig. 3**), accentuate de structura metalică mobilă (**Fig. 4**), destinată acoperirii terasei. În spatele acesteia, în volumetria, compoziția și ornamentica sălilor sale de teatru, muzică sau lectură, se păstrează o clădire robustă, în care persistă influența eclectismului din a doua jumătate a secolului al XIX-lea.

Acest tip de arhitectură este una din formele de exprimare a perioadei în care Buziașul înregistrează o evoluție prosperă ca stațiune de vilegiatură. Numărul populației crește rapid, ocupând de la 210 case în 1830, 418 în 1858 (H. Wettel, *passim*). Din 1840 începe îmbutelierea și exportul apei minerale. În 1860 se înființează o bancă de investiții, apoi, în 1871, un tribunal⁹. La sfârșitul secolului se ter-

⁷ Wettel 1919, 18.

⁸ Simuț, Simuț 1986, 37.

⁹ Simuț, Simuț 1986, 39.

mină linia ferată Timișoara-Buziaș și se introduce iluminatul stradal cu petrol. Acum se modernizează și stabilimentele balneare existente și în același timp, se construiesc altele noi.

Bazele de tratament ajung la începutul secolului al XX-lea să acopere o mare varietate: băi calde de acid carbonic și feruginoase cu „46 cabine și două basini elegante”, baia „Phoenix” cu „68 cabine curate”, baia „Sf. Anton” cu apă sărată carbo-gazoasă, băi „calorisatoare” de acid carbonic, în care apa era încălzită cu aburi, Stabilimentul de hidroterapie, Baia de înot „cu apă naturală carbo-gazoasă”, Băile de nămol feruginos¹⁰. Pentru construcțiile care le-au adăpostit, s-a recurs la o arhitectură dominată semnificativ, în ciuda tendințelor eclectice, de spiritul clasicismului.

2.2. Organizarea parcului

Tot în a doua jumătate a secolului al XIX-lea se definitivează organizarea peisageră a parcului, cu izvoarele aflate în perimetrul său și crește numărul clădirilor destinate cazării vilegiaturiștilor. Parcul a rămas, în mare, în perimetrul trasat în prima jumătate a secolului, suferind modificări datorită amenajării în etape, atât pentru spațiul verde, cât și pentru dotările și volumele construite. Până la mijlocul secolului, preocupările de amenajare au vizat mai degrabă centrul terenului, unde s-a mobilat traseul frânt al aleii nord-sud, cu plecare de la Hotel Grand, s-a trasat axul și amplasamentul Băilor calde și s-a făcut o primă configurare a aleilor parcului, în relație cu izvoarele și cele câteva construcții deja ridicate¹¹. În această etapă, jumătatea de vest a terenului este tratată unitar, în ciuda traversării sale și segmentării de către pâraul Salcia, iar Hotelul „Grand” este practic integrat parcului (**Fig. 5**). Tot acum se construiește și prima alee mai importantă, cea care lega Hotel „Grand” de izvorul „Mihai”.

Cea de-a doua jumătate a secolului al XIX-lea dă forma completă amenajării parcului. Acum este realizată colonada și principalele pavilioane și stabilimente balneare și se trasează noi alei. Acestea completează și închid circulația în jurul „Băilor calde” din jumătatea estică a parcului și diversifică posibilitățile de traversare a parterelor de vegetație în jumătatea vestică, unde, prezența colonadei, a pavilioanelor și a Cazinoului oferea o densitate mai mare a punctelor de interes la care trebuia asigurat accesul cât mai fluent.

Pentru amenajarea parcului se apelează la un specialist, care propune, în 1857, în compoziția sa anumite grupe de plante¹². Suprafața de 50 de hectare a parcului începe astfel să fie tratată ca un ansamblu arhitectural-peisager, care susține una din stațiunile deja cunoscute, în vreme ce localitatea își pierde caracterul de „sat liniștit”¹³.

În parc se realizează, în 1875, colonada, redusă inițial la un pasaj acoperit între cele două izvoare date în exploatare la începutul secolului. Sunt aduși meșteri de la Karlovy-Vary, care dau o formă unitară promenadei de la Hotel „Grand” până la izvoarele „Iosif” (**Fig. 6**) și „Mihai”, incluzând și parterul noului hotel „Bazar”.

Colonada este o structură din stâlpi și șarpantă de lemn, care cuprinde și pavilioanele octogonale ce protejează izvoarele. Acestea sunt rezolvate cu traforuri de lemn și panouri pictate în manieră de trafor, pe anumite porțiuni. Sistemul elaborat al șarpantelor aparente (**Fig. 7**) și detaliile din arhitectura pavilioanelor dau măsura meșteșugului importat din ținuturile Boemiei. Colonada și pavilioanele edificate în perioada respectivă, adoptă stiluri orientale (maur, otoman), supunându-se astfel, pentru acest tip de arhitectură, influențelor dinspre Europa Centrală.

2.3. Structuri ușoare din lemn

Rezolvarea acestor structuri ce protejează izvoarele sau pavilionul de muzică din apropierea Cazinoului urmează tradiția chioșcului de grădină din arhitectura peisageră specifică Europei secolelor XVII și XVIII. Acea amenajare cu pavilioane și treiaje este preluată, într-o ipostază proprie, de parcul stațiunilor de vilegiatură și prilejuiește introducerea unor elemente caracteristice arhitecturii lemnului, până și în rezolvarea programelor de cazare și agrement.

Hotelul „Bazar”, construit în 1875, ale cărui prăvălii de la parter se deschid în colonadă, are un etaj

¹⁰ Țeposu, Pușcariu 1932, 86.

¹¹ Gheorghiu *et alii*, 2017.

¹² Wetzel 1919, 22.

¹³ Wetzel 1919, 23.

care primește la ferestre ancadrame din lemn cu motive, ce îi integrează arhitectura în cea a colonadei (**Fig. 8**). Pe fațada sa nordică, un foișor de lemn cu traforuri accentuate la etaj, îi imprimă imaginea unei vile dintr-o stațiune balneară central europeană.

Același element de tip foișor, mai simplu tratat, compune și fațada Vilei nr. 1, nucleul în jurul căruia s-au amplasat „Băile reci” și „Băile cu oglinzi”, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea.

Motivul este de împrumut în arhitectura locului, chiar dacă foișorul, specific arhitecturii populare românești, se regăsește în variante simple și în Banat. În zona Buziașului, însă, el este nespecific, decorații ale stâlpului de prispă, cu motive traforate întâlnindu-se doar la unele case din ținutul Lugojului, de pildă la Chizătău, ocazional și poate, ca rezultat al influenței exemplului de la Buziaș¹⁴. Aici foișorul este rezolvat mai degrabă după modelul stațiunilor de vilegiatură, decât după cel al tradiției locului și arhitecturii populare.

Față de arhitectura de zid preponderent folosită la rezolvarea stabilimentului balnear, pentru o serie de clădiri destinate funcțiunilor de recreere se optează, spre sfârșitul secolului, pentru o arhitectură ușoară de lemn, exprimată în pavilioane de mari dimensiuni, care au completat structurile din aceeași categorie ale micilor pavilioane ce marchează puncte de inflexiune ale colonadei. Dispărute între timp, ele au devenit o alternativă pitorească a construcțiilor solide din zidărie.

Între 1871–1903, lângă „Băile calde” a funcționat „Salonul de cură”, cunoscut sub numele de „Casa elvețiană”. Clădirea, cu schelet de lemn și panouri de închidere ușoare, cu etajul puțin retras, s-a înscris în tipologia pavilioanelor din marile expoziții ale sfârșitului de secol, vizitate de un număr mare de persoane. „Casa elvețiană” a deținut o sală de dans la etaj, iar parterul a funcționat ca restaurant și sală de popice¹⁵.

Un volum și mai interesant, de aceeași factură, l-a reprezentat pavilionul restaurant-cazinou, ridicat în 1896, dorit atunci să devină o capodoperă a arhitecturii stațiunii (**Fig. 9**). Construcția a fost concepută ca pavilion de expoziție, rolul său inițial fiind acela de spațiu de expunere a vinurilor Buziașului. Clădirea avea plan central și o structură liberă la parter, realizată din stâlpi și grinzi de lemn, cu detalii elaborate în amănunt și o bogată decorație. Pavilionul oferea o încăpere de plan circular, înconjurată de o terasă largă și a fost utilizat ca sală de dans și ocazional pentru reprezentații teatrale¹⁶. Această construcție a reprezentat un volum semnificativ pentru ambianța de sfârșit de secol a stațiunii, deși pentru scurtă durată. Între 1901–1902 a fost demolată din cauza atacului de putregai brun. La sfârșitul secolului al XIX-lea, pavilionul poate fi totuși considerat o realizare remarcabilă, care contribuia la renumele Buziașului ca destinație de vilegiatură.

3. Semnificația modelului arhitectural

Ceea ce reprezintă o trăsătură de interes a ansamblului urbanistic al parcului este tocmai felul în care se combină cele două tipuri de arhitectură, cea de zidărie, cantonată în reperele stilistice ale vremii și cea a structurilor ușoare de lemn, în forme importate din arhitectura de vilegiatură a Europei Centrale. Acestea se integrează prin intermediul colonadei într-un ansamblu coerent și de mare valoare urbanistică și arhitecturală.

Față de această caracteristică generală, se înregistrează unele abordări specifice. Astfel, primul ștrand realizat în 1874 și reedificarea din 1929 a construcției destinate acestei funcțiuni adoptă o arhitectură utilitară, simplă, tipică pentru acest program.

Vilele, hotelurile, sanatoriile construite în perioada 1892–1906 urmează aceeași linie stilistică a celor precedente (neoclastic, eclectic), la care se adaugă elemente de Art-Nouveau.

Pe de altă parte, modelul pentru arhitectura lemnului aplicat aici, destul de neprielnic umezelii locale, este tipic localităților de cură balneară din Europa Centrală. În Buziașul ultimului sfert al secolului al XIX-lea el răspunde nevoii de exprimare a prosperității stațiunii și dorinței de înfrumusețare, pentru ca și prin ținuta arhitecturală orașul să poată concura cunoscute locuri de vilegiatură ale Imperiului.

Opțiunea semnifică, de fapt, o reflectare a modei vremii și în același timp, un element publicitar. Valoarea apelor minerale de la Buziaș este binecunoscută în epocă, dar insuficientă pentru a atrage propendada timpului, pentru care decorul trebuia să comunice într-un cod cunoscut. S-a recurs astfel la

¹⁴ Roșiu 2003, 42.

¹⁵ Sfetcu 2001, 34.

¹⁶ Sfetcu 2001, 37.

modelul de împrumut, la anvelopa specifică arhitecturii de vilegiatură din Europa Centrală, unde această tipologie de arhitectură a lemnului s-a dezvoltat pe un filon propriu și era deja fixată în mentalul beneficiarilor, în relație cu funcțiunea balneară. Grefarea sa în această zonă, în care tradiția lemnului este veche, dar recurge la alte detalii, s-a realizat ușor și firesc.

Modelul astfel implantat pare să fie mai degrabă o legitimare și o publicitate a funcțiunii balneare, pentru care, la fel ca în cazul altor noi programe de arhitectură apărute la un moment dat, s-au căutat forme de exprimare adecvate, prin care programul să fie mai ușor de recunoscut.

Este de apreciat, în consecință, în ce măsură o asemenea manieră de a construi asigură unitate și dialog între forma de manifestare arhitecturală specific locală și modelul de împrumut. La Buziaș, cele două modalități distincte de a rezolva complexul stațiunii balneare, prin construcții de zid în forme clasicizante, folosite cu predilecție în întreg Banatul și o arhitectură ușoară din lemn, de import, s-au îmbinat dând farmec și particularizând localitatea. O asemenea posibilitate de configurare a unei stațiuni balneare, bazată atât pe transmitere de elemente locale cât și pe adaptare de motive preluate, poate fi privită și ca metodă de a obține unitate de expresie pentru un program sau tip de arhitectură.

Lista ilustrațiilor

- Fig. 1. Băile calde
Foto autor
- Fig. 2. Pavilionul de hidroterapie
Foto autor
- Fig. 3. Cazinoul
Foto autor
- Fig. 4. Cazinoul – detaliu copertină mobilă
Foto autor
- Fig. 5. Parcul – detaliu din „Ridicarea Franciscană” (cca. 1860)
Josephinische Landesaufnahme (1763–1787); Sursa: <http://mapire.eu/de/map/firstsurvey/?bbox=-34855.98638465768%2C5116371.588968274%2C3096004.692176162%2C7153877.014937933>
- Fig. 6. Izvorul „Iosif” – pavilion
Foto autor
- Fig. 7. Pavilion – Structură
Foto autor
- Fig. 8. Hotel „Bazar”
Foto autor
- Fig. 9. Fostul restaurant – cazinou
Foto autor

Bibliografie

Gheorghiu <i>et alii</i> 2017	Gheorghiu, Teodor Octavian, Roșiu, Liliana, Gheorghiu, Arina Maria, <i>Studiu istoric al Parcului orașului Buziaș, faza: Studiu preliminar D.T.A.C.</i> , Timișoara, 2017.
Roșiu 2003	Roșiu Liliana, <i>Recursul la model în arhitectura Buziașului, ca formă de exprimare a funcțiunii balneare</i> . În: <i>Patrimoniul arhitecturii de vilegiatură din România, Primul atelier național</i> , Ministerul Culturii și Cultelor, Călimănești-Căciulată, 2003, p. 41–42.
Sfetcu 2001	Sfetcu Octavian, <i>Buziaș, temelii istorice și teatrale</i> , Timișoara, 2001.
Simuț, Simuț, 1986	Simuț, Doru O., Simuț, Lenuța, <i>Buziaș</i> , București, 1986.
Țeposu, Pușcariu 1932	Țeposu Emil, Pușcariu Valeriu, <i>România balneară și turistică</i> , București, 1932.
Wettel 1919	Wettel Helmuth, <i>Der Buziaser Bezirk, Landschaften mit historischen Streiflichtern</i> , Südungarische Buchdruckerei, Temeswar, 1919.

Fig. 1.

Fig. 2.

Fig. 3.

Fig. 4.

Fig. 5.

Fig. 6.

Fig. 7.

Fig. 8.

Fig. 9.

REALITĂȚI URBANISTICE ȘI ARHITECTURALE DIN CENTRELE ISTORICE ALE UNOR ORAȘE DE PE CURSUL INFERIOR AL MUREȘULUI

*Teodor Octavian Gheorghiu**

Urbanistic and architectural realities in the historical centers of cities on the lower Mureș River

Abstract: The article contains up to date excerpts of historical studies done in the last few years, for a series of Arad county villages and towns, completed with analysis of the current urbanistic and architectural situation of their historical centers. This paper presents three case studies of three different towns from the lower Mureș River: Arad, Nădlac, Lipova, illustrating three relatively different situations. Their historical studies are based on all the available documents, with support in historical plans that facilitated the reconstruction of their evolution and the proposal for protected architectural areas. The three analysis have the same structure: „documentary sources”, „short history”, „architectural and urbanistic values”, „present day realities, between success and destruction”, and they try to capture the current state of their historical centers in relation to the values they contain and the way they are protected and administered.

Keywords: *Arad, Nădlac, Lipova, urbanism, architecture, current situation*

Cuvinte cheie: *Arad, Nădlac, Lipova, urbanism, arhitectură, situație actuală*

1. Introducere

Evoluțiile și mutațiile structurale din mediul urban românesc din ultimele două decenii și jumătate, încep să devină extrem de importante. Fiind în mare măsură contradictorii, își pun o amprentă bizară și dificil de controlat asupra realităților urbanistice ale orașelor. În ciuda faptului că cele mai multe dintre marile operațiuni urbanistice de distrugere a centrelor istorice sau ariilor rezidențiale tradiționale, preconizate de puterea comunistă înainte de 1990, au fost stopate și, cu toate că „unicul mare investitor” a dispărut, la scurt timp după Revoluție procesul a fost reluat, dar în cu totul alte condiții. Câteva repere în cele ce urmează.

În sfera politicii și justiției, legile au devenit mai complicate, dar mai permissive și interpretabile. În sfera urbanismului și arhitecturii, există legi care se ocupă de aceleași aspecte, fără a fi coordonate suficient, lăsându-le descoperite pe altele care devin „verigi slabe” ale sistemului de reglementare. De asemenea, există ordonanțe ale guvernului sau documentații de amenajare a teritoriului care subrezesc protecția unor arii istorice sau naturale valoroase, facilitând sau chiar îndemnând, implicit, la atacarea lor prin felurite dezvoltări imobiliare sau de altă natură. Politicul, la oricare scară sau nivel al deciziilor, înlocuiește, omite sau deformează decizia profesionistă, intervenind deseori radical în soluționarea unor probleme urbanistice sau arhitecturale importante pentru orașe sau mediul rural. Câteva cazuri recente din Timișoara și Arad demonstrează existența acestor tendințe, dar și sprijinul pe care politicul îl obține de la unii dintre profesioniștii „vulnerabili”. În ceea ce privește protecția și reabilitarea centrelor și arhitecturilor istorice, cele câteva legi și ordine ale guvernului păreau că reflectă o reală preocupare pentru acest domeniu. Cele mai importante sunt „Legea Monumentelor Istorice” – nr. 422/2001, îndelung așteptată (cu anexa ei – „Lista monumentelor istorice”, cu ultima actualizare în 2016), precedată cu puțin de „Ordonanța Guvernului nr. 43/2000”, privind protecția patrimoniului arheologic și declararea unor situri arheologice ca zone de interes național. Administrate fiind de forurile corespunzătoare ale Ministerului Culturii (Direcția Monumentelor Istorice și direcțiile județene, Comisia Națională a

* Universitatea Politehnica Timișoara, Facultatea de Arhitectură și Urbanism, Strada Traian Lalescu 2, Timișoara; e-mail: togheorghiu@gmail.com.

Monumentelor Istorice și comisiile zonale), dar și de alte instituții, au fost considerate ca suficient de clare și solide pentru a reglementa și sprijini, în fine, după decenii de distrugeri, protecția patrimoniului românesc. Ele au fost precedate sau urmate de alte hotărâri și ordonanțe guvernamentale cu ținte mai precise, fie privind semnalizarea monumentelor istorice, fie conținutul-cadru al unor documentații urbanistice care se referă și la monumente etc. În fine, nu trebuie omise ratificările, după 1989, de către România, a unor documente sau carte internaționale privind aceste aspecte¹.

În ceea ce privește întreținerea și administrarea acestor bunuri, există, în afara administrațiilor județene și locale care au și atribuții în domeniul protecției patrimoniului istoric (direcții, compartimente, consilieri angajați), organisme locale sau regionale de reglementare a domeniului construcțiilor (Inspectoratele de Stat în Construcții) sau din domeniul poliției și procuraturii (inspectori de poliție și procurori specializați în instrumentarea unor delikte din sfera protecției monumentelor), care se adaugă celor direct răspunzătoare de protecția monumentelor istorice.

Proiectarea de specialitate pare, de asemenea, corect reglementată. Așa se face că, între studiile preliminare unor documentații de tip PUG (Plan Urbanistic General, cel mai important act de gestionare a realităților și perspectivelor comunale sau urbane), există studiile istorice asociate celor arheologice, propunerile lor fiind introduse în documentația finală, supusă avizării, între altele, organismelor Ministerului Culturii. Problema este măsura și modul în care sunt aplicate de către administrație, precum și verificarea situației de pe teren. O altă problemă este statutul noilor propuneri de clasare (situri, ansambluri, monumente izolate sau de for public), care oscilează între statutul de monument cu drepturi și obligații depline, pentru deținători, (atât timp cât PUG-ul, odată aprobat, are statut de lege) și cel tranzitoriu, până la elaborarea documentațiilor specifice de clasare și introducere în lista națională a monumentelor (conform Legii nr. 422/2001 și a celorlalte acte normative de profil). Pe de altă parte, documentațiile urbanistice au devenit din ce în ce mai stufoase, complicate și capabile de a oculta sau masca intențiile dezvoltatorilor, promovând masiv extinderile așezărilor (care provoacă, între altele, abandonări ale centrelor istorice și a locuințelor tradiționale intravilane) sau schimbările de reglementare urbanistică (celebrii indici POT – Procentul de Ocupare a Terenului sau CUT – Coeficientul de Utilizare a Terenului, care permit implanturi de obiective depășind cu mult realitățile zonale) inclusiv pentru zonele istorice protejate. Unele funcțiuni urbane (cele industriale sau micul comerț, de exemplu) au dispărut ori s-au reconvertit timid; alte funcțiuni urbane (comerciale și servicii, dominate de mari corporații internaționale) au explodat și s-au insinuat în toată aria istorică și formează noi periferii. În fine, locuirea individuală (în special extravilană) a doborât toate recordurile de promovare și realizare, fiind însoțită de câțiva ani de locuirea colectivă care părea uitată și disprețuită. Aceasta din urmă, dezvoltată de mari firme imobiliare, dezvoltare transformată rapid în „afacere imobiliară”, indiferentă de context și nevoile reale ale comunităților, dar folositoare unor interese de grup, creează mari probleme cartierelor tradiționale urbane în care este forțat inserată, nerespectându-se normele de gabarit, amplasament sau vecinătate.

În concluzie, aparent, există întreg complexul de legi, organisme, reglementări care să protejeze și să integreze patrimoniul urbanistic și construit, urban și rural, în politicile de dezvoltare viitoare, la toate nivelurile de competență, dar ele sunt viciate prin intervenția unor cauze conjuncturale, nu puține la număr. Mai mult, în realitate, se constată că funcționează o combinație de prolixitate și insuficiență structurală care distorsionează și ea realitățile domeniului. Există fie un „prea plin” de reglementări și foruri ale protecției, încurcându-se reciproc de multe ori, fie o penurie de factori ai protecției, atunci când chiar este nevoie de gesturi rapide, corecte, hotărâte.

Altfel spus, constatările generale referitoare la monumente și zone istorice ne-ar face să fim optimiști, dar există numeroase defecțiuni majore și minore în administrarea lor, cu consecințe grave asupra realităților urbanistic-arhitecturale. Ele au drept cauze:

- instabilitatea statutelor, organizării și competențelor Ministerului Culturii, a Comisiei Naționale a Monumentelor Istorice, precum și a comisiilor zonale, a Direcției ministeriale și a direcțiilor județene de profil;
- imprecizia și suprapunerea necorelată a unora dintre actele normative care operează în domeniu;

¹ Pentru toate ratificările, legile și normativele de până în 2001–2002, acestea constituind baza legislației de profil de astăzi, vezi Nistor 2002.

– statutul fragil al forurilor regionale și locale (din motive obiective și subiective), dependente într-o manieră copleșitoare de factorul politic;

– defecțiunile de conținut, prevederi și sisteme de avizare ale PUG-urilor și PUZ-urilor (Plan Urbanistic Zonal, devenit frecvent „PUZ derogatoriu”), ultimele fiind capabile să dereglementeze prevederile PUG-urilor și produsul obținut să-l pună la dispoziția celor interesați; în ultimul timp s-a impus legislativ (temporar și în continuă modificare), o limitare a acestor corecții față de prevederile PUG-urilor;

– administrarea mediocră sau proastă a așezărilor, din lipsă de mijloace (umane, legislative și financiare) dar și din dependență față de factori străini calității complexului locuit sau calității vieții;

– intervenția „interesată” a politicului, la toate nivelurile și cu predilecție și efecte maxime, la nivel local;

– ambițiile și interesele deținătorilor și/sau utilizatorilor de arhitecturi istorice sau a unor clădiri din zonele de protecție a unor monumente sau din ariile protejate, care, prin cumul, se traduc prin intervenții devastatoare pentru patrimoniu; consider că acțiunile acestora pot fi foarte bine catalogate ca „analfabetism funcțional”, adică acțiuni ale unor persoane incapabile (în ciuda faptului că știu să scrie, citească și socotească) să-și facă sau să înțeleagă cel mai simplu bilanț între costuri și realizări, pierderi, câștiguri și economii, pe termen scurt sau lung;

– interesele pecuniare ale furnizorilor de materiale și a dezvoltatorilor/constructorilor, care promovează asiduu și agresiv „noul” cu orice preț, inoculând beneficiarilor (oricum analfabeți la aceste capitole) dispreț pentru materialele și tehnicile istorice sau tradiționale;

– interesele proiectanților (de la urbanism și arhitectură, până la structură și instalații), prin care se descurajează „reabilitarea” sau „conversia-reconversia” unor arhitecturi istorice sau tradiționale, din comoditate, ignoranță sau interes pecuniar, atât timp cât proiectarea este cotă-parte din valoare de investiție; la acestea se adaugă enorm de multe alte aspecte nefavorabile conjuncturale.

Consecințele acestor defecțiuni se referă la aspectul, soliditatea, coerența, funcționalitatea și integrarea în politicile urbane actuale, a ariilor și arhitecturilor istorice, cu efecte inclusiv asupra psiho-socialului și economiei, sănătății publice, bunăstării și confortului urban. La limită, ele produc distrugerii iremediabile ale țesutului urban istoric și ale unor arhitecturi extrem de valoroase și produc distorsiuni grave ale comportamentelor umane din zonele respective sau chiar la scară urbană. În replică, după cum arătam anterior, între elementele care pot reglementa mare parte dintre aceste incongruențe, documentațiile de urbanism de tip PUG sau PUZ de centru istoric/ansamblu protejat urban se sprijină pe studii specifice, destinate domeniului protecției și reabilitării valorilor istorice și conțin prevederi care pot ajuta la funcționarea corectă a sistemului. Aceste studii, corect realizate, constituie, în afara suportului necesar prevederilor PUG-urilor și PUZ-urilor și regulamentelor respective, fundament pentru oricare alte documentații urbanistice sau evaluări ale realităților, în scopuri diverse. Unul dintre scopurile suplimentare, este realizarea unor documente care să contribuie la ghidarea, îndrumarea în manieră intuitivă, accesibilă, a forurilor publice și cetățenilor care au tangență cu zonele sau arhitecturile istorice², altul fiind publicarea de cărți sau, mai frecvent a unor articole-semnal privind starea urbanistic-arhitecturală a centrelor istorice ale unor orașe, fie în presa locală, fie în reviste de specialitate. La acestea se adaugă comunicările științifice sau tehnice cu diferite prilejuri³, workshop-urile organizate în mediile respective, practicile și proiectele studențești, prezentările în fața consiliilor locale și/sau cetățenilor etc. Se alcătuieste, astfel, o rețea de evenimente, publicații și acte normative locale care ar trebui să se adauge celor oficial-statale și să influențeze în bine procesele care se derulează în zonele istorice sau tradiționale urbane și rurale, cele mai periclitate în acest moment.

În ultimii ani am fost implicat în toate aceste tipuri de procese, prilej cu care, în afara obișnuitelor

² Mă refer la Ghidurile rurale din județul Alba, din zona culoarului Dunării („Clisura”), Banat-Crișana, din aria Munților Apuseni, Maramureș etc.; pentru aria de sud-vest a țării, important este cel conceput împreună cu organizația GTZ pentru Timișoara (Îndrumar Timișoara), având aceeași structură cu cel din Sibiu (Carta reabilitării Sibiu 2000), urmată de un *Îndrumar*, publicat în 2003.

³ Ultimul eveniment cunoscut de mine, care a prilejuit contacte între specialiști și administrație, a fost „Oradea, 900 de ani de devenire istorică”, organizat la Oradea în 10–11 octombrie 2013, unde, la secțiunile „Arhitectura istorică – de la analiza istorică la analiza teoretico-funcțională și diagnoza stării de fapt” și „Monumente istorice – între deznădejde și speranță”, au fost prezentate cca. 10 comunicări cu acest caracter; cu un subiect asemănător a fost sesiunea de comunicări CIOR (Comisia de Istorie a Orașelor din România) de la Piatra Neamț din 19–22 mai 2016, cu tema „Locul centrelor istorice în contextul urban actual”, cu contribuții care au fost publicate în revista *Historia Urbana* 2017.

studii istorice sau prezentări ale problematicilor protecției, reabilitării și integrării ariilor și arhitecturilor istorice, am realizat analize și diagnoze urbanistice și arhitecturale ale realităților din zonele respective sau din ariile care le pot influența. Un număr semnificativ dintre ele se referă la mediul rural (extrem de important în sine și la scară regională, dar și deosebit de fragil astăzi) și urban (în special micile orașe, similare ca problematică cu mediul rural). Între ele voi prezenta succint unele concluzii rezultate din studiile dedicate Aradului⁴, Nădlacului⁵ și Lipovei⁶. Consider că cele constatate în aceste locuri reflectă o realitate întâlnită în toată țară (cu unele excepții extrem de izolate) și, pentru această perioadă de tranziție, lesne de observat în întregul spațiu est-european, cu unele deosebiri de nuanță⁷. Cele trei exemple alese asigură abordarea a trei scări și tipuri urbane: oraș mediu spre mare, cu procese de dezvoltare rapidă și generalizată (Arad), oraș mediu, cu accente de dezvoltare limitată la anumite zone și pe anumite traiecte (Lipova), oraș mic, cu dezvoltări ale periferiei, mai ales datorită prezenței punctului de frontieră dublat de autostradă (Nădlac). Se va vedea că, prin forța împrejurărilor și tipurile de dezvoltare adaptate scărilor diferite urbane, precum și datorită performanțelor diferite ale administrațiilor locale, capacitățile de protecție ale monumentelor sunt invers proporționale față de tendințele de dezvoltare. Este o constatare generală care se aplică oricărei arii europene, oricât de strict reglementată ar fi problematica protecției monumentelor: marile orașe permit intervenții agresive, în plin centru istoric, infinit mai mult și din cele mai diverse motive⁸, decât micile orașe care sunt mult mai conservatoare și protective față de patrimoniul urban sau arhitectural.

Cele trei studii debutează prin relevarea valorilor existente, generate de evoluția istorică și care ar trebui să fie protejate, teoretic, de sistemele amintite anterior. Ele sunt puse în relație cu realitățile actuale, așa cum se văd la fața locului și din prelucrarea primară a datelor obținute. Fiecare prezentare va avea această structură bipolară, prima fiind ilustrată prin scurte evocări istorice și hărțile aferente, a doua prin comentarii și seturi de fotografii grupate pe categorii.

2. Arad

2.1. Surse documentare

Istoria propriu-zisă a Aradului este cunoscută din numeroasele documente păstrate și descoperite, studiate și interpretate de o istoriografie impresionantă, începând cu sec. al XIX-lea⁹. Cartografia istorică este, de asemenea, abundentă, dar aici utilizez doar două dintre ridicările topografice ale sec. XVIII-XIX: „Planul din 1765”¹⁰ (**Fig. 1**) și planul „A doua ridicare topografică militară”¹¹, care, pentru zona Aradului, datează din cca. 1865 (**Fig. 2**). Ultimul plan reflectă foarte bine realitățile centrului istoric de astăzi și poate fi coroborat cu cel actual (**Fig. 10**) în care este conturată cu aproximație zona protejată.

2.2. Scurt excurs istoric¹²

Orașul medieval are o geneză și etape medievale timpurii insuficient clarificate ca perioadă și localizare. Actele din sec. al XII-lea ale Cancelariei regale maghiare îl atestă ca un centru important al zonei, în care

⁴ Pentru Arad, în afara faptului că am fost solicitat ca expert la finalizarea PUZ-ului zonei istorice protejate (o prezentare generală vezi la Cosma, Popescu 2012), am realizat câteva diagnoze asupra realităților urbanistice și arhitecturale ale orașului istoric, concretizate în articolele: Gheorghiu 2010, Gheorghiu 2013.

⁵ *Studiu istoric oraș Nădlac, preliminar PUG oraș Nădlac*, proiectant de specialitate T. O. Gheorghiu Birou Individual de Arhitectura, proiectant general S.C. GEOLINK SRL – Timișoara, beneficiar Primăria orașului Nădlac, pentru care am colaborat excelent cu colegul arh. Cătălin Hancheș, proiectant de specialitate.

⁶ Realitățile din Lipova le-am atins indirect, prin *Studiul istoric cetatea Șoimoș*, 2011, proiectant de specialitate T. O. Gheorghiu Birou Individual de Arhitectura. În acest caz am lucrat într-o manieră impecabilă cu colegul dr. arh. Mihai Mușiu, proiectant general.

⁷ Pentru aceste aspecte „transfrontaliere”, vezi numărul din *Urban Report* nr. 2, numit *Condițiile urbanității auto-reglementate*, cu referiri speciale la mediul sârbesc, bulgar, maghiar și românesc; de altfel, ele mi s-au revelat în toate deplasările din respectiva arie geografică, făcute cu scop combinat – turistic și documentar.

⁸ În ceea ce privește aspectele urbanistice negative sau contradictorii, datorate turismului, vezi Gheorghiu 2016, 143–144, 192–194.

⁹ Sursele bibliografice esențiale sunt publicate în Gheorghiu 2010, 36; vezi și BIOR 2008, 77–81.

¹⁰ Publicat de Somogyi 1913 (cf. Anghel 1996, Fig. 4).

¹¹ Sursa: Ridicare II.

¹² Textul este preluat, cu modificări, din articolul meu Gheorghiu 2010, 27–29.

s-a desfășurat o dietă maghiară (1141), cu un castru regal (amintit în 1177), sediu de Comitat (amintit în 1214), la care se adaugă sediile de Prepozitură și Capitlu (apărute documentar în 1156). Neclaritățile sunt consecința denumirilor diferite din documente (Orod, Novak, Wrodi etc.) și impreciziei localizării. Unii istorici plasează Aradul medieval (Orod-Novak-Wrodi) pe locul actualului oraș, iar alții îl plasează în amonte, pe Valea Mureșului, la Vladimirescu (Glogovăț), unde există vestigiile unei fortificații de pământ din secolele X-XI (socotită a fi acea cetate de comitat amintită documentar) și ruinele unei ample basilici romanice din secolul al XIII-lea (socotită ca fiind biserica complexului Prepozitură-Capitlu). La această atmosferă nesigură a contribuit și lipsa cercetărilor arheologice din vatra istorică a orașului actual, din ariile sale limitrofe și din localitățile din jur.

Strict documentar, Arad (Orod) este atestat ca oraș în 1329. Într-un act din 1388, orașul este descris ca având trei părți: Capitlul și Prepozitura, orașul propriu-zis și aria locuită de români. Complexul respectiv continuă să existe până la mijlocul sec. al XVI-lea (1551), când este distrus într-unul dintre atacurile otomane de la nord de Mureș. Cele mai multe dintre vocile științifice actuale, la care mă raliez¹³, plasează această fază a evoluției urbane (până în cca. 1551), la Vladimirescu-Glogovăț.

După 1551, când Orodul este ocupat de turci și dispare în mare măsură, Aradul apărând pe locul actual, datele sunt mai numeroase și este aproape sigur că se referă la amplasamentul actual al orașului. În jumătatea a II-a a secolului al XVII-lea, orașul este descris de Evlia Celebi și apare în primele planuri austriece (în special în 1707), dominantă fiind cetățuia care este reprezentată și în planurile de la mijlocul sec. al XVIII-lea (1753, 1755, 1765). Atunci, cetățuia, amplasată într-o buclă în nordul Mureșului, căpătase bastioane de artilerie de tip „italian vechi”, iar aria așezării o înconjură pe trei laturi. În acele planuri se poate observa, deja, tendința de dezvoltare a așezării spre nord, de-a lungul Mureșului, printr-o amplă piață de tip „lenticular”, care, în final, va măsura cca. 1500 metri lungime. În intervalul 1762–1783 se edifică, într-o buclă din sudul Mureșului, noua cetate bastionară austriacă, realizată în paralel cu demolarea celei vechi. În ultima parte a sec. al XVIII-lea și în sec. al XIX-lea, orașul se dezvoltă impetuos, aria lui mărindu-se mult spre nord, vest și est, inclusiv prin alipirea unor așezări inițial independente, devenind cartiere ale orașului modern.

2.3. Valori urbanistice și arhitecturale

Cea mai importantă valoare urbană care rezultă din istoria cel puțin a ultimelor trei secole, este centrul istoric (care cuplează centrul Aradului cu cel al Aradului Nou), articulat noii cetăți bastionare din secolul al XVIII-lea. El este protejat ca ansamblu construit, prin Lista anexă la Legea nr. 422/2001 și spuneam că face obiectul unui recent PUZ deja aprobat¹⁴. Centrul istoric menține relativ intactă rețeaua stradală din sec. XVIII-XIX (eventual, cu fragmente mai timpurii) și numeroase clădiri edificate în ultima perioadă a aceluia interval de timp (cu prelungire în prima jumătate a sec. al XX-lea), de stiluri diverse: Baroc, Neoclasic, Neogotic, Eclectic, Art-Nouveau-Sezession, Neoromânesc, Art Decó, Modern interbelic, la care trebuie adăugate câteva clădiri postbelice de calitate, inserate zonei istorice centrale. Acestei arii îi sunt incluse siturile arheologice (măcar cele sigure și exact localizate), referitoare la cetatea veche și aria urbană de sec. XVII-XVIII (vizibile pe planul din 1765 și, într-o manieră mai aproximativă, pe cele anterioare). Există situri arheologice (ca și monumente de arhitectură istorică) care sunt exterioare acestei arii și altele amplasate în vecinătatea orașului de astăzi.

Ansamblurile și piesele de arhitectură, importante din punct de vedere istoric și stilistic, aparțin întregului interval de timp al sec. XVIII-XX și acoperă, după cum arătăm, toate stilurile perioadei. Între ele: Cetatea Bastionară târzie (1762–1783), Biserica Ortodoxă Sf. Apostoli Petru și Pavel (1698–1702), Catedrala Ortodoxă Românească Sf. Ioan (1862–1865), Biserica Ortodoxă din Micălaca Veche (1842–1845), Biserica Romano-Catolică (1902–1904), Mănăstirea Sârbească Gai (reședință episcopală de vară) -Sf. Simeon Stâlpnicul (1760–1762), Prefectura (1821 și 1870–1871), hotelul Ardealul (1840–1850), Primăria (1874–1876), Teatrul (1872–1874), Palatul Culturii (1913), Liceul Ioan Slavici, complexul Teatrul Vechi-casa Hirsch etc.

¹³ Ultima referire, la Gheorghiu 2017, în monografia Vladimirescu: 186–187, 190–191, 196–199.

¹⁴ Pentru acestea, vezi Cosma, Popescu 2012, passim. Studiul istoric al PUZ-ului este elaborat de istoricul Gh. Lanevski.

2.4. Realități actuale între reușite și distrugeri

Istoria, vestigiile, structurile urbanistice existente, arhitectura de foarte bună calitate și valoroasă istoric, ar trebui să fie suficiente pentru ca realitățile urbanistice și arhitecturale ale Aradului să semene cu cele din orașe similare din Europa Centrală. Protecția asigurată de legi și norme, de mediul social atașat majoritar valorilor istorice și culturale arădene, de unele foruri neguvernamentale foarte active și alte elemente aparținând contextului urban actual, ar trebui să regleze extrem de bine protecția și reabilitarea acestor valori. Parcurgând, însă, străzile Aradului, întâlnim toată gama de situații, de la reabilitări decente de arhitecturi și spații publice, până la abandonuri, însoțite de degradări și demolări de clădiri (extrem de numeroase sunt distrugerile incintelor industriale cu o istorie de cel puțin un secol), conturând o realitate paradoxală. Nu în ultimul rând, ar trebui să fim atenți și îngrijorați de maniera distrugătoare de gestionare a parcurilor, scuarurilor și aliniamentelor stradale de arbori, care au efecte importante asupra calității vieții și aspectului orașului. Câteva dintre constatările:

- întrețineri curente corecte: există numeroase exemple de reparații ale „anvelopei” clădirilor (tencuieli exterioare, acoperișuri și accesoriile lor, restaurarea tâmplăriei) fără alte tipuri de intervenții care ar modifica arhitectura casei (**Fig. 3a, 3b**);

- restaurări sau reabilitări corecte sau apropiate de exigențele domeniului, unele în curs de desfășurare, ale unor clădiri publice (Primăria, Teatrul, clădirile Muzeului și Bibliotecii, Tribunalul, biserici ortodoxe românești sau sârbești, biserici catolice sau reformate), la care se adaugă restaurări integrale sau reabilitări de fațadă (câteodată de bună calitate) ale unor clădiri private, exemple fiind Turnul de Apă, locuințe sau sedii de firmă, prezentate aici (**Fig. 4a–4a', 4b, 4c, 4d**);

- lipsă de întreținere, generând distrugere progresivă a clădirii, în ciuda unor inițiative recente ale Primăriei (profitând de legislația actuală), dar modeste ca rezultat; este o situație care domină peisajul urbanistic arădean, lista cuprinzând clădiri industriale, publice și clădiri particulare (locuințe sau clădiri de locuit cu funcțiuni complementare), cetatea și complexul bisericesc din incinta cetății (**Fig. 5a, 5b, 5c**);

- mutilări de fațade: lista acestor tipuri de intervenție este foarte lungă și cuprinde cele mai diverse intervenții (schimbări de tâmplărie, accese suplimentare la subsol sau parter, plăcări sau tencuiiri ale fațadelor cu materiale care afectează aspectul și fizica construcțiilor, distrugerea ornamentelor, supraetajări sau mansardări agresive, conversii/reconversii funcționale incompatibile cu caracterul clădirii etc.); prin cumul, acestea afectează grav aspectul străzilor sau zonelor urbane respective (**Fig. 6a, 6b, 6c, 6d**);

- implanturi de arhitecturi noi sau extinderi de proastă calitate, neintegrate sau stângaci integrate contextului urban: cele mai frecvente sunt noile „vile” plantate haotic (relații proaste cu vecinii și strada, volume groțesti, materiale și culori stridente) într-un țesut urbanistic cu un caracter bine definit și valoros; li se adaugă plombări de calitate extrem de modestă în raport cu restul frontului străzii (**Fig. 7a, 7b, 7c**); se remarcă, de asemenea, zecile de „palate ale romilor” de pe str. A. Șaguna (**Fig. 7d, 7e**) și din Aradul Nou;

- demolări de clădiri istorice, clasate sau nu: începutul este făcut în anii '90 cu fostul hotel „Stadt Wien” (monument de arhitectură clasat și pentru care exista chiar și un proiect de restaurare/reabilitare) și completat cu demolarea câtorva clădiri din imediata lui vecinătate. Într-unele dintre ultimele exemple, de pe străzile Episcopiei și Goga, din 2012–2013, s-a recurs chiar la cereri de „demolare în regim de urgență”, invocându-se starea fizică precară a unor construcții care nu aveau nici măcar o fisură. Ciudat este faptul că după demolare, ambele parcele (ca și multe altele demolate în acest interval de timp) au rămas neconstruite. Unele dintre cele mai periclitate au fost și sunt incintele industriale, clasate ca monumente sau nu, dar conținând arhitecturi de mare valoare, incinte reconstruite ca „hipermerket-uri” sau rămase imense maidanuri (**Fig. 8a, 8b, 8c–8c', 8d**);

- intervenții brutale în parcuri și scuaruri (inclusiv prin ridicări de construcții, ilegale conform legislației statale și locale), mutilări ale arborilor stradali: acțiunea se repetă anual, în special prin firma «Universul verde» (abilitată de Primărie), care consideră că «toaletarea» (care ar trebui să însemne tăierea/retușarea a cca. 10–15% din coroană), înseamnă tăierea totală a coroanei, până la trunchi. Parcul din incinta Spitalului Județean a fost acum câțiva ani defrișat într-o noapte, la ordinul (verbal, se pare) al unui fost înalt responsabil de la Consiliul Județean, pentru amenajarea, fără studii alternative și proiect complex, a unui heliport; unul dintre rezultate este periclitarea unui monument istoric salvat în extremis și mutat cu

mult efort și stres (mai ales al preotului dr. Pavel Vesa¹⁵, care s-a îmbolnăvit din această cauză, decedând între timp) în incinta spitalului – Biserica de lemn Cuvioasa Paraschiva (**Fig. 9a, 9b, 9c, 9d, 9e**).

3. Nădlac

3.1. Surse documentare

Istoria Nădlacului este cunoscută prin documentele păstrate și gestionate de istorici și alți specialiști începând cu sec. al XIX-lea¹⁶. Cartografia istorică este destul de consistentă, aici utilizând două dintre ridicările topografice ale sec. XVIII și XIX: „Ridicarea Josefina”¹⁷ (**Fig. 11**) și „A doua ridicare topografică militară”¹⁸, care, pentru zona respectivă, datează din cca. 1864 (**Fig. 12**).

3.2. Scurt excurs istoric¹⁹

Evoluția urbanistică și arhitecturală a Nădlacului este dependentă, în mod egal, de evoluția întregii zone geografice și de cea particulară, generată de evenimentele locale. Importantă pentru scopul propus de studiu, este evoluția începând cu Evul Mediu, cea care a determinat anumite funcțiuni și conformații, care a produs arhitecturi majore și anumite morfologii (actualmente dispărute dar bănuite ca existând în subteran) și continuată până spre jumătatea secolului al XX-lea. Caracterul specific și valorile orașului sunt conturate în acest mare interval de timp. După geneză (plauzibil a se fi petrecut în sec. al XII-lea), există câteva praguri importante, care ar defini etapele principale în evoluția urbanistică și arhitecturală a Nădlacului:

- secolele XII-XV – dezvoltarea și consolidarea așezării care devine centru al posesiunii nobiliare numită în documente „Noglok”; sunt consemnate fortificațiile, reședința nobiliară, biserici, alte clădiri și amenajări; trece prin toate fazele și evenimentele perioadelor respective;
- sec. al XV-lea – apariția câtorva nuclee locuite (așezări, sate, ferme) gravitând în jurul Nădlacului;
- 1551/1552 – cucerirea otomană și începutul ocupației turcești;
- sf. sec. al XVI-lea – evenimente militare datorate confruntărilor creștino-otomane care influențează viața Nădlacului;
- 1699 – Pacea de la Karlowitz, prin care Nădlacul este integrat Imperiului Habsburgic; începe etapa regenerării așezării, punându-se bazele dezvoltării sale moderne; apar numeroase sălașe în afara localității;
- jumătatea a doua a sec. al XVIII-lea (sf. sec. XVIII) – ultima fază a evoluției premoderne, surprinsă de «Ridicarea Josefina» (cca. 1782); urmează sistematizarea urbanistică a ariei ocupate atunci de populația româno-sârbă;
- 1802–1803 – colonizarea slovacă și generarea unei noi arii locuite în nordul celei existente în acel moment;
- deceniul III al sec. al XIX-lea – începutul edificărilor arhitecturilor majore și a organizării celor două centre ale Nădlacului;
- sf. sec. al XIX-lea – finalul procesului urbanistic de amplificare a intravilanului și de organizare a centrelor (surprins de Ridicarea topografică militară din 1884); dispariția ultimelor urme ale arhitecturilor medievale din sudul orașului;
- 1944 – începutul epocii comuniste, în care sunt implantate în centru câteva tronsoane de blocuri care înlocuiesc țesutul existent și se ridică în exterior unități agro-industriale.

3.3. Valori urbanistice și arhitecturale

Principala valoare este țesutul urban care păstrează structurile specifice din sec. al XVIII-lea-începutul sec. al XX-lea: rețea stradală ortogonală, sistem de spații publice, lotizare. Aria istorică are două subzone cu centrele corespunzătoare, elemente ce sunt descrise succint în cele ce urmează.

¹⁵ Istoria salvării și mutării bisericii, vezi Gheorghiu 2002, 276–277, 280, 282.

¹⁶ O bibliografie consistentă este conținută de *Studiu istoric oraș Nădlac...* (op. cit. – cf. notei 5), publicat în Gheorghiu 2017, Monografia Nădlac: 114–147; vezi și BIOR 2008, 293.

¹⁷ Sursa: Ridicare I.

¹⁸ Sursa: Ridicare II.

¹⁹ Este un scurt extras din *Studiu istoric oraș Nădlac...* (op. cit.).

Centrul ariei românești (româno-sârbești) este amplasat în sud, spre Mureș, suprapunând aproape perfect vechiul centru medieval al Nădlacului. El are o organizare în formă de «L», cu cele două laturi direcționate est-vest (str. I. Slavici) și nord-sud (str. 1 Decembrie). Este centrat pe Biserica Ortodoxă Românească și alte clădiri de cult (Biserica Greco-Catolică și Biserica Ortodoxă Sârbă) sau de interes comunitar (Primăria, Casa de Cultură – actuală școală, alte școli, grădinițe, dispensare etc.). Această arie suprapune parțial vechiul centru medieval al Nădlacului, integrând, în decursul timpului, vechile arhitecturi, acum dispărute. Este un context care explică existența unor situri arheologice incluse sau articulate acestei arii.

Centrul ariei slovace aparține extinderii urbanistice de la începutul sec. al XIX-lea, din nordul vechii așezări și este concentrat în jurul Bisericii Reformate Slovace și altor clădiri publice (Liceul Slovak, Biserica Romano-Catolică, comerț, servicii, instituții diverse). Are o organizare compactă, în jurul unui parc care joacă rol de spațiu public major de recreere și a actualei piețe din vestul Bisericii Reformate Slovace.

Ambele centre sunt integrate unor structuri urbanistice de factură „carteziană”, specifică sistematizărilor habsburgice de secol XVIII-XIX. Este important faptul că există tendința de racordare a celor două centre, prin prelungirea Centrului Slovak spre vest și sud și a Centrului Românesc spre nord. Rezultă în felul acesta o amplă arie urbană cu un țesut dens, caracteristic, și cu o arhitectură tradițională de foarte bună calitate, în care au fost inserate dotări de interes local.

În cadrul acestui țesut istoric și în afara lui, există numeroase situri arheologice, adăpostind urmele arhitecturii și amenajărilor medievale. În ceea ce privește relația cu mediul natural, se remarcă raportul cu lunca Mureșului, dar și aliniamentele stradale de arbori în șiruri multiple și plantațiile din centru. Un fragment din acest țesut (centrul ariei slovace) este clasat ca monument istoric în actuala Listă a Monumentelor Istorice, el fiind amplificat mult prin propunerile Studiului Istoric, integrat PUG-ului realizat de arh. Cătălin Hancheș (proiectant general S.C. GEOLINK SRL – Timișoara) și aprobat.

Arhitecturile cu valoare istorică sunt exclusiv din intervalul sf. sec. al XVIII-lea-începutul sec. al XX-lea): Biserica Ortodoxă Românească, Biserica Greco-Catolică și Biserica Ortodoxă Sârbă, Primăria, Casa de Cultură – actuală școală, Liceul Slovak, Biserica Romano-Catolică, edificiul „Muzeului Slovak”, alte clădiri publice și numeroase clădiri de locuit, de stiluri diferite, răspândite în întreaga arie urbană.

3.4. Realități actuale între reușite și distrugeri

Micul oraș de graniță către Ungaria, parcurgând etape recente de stagnare, ar fi trebuit să fie lesne protejat ca structură urbanistică istorică compactă sau ca sumă de edificii istorice de valoare cel puțin medie. Acest scenariu este doar parțial aplicat, observându-se conservarea unor importante arii sau arhitecturi din ceea ce am definit ca fiind „centrul istoric”, dar și degradarea până la ruină a unor case de locuit și intervenții brutale, „modernizatoare”, la altele. De asemenea, se constată demolarea și reconstrucția haotică a unor parcele (unele cu finanțări din programele UE!) și faptul că, doar pe parcursul studiului din 2011–2012 au fost demolate câteva clădiri civile dintre cele mai importante ca istorie și arhitectură și se pregătea demolarea altora. Observații generale se pot face și privind aliniamentele stradale de arbori, defrișate de cei care doreau și doresc să-și etaleze noile construcții.

Constatările pot avea aceeași structură cu cele privind Aradul:

- întrețineri curente corecte (**Fig. 13a, 13b, 13c**);
- restaurări sau reabilitări corecte sau apropiate de exigențele domeniului, ale unor clădiri publice (**Fig. 14a, 14b, 14c**), la care se adaugă restaurări sau reabilitări de fațadă (câteodată de bună calitate) ale unor clădiri private (**Fig. 15a, 15b, 15c**);
- lipsă de întreținere, generând distrugerea progresivă în așteptarea demolării pentru ridicarea unei noi reședințe sau ruina clădirii din cauze diverse (**Fig. 16a, 16b, 16c, 16d**);
- mutilări de fațade prin schimbarea tâmplăriilor, culori stridente, modificarea gurilor, distrugerea decorațiilor exterioare, combinate, câteodată cu degradarea fațadelor prin aplicarea unor soluții greșite de reabilitare (**Fig. 17a, 17b, 17c**);
- implanturi de arhitecturi noi de proastă calitate, străine contextului urbanistic tradițional (**Fig. 18a, 18b, 18c, 18d**);
- defrișări ale aliniamentelor stradale pentru a face vizibile noile construcții, la fel de străine locului ca în exemplele precedente (**Fig. 19a, 19b, 19c**).

Un unicat: extindere corectă, adaptată contextului, din păcate, alături de o „vilă” cu o arhitectură modestă (Fig. 20).

4. Lipova

4.1. Surse documentare

Istoria Lipovei este tumultuoasă și, în același timp, prestigioasă, fiind consemnată printr-un mare număr de documente scrise, relatări, descrieri etc.²⁰. Există și un număr important de schițe planimetrice și hărți istorice, din care am selectat trei: planul lui Marsigli de la sf. sec. al XVII-lea²¹ (Fig. 21), Ridicarea Josefină²² (Fig. 22) și A doua ridicare topografică militară²³ (Fig. 23).

4.2. Scurt excurs istoric

Lipova include în intravilanul actual câteva așezări distincte (Lipova, Lipovița, Radna, Șoimoș), care au istorii și evoluții relativ independente, dar adaptate unor factori regionali sau locali care le-au obligat să se relaționeze și, finalmente, să se unească. Ea reușește să reprezinte, cel puțin pentru Evul Mediu, singură sau împreună cu Radna și Șoimoș (așezările de pe malul opus al Mureșului), un reper suficient de important pentru a genera sau adăposti evenimente militare sau politice remarcabile. Încep cu Lipova:

- din 1314–1315 datează primele mențiuni documentare ale așezării, pentru ca în 1324 să fie amintit „*castellanus Lyppuas*” (însemnând, implicit existența unui castel);
- în sec. al XIV-lea aici se concentrează câteva funcțiuni importante: monetăria, vama, camera de sare, Mănăstirea Franciscană și se presupune că orașul este deja fortificat;
- cândva, în secolele XIII–XIV, pe o înălțime din preajmă este ridicată o mică cetate, numită „Lipovița”;
- în 1456 este menționat un prim castelan de Lipova al lui Ioan de Hunedoara, semn că întreaga feudă aparținea bogatei familii;
- statutul Lipovei este reflectat destul de corect documentar: în 1444, apare ca „*oppidum*”, pentru ca în 1475 și 1482 să-l găsim sub forma „*castrum et civitas*”; ulterior, statutul ei se schimbă de mai multe ori;
- secolul al XV-lea și prima jumătate a sec. al XVI-lea sunt caracterizate prin conflicte, asedii, schimbări de proprietate, până în 1552, când este pentru prima oară cucerit de otomani;
- urmează iarăși o lungă etapă (secolele XVI–XVII) de evenimente militare, zona fiind disputată de creștini și otomani, ultimii stăpânind-o mai mult timp;
- istoria militară a orașului culminează cu asediul din 1695, prin care este cucerit de habsburgi, urmată de demantelarea din 1701 a tuturor elementelor de apărare urbane.

Lipova este descrisă de mai mulți călători din secolele XVI–XVII, între care importanți sunt Giovan-Andreea Gromo și Evlia Celebi. În ultimul secol a făcut obiectul a numeroase studii de arhitectură militară sau de urbanistică.

Șoimoș și Radna (ariile de la nord de Mureș) au geneze relativ contemporane (sec. al XIII-lea), primul în legătură cu castelul omonim construit (sau reconstruit, prima etapă fiind de lemn) cândva la sfârșitul secolului (pe locul unei importante „dave” și așezări dacice), iar a doua ca așezare inițial modestă, dar care devine consacrată religios (prin edificarea ansamblului Franciscan, viitorul loc de pelerinaj „Maria Radna”), în sec. al XVI-lea.

Șoimoșul medieval este mult mai cunoscut prin castelul care în 1446 ajunge în posesia lui Ioan de Hunedoara. Castelul este disputat și fortificat/refortificat de numeroase ori, având aproximativ același ritm istoric cu Lipova: este cucerit de turci în 1552, eliberat în 1595, cedat turcilor de Gabriel Bethlen până în 1688, când revine habsburgilor. Castelul/cetate iese din uz la începutul secolului al XVIII-lea și începe să fie demantelat. În secolul al XIX-lea este protejat ca monument istoric; în anii '60–70 ai secolului al XX-lea este parțial consolidat și restaurat.

²⁰ Cronologia evenimentelor istorice care au determinat evoluția orașului și edificarea unor construcții și amenajări, este conținută de *Studiul istoric cetatea Șoimoș* (op. cit – cf. notei 6 supra), conform bibliografiei aduse la zi; vezi și BIOR 2008, 279–280.

²¹ Publicat în Sebestyén 1984, 41–49.

²² Surse: ASB – fond clișee; Ridicare I.

²³ Sursa: Ridicare II.

4.3. Valori urbanistice și arhitecturale

Cercetarea istorică, urbanistică și arhitecturală ajunge la concluzia că transformările suferite de orașul medieval (cu excepția defortificării de la cumpăna sec. al XVII-lea și al XVIII-lea) până în sec. al XIX-lea, nu sunt mari. Întinderea Lipovei (cu excepția unor mici extinderi lesne detectabile), forma generală a orașului interior și rețeaua stradală majoră se mențin până în sec. al XIX-lea și, parțial până astăzi, iar pentru Șoimoș-Radna, rețeaua stradală neregulată, tipic medievală este iarăși un indiciu al continuității.

În ceea ce privește componentele istorice ale așezărilor, se remarcă în primul rând țesutul urban, divers, particular pentru fiecare dintre componentele orașului: Lipova, densă, compactă, conservând importante zone de rețea stradală medievală și, probabil, de infrastructură constructivă; Radna și Șoimoș, mai puțin dense, adaptate terenului denivelat și strâmt dintre Mureș și munte, dar conservând elemente cel puțin din secolele XVIII-XIX. Importante sunt sistemele de apărare: incinta fortificată a Lipovei, articulată cel puțin unei fortărețe suplimentare (existentă în subteran și corect să fie considerată sit arheologic) și vegheată de la înălțime de turnul de la „Lipovița”, apoi castelul/cetate Șoimoș și eventual incinta franciscană. Ele cooperau între ele și profitând de relief și de traseul râului. Punctele înalte și cu vizibilitate bună în lungul văii au fost ocupate de fortificații încă din sec. al XIII-lea (dacă nu socotim «davele» dacice de la Cladova – din apropiere de Radna și Șoimoș), iar complexul „Maria Radna” este localizat pe o platformă înaltă, la debușul văii respective spre zona orizontală de la poalele munților. Mare parte a acestor amenajări se păstrează astăzi sub forma unor situri arheologice, începând cu cel dacic din zona cetății-castel, apoi cel al fostului castel medieval articulat fortificației urbane și fortificația însăși, a unor clădiri importante medievale (inclusiv din perioada otomană).

Arhitecturile istorice sunt numeroase: castelul-cetate Șoimoș, ruina „Lipovița”, complexul Maria Radna, biserici și alte clădiri istorice de pe malul nordic, Biserica Ortodoxă (cu elemente medievale de sec. XV-XVI), Bazarul otoman (singura arhitectură civilă din Banat-Crișana care păstrează elemente din perioada otomană), alte biserici, clădiri adăpostind Muzeul, Primăria, Tribunalul etc. și clădiri rezidențiale sau cu funcțiuni mixte, specifice sec. al XIX-lea sau arhitecturii „Art Nouveau”, din aria orașului propriu-zis. Nu lipsit de interes este complexul Băilor din Lipova, cu pavilioane din secolul al XIX-lea și cu un ștrand ridicat în perioada interbelică după proiectul arhitectului Silvestru Rafiroiu. Mai mult decât în exemplele anterioare, ansamblul urban este perfect articulat sitului natural, care prilejuiește perspective spectaculoase din și spre arhitecturile importante.

4.4. Realitățile actuale între puține reușite, sărăcie și multe distrugeri

În ciuda acestor valori care fac din Lipova, cu toate componentele ei, unul dintre cele mai prețioase orașe cu arii sau arhitecturi istorice ale zonei Banat-Crișana, așezat spectaculos pe Valea Mureșului și între Munții Zărandului și Podișul Lipovei, cu organizări și arhitecturi unicate și cu o istorie prestigioasă, situația economică și administrarea ultimelor două-trei decenii l-a adus în stare de pre-ruină. O situație exacerbată de sărăcirea accentuată a populației. Mai mult decât în celelalte două exemple, cu toate că există numeroase elemente urbane și arhitecturale protejate, în gestionarea lor de către Primărie (cel puțin până la actuala legislatură) se constată sfidarea oricăror legi și reguli. Parcurgând străzile orașului și cunoscând istoria lui recentă, descoperi probele acestei administrări dezastruoase. În numeroase cazuri consemnate de Direcția Județeană pentru Cultură și de Complexul Muzeal Arad, vestigiile arheologice descoperite întâmplător au fost distruse și au fost împiedicate încercările de continuare a cercetărilor în cazuri unor descoperiri extrem de importante. Motivul acestor refuzuri și obstrucționări a fost derularea nestânjenită a șantierului de reabilitare edilitară, care, culmea, a stagnat din cu totul alte motive, vreo 4–5 ani, fiind finalizat abia de puțin timp! Exemplele pozitive sunt puține la număr și provin prea puțin din fonduri publice: Biserica Ortodoxă, Muzeul, Primăria, complexul Maria Radna. Clădirile particulare care sunt corect întreținute sau reabilitate sunt extrem de puține. În schimb, semnele distrugerii, abandonului și desfigurării arhitecturilor istorice se întâlnesc la tot pasul. Să urmărim, pe scurt, exemple din acest proces, începând cu cele pozitive:

- întrețineri curente și reparații corect executate (**Fig. 24a-a', 24b, 24c, 24d**);
- restaurări sau reabilitări corecte sau apropiate de exigențele domeniului, ale unor clădiri publice, la care se adaugă restaurări sau reabilitări de fațadă (câteodată de bună calitate) ale unor clădiri private (**Fig. 25a, 25b, 25c-c'-c''**);

- lipsă de întreținere, generând demolări, distrugeri progresive sau chiar ruinări ale clădirilor (**Fig. 26a, 26b, 26c, 26d, 26e**);
- mutilări de fațade prin schimbări de tâmplărie sau modificări de goluri, aplicarea de materiale incompatibile cu arhitectura istorică și culori stridente etc. (**Fig. 27a-a'-a'', 27b, 27c, 27d, 27e, 27f**);
- implanturi de arhitecturi noi sau extinderi de proastă calitate, sau amplasate incorect, în arii naturale protejate (**Fig. 28a, 28b, 28c**);
- restaurări sau reabilitări defectuoase, prost executate și necesitând noi intervenții (**Fig. 29a, 29b, 29c**);
- abandonarea unei bijuterii a arhitecturii medievale, cetatea-castel Șoimoș, care așteaptă de mai bine de 50 de ani (din anii '60–70 când a fost corect consolidată și restaurată parțial) o nouă restaurare decentă (**Fig. 30a, 30b, 30c, 30d**).

Concluzii

Concluzia studiului aduce încă odată în actualitate și confirmă cele consemnate la început: fragilitatea sistemelor de protecție ale patrimoniului românesc, atât a mediilor naturale cât și a celor antropice, de cele mai multe ori asociate. Cele trei exemple, la scări diferite și cu istorii și realități destul de diferite, ilustrează aceeași problematică: indiferența sau chiar disprețul administrațiilor publice față de una dintre cele mai importante valori pe care orașele respective le conțin – cele care aparțin patrimoniului istoric urbanistic și arhitectural. Acest fapt se întâmplă în ciuda tuturor reperelor europene (inclusiv din vecinătatea imediată a județului), a legislației, normelor și normativelor, a „bunelor practici” care, ca teorie, aglomerează până la sufocare documentele oficiale românești sau chiar publicațiile primăriilor respective. Exemplele pozitive sunt minoritare și, dacă procesul va continua, acest patrimoniu va fi distrus iremediabil.

Dintre cele trei exemple prezentate, starea cea mai proastă se observă la Lipova, unde administrațiile trecute au făcut ca toate deficiențele constatate la celelalte două, să atingă un maxim, adăugându-se una extrem de importantă – ignorarea și distrugerea patrimoniului arheologic. Este inutil să dezvolt aici importanța acestui fapt, dar e destul ca cei interesați să treacă granița spre sud sau vest pentru a o descoperi.

Simpla constatare a acestor defecțiuni nu este suficientă. Singurul remediu care poate funcționa în aceste cazuri, este ca forurile diferitelor nivele și administrațiile locale să-și facă datoria, mai cu seamă dacă sunt informate prin studii de factura celor prezentate aici. Un suport esențial poate veni dinspre ONG-urile care activează în domeniu²⁴ și de la o opinie publică bine și complet informată.

Administrația ar trebui să descopere un fapt constatat în Occident de mult timp, și anume că protecția centrelor istorice, bine gestionată, poate produce profit²⁵, iar opinia publică ar trebui să înțeleagă că întreținerea și adaptarea unei clădiri vechi la exigențele de confort și funcționale actuale, este mai ieftină decât demolarea și edificarea unei case noi²⁶. La aceasta s-ar adăuga prestigiul dobândit ca proprietar (public sau privat) de zonă sau clădire istorică.

Listă figuri

- Fig. 1. Arad, planul din 1765
 Fig. 2. Arad, în „A doua ridicare militară”, cca. 1865
 Fig. 3. Arad, exemple de întreținere corectă
 3.a. Clădire a armatei, str. L. Blaga
 3.b. Fosta Casă Neumann-str. Horea)

²⁴ Pentru Arad, cea mai cunoscută și neafiliată politic, este „Pro urbe Arad”, inițiată de ing. Bujor Buda și condusă acum de arh. Alexandru Nagy-Vizitiu.

²⁵ O relativ recentă statistică (realizată între martie 2007 și decembrie 2008 de către o agenție regională a patrimoniului francez) pune în relație costurile protecției și reabilitărilor din Franța (cca. 2 mild. Euro) cu cel al câștigurilor datorate reabilitării și punerii în valoare a obiectivelor respective (cca. 21 mild euro!), proporția fiind, deci, de cca. 1/10!, cf. Calciu 2013.

²⁶ Proporția dintre costurile unei reabilitări și dotări a unei case vechi, pe de o parte, și demolarea și edificarea unei case noi de același volum, pe de alta, este de cca. 1/3–1/4, conform datelor conținute de revista *Bursa construcțiilor* la sfârșitul anilor '90 și unor repetate experiențe personale, publicate în *Domus Util* (supliment *România Liberă*), în 29 oct. 2010.

- Fig. 4. Exemple de restaurări corecte de fațadă ale unor clădiri din centrul istoric, monumente sau nu (foto 2016–2017)
 4.a.–4.a'. Turnul de apă, restaurat și amenajat de Prof. Horia Truță – exterior și interior;
 4.b. Grădiniță, str. Dr. Ion Georgescu
 4.c. Sediul de firmă în stânga, corect restaurată și casă particulară în dreapta, „reabilitată” prin suprimarea completă a decorației exterioare, str. Dr. Ioan Georgescu
 4.d. Case pe str. Desseanu
- Fig. 5. Arad – exemple de lipsă de întreținere și ruinare (foto 2013–2015)
 5.a. Fabrica de Zahăr în 2010, în momentul de față fiind complet ruinată și parțial demolată
 5.b. Curte interioară pe str. Episcopiei
 5.c. Biserica din Cetate, în ruină avansată împreună cu clădirile adiacente
- Fig. 6. Arad – intervenții la fațade și amenajări inacceptabile (foto 2016–2017)
 6.a. Front str. Eminescu
 6.b. Clădire de colț str. Episcopiei-Mărășești
 6.c. Forme și culori noi pe proaspăt amenajata str. Meșianu
 6.d. „Refașadizare” a parterului unei case din str. L. Szantay, din preajma str. Meșianu
- Fig. 7. Arad – clădiri – plombă prost integrate contextului urban sau în mod voit neintegrate, destructurându-l (foto 2018)
 7.a. Str. O. Goga
 7.b. Str. Aron Cotruș
 7.c. Str. Episcopiei (foto 2014–2016 și „palate țigănești”
 7.d. Str. A. Șaguna
 7.e. Str. A. Șaguna
- Fig. 8. Arad – demolări în zonă istorică (foto 2012–2017)
 8.a. Clădire de secol XIX, în perfectă stare, demolată de proprietar pentru ca terenul să fie liber de sarcini, str. O. Goga
 8.b. Calcanul care a rămas din singura clădire civilă de stil Baroc din Arad, demolată cu ocazia amenajării „Parcului Reconcilierii”
 8.c.–8.c'. Clădire de secol XIX, înainte și în curs de demolare pentru a permite derularea unei afaceri imobiliare, care nu se întâmplă, încă, str. Episcopiei
 8.d. Fabrica „Tricoul Roșu” în curs de demolare
- Fig. 9. Arad-distrușgeri de alinamente stradale, parcuri și scuaruri (2012–2016)
 9.a. Arbori tăiați pentru un viitor parcaj privat, care s-a realizat între timp, în str. O. Goga;
 9.b–9.c. Clădiri amplasate în Parcul Pădureice
 9.d. Consecințele defrișării parcului Spitalului Județean, din care a rămas doar grupul de arbori din jurul Bisericii de lemn
 9.e. Arbori tăiați complet (aici era un alinament complet de arbori), din comoditate, pentru a scăpa de strângerea frunzelor toamna, str. I. L. Caragiale; situația este întâlnită în tot orașul, pe străzi care mai au alinamente stradale)
- Fig. 10. Planul actual
- Fig. 11. Nădlac – planul din Ridicarea Josefina
- Fig. 12. Nădlac – planul din „A doua ridicarea militară”, cca. 1864
- Fig. 13. Nădlac – întrețineri corecte de clădiri și ambience (foto 2011–2012)
 13.a. Liceul Slovac
 13.b. Locuință veche str. Victoriei
 13.c. Imagine stradală plăcută, normală, tipic tradițională, într-o zonă cu puține intervenții „modernizatoare”
- Fig. 14. Nădlac-restaurări corecte sau aproape de exigențele din domeniu ale unor clădiri publice (foto 2011–2012)
 14.a. Biserica Reformată Slovacă și clădirea adiacentă
 14.b. Biserica Catolică
 14.c. Biserica Ortodoxă Românească
- Fig. 15. Nădlac – restaurări corecte de clădiri de locuit (foto 2011–2012)
 15.a. Detaliu str. Victoriei
 15.b. Muzeul Slovac (fostă locuință)
 15.c. Locuință str. Victoriei

- Fig. 16. Nădlac – lipsă de întreținere (în așteptarea demolării), ruinări și demolări (foto 2011–2012)
 16.a. Str. Boor
 16.b.–16.c. Clădiri ruinate în nordul orașului
 16.d.–16.d'. Casa de lângă Muzeul Slovak – str. Tajovsky nr. 13, demolată în aprilie 2011
- Fig. 17. Nădlac – mutilări de fațade
 17.a. Primăria
 17.b. Str. Victoriei
 17.c. Str. N. Bălcescu
- Fig. 18. Nădlac – Clădiri noi cu o arhitectură de proastă calitate (foto 2011–2012)
 18.a. Str. Tajovski
 18.b. Str. N. Bălcescu
 18.c. Clădire administrativă în plin centru urban; d-clădire finanțată din fonduri europene – str. Vladimirescu
- Fig. 19. Nădlac – aliniamente stradale defrișate (foto 2011–2012)
 19.a., 19.b., 19.c. Exemple de defrișări pe domeniul public, însoțitoare ale „modernizărilor” particulare, în diferite zone
- Fig. 20. Nădlac – singurul exemplu pozitiv de arhitectură nouă, detectat în oraș în timpul cartării pentru Studiul istoric (str. 1 Decembrie), alăturat, însă, unei „vile” cu o arhitectură mai mult decât modestă; foto 2012
- Fig. 21. Lipova – schița lui Marsigli de la sf. sec. XVII (1697)
- Fig. 22. Lipova în „Ridicarea Josefină – cca. 1770
- Fig. 23. Lipova și Radna-Șoimoș în „A doua ridicarea militară”, cca. 1860
- Fig. 24. Lipova – întrețineri curente corecte de case (foto 2013–2018)
 24.a.–24.a'. Locuință în centru – str. N. Bălcescu, chiar dacă fațada are două nuanțe, situația din 2014 și 2018
 24.b. Front în fața bisericii Maria Radna
 24.c. Sediul Primăriei
 24.d. Grup de case la poalele cetății Șoimoș
- Fig. 25. Lipova – restaurări sau renovări corecte (foto 2013–2016)
 25.a. Biserica Ortodoxă
 25.b. Clădire în frontul parcului central – str. Emanoil Gojdu
 25.c., 25.c', 25.c''-Maria Radna, în curs de restaurare și restaurată împreună cu întreg complexul
- Fig. 26. Lipova – fronturi demolate, clădiri părăsite și/sau în curs de ruinare (foto 2014–2018)
 26.a. Front demolat pe strada principală – str. N. Bălcescu
 26.b. Casă pe strada principală prost întreținută
 26.c. Clădire lângă gara Radna
 26.d. Grup de clădiri de stil Art-Nouveau, de lângă piața centrală – str. Făgetului, parțial părăsite și în curs de distrugere
 26.e. Clădire ruinată, la poalele dealului cetății Șoimoș
- Fig. 27. Lipova – clădiri cu fațade mutilate
 27.a., 27.a', 27.a'' Bazarul, cea mai veche clădire civilă a Lipovei, în 1998, 2013 și 2018 – în stare din ce în ce mai proastă și cu intervenții recente mizerabile
 27.b., 27.c., 27.d., 27.e Clădiri în frontul străzii principale
 27.f. Grup de clădiri din fața gării Radna; foto 1998 și 2013–2018
- Fig. 28. Lipova – clădiri noi cu o arhitectură de proastă calitate sau cu amplasamente discutabile (foto 2016 și 2018)
 28.a. „Vilă” nouă în imediata vecinătate a complexului Maria Radna
 28.b. Noi plombe în zona Bisericii Catolice – str. N. Bălcescu
 28.c. Edificiu în curs de construcție în parcul din lungul Mureșului-„Faleza Mureșului” – spațiu care ar trebui să fie protejat ca valoare peisajeră
- Fig. 29. Lipova – „reabilitare” care ar avea nevoie de noi intervenții – „Punctul de informare turistică” – colț str. Lt. V. Bugariu și N. Bălcescu (foto 2013 și 2018)
 29.a. Înainte de intervenția recentă
 29.b. Imagine de ansamblu în care reabilitarea, în afara gardului, pare corectă
 29.c. Detaliu fotografiat în ianuarie 2018, cu igrasia care pune stăpânire pe clădire

Fig. 30. Lipova – cetatea-castel Șoimoș, în anii '70 (când, prin restaurare, i s-a refăcut drumul și aparatul de acces – vizibile în fotografiile făcute la scurt timp după restaurare – și au fost consolidate zonele cele mai periclitate) și astăzi (când se constată dispariția tuturor elementelor de lemn reconstituite în anii '60 și prăbușirea unor ziduri), așteptând o nouă restaurare și punere în valoare; foto 1975 și 2016

Bibliografie

- Anghel 1996 Anghel, Emil, *Distrugeri și reconstrucții la Arad*. În: *Historia urbana*, 1–2, 1996.
 ASB – fond clișee Arhivele Statului București, Fond clișee.
 BIOR 2008 *Bibliografia istorică a orașelor din România*, București, 2008.
 Calciu 2013 Calciu, Daniela, *Despre patrimoniul construit și câștigul economic*. Comunicare la Congresul *De la arhitectură la patrimoniu construit...și mai departe*, Sinaia, 27–29 septembrie 2013.
 Carta reabilitării Sibiu *Carta reabilitării centrului istoric al orașului Sibiu/Hermannstadt*, Sibiu, 2000.
 Cosma, Popescu 2012 Cosma, Elisabeta, Popescu, Dana Cornelia, *Preocupările Planului urbanistic pentru zona construită protejată din Municipiul Arad*. În: *Transsylvania Nostra*, 2/2012.
 Gheorghiu 2002 Gheorghiu, Teodor Octavian, „Un program dificil – protecția arhitecturii sătești tradiționale din Banat-Crișăna. Studiu de caz – biserica de lemn”. În: *Patrimonium Banaticum*, I, Timișoara, 2002.
 Gheorghiu 2010 Gheorghiu, Teodor Octavian, „Arad – valori de patrimoniu între protecție și distrugere”. În: *Transsylvania Nostra*, 2/2010.
 Gheorghiu 2013 Gheorghiu, Teodor Octavian, „Vecinul din nord...Arad”, *Arhitectura*, număr special TM, 2013.
 Gheorghiu 2016 Gheorghiu, Teodor Octavian, „Reabilitare urbană – turism cultural, o relație contradictorie”, *Manual de specialitate II*, Fundația Transylvania Trust, Cluj-Napoca, 2016.
 Gheorghiu 2017 Gheorghiu, Teodor Octavian, *Mici orașe/mari sate din sud-vestul României. Monografii urbanistice*, București, 2017.
 Îndrumar Timișoara *Îndrumar pentru intervențiile asupra clădirilor din cartierul Cetate și din zonele istorice protejate din Timișoara – f.a.*
 Nistor 2002 Sergiu Nistor, *Protecția patrimoniului cultural în România. Culegere de acte normative*, București, 2002.
 Ridicare I Az első katonai felmérés. A Magyar Királyság teljes területe 965 nagyfelmérésű színes térképszelvényen 1782–1785 (Prima ridicare topografică militară. Regatul Maghiar...1782–1785), DVD, «Arcanum», Budapest, 2004.
 Ridicare II A Masodik katonai felmérés. A Magyar királyság és a Temesi banság Nagyfelmérésű, színes térképei – 1819–1869 (A doua ridicare topografică militară. Secțiunile color ale hărții Regatului Maghiar și Banatului Timișan–1818–1869), DVD, «Arcanum», Budapest, 2005.
 Sebestyén 1984 Sebestyén, Gh., *Unele cetăți ale Banatului și desenele lui L. F. Marsigli*. În: *Revista Muzeelor și Monumentelor. Monumente Istorice*, XV, 1, 1984.
 Somogyi 1913 Somogyi, G., *Arad szabad király város és Arad vármegye...*, Arad, 1913.

Fig. 1-3

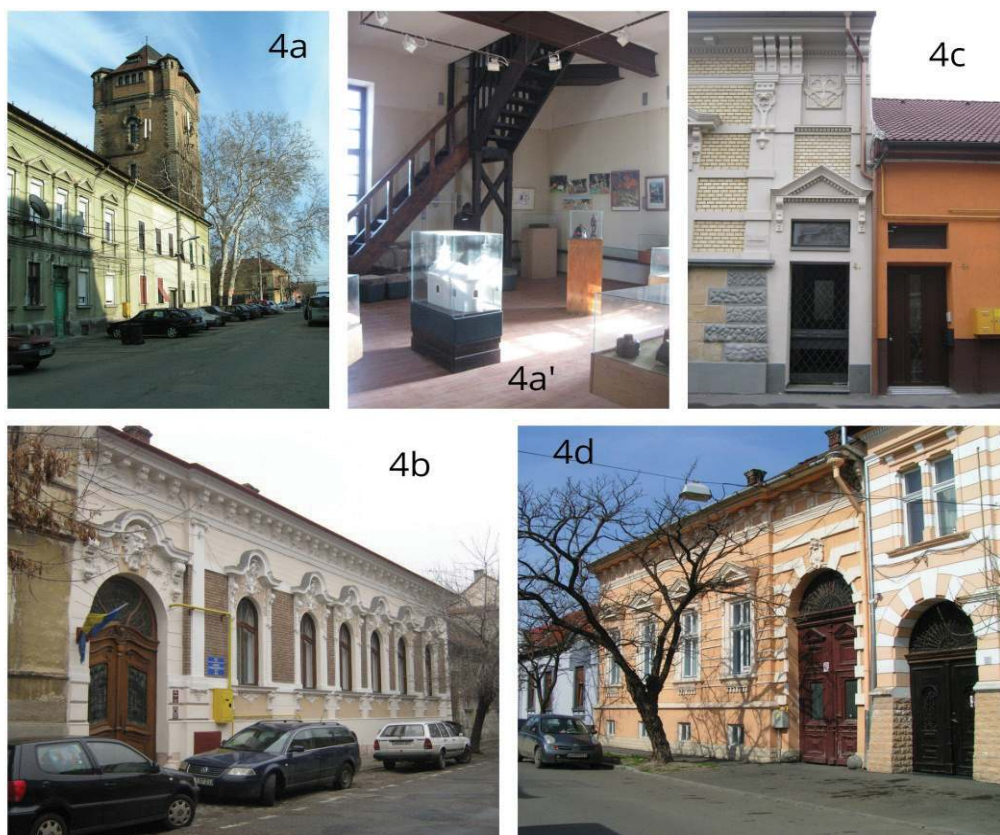

Fig. 4

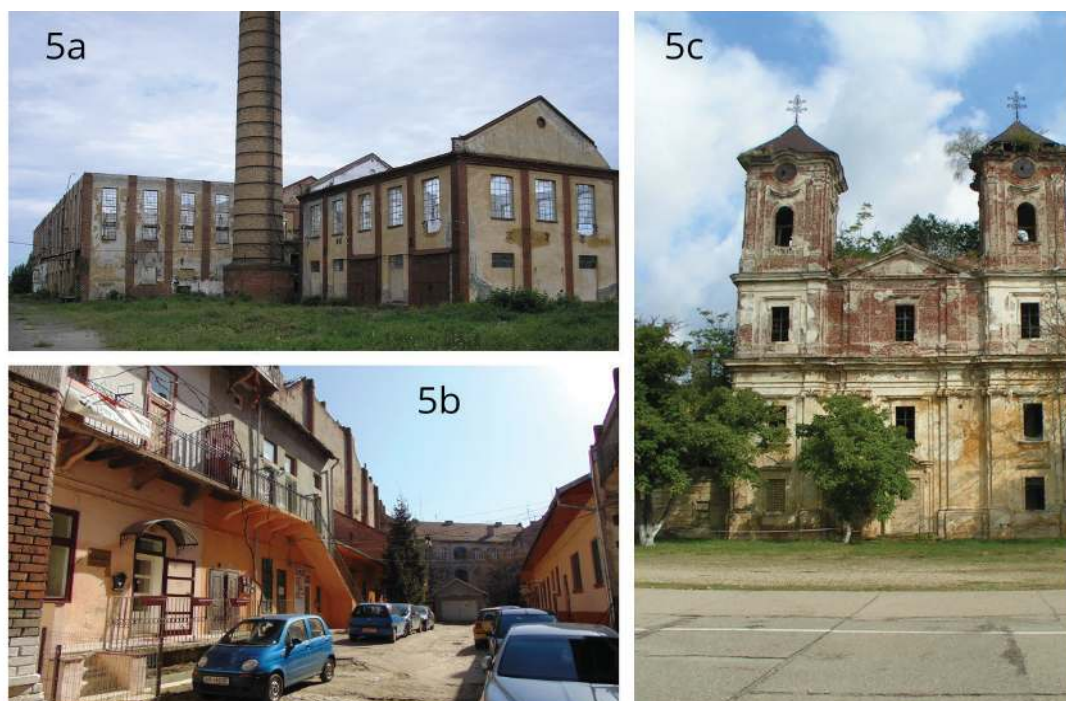

Fig. 5

Fig. 6

Fig. 7

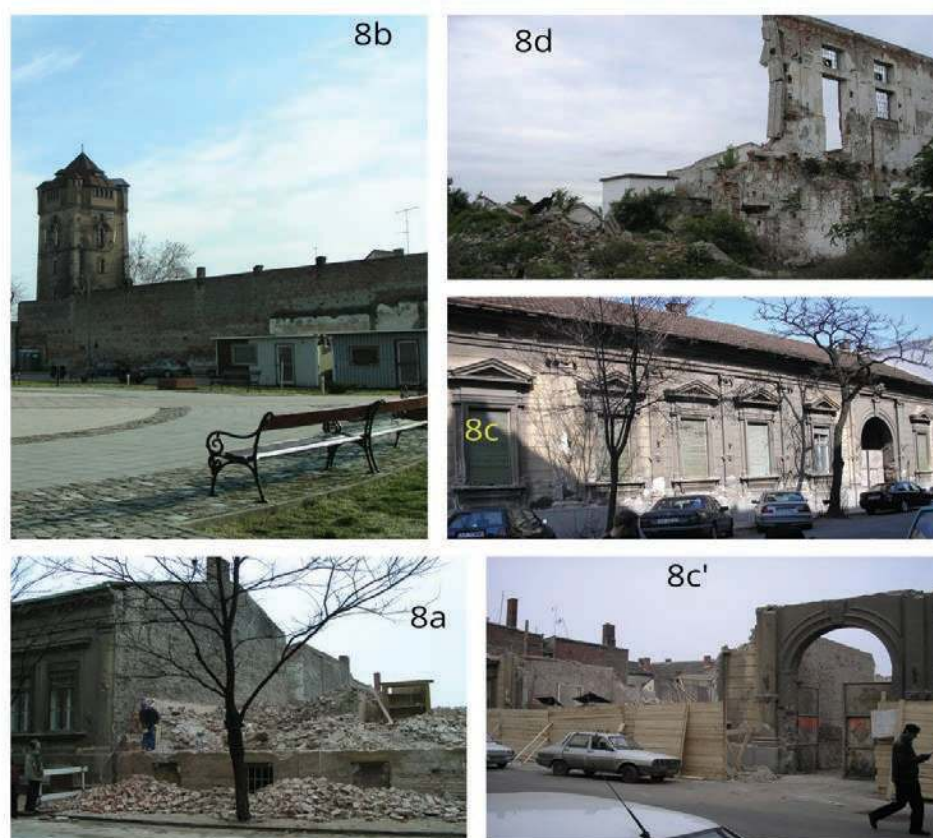

Fig. 8

Fig. 9

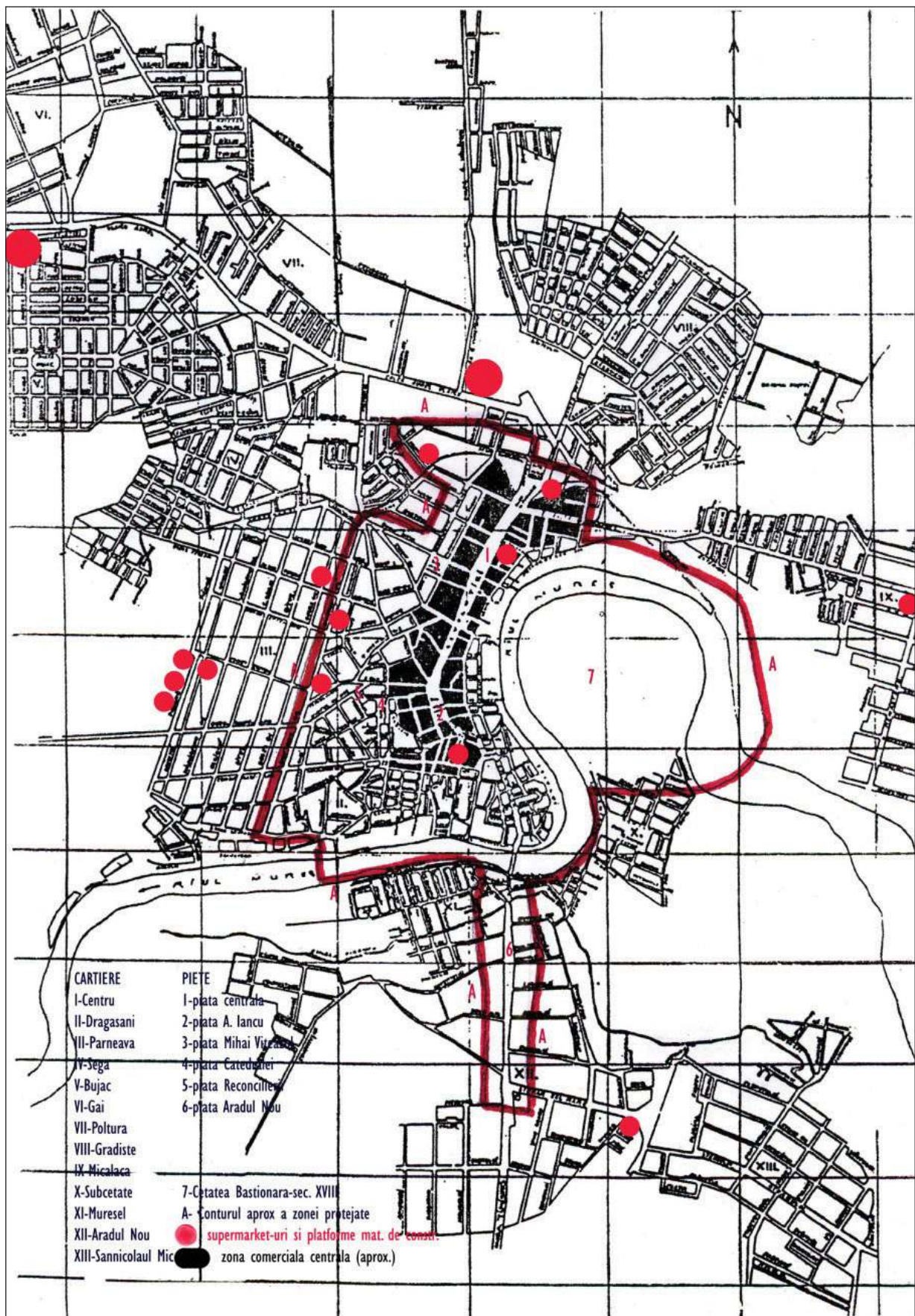

Fig. 10

Fig. 11–12

Fig. 13

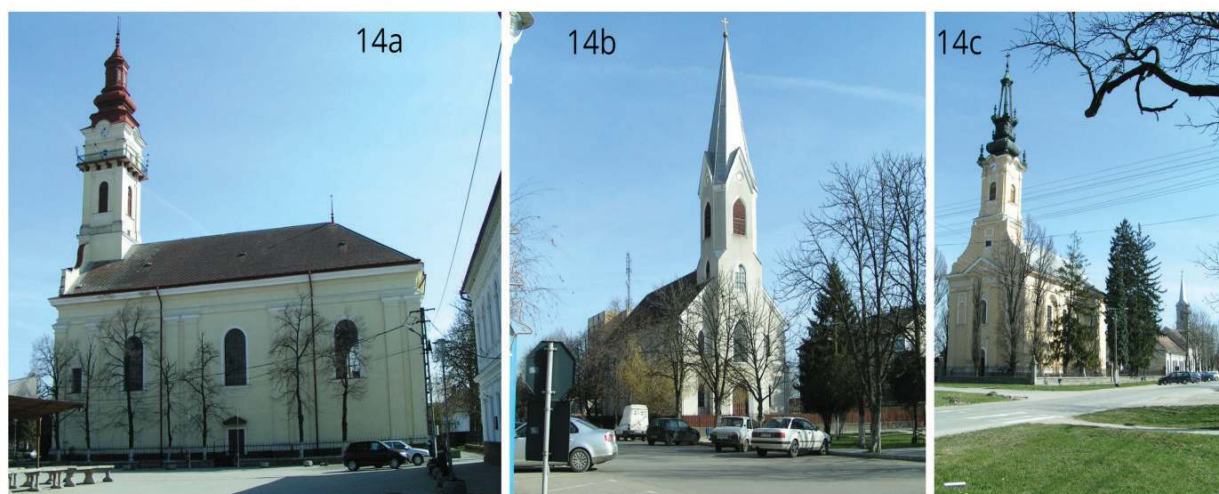

Fig. 14

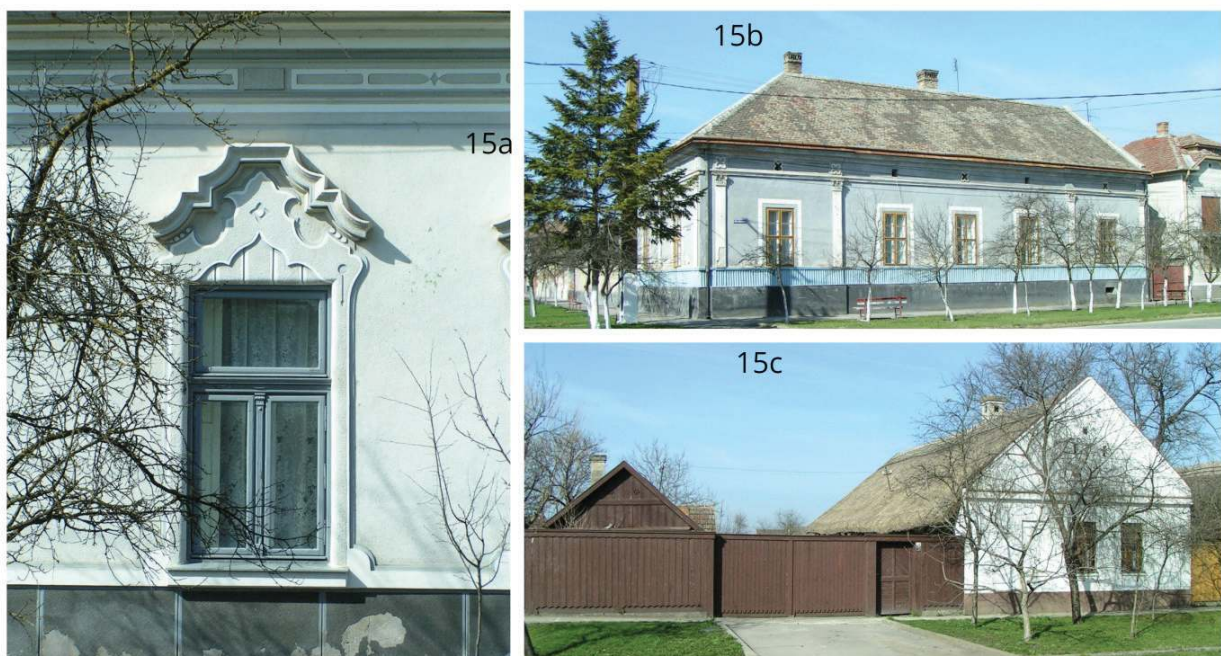

Fig. 15

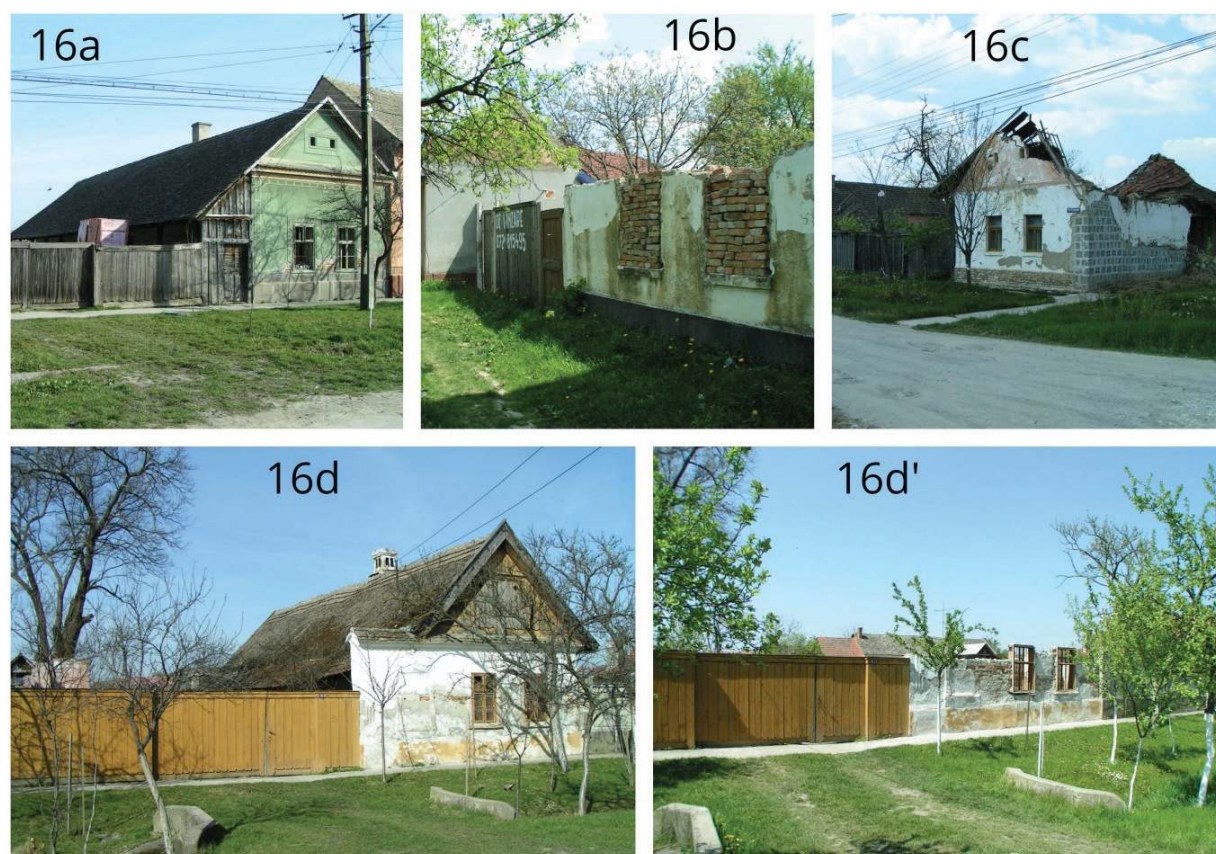

Fig. 16

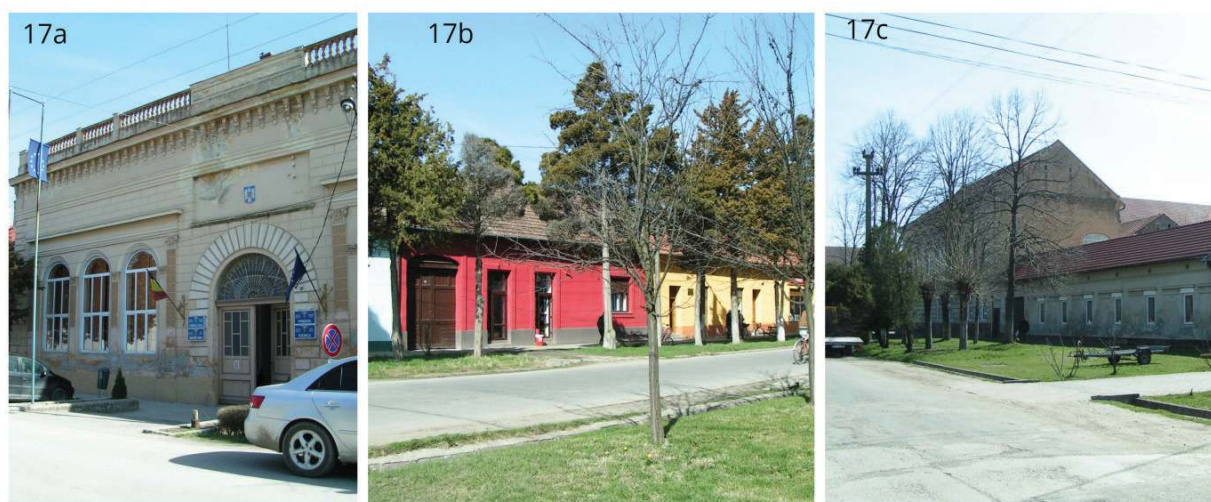

Fig. 17

Fig. 18

Fig. 19

Fig. 20

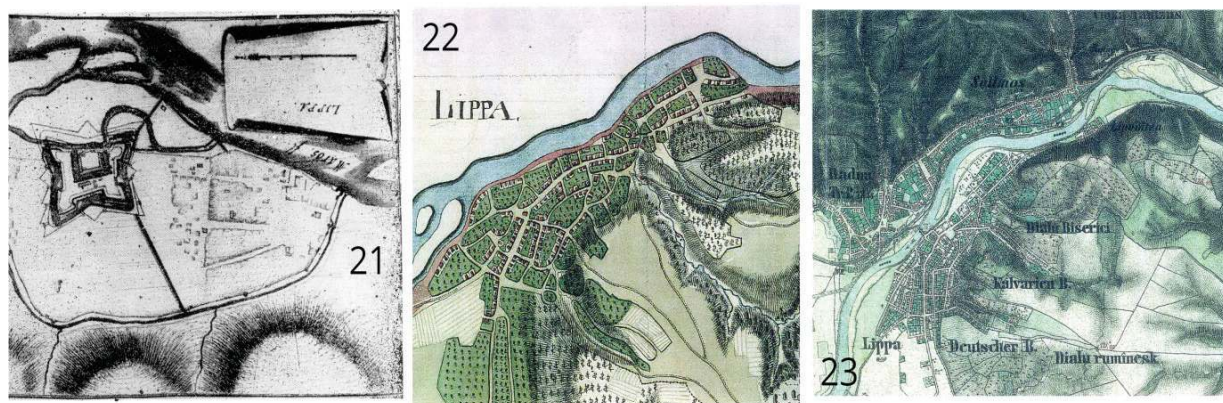

Fig. 21-23

Fig. 24

Fig. 25

Fig. 26

Fig. 27

Fig. 28

Fig. 29

Fig. 30

RESTAURAREA DE ARHITECTURĂ ȘI REGENERAREA URBANĂ A CENTRELOR ISTORICE DIN TIMIȘOARA. STUDIU DE CAZ: PIAȚA UNIRII, NR. 8

*Felicia-Raluca Pescar**

Architectural restoration and urban regeneration of Timișoara's historical centers. Case study: No. 8, Unirii Square

Abstract: In the context of Timișoara winning the title of European Capital of Culture 2021, stringent issues related to the situation of the built architectural heritage, were reactivated. It is now the opportune (right) time for punctual approaches and initiatives of the various stakeholders (administration, non-governmental organizations, cultural operators, owners, investors, etc ...) to coagulate at urban, decisional, economic and social level, for a common goal: the restoration of the Romanian architectural patrimony.

The three historical centers of Timișoara: *Iosefin, Cetate and Fabric*, with the heritage buildings that define them, represent a very generous background, with an enormous potential for urban regeneration, in the whole city. The purpose of this paper is to illustrate the complexity of approaching and implementing the restoration project of a historical building, to point-out and to justify the social and economic potential of these interventions, with a major impact on cultural identity. The case-study illustrates precisely these topics.

Keywords: *strategy, architecture, restoration, urban regeneration*

Cuvinte cheie: *strategie, arhitectură, restaurare, regenerare urbană*

1. Introducere

Restaurarea de arhitectură este o provocare atât teoretică cât și practică, strâns legată de cunoașterea tehnicilor și a materialelor de construcție. Abordarea intervențiilor asupra unui imobil cu valoare istorică, în relație cu contextul urban din care face parte și la definirea căruia contribuie în mod semnificativ și pe termen lung, este esențială.

Lucrarea de față reia principiile de bază în abordarea istorico-metodologică a proiectului de restaurare și atenționează asupra rolului pe care îl are arhitectul în coordonarea întregului proces. Interesul este plasat în mod direct pe zonele istorice ale orașului Timișoara, pentru a aduce în centrul atenției un exemplu concret de implementare a strategiei de restaurare asupra unei clădiri cu valoare de patrimoniu.

1.1. Ce este restaurarea?

Luând ca referință definiția lui Cesare Brandi: „Restaurarea este momentul metodologic al recunoașterii operei de artă¹, a consistenței sale fizice și a dublei sale polarități, estetică și istorică, în vederea transmiterii sale către viitor”², putem spune că intervențiile asupra unui imobil cu valoare istorică constă în adunarea tuturor informațiilor (istorice, estetice, materiale și fizice) necesare cunoașterii sale, având ca finalitate recunoașterea calităților și caracteristicilor sale, în vederea transmiterii către viitor.

Aducând teoriile legate de acest subiect în actualitate, definiția lui C. Brandi este completată de arh. Tancredi Carunchio, special pentru arhitecți și urbaniști: „Restaurarea este momentul metodologic al recunoașterii [calităților și caracteristicilor organismului arhitectonic și al contextului din care acesta face parte]³, în duala sa consistență fizică [materială și spațială] și a dublei sale polarități, estetică și istorică, în vederea transmiterii sale către viitor”.

* www.bondstudio.ro; e-mail: raluca.pescar@gmail.com

¹ Cuvântul „artă” va fi înlocuit ulterior de T. Carunchio conform completărilor din paranteze [...]. Carunchio 2016, 12 (traducere autor).

² Brandi 2014, 6 (traducere autor).

³ În paranteze [...] sunt completările aduse de autor definiției date de C. Brandi. Carunchio 2016, 12 (traducere autor).

Cu alte cuvinte, în enunțul de mai sus autorul sintetizează toate etapele necesare a fi parcurse în pregătirea proiectului de restaurare: de la studiul istoric, estetic și cultural, până la analiza stării de conservare, a materialității și tehnicii constructive, inclusiv cunoașterea sitului (a contextului din care face parte construcția). Demersul este apoi condus către scopul final și anume acela de a păstra și transmite mai departe elementele de autenticitate ale imobilului, conștientizând totodată faptul că orice intervenție asupra acestuia înseamnă o transformare și îi va conferi o nouă identitate.

1.2. Cine garantează succesul unei restaurări?

Când vine vorba despre restaurarea de arhitectură, toți factorii implicați sau de influență (de decizie) în acest proces sunt responsabili, cumulativ, pentru rezultatul intervenției, întrucât nici unul nu poate garanta, individual, succesul. Dialogul participativ și o bună conlucrare în echipă creează premisele cu cele mai mari șanse de aspirație spre un rezultat pozitiv.

Problematica trebuie analizată simultan, pe mai multe paliere: tehnic, economic, profesional (de expertiză) și social – cultural. Altfel spus, pentru a avea premisele unei bune (corecte) restaurări, o clădire trebuie: să beneficieze de un proiect întocmit de profesioniști (de diferite specialități), să corespundă cerințelor de calitate în construcții, să fie viabilă economic, înțelegând să poată participa la mecanismul financiar și să contribuie la definirea identității individuale și a contextului urban din care face parte. Nu în ultimul rând, în acest complex proces, proprietarul sau investitorul, după caz, sunt colaboratori extrem de importanți.

1.3. Rolul arhitectului și colaborarea multidisciplinară

Arhitectul, în calitatea sa de șef de proiect și pentru a putea pune în operă orice fel de documentație de intervenție, trebuie să aibă o expertiză profesională solidă și capacitatea de a coordona restul colegilor profesioniști, de diferite specialități: ingineri, arheologi, topometriști, urbaniști, peisagiști, istorici, meșteșugari, constructori, etc. Mai mult decât atât, el acționează ca un manager de proiect, capabil să consilieze și să comunice informațiile proprietarului / investitorului. Arhitectul este, așadar, „generalistul” care gestionează întregul proces și își asumă responsabilitatea pentru bunăstarea, pe termen lung, a obiectului de patrimoniu.

Conform Bernard M. Feilden în cartea sa *Conservarea clădirilor istorice*, arhitectul, în general, trebuie să⁴:

1. proiecteze spații, forme și structuri potrivite, care răspund cerințelor de rezistență, comoditate și încântare, în raport cu mediul dorit, în concordanță cu nevoile oamenilor și în cooperare cu proprietarul clădirii;

2. înțeleagă tipul (natura) materialelor și utilizările lor adecvate; să întocmească specificații suficient de detaliate pentru a permite constructorului să pregătească planurile tarifare sau devizierul, antemăsurătorile și listele de cantități, în așa fel încât lucrările să poată fi derulate de către constructor;

3. țină cont, în proiectare, de condițiile climatice și de cauzele degradărilor;

4. obțină toate aprobările legale, necesare pentru lucrarea propusă;

5. coordoneze activitatea consultanților și a specialiștilor, să selecteze constructorii potriviți, să obțină oferte, să supravegheze și să administreze contracte și să regleze aconturile finale; acționează ca un „facilitator”;

6. asigure, prin serviciile de proiectare și urmărirea lucrărilor, ordinea și buna desfășurare a acestora;

În plus față de cele de mai sus, pentru lucrările de restaurare, arhitectul ar trebui să⁵:

1. înțeleagă importanța socială a clădirilor istorice, evoluția stilurilor lor și tehnologia de construire; să aprecieze în mod obiectiv arhitectura, ca pe o artă socială, fără preferințe pentru un anumit stil;

- 2.

- a) conceapă soluții la probleme complexe și să propună noi utilizări posibile pentru o clădire, cu o minimă adaptare, sau chiar deloc; să proiecteze toate adaptările necesare în așa fel încât să păstreze caracteristicile istorice esențiale; să aibă cunoaștințe suficiente pentru a putea pune la îndoială propunerile de inginerie care contravin principiilor de conservare; să coopereze cu urbaniști, supervizori de șantier, arhitecți peisagiști și alți specialiști;

⁴ Feilden 2003, 192 (traducere autor).

⁵ Feilden 2003, 192 (traducere autor).

b) cântărească diferite abordări adecvate monumentelor antice (structuri și situri care nu sunt în folosință) și clădirilor istorice care ar trebui să fie păstrate în folosință; să investigheze implicațiile financiare ale diferitelor tipuri de intervenții asupra clădirii, de obicei în scopul convingerii proprietarilor că soluțiile mai puțin radicale au o justificare financiară mai bună;

c) înțeleagă scopul și efectul condiționărilor date de introducerea de noi funcțiuni și servicii și să cunoască foarte bine măsurile eficiente și conforme pentru protecția împotriva incendiilor, asigurarea căilor de evacuare și a sistemelor de securitate;

3. contracteze și să controleze (gestioneze) releveele și măsurătorile necesare, inclusiv fotogrametria;

4. scrie, inclusiv specificațiile și graficele de lucru, și să se asigure că prin contract sunt acoperite riscurile inerente în cazul intervențiilor pe un sit arheologic; să decidă cu privire la amploarea gradului de restrângere sau de continuare a intervențiilor;

5. înțeleagă posibilitățile de finanțare și sursele disponibile de ajutor financiar.”

În instrucțiunile ICOMOS pentru educarea și specializarea în conservarea monumentelor, ansamblurilor și siturilor⁶, este specificat faptul că: „Lucrările de conservare ar trebui să fie încredințate numai persoanelor competente în aceste domenii de specialitate. Educația și formarea pentru conservare ar trebui să provină de la o serie de profesioniști, care sunt capabili să:

a) „citească” un monument, un ansamblu sau un sit și să îi identifice semnificația emoțională, culturală și practică (funcțională);

b) înțeleagă istoria și tehnologia monumentelor, ansamblurilor sau siturilor, pentru a le defini identitatea, a planifica conservarea lor și pentru a interpreta rezultatele cercetărilor;

c) înțeleagă localizarea (amplasamentul) unui monument, ansamblu sau sit, conținutul și împrejurimile acestuia, în raport cu alte clădiri, grădini sau peisaje;

d) găsească și să „absoarbă” toate sursele disponibile de informații relevante pentru monument, ansamblu sau sit;

e) înțeleagă și să analizeze comportarea monumentelor, ansamblurilor și siturilor, ca sisteme complexe;

f) diagnosticheze cauzele intrinseci și extrinseci ale degradării, ca punct de plecare pentru alegerea metodei de remediere adecvată;

g) inspecteze și să întocmească rapoarte ilustrate prin mijloace grafice, cum ar fi schițe și fotografii, pe înțelesul privitorilor, care nu sunt specialiști;

h) cunoască, să înțeleagă și să aplice convențiile și recomandările UNESCO și ICOMOS precum și alte Carte, regulamente sau recomandări, recunoscute;

i) emită judecăți echilibrate pe baza principiilor etice comune și să își asume responsabilitatea pentru bunăstarea pe termen lung a patrimoniului cultural;

j) recunoască când și pe ce zonă trebuie căutată consultanță de specialitate în alte domenii conexe, de ex. mozaicuri, sculpturi și obiecte de valoare artistică și istorică și / sau studii de materialitate și sisteme;

k) ofere consiliere de specialitate cu privire la strategiile de întreținere, politicile de management și de protecție a mediului și conservare a monumentelor și siturilor istorice;

l) documenteze lucrările executate și să le facă accesibile;

m) lucreze în grupuri multidisciplinare folosind metode consacrate și să fie conștienți și să coopereze, dacă este cazul, contribuția istoricilor de artă și a arheologilor;

n) poată lucra cu cetățenii, personalul din administrație și urbaniștii pentru a aplană conflictele și pentru a elabora strategiile de conservare adecvate nevoilor, posibilităților și resurselor locale”;

2. Restaurare și regenerare urbană în Timișoara

„Înainte de 1997, „Zona Centrală Cetate Timișoara” („ZCCT”) a fost indiferentă față de potențialul său de viață socială / economică / funcțională din cauza transformărilor petrecute în perioada 1945–1989. Clădirile au fost treptat abandonate, populația de altă etnie decât cea a majorității a părăsit-o treptat înainte de 1989 și brusc imediat după. Aceste mutații sociale au fost acompaniate de transformarea spațiilor comerciale tradiționale de la parter în locuințe sociale sau depozite, de abandonarea utilizării subsolurilor ca spații de depozitare lemne în urma introducerii termoficării în zonă, de mutarea mai multor familii

⁶ ICOMOS 1993, paragraf 5 (traducere autor).

„la comun” într-un singur apartament, de controlul discrețional al spațiilor comerciale de către structura gestionarilor ante 1989 ce blocau modernizarea lor, etc.”⁷ (Fig. 1).

În studiile sale legate de strategia de autorevitalizare a „Zonei Centrale Cetate Timișoara” arhitectul urbanist Radu Radoslav descrie Metamorfoza Viziunilor de Autoregenerare Urbană, defalcate în 4 etape: „etapa I 1998–2004 – „*READUCEREA VIETII ÎN ZCCT*”; etapa II 2004–2012 – „*MALL ÎN AER LIBER CETATEA TIMIȘOARA*”; etapa III 2012–2016 – „*MALL CULTURAL INTEGRAT ÎN AER LIBER CETATEA TIMIȘOARA*”; etapa IV 2016–2021 – „*MALL CREATIV INTEGRAT ÎN AER LIBER CETATEA TIMIȘOARA*”.

Pentru fiecare din aceste etape ale viziunii s-a apelat, pentru început, la o strategie de planificare spațială unică de autoregenerare urbană INDIRECTĂ utilizând refuncționalizarea zonelor abandonate din afara perimetrului „ZCCT” cu fonduri private, cu obiective integrate specifice fiecărei perioade, ce urmau să declanșeze concomitent/ulterior acțiuni DIRECTE în perimetrul „ZCCT”⁸.

Revenind în actualitate, putem spune că Timișoara ultimilor ani a făcut un efort considerabil prin demersul amplu de pietonizare a centrului istoric „Cetate”. Această acțiune a fost necesară pentru implementarea strategiilor gândite cu mult timp înainte (strategia de autorevitalizare a „Zonei Centrale Cetate Timișoara” prin acțiuni directe și indirecte) și a fost catalizatorul de regenerare urbană care a impulsionat restaurarea clădirilor istorice din zonă⁹.

Orașul mai are însă două nuclee istorice cu potențial remarcabil: Vechiul cartier Iosefin și Situl urban Fabric (I)¹⁰. Dinamica socială și economică capacitează pentru acestea o posibilă mișcare inversă. Astfel, cu o abordare nouă, de tip bottom – up, ia contur o strategie de regenerare urbană prin restaurare de arhitectură¹¹ (Fig. 2). Materializarea viziunii este Timișoara Premium Exposed City, un proiect menit să crească numărul de clădiri istorice restaurate, având în perspectivă titulatura orașului de „Capitală Europeană a Culturii” în anul 2021¹².

3. Studiu de caz – Restaurarea clădirii din Piața Unirii, Nr. 8. Piesa lipsă pentru completarea frontului de nord

Centrul „Cetatea Timișoarei” este primul nucleu istoric al orașului la care se poate observa impactul pe care îl au clădirile restaurate în ultimii zece ani, în dinamica social – economică actuală. În Piața Unirii, punctul zero al acestei zone, cele câteva imobile rămase încă nerestaurate sau pentru care sunt în curs lucrările de execuție, vor contribui și ele la completarea imaginii arhitectural – urbane.

Pentru ilustrarea concretă a celor de mai sus, am ales un imobil din Piața Unirii, deoarece am considerat important faptul că permite urmărirea în timp real atât a principiilor operaționale enunțate în prima parte a articolului, cât și transpunerea lor în practica curentă, cu implicații pozitive și negative. O analiză atentă asupra clădirii permite ochiului neavizat să se familiarizeze cu limbajul plastic arhitectural, înainte și după realizarea intervențiilor, în timp ce specialistul are ocazia să își stabilească propria poziție critică, raportată la rezultatul final.

3.1. Argument

Imobilul, teren și construcție, face parte din situl urban Cartierul „Cetatea Timișoarei”, înscris la poziția 60, cod TM-II-s-A-06095 în Lista Monumentelor Istorice 2015 a județului Timiș¹³.

Clădirea a fost aleasă pentru ilustrarea studiului de caz datorită complexității factorilor considerați pe toată durata aplicării strategiei de restaurare.

La data preluării proiectului, proprietarii erau în posesia unei autorizații de construire în baza căreia erau demarate unele lucrări de execuție. Datorită modificării temei de proiectare pe parcursul derulării lucrărilor, s-a impus regândirea abordării intervențiilor și, implicit, obținerea de noi acorduri și autorizații.

⁷ Radoslav 2016.

⁸ Radoslav 2016.

⁹ Pescar *et alii* 2017.

¹⁰ LMI 2015, poz. 61 și poz. 63.

¹¹ Pescar *et alii* 2017.

¹² *Facelift*.

¹³ LMI 2015, poz. 60.

Starea avansată de degradare a imobilului (atât structurală cât și de finisaje), disfuncționalitățile sesizate la o analiză complexă, noile cerințe de temă privind mansardarea podului dar și dinamica în schimbarea proprietarilor și constructorilor, de-a lungul anilor, face ca intervențiile pe acest imobil să fie extrem de solicitante din punct de vedere profesional (de expertiză), financiar și juridic.

3.2. Scurt istoric și descrierea amplasamentului

„Din istoria orașului este cunoscut faptul că ocuparea Pieței Unirii cu construcții nu a mai fost realizată de administrația militară ci de către civili. După extinderea fortăreței, parcelele din zona pieței au fost asanate și după construirea Domului s-au edificat clădirile de uz cetățenesc. Primele înregistrări în planurile cadastrale arată clar, atât în spatele numărului 8 cât și în spatele numărului 9, o curte neconstruită, unde mai târziu au fost realizate mai multe anexe”¹⁴.

Construcția inițială din Piața Unirii nr. 8 a fost edificată în a doua jumătate a sec. al XVIII-lea (probabil 1750–1760), inclusiv șarpanta originală (zona de acoperiș dinspre Piața Unirii) provine din aceeași perioadă.

Conform studiului morfologic de ocupare a parcelei, în anul 1876, terenul în studiu era deja ocupat perimetral de construcții și dispunea de o curte interioară¹⁵. Accesul în curte se făcea printr-o intrare uscată dinspre Piața Unirii, iar accesul la pod prin 2 scări interioare.

În urma investigațiilor efectuate în 2006–2007, prin *Proiectul de colaborare româno-german „Reabilitarea prudentă și revitalizarea economică a cartierelor istorice din Timișoara” a Societății Germane pentru Cooperare Tehnică (GTZ)*, se constată că „pe teren se află în mod clar mai multe clădiri din diferite perioade de construcție. Fațadele către Piața Unirii și către strada Regimentul 5 Vânători aparțin inițial clădiri principale. Cel puțin trei alte construcții, inclusiv rezemări ale acoperișului, pot fi detectate pe parcela cu numărul 8. (...) Stilul clădirii, cu pilaștrii în așa numitul „ordin colosal”, rezalitul central și acoperișul cu fronton în segment de cerc este atribuit arhitecturii tipice pentru mijlocul secolului al XVIII-lea”¹⁶.

Amplasamentul ultracentral al clădirii face ca aceasta să se afle într-un raport de subordonare, din punct de vedere urban, centrului istoric Cetate și, în mod special, ansamblului Pieței Unirii. În același timp, o importanță majoră o are încadrarea în frontul unitar de case de pe latura de nord a pieței și poziționarea strategică, prin ocuparea unei parcele de colț, element definitoriu în marcarea concomitentă a 2 fronturi: cel al Pieței și cel al străzii Regimentul 5 Vânători. Aceste date contextuale au avut un rol fundamental în argumentarea propunerilor pentru restaurarea fațadelor și regularizarea volumetriei la acoperiș (**Fig. 3**).

3.3. Strategia de intervenție

Strategia de punere în valoare, începută în 2014 și aflată încă în derulare, are în vedere reabilitarea întregului imobil, structurată pe diferite faze de proiectare și execuție, inclusiv cu recomandarea desființării construcțiilor parazitare, remedierii neregularităților și redării caracteristicilor originare esențiale, curții interioare și întregii clădiri.

3.4. Analiza situației existente în 2014, la contractarea proiectului¹⁷

Clădirea are un regim de înălțime Sp+P+1E+Pod, se prezintă ca un ansamblu de volume (edificate în perioade diferite) ce închide perimetral parcela și dispune de o curte interioară și o intrare uscată dinspre Piața Unirii. Accesul în pod se poate face în comun, de pe o singură scară de lemn, laterală.

La analiza amănunțită a stării de conservare, se constată o serie de intervenții neconforme, atât **pe clădire cât și în incintă**, astfel (**Fig. 4**):

- curtea interioară este „sufocată” de construcții parazitare, care iau din spațiu și alterează unitatea ei;
- pavajele sunt improprie caracterului istoric al imobilului; trotuarele betonate sunt turnate până în limita pereților exteriori, lucru care facilitează ascensiunea umidității în pereții de zidărie;

¹⁴ Nitze 2006–2007, 19.

¹⁵ Opriș 2008, 41.

¹⁶ Nitze 2006–2007, 19.

¹⁷ Bondstudio Concept/2014.

– cursivele sunt prost întreținute, ele prezintă deteriorări structurale și de finisaj. De asemenea, pe partea posterioară a casei, cursiva este parțial lărgită și transformată în terasă.

– fațadele, interioare și exterioare, prezintă degradări ale materialelor de finisaj, până la decopertarea totală a acestora;

– pe curtea interioară, fațadele sunt împânzite de elemente parazitare (cabluri, cutii de contoare, aparate de climatizare, etc...) care imprimă o imagine dezolantă și estompează caracteristicile constructive și de plastică arhitecturală ale imobilului.

Structura acoperișului, pe trei din laturile clădirii, nu păstrează substanța originală. Intervențiile de modificare a configurației volumetrice, efectuate în timp, precum și deteriorarea învelitorii și a accesoriilor metalice ale streșinii, au condus la degradarea elementelor componente ale structurii șarpantei. Aceste neajunsuri au ca efect infiltrații masive de apă pluvială, care rezultă în inundarea spațiului podului și afectarea planșelor de la etajul 1 al casei.

Singura zonă de acoperiș cu substanță valoroasă este la volumul dinspre P-ța Unirii, unde avem: „șarpantă originală de influență barocă, din jurul anului 1755; – acoperiș din grinzi transversale de centură pe construcție unghiulară cu dolie și linie de îmbinare între două fețe de acoperiș cu pante diferite; – „acoperiș pentru o casă” cu construcție din aceeași perioadă pe parcela învecinată (Piața Unirii, nr. 9); – lemn de rășinoase transportat cu pluta, tulpină întreagă; (...) – învelitoare cu țigle pe șipci de susținere; – în mare parte substanță sănătoasă a structurii portante din lemn; (...) – ansamblul cu parcela învecinată complet conservat”¹⁸. Această zonă de acoperiș prezintă degradări individuale, locale ale elementelor componente.

În spațiul podului se găsesc mai multe coșuri de fum, însă doar o parte din acestea mai sunt vizibile pe acoperiș. Unele dintre ele s-au prăbușit în timp iar zonele de racord între cele rămase și învelitoare nu sunt etanșe. În ceea ce privește învelitoarea, suprafața acoperișului, către piață, este acoperită cu țiglă ceramică tip solzi, suprafața dinspre curte cu țiglă presată, de factură mai nouă.

La **acoperiș**, sesizăm următoarele disfuncționalități (**Fig. 5**):

- cote diferite la cornișă, pe curtea interioară;
- diferențe de cotă la coamă, la volumul dispre str. Regimentul 5 Vânători;
- cornișa discontinuă pe fațada laterală dinspre str. Regimentul 5 Vânători;
- coama coborâtă la volumul posterior (calcan cu blocul vecin de pe strada Regimentul 5 Vânători);
- învelitoarea neetanșă;
- în pod sunt depozități de moloz, folii de polietilenă, excremente de porumbel;
- există modificări și reconstrucții în pod: scara de acces îngrădită cu pereți de gips-carton, grilaje de lemn, ziduri de cărămidă adăugate ulterior, etc.

3.5. Concluzii

Starea de degradare a clădirii impune intervenții de urgență la acoperișul imobilului. Pentru a justifica din punct de vedere arhitectural această investiție este absolut necesară redarea unității ansamblului, prin regularizarea volumetrică a întregului acoperiș. Doar în acest mod, prima fază de intervenție asupra clădirii va putea susține o restaurare completă a întregului imobil. În caz contrar, se vor face doar reparații punctuale, fără o substanță arhitecturală la bază, fapt care dăunează calității de monument a clădirii.

3.6. Intervențiile propuse și etapizarea lor

3.6.1. Etapa 1 (2014–2015) – Regularizare volumetrie la acoperiș, refacere șarpantă și înlocuire învelitoare¹⁹

Această primă temă de proiectare a fost răspunsul la solicitarea directă a beneficiarului, în vederea rezolvării problemei stringente a deteriorării substanțiale a elementelor componente ale acoperișului și infiltrării masive a apelor pluviale.

Proiectul a presupus realizarea următoarelor intervenții (**Fig. 6**):

- uniformizare cotă de cornișă pe curtea interioară a imobilului;
- uniformizare cotă de cornișă pe fațada laterală exterioară, la volumul dinspre str. Regimentul 5 Vânători, prin reconstrucție parapet;

¹⁸ Nitze 2006–2007, 20–21.

¹⁹ Bondstudio 14/2014.

- uniformizare cotă de coamă la cele 2 volume dinspre str. Regimentul 5 Vânători;
- înălțare coamă la volumul posterior, pe calcan;
- racordarea acoperișurilor celor 3 volume (2 laterale și 1 posterior) cu acoperișul părții dinspre Piața Unirii (acesta va fi păstrat în configurația existentă, fiind singura zonă de șarpantă cu substanța istorică originală);

- refacerea completă a structurii șarpantei pe zonele laterale și posterioară. La volumul dinspre P-ța Unirii, deoarece substanța de bază a acoperișului este în stare bună, prin repararea și prin consolidarea profesională a tuturor degradărilor se poate asigura pentru viitor, stabilitatea;

- consolidarea/refacerea elementelor de zidărie deteriorate;
- înlocuirea integrală a învelitorii cu țiglă tip solzi, culoare roșu ceramic;
- consolidarea/refacerea coșurilor de fum pe zona de șarpantă istorică;

În vederea optimizării volumetrice, de ambient și vizuale, s-a propus și un **concept** de rezolvare a acoperișului clădirii, astfel:

- cornișa de la corpul lateral dreapta (de lângă calcan) va fi integrată în spațiul interior al acoperișului, având în planul orizontal o suprafață vitrată care să permită iluminarea indirectă a podului și poziționarea de corpuri de iluminat deasupra cursivei;

- pe partea opusă, la corpul lateral stânga, spre curtea interioară, se va înălța parapetul. Cursiva de la etajul 1 de pe această latură va fi protejată de o copertină sistem riflaj metalic sau lemn;

- în spatele curții, pe latura posterioară a clădirii, se va opera un decupaj la nivelul acoperișului. Fără a modifica cotele laterale de cornișă pe acea zonă, această retragere, de tip logie, va permite crearea unei zone de terasă la înălțime, din spațiul podului. Intervenția este una minimală și se justifică prin faptul că, imobilul nu dispune de o zonă comună, intimă, care să deservească spațiile care funcționează pe cele 2 nivele (curtea este neprietenoasă și strâmtorată de construcția parazitară).

Rezultat

Prin intervențiile mai sus menționate și autorizate cu A.C. nr. 1388/23.10.2014, s-au adus îmbunătățiri volumetrice, structurale și arhitecturale acoperișului casei, de așa manieră încât să oprească degradările, să permită utilizarea în condiții de siguranță dar și să susțină viitoarele intervenții asupra imobilului (**Fig. 6**).

3.6.2. Etapa 2 (2015 – prezent) – Amenajare mansardă în pod existent, modificări interioare, exterioare, consolidări și restaurare imobil²⁰

Noua temă de proiectare reflectă dorința expresă a beneficiarilor de a valorifica spațiul podului existent, rezultat în urma regularizării volumetrici acoperișului și continuă strategia de restaurare/reabilitare a întregului imobil. Propunerile vin în completarea arhitecturii casei și introduc elementul de „nou” asupra acesteia. Dincolo de unitatea volumetrică și evidențierea materialității, se urmărește optimizarea funcțională a volumului podului și fluidizarea acceselor și fluxurilor de circulație.

Astfel, se propun 3 operațiuni majore:

- a. restaurare fațade exterioare;
- b. amenajarea unei mansarde în întreg spațiul podului, cu funcțiunea SAD. Deoarece înălțimea și volumul permit, pe zona de șarpantă dinspre P-ța Unirii, se propune o mansardă pe 2 nivele;
- c. consolidări la fundații și suprastructură, în vederea asigurării stabilității și preluării sarcinii suplimentare, adăugate.

Prin proiect este prevăzută refacerea și extinderea terasei de la etaj, realizarea unei pasarele de legătură între cursivele de la etaj și 3 scări exterioare de acces în mansardă, cu plecare de pe pasarelă. 2 „pile” metalice verticale (cadru rigid cu riflaj interior) vor servi atât ca zone de ancorare pentru scări, cât și ca elemente de rigidizare ale cursivelor. Una dintre scările exterioare face legătura și descarcă pe terasa comună de la mansardă. Celelalte 2 scări sunt poziționate paralel cu lateralele casei și au acces direct în spațiul mansardei, prin decupaje la nivelul acoperișului. Scările noi propuse, conformate într-o singură rampă cu podest intermediar, sunt dimensionate pentru 2 fluxuri de circulație, ele fiind utilizate și pentru evacuarea în caz de incendiu. Pentru racordarea noii pasarele de legătură la structura scărilor și a cursivelor, se impune restaurarea acestora din urmă (**Fig. 7, 8**).

Toate elementele noi propuse vor avea structură metalică, independentă de cea a casei și finisaje de

²⁰ Bondstudio 17/2014.

tablă perforată antiderapantă. Astfel, ele nu vor afecta în mod negativ imaginea casei și totodată reprezintă intervenții reversibile. Prin rezolvarea acceselor se asigură o echilibrare a fluxurilor interioare, în vederea bunei folosințe a spațiului. De asemenea, se vor putea asigura normele de evacuare în caz de incendiu.

Rezultat – parțial executat

Lucrările autorizate cu A.C. nr. 1815/27.11.2015, sunt, în momentul de față, în execuție: fațadele exterioare – executate integral, cu excepția regularizării tâmplariilor (**Fig. 9, Fig. 10**), consolidările și amenajarea mansardei – executate parțial. Restaurarea fațadelor interioare și amenajarea curții vor face obiectul unui proiect separat, în viitor.

Concluzii

Succesul unei restaurări, prin complexitatea-i intrinsecă, nu poate fi garantat singular, deoarece este rezultatul convergenței mai multor factori care contribuie, fiecare în maniera sa specifică, la avansarea demersului spre o finalitate pozitivă și corectă.

Totodată, rezultatul unei restaurări nu este niciodată punctual, ci se reflectă în mod direct și imediat asupra contextului construit din care face parte clădirea. Această conotație face ca abordarea metodologică și stabilirea strategiei de intervenție să fie extrem de importante.

În ceea ce privește clădirea din Piața Unirii, nr. 8, reabilitarea și refuncționalizarea ei este departe de a se fi încheiat. Până când nu se pun în valoare toate elementele caracteristice esențiale și valoroase, putem vorbi doar despre un parcurs pe care sperăm să îl vedem finalizat în 2021, anul în care Timișoara va fi Capitală Europeană a Culturii.

Ilustrații

- Fig. 1 Centrul Istoric Cartier „Cetatea Timișoarei” și perimetrul de atracție în 1998, în contextul tuturor zonelor istorice din oraș. Sursa: Pescar, Radoslav 2017.
- Fig. 2 2017 ... 2021 – Care va fi cel de-al doilea centru istoric cu potențial de auto-regenerare al Timișoarei?. Sursa: Pescar, Radoslav 2017.
- Fig. 3 Imagine cu frontul de nord al Pieței Unirii, înainte și după restaurarea clădirii de la nr. 8. Sursa: <http://www.alamy.com/stock-photo/serbian-society.html>, bondstudio.
- Fig. 4 Evidențiere disfuncționalități pe clădire. Sursă: Bondstudio Concept/2014.
- Fig. 5 Evidențiere disfuncționalități la acoperiș. Sursa: Bondstudio Concept/2014.
- Fig. 6 Propunere concept de regularizare acoperiș. Sursa: Bondstudio Concept/2014.
- Fig. 7 Simulare 3D ambianță curte. Sursa: Bondstudio 17/2014.
- Fig. 8 Simulare 3D ambianță curte. Sursa: Bondstudio 17/2014.
- Fig. 9 Imagini cu fațada principală a clădirii înainte, în timpul și după restaurare. Sursa: Bondstudio.
- Fig. 10 Imagine de ansamblu cu fațadele după restaurare. Sursa: Bondstudio (foto Ovidiu Micșa 2018).

Bibliografie

Publicații

- Carunchio 2016 Carunchio Tancredi, *Interventi sul patrimonio architettonico. Caratteri costruttivi, consolidamento e restauro. Ricerca, sperimentazione, didattica*, Roma, 2016.
- Feilden 2003 Feilden Bernard M., *Conservation of Historic Buildings*, Oxford, 2003.

Surse electronice

- Brandi 2014 Brandi Cesare, *Teoria del restauro*, 2014. Sursa: https://www.amazon.it/Teoria-restauro-Piccola-biblioteca-Einaudi-ebook/dp/B00O1CM4O8/ref=reader_auth_dp (data accesării 27.01.2018).
- Radoslav 2016 Radoslav Radu, *Autorevitalizarea-zonei-centrale-cetate-timisoara-1998-2016-episodul-i*, 2016, Sursa: <https://radulblog.wordpress.com/2016/12/04/autorevitalizarea-zonei-centrale-cetate-timisoara-1998-2016-episodul-i/> (data accesării, 21.01.2018).

- Opriș 2008 Opriș Mihai, *Cartarea monumentelor istorice de arhitectură din Timișoara*, Primăria Municipiului Timișoara – Direcția Urbanism, Biroul de Reabilitare și Conservare Clădiri Istorice, Timișoara, 2008. Sursa: http://www.primariatm.ro/uploads/files/cartare_cetate/16%20-%20Cvartal%2004.pdf (data accesării 21.01.2018).
- ICOMOS 1993 ICOMOS, *Guidelines for Education and Training for the Conservation of Monuments, Ensembles and Sites*, 1993. Sursa: <https://www.icomos.org/en/charters-and-texts/179-articles-en-francais/ressources/charters-and-standards/187-guidelines-for-education-and-training-in-the-conservation-of-monuments-ensembles-and-sites> (data accesării 21.01.2018).
- Facelift *Timișoara Premium Exposed City 2017*. Sursa: www.facelifttimisoara.ro (data accesării, 21.01.2018).
- LMI 2015 Ministerul Culturii și Identității Naționale, *Lista Monumentelor Istorice a Județului Timiș 2015*. Sursa: <http://www.cultura.ro/sites/default/files/inline-files/LMI-TM.pdf> (data accesării 21.01.2018).
- Nitze 2006–2007 Nitze Henning, *Reabilitarea șarpantelor la clădiri istorice; Ghid pentru elaborarea relevului, transpunerea în textul de licitare și execuția lucrărilor pe baza unor exemple practice*, editat de Proiectul de colaborare româno-german „Reabilitarea prudentă și revitalizarea economică a cartierelor istorice din Timișoara” a Societății Germane pentru Cooperare Tehnică (GTZ) și Camera de meserii Rheinhessen, 2006–2007. Sursa: http://www.gtztm.ro/media/dms/File/Infobroschüre%20Dach_RO_for%20web.pdf (data accesării 20.01.2018).
- Manuscrise, proiecte, rapoarte, comunicări*
- Bondstudio 14/2014 Pescar F. Raluca, Drașcovici S. Laura (S.C. BONDSTUDIO S.R.L.), *Proiect de arhitectura 14/2014: Modificare de temă în timpul executării lucrărilor de construcții conform art. 66 din O. nr. 839/2009, la A.C. nr. 1756/2010*. 2014.
- Bondstudio 17/2014 Pescar, F., Raluca, Drașcovici, S., Laura (S.C. BONDSTUDIO S.R.L.), *Proiect de arhitectură 17/2014: Amenajare mansardă în pod existent (Autorizat cu A.C. 1388/23.10.2014) cu funcțiunea SAD, modificări interioare și exterioare, consolidări, restaurare imobil*. 2014.
- Pescar et alii 2017 Pescar F. Raluca, Radoslav Radu, Predescu Sorin, *Restaurare de arhitectură prin regenerare urbană sau regenerare urbană prin restaurare de arhitectură. Strategia de autoregenerare a centrelor istorice din Timișoara | Timișoara Premium Exposed City*. Susținere în Simpozionul Internațional „Monumentul – Tradiție și Viitor”, ediția XIX, Iași 2017.
- Bondstudio Concept/2014 Pescar F. Raluca, Drașcovici S. Laura (S.C. BONDSTUDIO S.R.L.), *Concept restaurare imobil și regularizare volumetrie acoperiș*. 2014.
- Pescar, Radoslav 2017 Pescar F. Raluca, Radoslav Radu, *Architectural restoration through urban regeneration*. Susținere în XXVII Seminario Internazionale e Premio di Architettura e Cultura Urbana. Ricostruzione e innovazione. Trasformazione e riuso dell'esistente – Nuovi paesaggi urbani – Materiali e tecniche costruttive, Camerino 2017

<https://biblioteca-digitala.ro>

Fig. 3.

Fig. 4.

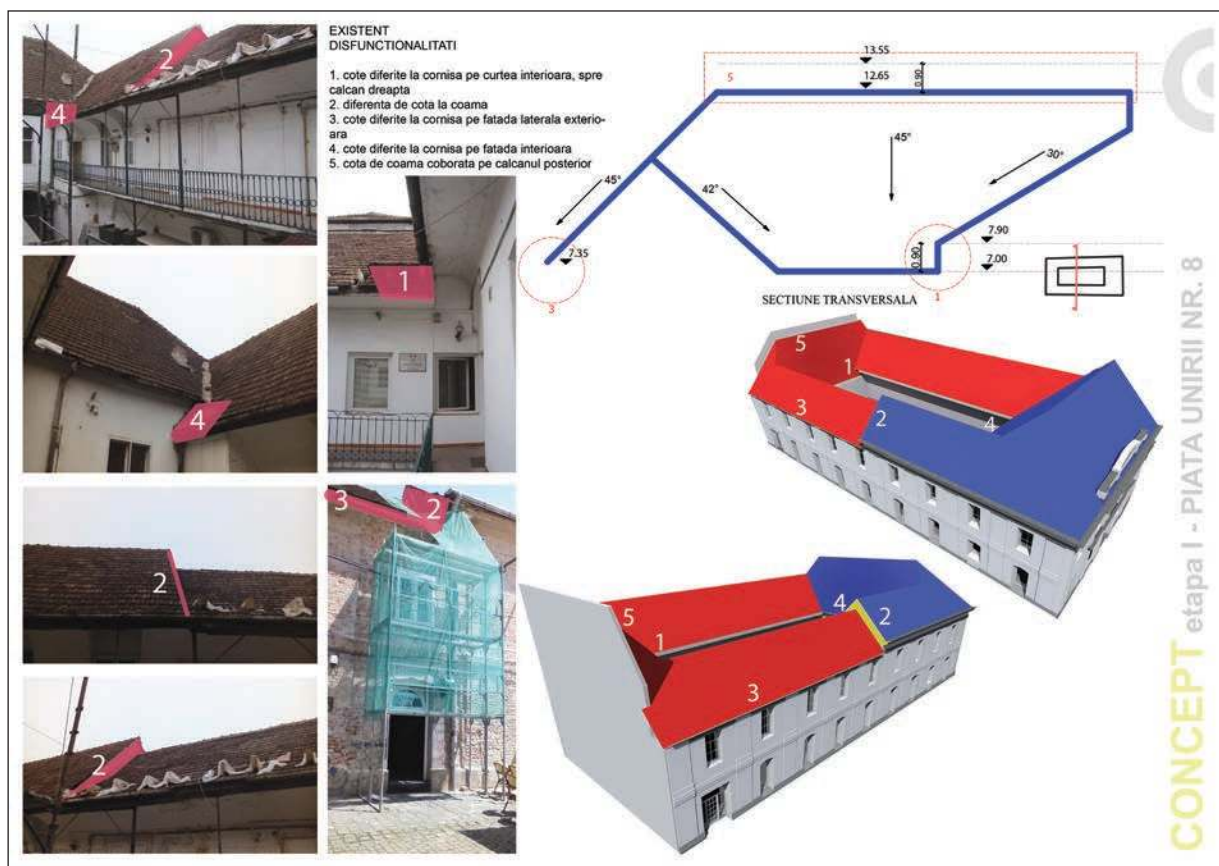

Fig. 5.

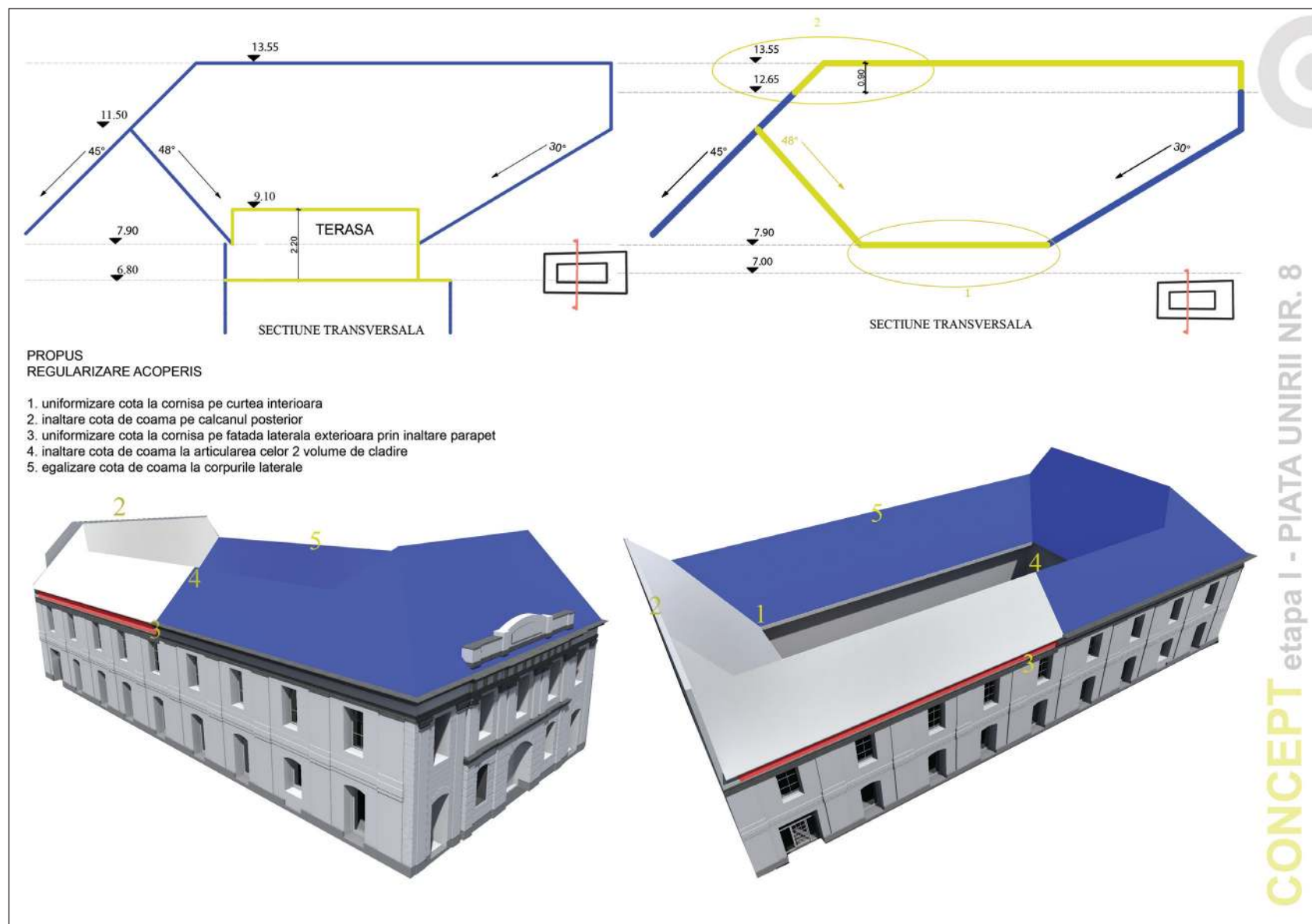

Fig. 6.

Fig. 7.

Fig. 8.

Fig. 9.

Fig. 10.

TELKES HENRIK ȘI FENYVES KÁROLY, DOI ARHITECȚI UITAȚI AI TIMIȘOAREI

*Gabriel Szekely**

Telkes Henrik and Fenyves Károly, two of Timișoara's forgotten architects

Abstract: At the beginning of the 20th Century, the town of Timișoara developed considerably. This was due to the economic growth of the time and the industrial and agricultural achievements of the region. The most important architects of the period before World War One were László Székely, Martin Gemeinhardt, Eduard Reiter, Jakob Klein. After World War I, Victor Vlad and Mathias Hubert became famous architects in Timișoara. The names of the architects Henrik Telkes and Károly Fenyves are hardly known, though studies showed that they had an important activity at the beginning of the past century. The architect Telkes, who was probably an associate of László Székely, designed important buildings in Timișoara before the year 1914, with Art Nouveau facades and impressive size. Due to their position in town and beauty, many of these are well known by most of the city's inhabitants. Károly Fenyves' activity mostly took place in Timișoara after the year 1920. The apartment blocks and villas designed by him often have facades with red brick decorations, and are today part of the city center's image. Still, until now very little was known about the two above mentioned architects.

Keywords: *Fenyves, Telkes, Architecture, Art Deco, Secession, Timișoara, Banat*

Cuvinte cheie: *Fenyves, Telkes, Arhitectură, Art Deco, Secession, Timișoara, Banat*

1. Introducere

Datele referitoare la arhitecții Telkes Henrik și Fenyves Károly au fost adunate cu ocazia întocmirii „Enciclopediei Arhitecților din Banat”. Datorită faptului că arhivele de proiecte din perioada 1900 nu s-au păstrat nici la Timișoara nici la Arad, găsirea informațiilor este destul de dificilă. Datele referitoare la arhitectul Telkes Henrik au fost furnizate de familia arhitectului, care a păstrat fotografiile realizate de el înainte de Primul Război Mondial. Informații referitoare la arhitectul Fenyves Károly s-au găsit în caietul de autorizații de construire din perioada interbelică, care se găsește la Primăria Municipiului Timișoara. Au mai fost obținute informații prin studiile de teren, prin analiza clădirilor proiectate de cei doi arhitecți. Prin acest articol se dorește demonstrarea faptului că cei doi proiectanți astăzi aproape uitați, Telkes Henrik și Fenyves Károly, au realizat la Timișoara și la Arad construcții valoroase în prima jumătate a secolului al XX-lea.

2. Contextul perioadei anilor 1900

În perioada cuprinsă între 1890 și 1914, în zona Banatului, în special în marile orașe, a avut loc o dezvoltare fără precedent. Demolarea zidurilor orașului Timișoara, investițiile mari finanțate de bănci, apariția industriei moderne au favorizat o transformare semnificativă, în special în orașele mari. Planurile urbanistice noi ale Timișoarei, întocmite de Szesztay László și Ybl Lajos au trasat liniile generale ale noii dezvoltări pentru Timișoara¹. Pe noile bulevarde ce se conturează în această perioadă la Timișoara, dar și în zone mai vechi din diverse orașe ale regiunii, apar clădiri noi impunătoare, de obicei cu parter și două etaje, bogat decorate cu elemente ornamentale inspirate din stilul secesion sau din eclectismul secolului al XIX-lea. Ritmul dezvoltării este rapid, palate de raport de mari dimensiuni fiind construite uneori în doar câteva luni, în condițiile în care tehnologia folosită era încă în mare parte cea rudimentară

* Universitatea de Științe Agricole și Medicină Veterinară a Banatului „Regele Mihai I al României” din Timișoara, Calea Aradului, nr. 119, Timișoara, e-mail: gabi_szekely@yahoo.com.

¹ Opriș 1987.

tradițională. Cărămizile erau transportate cu care trase de animale și ridicate pe ziduri cu ajutorul unor scripeți. La parterul noilor clădiri erau prevăzute de multe ori spații comerciale, în timp ce apartamentele de la etaj erau destinate cu precădere noii burghezii din pătura de mijloc, formată din negustori, medici, avocați, proprietari de pământ, funcționari de grad înalt, ofițeri etc.

Transformarea fără precedent a orașelor din zona Banatului a dus la o schimbare rapidă a imaginii urbane. Clădirile noi din epocă, fie ele palate de raport, școli, biserici sau alte construcții, au devenit definitorii pentru imaginea bulevardelor și piețelor. Colțurile erau de obicei marcate cu turnuri, balcoanele și unele porți erau din fier forjat, decorațiile dădeau eleganță clădirilor. Apartamentele, asemănătoare cu cele din casele de raport din Viena și Budapesta, aveau la bază modelul de locuire al palatelor aristocratice din secolele precedente². Scările din multe palate de raport sunt cu adevărat impresionante, fiind realizate din marmură, cu balustrade din fier forjat, cu pereții acoperiți cu picturi și decorații, care parțial au dispărut în timp. Contextul anilor 1900 este cel al unei dezvoltări fără precedent, care a creat o vădită opulență, ușor de observat și astăzi pe fațadele și în interiorul clădirilor.

Proiectanții acestor imobile de mari dimensiuni erau inițial arhitecți chemați din Budapesta și Viena, dar după anul 1900 se impun repede un număr de aproximativ zece arhitecți tineri, care după terminarea studiilor se întorc în orașele lor de origine pentru a întemeia birouri de proiectare. Alături de ei se remarcă și câțiva tineri fără diplomă de arhitect, care au învățat meseria în maniera tradițională, printr-o lungă ucenicie în atelierul unui meșter recunoscut. În cazul Aradului trebuie amintiți următorii arhitecți care se remarcă în jurul anului 1900: Szántay Lajos – proiectantul Palatului Cultural din Arad, a Bisericii Luterane și a Palatului Bohus³; Tabakovits Emil – proiectantul Bisericii Catolice din Arad⁴ și a numeroase școli și case de raport; Reisinger Sándor – al cărui birou de proiectare a realizat proiecte pentru numeroase case de raport și multe clădiri publice din diverse orașe din Austro-Ungaria; Steiner József – care a proiectat școli și case de raport la Arad și în alte orașe; Niga Ioan – care a proiectat Biserica Ortodoxă din cartierul Fabric din Timișoara, iar după 1920 a avut o carieră remarcabilă la București ca director al biroului de proiectare al C.F.R..

La Timișoara s-au remarcat în această perioadă arhitecți cunoscuți din Budapesta precum Baumhorn Lipót sau Alpár Ignác, dar și proiectanți care trăiau în oraș. Printre aceștia trebuie să-i amintim pe: Székely László – arhitect șef al orașului, care a proiectat un număr mare de clădiri publice și case de raport; Gemeinhardt Martin – proiectantul unor frumoase case de raport în stil secesion; Reiter Eduard – proiectantul Episcopiei Catolice din Timișoara, care a construit numeroase biserici, școli și case de raport; Merbl Arnold – proiectant și antreprenor cunoscut în epocă; Klein Jakob – arhitect, om de cultură, care a realizat proiectul de restaurare a Muzeului de Artă din Timișoara (Palatul Baroc) și a proiectat școli și case de raport. Cercetările recente au scos în evidență creația a doi arhitecți remarcabili din epocă, foarte puțin cunoscuți până acum. Deși pe nedrept uitați, cei doi au avut și ei o contribuție semnificativă la modelarea imaginii urbane a Aradului și a Timișoarei. Cariera lui Fenyves Károly s-a desfășurat în perioada anilor 1900 și în cea interbelică, în timp ce activitatea lui Telkes Henrik s-a desfășurat într-o scurtă perioadă de timp înainte de anul 1914.

3. Telkes Henrik

Despre arhitectul Telkes Henrik s-a știut până recent foarte puțin. Cercetările jurnalistului Szekernyés János în arhivele ziarelor din Timișoara, au scos la iveală faptul că el a proiectat casele gemene construite de familia Csermák pe strada Iuliu Maniu din Timișoara în 1912⁵. O altă referire la activitatea arhitectului a fost descoperirea unui plan al Palatului Löffler din Timișoara – Piața Victoriei, pe care s-a găsit semnătura lui Telkes Henrik⁶. În cartea domnului arhitect Opriș – „Arhitectura istorică din Timișoara”, apare și clădirea nr. 4 de pe str. Ștefan cel Mare din Timișoara, ca fiind proiectată de arhitect⁷. Astfel, în lucrarea mai sus amintită a domnului Opriș apare de trei ori numele Telkes, referitor la cele trei adrese menționate. Dar valoarea creației acestui arhitect a devenit evidentă prin descoperirea arhivei sale de

² Székely 2009.

³ Lanevski 2011.

⁴ Ujj 2008.

⁵ Arhiva personală Szekernyés János.

⁶ Opriș, Botescu 2014.

⁷ Opriș, Botescu 2014.

fotografii, păstrată de fiica proiectantului, care trăiește și astăzi la Timișoara. În arhivă pot fi văzute fotografii realizate de arhitect în urmă cu un secol, reprezentând clădirile proiectate de el în perioada 1911–1913. Clădirile au fost pozate de obicei imediat după terminare. În unele cazuri nu erau încă terminate nici trotuarele din jurul construcțiilor.

Telkes Henrik s-a născut cu numele *Rosenthal Henrik* în anul 1881 la Sănnicolau Mare în județul Timiș și a murit în anul 1964 la Timișoara. A absolvit liceul la Timișoara și Facultatea de Arhitectură la Institutul Politehnic din Budapesta. Familia sa s-a ocupat inițial cu comerțul, dar cu timpul s-au orientat și spre activități industriale⁸.

După absolvirea studiilor a lucrat timp de cinci ani la Primăria orașului Timișoara. După aceasta, în anul 1910 a deschis un birou de proiectare propriu, unde într-un timp foarte scurt a proiectat un număr mare de palate de raport. A fost un colaborator apropiat al arhitectului Székely László. În anul 1918 a fondat o fabrică de săpun, împreună cu alți membri din familia sa. Fabrica a funcționat până după Al Doilea Război Mondial. Începând din anii 1950 a lucrat în cadrul mai multor instituții de stat în calitate de proiectant, până la vârsta de optzeci de ani⁹.

În anul 1911 a proiectat casele gemene Csermák din str. Iuliu Maniu nr. 36 din Timișoara (**Fig. 1**); în același an casa de raport Róna Miksa cu fațade pe două străzi: str. Romanilor nr. 2 și str. Ștefan cel Mare nr. 4 (**Fig. 2**); tot în anul 1911 casa de raport Panits Katalin pe Bd. Regele Carol I nr. 19, care a rezultat în urma reconstrucției unui imobil existent (**Fig. 3**). A proiectat Palatul Löffler din Piața Victoriei din Timișoara în anul 1912; Palatul Farmaciei Kovács, autorizat în anul 1910, pe str. Dacilor nr. 10, construită inițial pentru farmacistul Anton Nägele, care a vândut clădirea în anul 1917 farmacistului Kovács Aladár (**Fig. 4**); Palatul Miksa (Max) Brück, Bd. Iuliu Maniu nr. 40, în anul 1911 (**Fig. 5**); Palatul Gálgon Ágoston în anul 1911, pe str. Eugeniu de Savoya nr. 9; Palatul de raport de pe str. Emanoil Gojdu nr. 7. A mai proiectat Stația de Epurare a orașului Timișoara din cartierul Iosefin în perioada 1910–1912 și un bloc pentru propria familie pe strada Titu Maiorescu nr. 15 în anul 1942. A avut o contribuție alături de arhitectul șef Székely și la realizarea ansamblului celor șase clădiri cu locuințe sociale construite pe Bd. Take Ionescu din Timișoara. Proiectul finanțat de primărie și minister, a fost început în 1911 și finalizat câțiva ani mai târziu¹⁰.

Numărul clădirilor proiectate de arhitect între anii 1910–1912 este remarcabil. Impresionează atât mărimea, dar și valoarea arhitecturală a clădirilor proiectate de Telkes într-un timp atât de scurt. Este sigur că între arhitectul șef al orașului Székely László și fostul său subaltern Telkes Henrik a existat o strânsă colaborare, dar nu mai putem afla cu exactitate modul în care se desfășura această colaborare. Cert este că în ultimii trei ani înainte de începerea războiului mondial, marea majoritate a proiectelor de mari dimensiuni realizate la Timișoara în acea epocă de mare dezvoltare, i-a avut ca autori pe Székely și pe Telkes. Clădirile proiectate de Telkes sunt decorate într-un stil secesion geometric reținut și elegant. Se pot observa și jocuri de volume, realizate prin folosirea bovindourilor, turnurilor (în special în cazul clădirilor de colț), balcoanelor, aticelor. Arhitectul folosește panouri decorate cu forme geometrice, dar dominante sunt formele mari ale clădirilor, care se citesc de la distanță. Ornamentele sunt de obicei destul de discrete și se văd bine doar dacă sunt privite de aproape. Acest lucru se poate observa bine în cazul Palatului Brück. O altă clădire remarcabilă cu volume frumoase și decorații rafinate este Palatul Farmaciei Kovács de pe str. Dacilor nr. 10. Clădirea, astăzi aflată din păcate în stare de degradare, este un adevărat reper arhitectural pentru zona Fabric. Ca și în cazul Palatului Brück decorațiile fine se citesc mai bine de aproape, în timp ce silueta zveltă a turnului de colț se vede de departe. Din vocabularul arhitectului fac parte grilajele fine ale balcoanelor din fier forjat și aticele expresive cu partea superioară rotunjită care ritmează fațadele. Palatul Galgon Ágoston de pe str. Eugeniu de Savoya este un palat elegant de mari dimensiuni situat în cartierul Cetate. Turnul înalt al clădirii marchează colțul străzii. Cea mai importantă clădire proiectată de Telkes este Palatul Löffler din Piața Victoriei din Timișoara. Fațadele elegante decorate cu statui și decorații din vocabularul stilului Art Nouveau sunt determinante pentru imaginea de ansamblu a pieței centrale a orașului. Clădirea cu magazine la parter și trei etaje cu locuințe era cea mai mare clădire de raport din oraș în epocă.

⁸ Damó 1931, 389.

⁹ Informații primite de la familia arhitectului.

¹⁰ Clădirile au fost identificate pe baza fotografiilor realizate de arhitect, aflate în arhiva familiei și pe baza unor cercetări de teren.

Din păcate, după anul 1920 Telkes nu mai apare ca proiectant la Timișoara, excepție fiind doar blocul proiectat în stil modernist pentru propria familie în anul 1942 pe str. Titu Maiorescu. Arhitectul s-a ocupat în perioada interbelică de conducerea unei fabrici de săpun, pe care o deținea împreună cu familia sa. În anii de după 1945 a lucrat la diverse instituții de stat, printre care la biroul de proiectare al abatorului din Timișoara, unde a rămas colaborator până la sfârșitul vieții. Telkes Henrik a avut ca arhitect o carieră foarte scurtă dar remarcabilă prin valoarea clădirilor proiectate de el. La vârsta de treizeci de ani, în perioada dintre anii 1911–1913 a realizat mai multe proiecte remarcabile decât alți arhitecți într-o jumătate de secol. A știut să valorifice momentul favorabil unic dintre anii 1910–1914, când la Timișoara se construiau anual zeci de case de raport. Chiar dacă ar fi continuat să proiecteze în anii următori, niciodată nu ar fi putut să realizeze proiecte comparabile cu cele din tinerețe. În ultimii ani de dinainte de Primul Război Mondial, Telkes a fost alături de Székely cel mai căutat arhitect din Timișoara.

4. Fenyves Károly

Fenyves Károly a fost meșter constructor și antreprenor la Arad în perioada anilor 1900. Nu avea diplomă de arhitect, dar avea drept de semnătură din partea Asociației Constructorilor, ceea ce însemna că putea să realizeze și proiectele necesare pentru construcțiile sale. Acest lucru era destul de obișnuit, în condițiile în care numărul arhitecților cu diplomă era foarte mic și nu ar fi putut să acopere necesitățile pieței imobiliare. Se cunosc trei palate de raport construite de el la începutul secolului al XX-lea la Arad. Una dintre ele este construcția de pe strada O. Goga nr. 3, construită în anul 1912 în stil secesion, proprietatea familiei sale (**Fig. 6**). Clădirea cu două etaje are un joc interesant de volume, lucru inedit pentru acea vreme, și frumoase decorații ce constau în basoreliefuluri și un grup statuar deasupra intrării. Apartamentele din interior, frumoase și spațioase, nu au rigiditatea obișnuită a locuințelor din acele vremuri. A doua clădire construită de el este casa de raport din strada V. Alecsandri nr. 6 (**Fig. 7**). Această construcție elegantă construită pentru o familie burgheză în urmă cu un secol a fost recent frumos renovată. Fațadele sunt decorate într-un rafinat stil secesion, iar la parter în tencuială arhitectul a gravat următoarea inscripție: *Proiectat și construit de Fenyves Károly*. A treia clădire din punct de vedere cronologic este casa de raport din str. Cloșca nr. 11 pentru antreprenorul Koch Károly în anii 1920–1921 (**Fig. 8, Fig. 9**). Spre deosebire de primele două, această clădire are decorații mari, ce reflectă influențe evidente ale stilului Art Deco¹¹.

Timp de câțiva ani nu se cunoaște nimic despre activitatea sa ca arhitect. Probabil că în timpul Primului Război Mondial și în anii care au urmat a realizat construcții de dimensiuni mai mici, deoarece condițiile economice nu prea permiteau investiții mai mari. Piața imobiliară și activitatea constructorilor a avut un reviriment după anul 1930 în multe orașe din România. În mod interesant, numele Fenyves re apare după această dată la Timișoara. Caietul cu autorizații de construire din perioada interbelică aflat la Primăria Timișoara conține numele său în calitate de proiectant a diferite blocuri și vile ridicate în anii 1930¹². Clădirile sale sunt ușor de recunoscut, deoarece au ceva aparte, care le deosebește de celelalte case ale momentului. Într-o proporție mai mare sau mai mică, toate au fațadele acoperite cu cărămidă aparentă roșie. Însă Fenyves nu se mulțumește să decoreze pereții cu straturi de cărămidă, el realizează jocuri complexe din cărămidile zidite, care astfel formează decorații diverse. Cărămidile sunt aranjate ca brâie, timpane, motive florale abstractizate. În cazul unor blocuri apar și alte decorații de ceramică, care completează compoziția, ca în cazul blocului de pe strada Colonel Enescu nr. 8 din Timișoara. Talentul și grija pentru detalii sunt la fel de evidente ca și în cazul caselor de raport din Arad construite în alt stil, cu douăzeci de ani mai devreme. Poarta de intrare în blocuri este frumos marcată, iar geamurile casei scărilor de deasupra formează un ax central al casei. Clădirile au soclu, de obicei decorat cu cărămidă aparentă, parter, două etaje, și un al treilea etaj tratat diferit, decorat cu cărămidă, care are aceeași culoare ca și țigla ceramică a acoperișului. Casele sunt bine proporționate, elegante, și se bazează cromatic pe contrastul dintre tencuiala galbenă-bej și cărămidă roșie. Dacă Fenyves nu ar fi avut echipa sa de meșteri buni, coordonați de el în cadrul firmei de construcții, ar fi fost foarte greu pentru el să realizeze clădiri cu

¹¹ Clădirile au fost identificate pe baza unor informații primite de la domnul Ujj János din Arad și pe baza unor cercetări de teren.

¹² Multe clădiri au fost identificate pe baza Caietului de Autorizații din perioada interbelică, aflat la Primăria Timișoara (Direcția Date Urbane).

decorații de o calitate atât de bună. Doar cooperarea dintre patronul proiectant și meșteri a putut să ducă la o grijă atât de mare pentru detaliile de pe clădirile construite de ei.

La Timișoara pot fi găsite următoarele lucrări realizate de Fenyves¹³: vila de pe str. Paris nr. 15; blocul de pe str. A. Cosma (Postăvaru) nr. 2; vila de pe str. Nemoianu nr. 6; blocul de pe str. Colonel Enescu nr. 1 în 1934; casa de pe str. Colonel Enescu nr. 8; blocul de pe str. Episcop Miron Cristea cu două intrări – numerele nr. 15 și nr. 17 (**Fig. 10**); blocul de pe str. Medicinei nr. 1; vila de pe str. Paciurea nr. 5; vila pentru Lendvai Jenő de pe str. Brediceanu nr. 7 în anul 1935; casa cu mai multe apartamente de pe Bd. 16 decembrie 1989 – nr. 55 în anul 1936 pentru antreprenorul constructor Kocsi din Timișoara (**Fig. 12**); blocul de pe Bd. Dragalina nr. 12 (**Fig. 11**); vila de pe str. Acad. Borza nr. 12; blocul cu două etaje de pe str. Preyer nr. 1A în 1935 pentru József Ungvári; blocul de pe str. Iuliu Maniu nr. 41 în 1937, blocul de pe Bd. Tinereții nr. 12. Se poate observa că multe dintre aceste case se află în zona centrală a orașului, cea mai mare parte pe strada Paris și străzile învecinate. Aici clădirile decorate cu cărămidă formează un ansamblu arhitectural interesant.

Se pare că viziunea arhitectului s-a schimbat în timp, deoarece la început clădirile sale decorate cu cărămidă încercau parcă să păstreze ceva din atmosfera tradițională a clădirilor mai vechi, dar se observă ușor că după câțiva ani adoptă o arhitectură de factură modernă, care respectă toate caracteristicile arhitecturii din vestul Europei. Evoluția este în mod evident de la tradiție spre stilul modernist, fără a renunța totuși la interesantele decorații de cărămidă roșie. Dacă în tinerețe arhitectul și-a decorat casele în stil secesion, în timp a adoptat estetica stilului Art Deco, după care s-a apropiat și de modernism. Totuși nu a folosit niciodată un modernism pur de tip cubist, în schimb a păstrat în repertoriul decorațiilor sale motive Art Deco, în special basoreliefuri decorative aplicate pe fațadele clădirilor. Fenyves este arhitectul care în perioada interbelică folosește la Timișoara cel mai mult cărămida aparentă. A mai folosit acest material ca decorație Duiliu Marcu, în cazul clădirii Cinema Capitol și a clădirii Politehnicii în anii 1920. Marcu scrie într-un catalog de lucrări editat mai târziu că a folosit cărămida deoarece a fost inspirat de zidurile de cărămidă roșie a fortificațiilor din Timișoara. Se referea desigur la Bastionul Theresia, care s-a păstrat din vechea cetate și la părți mai mici ale fortificațiilor care se mai văd în Piața 700. Nu știm dacă și Fenyves a fost inspirat de cărămida din care sunt făcute fortificațiile, sau a luat ca model arhitectura britanică și olandeză, oricum impresionează grija sa pentru detalii și armonia generală a compozițiilor. Cercetările au scos la iveală o interesantă asemănare între casele lui Fenyves și blocul Art Deco construit la Budapesta în anul 1930 de către un arhitect local pe strada Mester¹⁴. Clădirea, astăzi protejată, este decorată la etajul întâi cu basoreliefuri, iar la etajele superioare cu frumoase jocuri de cărămidă aparentă. Este foarte probabil că Fenyves a cunoscut creația unor arhitecți contemporani din Budapesta și a fost inspirat de stilul folosit de ei.

Concluzii

Cei doi arhitecți a căror activitate este descrisă mai sus, au realizat în prima jumătate a secolului al XX-lea la Timișoara și la Arad clădiri valoroase, care fac parte astăzi din patrimoniul construit al orașelor respective. Realizările lor au depins de situația economică din deceniile primei jumătăți a secolului trecut, de dorințele comanditarilor, de evoluția arhitecturii în general, în funcție de schimbările tehnologice survenite și de stilurile apreciate în diferite perioade. Ceea ce se poate observa cu ușurință este calitatea clădirilor realizate de cei doi, construcțiile fiind gândite în detaliu, și foarte bine executate luând în considerare condițiile tehnice din acea perioadă. Despre Telkes putem spune că în ultimii ani de dinainte de Primul Război Mondial, alături de Székely László, cu care se pare că a colaborat, a fost cel mai prolific arhitect la Timișoara între anii 1911–1914. Nu știm exact ce rol a avut colaborarea cu arhitectul șef în succesul tânărului proiectant, dar este cert că volumul și calitatea lucrărilor l-au așezat pentru un scurt timp în rândurile micii elite a arhitecților din oraș. Clădirile sale, care din păcate astăzi sunt în stare de degradare mai mult sau mai puțin avansată, sunt frumoase, armonioase și bine integrate în contextul urban. Fenyves Károly, deși nu avea o diplomă academică, a demonstrat în timpul carierei sale de treizeci de ani multă pricepere și talent, în calitate de arhitect și constructor. Este evidentă grija sa deosebită

¹³ Unele clădiri au fost identificate pe baza plăcuțelor aplicate de arhitect pe clădirile construite de el.

¹⁴ Clădirea din strada Mester din Budapesta este considerată una dintre clădirile reprezentative pentru stilul Art Deco din metropolă. Decorația clădirii seamănă foarte mult cu stilul folosit de Fenyves Károly în epocă.

pentru corecta realizare tehnică a construcțiilor, și pentru detaliile decorative pe care le realiza. Atât clădirile sale de dinainte de 1914 la Arad, cât și cele interbelice din Timișoara, sunt remarcabile prin calitatea detaliilor și savanta folosire a materialelor. Analizând construcțiile sale este evidentă dedicația cu care urmărea orice detaliu constructiv, precum și talentul său în găsirea culorilor, materialelor și proporțiilor. Cunoștințele sale practice și meticulozitatea sa ar putea fi un exemplu de urmat și pentru proiectanții de astăzi. Se pare că din tinerețe a avut anumite preferințe pentru diverse materiale și a fost influențat de timpuriu de estetica curentului Art Deco.

Cei doi arhitecți au fost pe nedrept uitați după Al Doilea Război Mondial și este important să fie astăzi apreciată creația lor la justa ei valoare. Telkes Henrik și Fenyves Károly prin clădirile lor și-au pus amprenta asupra zonelor istorice din Timișoara și Arad.

Listă figuri

- Fig. 1 Casele gemene Csermák str. Iuliu Maniu nr. 36 – arh. Telkes Henrik
Foto: Telkes Henrik
- Fig. 2 Casa Rona Miksa str. Ștefan cel Mare nr. 4 – arh. Telkes Henrik
Foto: Telkes Henrik
- Fig. 3 Palatul Pánits Katalin – bd. Regele Carol I nr. 19 – arh. Telkes Henrik
Foto: Telkes Henrik
- Fig. 4 Palatul Kovács Aladár – str. Dacilor nr. 10 – arh. Telkes Henrik
Foto: Telkes Henrik
- Fig. 5 Palatul Brück Miksa – bd. Iuliu Maniu nr. 40 – arh. Telkes Henrik
Foto: Telkes Henrik
- Fig. 6 Casa din Arad str. O. Goga nr. 3 – arh. Fenyves Károly
Foto: Gabriel Székely
- Fig. 7 Casa din Arad str. V. Alecsandri nr. 6 – arh. Fenyves Károly
Foto: Gabriel Székely
- Fig. 8 Casa din Arad str. Cloșca nr. 11 – arh. Fenyves Károly
Foto: Gabriel Székely
- Fig. 9 Casa din Arad str. Cloșca nr. 11 inscripție cu numele arhitectului Fenyves Károly
Foto: Gabriel Székely
- Fig. 10 Blocul din Timișoara str. Episcop Miron Cristea nr. 3 – arh. Fenyves Károly
Foto: Gabriel Székely
- Fig. 11 Detaliu – blocul din Timișoara Bd. Dragalina nr. 12 – arh. Fenyves Károly
Foto: Gabriel Székely
- Fig. 12 Detaliu – casa din Timișoara Bd. 16 Decembrie 1989 nr. 55 – arh. Fenyves Károly
Foto: Gabriel Székely

Bibliografie

Damó 1931	Damó Jenő (red.), „ <i>Bánság Közéleti Lexikonja</i> ” (Cine este cine – Lexiconul Societății din Banat), Timișoara, 1931.
Lanevschi 2011	Lanevschi Gheorghe, <i>Arhitect Szántay Lajos</i> , Arad, 2011.
Oprîș 1987	Oprîș Mihai, <i>Timișoara mică monografie urbanistică</i> , București, 1987.
Oprîș, Botescu, 2014	Oprîș Mihai, Botescu Mihai, <i>Arhitectura istorică din Timișoara</i> , Timișoara, 2014.
Székely 2009	Székely Gabriel, <i>Cultura central europeană reflectată în evoluția gândirii arhitecturale și urbanistice 1700–1945 – Studiu de caz: Timișoara și Arad</i> , Timișoara, 2009.
Ujj 2008	Ujj Janos, <i>Arad építészeti emlékei, (Patrimoniul construit al Aradului)</i> , Oradea, 2008.

Fig. 1.

Fig. 2.

Fig. 3.

Fig. 4.

Fig. 5.

Fig. 6.

Fig. 7.

Fig. 8.

Fig. 9.

Fig. 10.

Fig. 11.

Fig. 12.

INVESTIGĂRI ALE ARHITECTURII BISERICEȘTI DE LEMN DIN BANAT. STUDIU DE CAZ: ATELIERELE DIN JURUL BISERICII DE LEMN DIN CRIVINA DE SUS

Diana Belci, Bogdan Ilieș***

Investigations regarding the Wooden Church Architecture in Banat. Case study: workshops around the wooden church from Crivina de Sus

Abstract: *Wooden Churches of Banat* is a project started by a small group of volunteers trying to save the oldest Banat wooden church, as dated by an inscription: the wooden church of Crivina de Sus. During its five years existence, this extended team has come to study other churches in Banat and, in the meantime, has tried to develop an intervention methodology for this type of architecture. In this article, two team members reveal the story of this approach, the history of the church from Crivina de Sus and the way in which this approach can become an example towards preserving the sacred architecture of Banat. Many churches have lost valuable items after questionable restoration, partly due to lack of research. Indeed, it is not easy to take the best decisions when there is not enough information and the church risks collapsing. That is the reason why the authors of this article tackle some possible solutions.

Keywords: *Crivina de Sus, Wooden Churches of Banat, restoration, wooden churches.*

Cuvinte cheie: *Crivina de Sus, Biserici Înlemnite din Banat, restaurare, biserici de lemn.*

1. Introducere

Banatul, teritoriu situat istoric la zona de intersecție a rivalităților dintre Occident și Orient, este încă perceput în memoria colectivă a multor localnici ca un „fief” al moștenirilor austro-ungare. Numai în perioada relativ recentă, o serie de cercetători au început să recunoască, spre exemplu, valoarea culturii otomane din Banat. Trebuie însă să recunoaștem că acțiunile „civilizatoare” ale habsburgilor, au transformat cu brutalitate peisajul bănățean. Lucrările de sistematizare impuse de noua administrație habsburgică, lucrări care au asigurat, în fond, accesul și exploatarea rapidă a resurselor zonei, aveau să influențeze pe termen lung, în mod ireversibil, și viața comunităților rurale tradiționale existente la acel moment în zona Banatului. Această conjunctură, modernizatoare, nu a ocolit nici edificiile de cult din lemn, folosite pe scară largă până atunci. Încetul cu încetul, tot mai multe biserici de lemn și-au găsit sfârșitul, ajungând să fie înlocuite de biserici din zidărie, mai mari, mai trainice, corespunzătoare cu normele impuse de autorități și, important de subliniat, comparabile cu cele ridicate de comunitățile de coloniști, ajunse în Banat prin grija acelorași autorități habsburgice.

Făcând abstracție de tehnica lor constructivă, puține biserici de lemn care au supraviețuit până la noi constituie o amintire a Banatului pre-habsburgic, un Banat al codrilor nesfârșiți și al drumurilor nesigure, un Banat deopotrivă fertil și pauper, așa cum ni-l descriu călători precum Evliya Celebi sau Ottendorf¹. Majoritatea edificiilor de cult din lemn care încă se păstrează datează din secolele XVIII-XIX. Doar una, din secolul al XVII-lea, este datată printr-o inscripție: biserica de lemn din Crivina de Sus. Există însă, potrivit tradiției și alte biserici care datează din secolul al XVII-lea². Ca o dovadă a permanentei evoluții la care au fost supuse, comunități și biserici, aproape toate acestea din urmă au fost mutate, unele chiar

* Facultatea de Arhitectură și Urbanism, Universitatea Politehnica Timișoara, Str. Traian Lalescu nr. 2/A Timișoara, e-mail: diana_belci@yahoo.co.uk.

** Cercetător independent, e-mail: bogdan_ilies@yahoo.com.

¹ A se vedea impresiile despre Banat în: Ali Mehmet 1976, respectiv în Ottendorf 2006.

² Bisericile din Dragomirești, Bătești, Jupânești, Dubești, Românești și Cebza, sunt plasate în secolul al XVII-lea, conform tradiției orale și prin analiza tehnicilor constructive. Săcară 2001, 15;

de două-trei ori, au fost transformate, au fost mărite, adaptate să servească mai bine nevoilor enoriașilor și, mai spre zilele noastre, au fost restaurate. De asemenea, nu de puține ori au fost vitregite de odoare deosebit de valoroase.

Lemnul, până spre zilele noastre a fost considerat ca fiind un material de construcție deopotrivă versatil și aflat la îndemână. În același timp a fost perceput ca fiind un material cu o anumită fragilitate inerentă, fragilitate care a fost speculată social de-a lungul timpului. Este suficient să avem în vedere faptul că în timp, materialul și dimensiunile edificiului de cult au constituit tot atâtea indicii cu privire la dimensiunile, puterea materială, statutul sau prestația de care se bucura o anumită comunitate, putea indica, în unele perioade, etnia sau apartenența religioasă a comunității. Mai pe urmă, începând cu perioada administrației austriece, în numele modernizării, a fost încurajată prin politici publice, înlocuirea arhitecturii vernaculare de lemn, cu o alta, bazată pe materiale de construcție mai rezistente. Dacă ar fi să mai ținem cont de evoluțiile tehnice și schimbările sociale, culturale și politice de pe parcursul secolului al XIX-lea, apoi de complexele implicații ale Marii Uniri avute asupra comunităților românești din zona Banatului, și de dificultățile perioadei comuniste, este poate de înțeles, cumva, numărul mic de astfel de edificii de cult care au supraviețuit până în zilele noastre.

Asupra acestui patrimoniu s-au aplecat relativ puțini cercetători. Interesul a apărut și în zona Banatului în perioada interbelică, sub influența demersurilor lui Coriolan Petranu³ cu privire la arta populară românească din Transilvania. În această perioadă, în zona Banatului se remarcă acțiunile lui Ioachim Miloia⁴ care, prin articolele publicate, dar mai ales prin documentarea realizată și materialul fotografic adunat cu privire la bisericile de lemn din Banat, a făcut posibil ca azi să avem cunoștința despre cum arătau o bună parte din bisericile de lemn ce încă se mai păstrau la acea dată. Ulterior, contribuțiile unor autori precum Nicolae Săcară⁵, Mircea Teleguș⁶, Longhin Oprișă⁷, respectiv Ioana Cristache-Panait și Florica Dimitriu⁸ au completat șirul cercetătorilor ce s-au aplecat asupra arhitecturii bisericesti de lemn din zona Banatului. Nu putem trece mai departe fără a preciza și faptul că ultimii ani au adus și alte contribuții dar în cele mai multe din cazuri acestea au fost punctuale și au vizat, de regulă, doar edificiile de cult care încă se mai păstrează.

Dincolo de rezultatele muncii acestor cercetători, rezultate demne de toată lauda, rămâne mai departe valabil faptul că încă se știu foarte puține lucruri, în fapt, despre bisericile de lemn din Banat. Sunt prezentate ca o atracție turistică, se fac reportaje și emisiuni televizate, rulând aceleași informații, adeseori vetuste despre comunitățile care le-au construit, despre meșterii care au lucrat la ele, despre istoricul lor, despre posibile influențe venite de dincolo de granițele Banatului. În același timp, restaurarea lor, pe cât de necesară, a devenit aproape un slogan propagandistic, repetat mecanic, nediferențiat, după principii de intervenție demult depășite. Există o metodă aproape canonică de restaurare a bisericilor de lemn. Bisericile sunt „urcate” pe fundații de beton, soclul este îmbrăcat în piatră aparentă, în acest fel, schimbându-li-se proporțiile, apoi se înlocuiește fără discernământ tot ceea ce pare a fi degradat, adeseori fără cercetări suplimentare care să susțină acest demers. În final, biserica este adusă la o formă estetică, curățită, „maramureșenizată” în așa fel încât să se poată trece pe listă că încă o biserică a fost salvată. Acest proces este acoperit birocratic de un păienjenis de ștampile de experți pe monumente, de avize și studii prealabile, care îi protejează mai degrabă pe „restauratori” de eventuale repercursiuni, decât bisericile, de intervenții neprofesionale. În final, ceea ce rezultă este o biserică aproape nouă, în care specificul local este corectat până la dispariție, o mulțime de elemente prețioase sunt pierdute iremediabil și imaginea

³ În 1927, Coriolan Petranu publica lucrarea *Biserici de lemn din județul Arad* iar în anul 1931 lucrarea *Monumente istorice ale județului Bihor. Vol. 1. Biserici de lemn*. Cele două lucrări aveau să constituie primele lucrări științifice, bazate pe cercetări de teren și observații concrete, dedicate arhitecturii vernaculare românești din Transilvania. Ulterior, activitatea sa în cadrul Comisiunii Monumentelor Istorice, secția pentru Transilvania, precum și lucrările sale publicate despre bisericile de lemn românești au constituit modele pentru o serie de alți tineri cercetători din alte părți ale țării. Sabău, Porumb 1995, 8.

⁴ În 1928 a fost numit director al Muzeului Banatului. Arhiva acestei instituții păstrează, printre altele, și un caiet manuscris alcătuit de Ioachim Miloia intitulat *Biserici din Banat*. Această sursă documentară va fi folosită mai pe urmă și de către Nicolae Săcară.

⁵ Probabil cel mai citat autor atunci când vine vorba despre bisericile de lemn ale Banatului. Dintre lucrările lui Nicolae Săcară reținem aici doar două: Săcară 2001 și Săcară 2002.

⁶ Teleguș 1970;

⁷ Oprișă 1965;

⁸ Cristache-Panait, Dimitriu 1971;

substanțial modificată. Restaurările, dacă pot fi numite așa, de la Nemeșești, Homojdia sau Margina stau martori ale acestor practici.

Există două motive care justifică această practică: starea avansată de degradare a unor biserici, pe de o parte, și insuficienta lor cercetare, justificată parțial de necesitatea de intervenție de urgență, pe de alta. Studiile istorice, parte integrantă obligatorie din documentația de autorizare a unei lucrări de restaurare, sunt făcute sub tirania urgenței și în marea lor majoritate se rezumă la a cita texte consacrate. Într-adevăr, când plouă în biserică, cine are timp să studieze prin arhivă care este povestea bisericii? Cum să stai să analizezi fiecare bucată de lemn, să citești semnele lăsate de meșteri, să studiezi mormanele de documente mucegăite de prin poduri și arhive, să discuți cu localnicii, când biserica stă să pice? Totuși, tocmai această practică a dus la decizii regretabile. Situația este atât de dramatică în cazul anumitor intervenții pe bisericile din Banat, încât se poate spune că bisericile nerestaurate sunt mai norocoase, tocmai pentru că nu au fost vitregite de elemente valoroase.

În secolul al XIX-lea, când Lecomte de Nouy, ucenicul celebrului restaurator Violet le Duc, refăcea aleatoriu biserici valoroase de pe teritoriul românesc, adeseori demolându-le și reconstruindu-le după propriul gust, practica sa a produs o mulțime de critici. Intelectualii vremii s-au ridicat împotriva acestei modalități de intervenție care aducea monumentele la o imagine pe care n-au avut-o niciodată. La aproape un secol jumătate distanță, când teoria și practica restaurării a evoluat exponențial, este îngrijorător de observat că modalitatea de intervenție nu numai asupra bisericilor de lemn, dar și a multor altor tipuri de monumente, la noi, pare potrivită mai degrabă pentru secolul al XIX-lea. Acum, când cercetarea monumentelor prin tehnici neinvazive a ajuns la un nivel fără precedent, este inacceptabil să vedem că, spre exemplu, se înlocuiește aproape întreaga șarpantă a bisericii de lemn de la Poieni, fără să se fi studiat cu atenție ce semne au lăsat meșterii și fără analize dendrocronologice care să testeze vârsta lemnului. Această practică de a înlocui mai mult decât trebuie, pentru a fi siguri că biserica nu se va mai degrada în continuare, este la fel de brutală ca și cum i s-ar amputa unui om ambele picioare pentru că i-a degerat un deget. Mai mult decât atât, cum șarpanta este mai greu accesibilă și, de regulă, intervențiile asupra sa, dificil de citit, pare locul potrivit să faci ceva „trainic și nou”, să schimbi panta, volumetria, tipul de învelitoare, fără să se fi făcut anterior, minime investigații concludente.

Articolul de față, s-a născut în urma unei cercetări de aproape 5 ani, privitoare la istoricul și practica restaurărilor pe bisericile de lemn din Banat. Ea a debutat cu biserica de lemn din Crivina de Sus și a fost extinsă recent și la alte biserici.

Biserica de lemn din Crivina de Sus a devenit obiect de studiu din anul 2013, de când aici se organizează școli de vară interdisciplinare legate de patrimoniul vernacular din zonă. Această cercetare, pe multiple paliere, dublată de necesitatea restaurării bisericii, a dus la descoperirea unor informații inedite legate de bisericile de lemn din Banat. În același timp, organizatorii acestor tabere, încearcă să promoveze un alt tip abordare a restaurărilor pe biserici de lemn, bazată pe cercetare pluridisciplinară a monumentului, a împrejurimilor sale și a comunităților din jurul său, mergând pe principiul minimei intervenții, un principiu fundamental al restaurărilor contemporane, stipulat de toate documentele naționale și internaționale din domeniu. Dacă la final, odată restaurată, biserica nu va arăta ca nouă, urmele restauratorilor vor fi discrete și-și va păstra patina, înseamnă că intențiile acestei echipe au fost atinse. În fapt, să restaurezi un monument presupune să înțelegi trecutul, să-l respecti, să-l pui în valoare și mai ales să lași urmele trecerii tale cât mai puțin vizibile. O biserică restaurată, care arată ca și cum ar fi fost construită ieri, este un eșec restaurativ lamentabil. Poate ar mai trebui menționată o latură importantă a proiectului *Biserici Înlemnite*, care va fi detaliată și în cele ce urmează, și anume, latura educativă: educarea tinerilor specialiști și a publicului larg privind valoarea și protejarea acestor edificii de cult.

2. Călătoria de documentare din noiembrie 2017

Biserica ortodoxă cu hramul Sfânta Paraschiva din Crivina de Sus, cea mai veche biserică de lemn din Banat datată printr-o inscripție, se afla în vara anului 2013 într-o ipostază extrem de nefericită. La starea sa precară, ca și construcție, se adăuga și lipsa de interes a micii comunități din sat care, în marea sa majoritate, în ultimele decenii, și-a găsit mântuirea spirituală în învățăturile unui cult neoprotestant. Ignorată, uitată printre buruienile cimitirului dintr-o margine de sat, soarta lăcașului de cult a impresionat un mic grup de arhitecți, peisagiști și antropologi ajunși la Crivina de Sus pentru o cercetare a

cimitirelor din Banat. În scurt timp, sub egida Asociației Peisagiștilor din România-AsoP a fost demarat proiectul intitulat *Biserici Înlemnite*, cu un prim obiectiv declarat: salvarea bisericii de lemn din Crivina de Sus, reabilitarea și reintegrarea ei în circuitul cultic și turistic. Astfel, din anul 2013 a început să fie organizat, în jurul acestei biserici, un atelier de restaurare, flancat de ateliere de urbanism pentru a studia satul și peisagistica, pentru a înțelege mai bine mediul ambiant. Concomitent, echipa *Biserici Înlemnite* a căutat prin acțiunile întreprinse să-și apropie membrii comunității, indiferent de opțiunea lor religioasă, din dorința ca aceștia să fie pe deplin conștienți de importanța acestui monument ca document istoric, de valoarea sa identitară și de ce nu, de potențialul turistic pe care îl deține.

Încetul cu încetul, plecând din acel prim an, proiectul *Biserici Înlemnite* a prins contur iar în jurul bisericii din Crivina de Sus s-au reunit specialiști în domenii diverse: arhitecți, peisagiști, urbanști, ingineri, restauratori, istorici, biologi, istorici de artă, etnologi, meșteri dulgheri și desigur, teologi. Scopul acestor întâlniri a fost investigarea bisericii de lemn și împărtășirea din cunoștințele specifice dobândite de-a lungul timpului mai tinerilor colegi, studenților.

În urma atelierelor desfășurate la Crivina de Sus, s-a desprins ca o constantă o problemă mai veche dar în același timp extrem de actuală, anume calitatea lucrărilor de restaurare realizate în ultima perioadă, modul cum o intervenție nefericită poate influența, uneori în mod ireversibil valoarea unui monument istoric precum și responsabilitatea pe care echipa ce gestionează un astfel de proiect și-o asumă.

În acest context, de la începutul proiectului și până în prezent, echipa *Biserici Înlemnite* a întreprins o serie de investigații legate de biserica de lemn din Crivina de Sus, pentru a putea stabili cât mai în detaliu parcursul și transformările la care a fost supus acest edificiu de-a lungul timpului, pentru a aprofunda relația acestui lăcaș cu comunitatea și, în general, pentru a înțelege complexitatea acestui tip aparte de arhitectură în zona Banatului. Din aceleași considerente, la începutul lunii noiembrie a anului 2017, echipa *Biserici Înlemnite* a efectuat o excursie de documentare la alte 16 biserici de lemn din Banat⁹. Această zestre de biserici documentate se alătură altor două biserici bine cunoscute, anume biserica de lemn din parohia Poieni, parohie la care comunitatea din Crivina de Sus îi este filie și biserica de lemn din Căpăt care, sub coordonarea echipei *Biserici Înlemnite* și prin efortul voluntarilor, în aprilie 2017, a fost acoperită provizoriu, cu o învelitoare ventilată de PVC pentru a proteja structura de lemn și pictura interioară a bisericii.

La această excursie de documentare au participat 12 persoane, membri ai echipei *Biserici Înlemnite*, alți colaboratori, precum și studenți ai Facultății de Arhitectură și Urbanism din cadrul Universității Politehnica Timișoara. Totodată, persoanele participante acopereau o gamă largă de competențe, printre aceștia regăsindu-se arhitecți, istorici, restauratori și teologi.

Obiectivele acestei documentări au fost acelea de a culege informațiile necesare pentru a putea avea o imagine corectă, actuală, a stării edificiilor de cult de lemn din Banat în comparație cu deja cunoscuta situație a bisericii de lemn din Crivina de Sus. În aceeași măsură, s-au urmărit o serie de aspecte punctuale precum inventarierea sistemelor constructive utilizate (tehnica constructivă utilizată, relația dintre perete, boltă și învelitoare, structura turnului, etc.), starea de degradare a structurii, a șarpantei dar și a suprafețelor finisate. Nu a fost uitată nici starea decorului pictat, fie el fix sau mobil. De asemenea, intenția noastră a fost aceea de a surprinde în ce măsură biserica de lemn din Crivina de Sus, prin caracteristicile sale arhitectonice este o „*biserică bănățeană*”, care sunt trăsăturile comune care o integrează în seria bisericilor de lemn din Banat și care sunt aspectele care o particularizează.

Cu ocazia acestor investigații, echipa *Biserici Înlemnite* a făcut măsurători, a întocmit relevee și schițe, a realizat fotografii pentru a completa colecția sa de imagini relevante pentru arhitectura sacrală de lemn din Banat și a consemnat o serie de alte aspecte importante: date despre istoricul bisericilor, inscripții și pisanii, semne de mutare, starea de conservare, etc.

Având la îndemână experiența acestei documentări, în urma excursiei de studiu au fost trase o serie de concluzii cu privire la starea actuală a bisericilor de lemn din zona Banatului. Dintre acestea, amintim aici câteva aspecte cu caracter general. În primul rând reținem faptul că față de edificiile de cult de lemn, înscrise în Lista Monumentelor Istorice, cel puțin câteva dintre acestea, în ultimii ani, au dispărut sau au fost transformate radical. Una dintre aceste biserici este cea din Povergina, lăcaș de cult care a ars în

⁹ Din județul Timiș, bisericile din: Lucareș, Crivobara, Hezeriș, Dobrești, Dubești, Bătești, Margina, Groși, Bulza, Nemeșești, Homoșdia, Curtea, Românești, Jupânești, Zolt, Dragomirești. Din județul Caraș-Severin: biserica din Ersig.

luna martie a anului 2015. În prezent, ceea ce a mai rămas din biserică se păstrează sub o învelitoare în speranța că, la un moment dat, biserica va fi reconstruită. O altă biserică de lemn aflată într-o situație confuză este biserica din Nemeșești, care practic nu mai este din lemn. După informațiile primite din partea localnicilor, în jurul anului 2000, pereții de lemn ai bisericii au fost înlocuiți cu pereți din zidărie, păstrându-se totuși vechea șarpantă a bisericii. De altfel, în luna iulie a anului 2010, după înfrumusețarea interiorului cu o nouă pictură, lăcașul de cult a fost sfințit prin grija episcopului vicar al Arhiepiscopiei Timișoara, PS Paisie Lugojanu¹⁰. Rămâne în sarcina autorităților competente să verifice, să stabilească și să se pronunțe în ce măsură lucrările realizate la această biserică au afectat caracterul său de monument istoric. Lucrările păguboase de la începutul anilor 2000, realizate în cazul bisericii din Homojdia, în urma cărora vechiul material lemnos al bisericii a ajuns să fie înlocuit aproape în totalitate cu altul nou, au ajuns de notorietate¹¹. Tot în aceeași nefericită categorie poate fi plasată și restaurarea bisericii de lemn de la Margina. Și aici, intervențiile realizate au fost prea incisive, o bună parte din vechiul material lemnos al bisericii fiind înlocuit și în acest caz. Ne vom limita la a semnala aceste cazuri, toate întâmplare după anul 2000, pentru a sublinia încă o dată fragilitatea acestei categorii aparte de monumente istorice.

În al doilea rând, excursia de documentare întreprinsă a relevat și situația dificilă în care se află alte biserici. Ne gândim aici la bisericile de lemn din Românești și din Jupânești. În cazul celei dintâi, cele mai importante degradări se pot constata pe latura de vest unde talpa bisericii este atât de deteriorată încât spărtura astfel creată, aproape că ar permite unui om să pătrundă în biserică, târâș (**Fig. 1**). De asemenea, clopotnița alăturată bisericii este puternic înclinată spre sud (**Fig. 2**). În cazul edificiului din Jupânești, învelitoarea de șindrilă este puternic deteriorată. La momentul vizitei noastre, biserica era acoperită cu o folie de mari dimensiuni, cândva un mare afiș promoțional pentru o renumită firmă de modă și cosmetice (**Fig. 3–4**). „Soluția de protecție” fusese realizată de către comunitatea locală, a cărei ingeniozitate și grijă pentru vechea biserică sunt de apreciat. Cu toate acestea, situația anterior precizată nu face decât să scoată încă o dată în evidență deficiențele sistemului actual de protecție și restaurare a monumentelor istorice.

În al treilea rând facem o altă constatare de ordin general, de această dată, referindu-ne la bisericile restaurate/reabilitate în decursul ultimilor ani. Aproape în toate cazurile, soluțiile de restaurare acceptate și puse în practică au prevăzut înălțarea bisericii pe un postament de piatră (așezat probabil peste o fundație din beton și piatră), un trotuar din piatră și beton de jur împrejurul bisericii. La fel, în cazul învelitorilor, corni din rășinoase, sunt prelucrați mecanic, aproape ca după un tipar. Mai mult decât atât, șița, tot din lemn de rășinoase, este tăiată în bot de rață, cel mai probabil realizată de meșteri din nord-vestul țării. Putem înțelege raționamentele economice care guvernează societățile comerciale ce prestează servicii de restaurare, dar toate aceste detalii sunt în detrimentul relației dintre biserică monument și cultura locală: practic nu se ține cont de specificul locului, nu sunt încurajate comunitățile locale să facă eforturi pentru a păstra tehnicile tradiționale locale de prelucrare a lemnului. Ar fi interesant de văzut în ce măsură, la documentația întocmită pentru aceste restaurări s-a avut în vedere, spre exemplu, modalitatea de realizare a șiței/șindrilăi în zona Banatului. Era în totalitate realizată din lemn de rășinoase? Nu erau folosite oare și alte esențe de lemn? Care erau dimensiunile obișnuite, care era pasul la care se așezau acestea, în mod tradițional, pe acoperiș? Citind aceste întrebări unii ar putea răspunde că discutăm de lucruri prea mărunte în economia generală a unui monument istoric, mai ales atunci când acesta stă să se prăbușească. Desigur, fiecare are dreptul la opinia sa, dar viziunea echipei *Biserici Înlemnite* este aceea că lucrările de restaurare în cazul unui monument istoric, așa cum sunt bisericile de lemn, trebuie să fie considerate ca o oportunitate. O oportunitate de a cunoaște mai bine, de a înțelege edificiul cu care lucrezi pentru a oferi cea mai potrivită soluție de restaurare, atât pentru lăcașul de cult – monument istoric, pentru meșterii ce trebuie să pună în practică soluția aleasă dar și pentru comunitatea locală. Nu în ultimul rând comunitatea locală este „comanditarul”. Într-un fel sau altul, aceasta trebuie implicată în acest proces de restaurare pentru a înțelege pe deplin valoarea unui astfel de edificiu, pentru a-l putea integra cu succes în viața sa de zi cu zi, toate acestea din dorința ca și pe viitor, comunitatea locală să fie dispusă să facă sacrificii pentru a-și păstra în bună stare vechea bisericuță de lemn.

Fără doar și poate, o atenție mai mare la unele detalii, precum cele menționate în paragraful anterior, presupune o perioadă mai mare dedicată cercetării și documentării. Presupune în unele situații cercetarea

¹⁰ Basilica 2010

¹¹ Hotnews 2005.

unor documente de arhivă sau realizarea unor investigații suplimentare, precum întocmirea unor studii dendrocronologice. Aproape de fiecare dată presupune să aloci un minim de timp pentru a cunoaște și înțelege cultura locală. Din perspectiva primelor surse menționate, anume documentele de arhivă, trebuie să precizăm că am întâlnit prin podurile bisericuțelor vizitate, în mai multe rânduri, documente provenite în urma activității parohiei locale. Din păcate, podul bisericii vechi nu este locul potrivit pentru păstrarea acestor acte, deosebit de importante pentru cunoașterea istoriei locale. Aceste documente, unele datând din sec. al XIX-lea, riscă să se distrugă fără a fi fost corespunzător cercetate.

Privitor la studiile dendrocronologice, acestea nu au în prezent un caracter obligatoriu, nu reprezintă un document necesar pentru completarea dosarului aferent lucrărilor de restaurare. Cu toate acestea, realizarea unor astfel de studii pot ajuta foarte mult la datarea corectă a edificiului, la surprinderea unor diferite etape constructive, mai ales atunci când alte surse documentare lipsesc cu desăvârșire. Din cunoștințele noastre, până în prezent, singurele edificii de cult care au fost investigate din acest punct de vedere au fost cele de la Crivina de Sus (TM) și Ersig (CS). Atunci când vorbeam despre faptul că fiecare lucrare de restaurare ar trebui privită ca o oportunitate, ne refeream și la următorul aspect: situațiile în care biserici de lemn, fără o datare certă printr-o inscripție sau pisanie, ajung să fie modificate substanțial, o bună parte din materialul original îndepărtat și odată cu acesta, în lipsa unei astfel de datări dendrocronologice, pierdută pentru totdeauna o posibilă datare, o informație atât de importantă pentru istoricul unui astfel de edificiu. Chiar mai mult, astfel de investigații dendrocronologice, care nu constituie încă o practică uzuală în cazul restaurărilor bisericilor de lemn, permit confirmarea sau infirmarea unor ipoteze/scenarii de evoluție a bisericii de lemn. Spre exemplu, în cazul bisericii din Crivina de Sus, raportul dendrocronologic întocmit, a arătat faptul că aproape toate probele prelevate din corpul bisericii, indică intervalul de timp 1675–1677 drept cea mai probabilă perioadă de timp în care copacii folosiți mai pe urmă la construirea acestei biserici au fost tăiați¹². Pe de-o parte, această încadrare în timp coincide cu inscripția păstrată deasupra vechii intrări în biserică, dar în același timp a și infirmat presupunerea că partea de vest a bisericii (**Fig. 5**), realizată din grinzi mult mai înguste decât restul bisericii, constituia în fapt o etapă ulterioară în evoluția acestui edificiu. În cazul celui de-al doilea edificiu de cult din Banat datat dendrocronologic, anume biserica de lemn din Ersig, studiul realizat¹³ a confirmat informațiile păstrate în cadrul unor documente parohiale care arătau că această biserică, înregistrată în Lista Monumentelor Istorice ca datând din secolul al XVIII-lea, a fost practic reclădită cu material lemnos nou în jurul anului 1781¹⁴, singurele elemente vechi păstrate fiind elementele pictate de la bolta naosului și absida altarului, stâlpii de la trecerea dintre naos și pronaos și iconostasul.

Un alt aspect, ce ține mai mult de valențele turistice ale acestor edificii, ar fi acela că, deși consolidarea/restaurarea bisericilor s-a încheiat, în unele cazuri și de câțiva ani, foițele de protecție aplicate peste pictura interioară în timpul restaurării nu au mai fost îndepărtate (**Fig. 6**).

Dincolo de aceste aspectele semnalate, considerăm că excursia de documentare și-a atins scopul, constatând spre exemplu, că la fel ca și în cazul bisericii de lemn din Crivina de Sus, și alte biserici de lemn din Banat au avut învelitori realizate din șindrilă de dimensiuni mai mari, a căror semne de prindere încă se mai păstrează în vechi elemente de șarpantă. Un alt aspect urmărit a fost înțelegerea modalității prin care, în cazul bisericilor de lemn realizate în tehnica numită „în căței” dar și cele realizate în sistemul clasic de bârne închetorate, suportul de lemn al decorului pictat (scânduri așezate vertical) a fost prins de structura de lemn a bisericii¹⁵.

3. Câteva cuvinte despre trecutul și trăsăturile arhitecturale ale bisericii de lemn din Crivina de Sus

Foaia Diecezană, publicația oficială a Eparhiei ortodoxe a Caransebeșului, publica în anul 1938, sub semnătura părintelui Victor Iclozan un scurt articol intitulat *Bisericile noastre de lemn*. Referindu-se la

¹² Dendro 2016.

¹³ Dendro 2017.

¹⁴ Capota 2011, 27–28.

¹⁵ Situații asemănătoare au fost întâlnite la bisericile de lemn din Dubești (sistemul de grinzi închetorate) și Dragomirești (sistem „în căței”). În ambele cazuri, decorul pictat a fost aplicat pe scânduri așezate vertical, așa cum probabil s-a întâmplat și în cazul bisericii din Crivina de Sus.

răspândirea teritorială a bisericilor de lemn din Banat, autorul sesiza: „câteva din ele mai sustau încă și astăzi în partea cea mai săracă a Banatului, acolo unde n-au prea ajuns în contact cu străinii și unde poate nu aveau posibilitatea a clădi biserici noi. Îndeosebi în nordul județului Severin, pe valea Begheiului, sunt câteva biserici de lemn, care trebuie cunoscute încă înainte ca ele, din cauza progresului, ce se impune în toate direcțiunile, să dispară pentru totdeauna”¹⁶. La acea dată, biserica de lemn din Crivina de Sus nu era decât una dintre cele câteva biserici de lemn de pe Valea Begheiului, pomenite de către părintele Iclozan. Nu se știau prea multe despre această biserică la acel moment. Tradiția locală reținea doar faptul că biserica fusese adusă cândva din Ilia, localitate aflată pe Valea Mureșului, în ținutul învecinat al Hunedorii¹⁷, cu ajutorul bănesc al unei văduve bogate¹⁸. Mai mult, în anul 1943, într-un chestionar completat de către preotul paroh, ieromonahul Visarion Sintescu, se menționa faptul că „se crede din bătrâni că nici nu ar mai fi existat o altă biserică (în Crivina de Sus), cea de azi fiind făcută la anul 1678 probabil”¹⁹. După doar trei ani, în 1946, în răspunsul la un alt chestionar se considera că „biserica este cam veche fiind zidită la 1778”²⁰.

Ipoteza mutării bisericii dintr-o altă locație (din Ilia) la Crivina de Sus este susținută și de o serie de marcaje realizate pe lemnele bisericii, semne ce ar putea indica o astfel de mutare. Pisania săpată în partea superioară a tocului ușii vechi precizează clar momentul edificării: „Făcut-au această biserică A(nul) D(omnului) 1677 m(ese)ț(a) f(ebruarie) zi 7”. În schimb, momentul mutării bisericii a rămas neconsemnat. În chestionarele istorico-arheologice transmise de Muzeul Bănățean, în perioada interbelică fiecărei comune din Banat, pentru a culege informații relevante despre trecutul fiecărei localități, reprezentanții Crivinei de Sus, precizau în anul 1928 că în localitate exista o singură biserică, de lemn, construită în anul 1686²¹. Într-o completare la același chestionar se preciza că biserica fusese construită cam în anul 1756²². În martie 1929, într-un chestionar asemănător, reprezentanții localității precizau că se afla o singură biserică ce fusese construită în anul 1730²³.

Într-o lucrare de la începutul anilor '70, autorul Mircea Teleguț reținea ca an al ridicării bisericii, în Crivina de Sus, anul 1713²⁴ fiind invocate în acest sens doar „cercetări ulterioare”. Trebuie spus că această datare coincide cu anul ce apare într-una dintre inscripțiile ce pot fi regăsite pe ancadramentul vechii intrări. Astfel, pe usciorul stâng se poate citi: „Popa Filim(o)n au fost în Ilie (ai) D(omnului). A(n)i ruka (cu înțelesul: scris de mâna lui) 1713”. Din parcurgerea acestei pisanii, nu reiese faptul că biserica ar fi fost adusă la Crivina de Sus în anul 1713, ci mai degrabă faptul că un anume preot, Filimon, a funcționat în Ilia, în anul 1713. De aici deducem faptul că la acel moment biserica încă se afla la Ilia.

În încercarea de a preciza momentul ridicării bisericii în Crivina de Sus, trebuie să revenim la începuturile acestei biserici, în localitatea sa de origine, Ilia. Spre sfârșitul secolului al XVII-lea, Ilia era mai mult decât o localitate obișnuită. Fusese o cetate de graniță, în imediata apropiere a Banatului, aflat sub controlul otomanilor. Pe parcursul secolului al XVII-lea, când avea să se construiască și biserica de lemn, Ilia era un târg tranzitat de ambarcațiunile care cărau bunuri pe Mureș și era totodată o localitate în care dețineau sau deținuseră proprietăți însemnate principii calvini ai Transilvaniei sau reprezentanți ai unor importante familii nobiliare din Principat. De altfel, printr-un decret din 1643 al principelui Gheorghe Rákoczy I, bisericile românești din Alămor, Orăștie, Hațeg, Hunedoara și Ilia erau scoase de sub jurisdicția episcopului Simion Ștefan și plasate sub jurisdicția superintendentului calvin²⁵. În acest context al Iliei, dominat de puternicele familii nobiliare maghiare calvine, se pare că biserica de lemn a fost construită în anul 1677 pentru comunitatea românească din Ilia. Cel mai probabil, această biserică

¹⁶ Iclozan 1938, 4.

¹⁷ Într-o scurtă monografie întocmită de preotul din Crivina de Sus, în anul 1941, se preciza faptul că mai întâi biserica ar fi fost construită mai întâi în Vidra de Sus (azi Vidra județul Alba), apoi transportată în Ilia, iar din Ilia, mai pe urmă adusă în Crivina de Sus. Cotoșman 265, f. 16r.–16v.;

¹⁸ Biserica ar fi fost adusă în Crivina de Sus ca urmare a unui dar al unei văduve bogate la începutul secolului al XVIII-lea (1713). Teleguț 1970, 327;

¹⁹ Cotoșman 265, f. 1r.

²⁰ Cotoșman 265, f. 3r.

²¹ MNB 1928a, f.n.

²² MNB 1928a, f.n.

²³ MNB 1928b, f.n.

²⁴ Teleguț 1970, 327.

²⁵ Păclășanu 1911, 69.

avea să rămână în folosința comunității româno-calvine din Ilia căci la doar un an după, în 1678, în Ilia se construia o a doua biserică de lemn ce avea să fie folosită de comunitatea româno-ortodoxă²⁶. Ulterior, aceasta din urmă, avea să fie mutată în Bacea, unde se mai păstrează și azi, într-o formă modificată. Cât privește biserica de lemn ajunsă la Crivina de Sus, tradiția locală din Ilia reține la rândul ei, faptul că vechea biserică a fost demontată, dusă pe malul Mureșului și transportată cu plutele până la Valea Mare-Căpâlnaș. De aici, și până la Crivina de Sus, lemnele bisericii au fost transportate cu care trase de boi²⁷.

O altă întrebare, firească, se referă la motivul pentru care biserica de lemn construită inițial în Ilia a ajuns la Crivina de Sus. Deși se pot face speculații pe această temă, documente care să indice cert contextul aducerii bisericii de pe valea Mureșului la Crivina de Sus nu sunt/nu au fost descoperite pe moment, se poate schița un scenariu pertinent. Căutând informații despre cei mai vechi preoți din Crivina de Sus aflăm că unul dintre primii parohi ai comunității a fost Ioan Popovici, menționat într-o conscripție întocmită în anul 1767 cu scopul de a surprinde preoții ortodocși care activau în zona Banatului dar care nu erau localnici. Aflăm pe această cale că Ioan Popovici, parohul Crivinei de Sus, era de loc din Roșcani²⁸, localitate aflată în Hunedoara, la o distanță de aproximativ 30 de km de Crivina de Sus. Cu toate că în zilele noastre nu există un drum rutier care să facă legătura directă între cele două localități, până în perioada contemporană se pare că era folosită de către localnici o rută de coastă între cele două sate.

Probabil de numele aceluiși preot Ioan Popovici se leagă și primele consemnări în registrele de stare civilă ale parohiei, documente ținute începând cu anul 1779. Având în vedere diferența dintre cele două momente, presupunem că dacă nu e o coincidență de nume a două persoane diferite, preotul Ioan Popovici se afla în anul 1767 la începuturile activității sale preoțești. În aceste condiții nu putea să fie străin de faptul că în localitatea sa natală, aflată la o distanță relativ mică de Crivina de Sus, biserica de piatră din Roșcani trecea prin transformări importante. Cu sprijinul familiei nobiliare românești Caba de Dobra, biserica din Roșcani a suferit ample lucrări de renovare în preajma anului 1766²⁹. De aceste transformări amintește chiar inscripția bisericii păstrată în absida altarului: „17+66 Pomenit se fie întru împărăția cerului c(t)itorul sfintii acesti biserici Caba Raț Agnes + Laslo”.

Dacă informațiile prezentate anterior, în bună măsură constituie date certe, restul scenariului se reduce la speculație. Prin intermediul preotului Ioan Popovici, comunitatea din Crivina de Sus, puțin numeroasă, intră în contact cu familia Caba. Cu sprijinul lui Agnes Raț, despre care se știe că în anul 1784, când răsculații lui Horea ardeau conacul familiei Caba din Dobra, era deja văduvă, este cumpărată biserica de la comunitatea românească din Ilia. De reținut faptul că una dintre familiile nobiliare românești din Ilia, cu o stare materială bună la sfârșitul secolului al XVIII-lea era familia Raț³⁰. Este greu de spus, dacă Agnes Raț făcea parte din familia Raț din Ilia și dacă ea a fost cea văduvă bogată ce a suportat costurile cumpărării și transportării bisericii tocmai la Crivina de Sus, cu sursele documentare avute la îndemână. Rămâne un deziderat pentru viitor verificarea acestei ipoteze.

Având în vedere contextul precizat mai sus, precum și hărțile întocmite în urma primei ridicări topografice a Imperiului Habsburgic, realizate pentru zona Banatului între anii 1769–1772, hărți în care Crivina de Sus nu are figurată vreo biserică, respectiv harta Crivinei de Sus din anul 1777³¹ (Fig. 7), hartă în care este figurată biserica, considerăm că aducerea edificiului de cult de la Ilia la Crivina de Sus a avut loc cândva între anii 1772–1777.

După aducerea bisericii la Crivina de Sus și până spre sfârșitul secolului al XIX-lea informațiile păstrate despre intervențiile asupra bisericii sunt aproape inexistente. Crucea de deasupra iconostasului are inscripționat anul 1805, fapt pentru care presupunem că atât această cruce cât și ușile împărătești au fost realizate în această perioadă.

Decorul pictat al bisericii nu s-a limitat doar la iconostas și ușile împărătești. Bănuim că după aducerea bisericii la Crivina de Sus spațiul interior a fost căptușit cu scânduri așezate vertical ce au constituit suportul stratului pictural. În urma unor intervenții ulterioare, aceste scânduri pictate au fost îndepărtate

²⁶ Țic et alii 2005, 223.

²⁷ Țic et alii 2005, 224.

²⁸ Mureșianu 1976, 543.

²⁹ Pinter 2001.

³⁰ Familie preoțească. În 1792 funcționa ca preot Ioan Raț. În pisania bisericii actuale din Ilia este amintit preotul Ioan Raț care a dat 100 de florini pentru ridicarea noii biserici. Țic et alii 2005, 220.

³¹ Hungaricana 1777.

și folosite în diverse părți ale bisericii: au fost realizate tocuri de uși și de ferestre, au fost folosite la dosul timpanului spre vest sau drept căptușeală în turnul clopotniță. Puținele piese pictate, recuperate în timpul atelierului desfășurat la Crivina de Sus în anul 2017, indică faptul că și la biserica din această localitate a fost folosit pentru realizarea suportului picturii interioare un sistem asemănător cu cel întâlnit la bisericile de lemn din Dubești sau Dragomirești (**Fig. 8–9**).

În a doua jumătate a secolului al XIX-lea se constată alte demersuri făcute de comunitatea credincioșilor pentru decorarea bisericii. Din această perioadă datează icoana Pogorării Duhului Sfânt și icoana Învierii, amândouă reînnoite de către parohie în anul 1882 prin eforturile lui Ștefan Popoviciu, epitrop și lui Doc-teu, chinez și jude comunal. De asemenea erau și 4 prapori: primul este făcut de Damaschin Popoviciu și soția sa Ana, și de Iosif Dateu și soția sa Maria. Pe o parte era reprezentată icoana Sf. Arhangheli, sus în partea stângă era Soarele iar în partea dreaptă era Luna. Sub icoana Sf. Arhangheli, în medalion, icoana Cuv. Maice Paraschiva, pe cealaltă parte se afla icoana Maicii Domnului cu Isus în brațe sub care este icoana Sf. Nicolae. Atât la mijloc cât și în colțuri de ambele părți se afla câte un cap de înger. Pe partea unde era pictată icoana Maicii Domnului se află, sus, de o parte și alta, pictat ochiul lui Dumnezeu. Un al doilea prapor era făcut în 1881, de către Petru Hobian și de soția lui Elena din Crivina de Sus. Avea pe o parte icoana Încoronării Maicii Domnului iar pe cealaltă parte Sf. Apostoli Petru și Pavel ținând o Sf. biserică. Al treilea era făcut în 1882 de Ioan și Catița Dateu din Crivina de Sus, pe de o parte fiind reprezentată icoana Nașterii Domnului iar pe cealaltă icoana Maicii Domnului cu Fiul în brațe. Cel de-al patrulea a fost făcut în anul 1885 de Petru Hobian și soția lui. Pe o parte era icoana Maicii Domnului iar pe cea de-a doua parte Sf. Apostoli. A fost pictat de Maria Vancea din Susani.

Cu siguranță că biserica a suferit mai multe intervenții de-a lungul timpului. Lucrări de întreținere precum înlocuirea învelitorii de șindrilă erau absolut necesare. Investigațiile dendrocronologice efectuate asupra monumentului au arătat faptul că o reparație a bisericii a avut loc în jurul anului 1727, când o talpă de pe latura de sud a bisericii a fost înlocuită. De asemenea, în jurul anului 1779, probabil cu ocazia mutării bisericii, a fost ridicat și turnul clopotniță și tot atunci a fost înlocuit și un element al bolții naosului. Ulterior, în perioada interbelică, probabil în cursul intervențiilor din 1936–1937, au fost înlocuite tălpile turnului (Dendro 2016). Documente parohiale indică faptul că în anul 1907 au fost făcute cheltuieli pentru podirea bisericii. Perioada interbelică găsește biserica de lemn din Crivina într-o stare precară. Printr-o adresă din luna aprilie a anului 1936, Oficiul parohial Crivina de Sus informa Comisiunea Monumentelor Istorice cu privire la starea bisericii de lemn din localitate, solicitând totodată și sprijinul material al instituției. Aflăm pe această cale că biserica fusese deja înscrisă în Lista Monumentelor Istorice. Starea bisericii era una proastă deoarece prin turn ploua iar în cazul amânării unei reparații, turnul risca să se prăbușească³². În anul 1936, Secțiunea Banat a Comisiunii Monumentelor Istorice a acceptat tencuirea interiorului bisericii, dar nu și a exteriorului pentru a fi păstrat astfel caracterul acestei vechi biserici de lemn.

Spre sfârșitul anilor '60 se pare că la biserica de lemn din Crivina au fost realizate o serie de lucrări de întreținere. Lucrări de reparații, în special la pereți și învelitoare, aveau să fie realizate de către Direcția Monumentelor Istorice la Crivina de Sus în anul 1977³³.

Întreaga istorie a bisericii de lemn din Crivina de Sus este reflectată în trăsăturile sale arhitecturale. Biserica din Crivina de Sus prezintă o planimetrie mai puțin specifică Banatului dar mai frecvent întâlnită în zona Hunedoarei. Pronaosul poligonal, cu trei laturi se continuă printr-un naos dreptunghiular, boltit, și o absidă a altarului, nedecroșată, de asemenea poligonală. Acest aspect poate fi încă un argument în favoarea acceptării ipotezei aducerii bisericii din Ilia, de pe Valea Mureșului. Peste pronaosul bisericii, tăvănit, este așezat turnul clopotniță, datat dendrocronologic, probabil, de la momentul aducerii bisericii în Crivina de Sus. Principalele elemente pictate de decor interior au fost realizate, cel mai probabil în ultimii ani ai secolului al XVIII-lea și primii ani ai secolului al XIX-lea. Intervențiile asupra bisericii din secolul al XX-lea și-au lăsat amprenta asupra edificiului: interiorul a fost tencuit și văruiat, șindrila a fost înlocuită cu țiglă dar mai pe urmă s-a revenit la o învelitoare din șindrilă. Comparând fotografii păstrate din perioada interbelică pot fi sesizate și diferențe în ceea ce privește geometria turnului. De asemenea, în cursul anilor au fost îndepărtate și geamurile vechi, realizate din elemente de sticlă circulare prinse în rame metalice (**Fig. 10**).

³² INP 1936, f. 1r.

³³ Roșiu 1993, 390.

Încă de la o primă vedere se poate constata faptul că îmbinările grinzilor ce formează pereții bisericilor nu se mai închid prea bine, ceea ce sugerează faptul că, la un moment dat, au trebuit realizate unele ajustări, tăieri, astfel încât perimetrul edificiului să se închidă. Ca urmare a acestei constatări au fost făcute simulări care au arătat faptul că în versiunea sa originală, nealterată, biserica a fost mai lată cu aproximativ 40 cm. În consecință și aspectul acoperișului original ar fi putut fi diferit. Ținând cont de lățimea suplimentară determinată, șarpanta originală trebuie să fi fost mai înaltă, unghiul actual dintre elementele șarpantei fiind de 43° față de 54° cât ar fi putut fi în cazul lățimii inițiale a bisericii.

Biserica din Crivina de Sus se relevă a fi, prin istoria sa de aproape 350 de ani și prin trăsăturile sale, un edificiu de cult cu totul aparte. Din perspectivă istorică, biserica de lemn din Crivina de Sus este un adevărat document. Biserica provine nu dintr-un sat oarecare ci dintr-o localitate înstărită, un târg prosper la momentul edificării sale. În același timp, biserica păstrată la Crivina de Sus poate fi privită ca o măsură a capacităților materiale, culturale și sociale ale unei comunități românești trăitoare într-o localitate dominată de nobilii calvinii. Alături de cele două inscripții deja menționate, vechea intrare a bisericii mai păstrează, parțial o a treia inscripție. Aceasta vorbește de un anume protopop *Daniil ot Ilia*. Lista preoților parohi cunoscuți în Ilia, la ora actuală reține un singur nume de acest fel, anume acel protopop Daniel care în anul 1700³⁴ semna alături de alți clerici români Manifestul de unire cu Biserica Romei. Să fie unul și același? Dacă este așa, atunci putem presupune că numele său înscris pe usciorul drept al vechii intrări nu este întâmplător, biserica fiind construită cel mai probabil în timpul păstoririi sale.

Vorbind de valoarea bisericii nu putem să facem abstracție de decorurile sale. Cumva, prin intermediul lor, biserica își rezervă acea doză de mister pe care îl are orice monument important. Rămânând în apropierea inscripțiilor, reținem cele 4 caractere în relief, păstrate sub inscripția principală. Evident realizate printr-un alt procedeu, cele 4 caractere, care în prezent cu greu pot fi distinse, par să fi fost realizate după grafia gotică (**Fig. 11**). Foaia ușii vechi a fost cândva decorată prin același procedeu. În lumină piezișă, cu greu, se poate observa un decor vegetal, cel mai probabil o lalea (**Fig. 12**). Deși realizat diferit, în aceeași categorie a semnelor decorative particulare poate fi inclus și semnul simetric realizat spre exteriorul absidei altarului, spre sud-est (**Fig. 13**).

Pentru comunitate, lăcașul de cult are sau ar trebui să fie cel mai important edificiu comunitar, cel mai important simbol identitar. Este cel mai vechi edificiu din localitate, în jurul ei s-au perindat generații întregi de credincioși, aici s-au înălțat rugi pentru comunitate. De timpurile de restriște amintesc cele câteva cruci de lemn prinse de corpul bisericii pentru cei ce s-au prăpădit departe de casă, în războaie mai vechi sau mai noi.

4. Atelierele de la Crivina de Sus

Scenariul de mai sus, construit adeseori cu metode de detectiv, este rezultatul a aproape cinci ani de cercetări, studii de arhive, ateliere interdisciplinare, discuții între diferiți specialiști, secondanți de susținerea câtorva membri ai comunității din Crivina de Sus. Povestea construirii acestui demers este pe alocuri la fel de plină de peripeții ca și istoria bisericii. Proiectul *Biserici Înlemnite* s-a născut ca un lăstar al unui proiect finanțat de AFCN, *Cimitire rurale din Banat*, care a adus întâmplător o echipă de cercetători, în cimitirul celei mai vechi biserici de lemn din Banat, într-o după-amiază călduroasă de vară, în 2013. Față în față cu frumusețea locului, cu imaginea dezolantă a bisericii, acoperită stângaci cu o folie de protecție împotriva ploilor, echipa respectivă a venit cu ideea de a organiza aici un atelier interdisciplinar, mai degrabă pentru a atrage atenția asupra acestei bisericii, și eventual pentru a face rost de fonduri pentru a o conserva. Fondurile pentru o restaurare completă s-au lăsat așteptate, dar biserica a fost protejată în 2015 cu o membrană tensionată pe o structură metalică (**Fig. 14**), până când se vor găsi resursele financiare pentru o restaurare serioasă. Acest răstimp, în care biserica a fost protejată fără a se interveni asupra sa, a fost în fapt o resursă de timp pe care puține proiecte în starea în care se găsea biserica de la Crivina de Sus și le pot permite. Echipei inițiale i s-au adăugat an de an, numeroși specialiști, permițând astfel acumularea unor multiple perspective asupra monumentului. Restaurarea unui monument nu este în fapt o activitate tehnică, destinată puținilor inițiați, ci este un act care se adresează unui public mai larg, se adresează întregii comunități, se adresează tuturor celor care au trecut sau care vor trece pragul respectivului monument. Această abordare pluridisciplinară, care leagă monumentul de contextul său, de comunitatea

³⁴ Nilles 1885, 249.

care l-a creat și care trăiește în jurul său, atribuindu-i un rol deopotrivă social, cultural și educativ, nu este deloc nouă. De la sfârșitul secolului al XIX-lea, începând cu urmașii lui John Ruskin și continuând cu Carta de la Veneția și pletora de *Carte de restaurare*, de documente naționale și internaționale, de recomandări ale diferitelor entități care veghează protecția patrimoniului, care i-au urmat, monumentul nu mai este văzut ca un obiect de sine stătător, cel puțin în teorie. Să pui aceste idei în practică este foarte dificil, majoritatea restaurărilor fiind niște intervenții care fac abstracție de cei care vor utiliza monumentul. Este cu atât mai dificil să faci o comunitate rurală, săracă, relativ izolată, trecută la neoprotestantism masiv să-și asume o biserică ortodoxă. Cum să aduci discursurile savante, din fiecare seară din tabăra de la Crivina de Sus, la urechile localnicilor? Cum să-i apropii de monument, știind că oricât de sofisticată este intervenția ta, oricât de rafinat este discursul tău restaurativ, în definitiv cei care-l vor aprecia sunt cei care folosesc monumentul.

Apropierea față de comunitate n-a fost ușoară. Bunele intenții ale organizatorilor, în fapt s-au lovit de mecanismele interne ale comunității rurale, greu de înțeles de orășenii „savanți” veniți aici. S-au bazat adeseori pe relațiile personale pe care anumiți membri ai echipei și le-au creat cu unii dintre membrii comunității, pe multă muncă de teren a antropologilor și a peisagiștilor, dar poate mai important, pe lucrurile pe care echipa le-a lăsat în urmă: curățarea cimitirului și construirea unei prime porți de acces în 2013, construirea drumului de acces la cimitir în 2014, construirea celei de-a doua porți de acces în cimitir și a structurii de protecție a bisericii în 2015, întâlnirea cu întreaga comunitate și intenția construirii unui centru de valorificare a patrimoniului în vecinătatea bisericii în 2016. În 2017, echipa a reușit să pună față în față specialiștii adunați aici, cu beneficiarul proiectului, Mitropolia Banatului. Mai mult decât atât, echipei de proiect i s-a cerut să organizeze un scurt curs de restaurare pe arhitectură, peisaj și pictură pentru preoții din zona Lugojului și Făgetului care au în grijă o biserică de lemn. Tot în 2017, echipa a făcut câteva excursii de studiu la majoritatea bisericilor de lemn din Banat tocmai pentru a constata starea lor de conservare.

Un proiect care a pornit de la biserică din cimitir a ajuns gradual să se adreseze tuturor bisericilor de lemn din Banat. În fapt, poate avantajul pe care-l are această echipă este acela că este una interdisciplinară și își permite să privească bisericile din multiple perspective. Celălalt mare avantaj este faptul că pornind de la o tabără sau școală de vară adresată studenților fie ei arhitecți, peisagiști, antropologi sau teologi, acest proiect va transmite o nouă abordare tinerilor care vor lucra pe patrimoniu în viitor. Vor înțelege că trebuie să lucreze împreună și să se adreseze comunității locale, dar vor înțelege de asemenea, multiplele valențe pe care le are un proiect de restaurare.

Împreună cu comunitatea locală s-a născut ideea de a lăsa în urma acestui proiect un centru de valorificare a patrimoniului, care să reunească localnici, meșteri, studenți, diferiți experți în patrimoniu, într-un dialog nemijlocit. Cum va funcționa acest centru și cât de bine se va implica comunitatea locală în acest proiect rămâne de văzut.

Pe de altă parte comunitatea care s-a generat în jurul bisericii de la Crivina este greu de recreat în alt loc. Sunt relații care s-au creat de-a lungul anilor, dar o parte dintre lucrurile învățate aici, poate vor putea fi folosite și la alte proiecte de restaurare. Un pas foarte important ar fi implicarea comunității în proiectul de restaurare.

Acoperirea bisericii din Jupânești cu o prelată publicitară imensă, dincolo de hilaritatea inerentă a imaginii generate, conține în sine o foarte importantă învățatură. Comunitatea își asumă că biserica le aparține, și așa cum s-a exprimat unul dintre tinerii care ne-a deschis poarta bisericești, localnicii au căutat mult până să găsească o prelată suficient de mare să acopere toată biserica, pentru că erau „de rușine” cu biserica în care ploua. Nu a existat nici un proiect de intervenție de urgență, nici un expert în patrimoniu nu a girat cu ștampila sa această intervenție, totuși, în pauperitatea sa, acest gest a prelungit, stângaci viața bisericii. Câte biserici se pot lăuda cu o asemenea comunitate?

5. Discuții și concluzii

Banatul a fost vitregit de bisericile sale de lemn de-a lungul timpului. Sistematizările habsburgice, primenirea fondului construit din secolul al XIX-lea, sistematizările comuniste și nu în ultimul rând restaurările contemporane au dus la dispariția multor biserici de lemn. Puținele care au supraviețuit, sunt fie într-o stare destul de accentuată de degradare, fie restaurate discutabil cu pierderi importante de

material original. Anumite restaurări, fac privitorul să-și dorească să nu fi fost restaurate deloc. Cum ar putea fi evitate aceste situații? În mod evident prin educație. Pierderile de patrimoniu la noi sunt rezultatul unui cumul de factori, o combinație letală de lipsă de fonduri, cu birocratie, penurie de specialiști în adevăratul sens al cuvântului, un public neavizat și lipsit de interes și pârgii legale coercitive limitate. Cum banii pentru restaurări sunt puțini, apar compromisuri regretabile, ascunse sub umbrela binevoitoare sintagme „tot e bine că s-a făcut ceva”. În domeniul restaurărilor însă, o intervenție de urgență, de punere în siguranță, în locul unei restaurări discutabile, cu pierdere de material original, este întotdeauna o soluție mai bună.

Pentru bisericile de la Homojdia, Margina sau Nemeșești, nu se mai poate face aproape nimic. Totuși, poate dacă am învăța să respectăm acest patrimoniu, să învățăm despre importanța sa, despre felul în care poate fi protejat încă din școala primară, probabil că pierderile ar fi mai puține. Oricât de bune ar fi politicile de protecție a patrimoniului, fără o comunitate care să-și asume respectivul monument, șansele de izbândă sunt limitate. Trebuie să ne gândim că multe dintre bisericile de lemn din Banat au rămas abandonate în cimitir, fără a le fi trecut nimeni pragul luni întregi, fără a fi observate problemele, decât când acestea sunt dificil de rezolvat. Reparațiile curente, curățenia, aerisirea spațiului, sunt în fapt acțiuni de conservare și sunt esențiale. Bisericile utilizate, cu toate modificările și eventualele intervenții neconforme, sunt într-o stare mult mai bună de conservare, decât cele abandonate în cimitir.

În vara lui 2017, vizitând câteva biserici din lemn, o parte dintre membrii echipei *Biserici Înlemnite*, au ajuns la biserica de la Românești. Aici părintele ținea slujba de seară. Aflase cât de important este să deschizi ușa bisericii măcar o dată pe săptămână. Acest gest atât de simplu, poate să prelungească considerabil viața unui monument. Probabil că multe biserici ar fi putut fi salvate, dacă preotul din sat, cu tot disconfortul, ar fi decis să țină câte o slujbă în biserică, din când în când, dacă spațiul ar fi fost aerisit, dacă cineva ar fi tăiat buruienile care năpădesc atâtea monumente. Uitarea, câteodată, poate avea efecte mai grave decât timpul.

Probabil că proiectul de la Crivina de Sus nu poate fi reprodus întru totul, dar câteva dintre mizele sale merită să fie luate în calcul, începând cu importanța implicării comunității și încheind cu validitatea principiului minime intervenții, principiu fundamental în orice lucrare de restaurare contemporană.

Listă ilustrații³⁵

- Fig. 1 Biserica de lemn din Românești. Spărtura de pe latura de vest
- Fig. 2 Biserica de lemn din Românești. Clopotnița înclinată
- Fig. 3 Biserica de lemn din Jupânești. Prelata de protecție. Vedere dinspre sud
- Fig. 4 Biserica de lemn din Jupânești. Prelata de protecție. Vedere dinspre est
- Fig. 5 Biserica din Crivina de Sus. Bârnelor utilizate pentru realizarea pronaosului (plan apropiat), mult mai înguste decât cele folosite la naos (plan îndepărtat)
- Fig. 6 Biserica din Zolt. Bolta naosului și iconostasul, acoperite cu foiță de protecție a picturii, la peste doi ani de la realizarea restaurării bisericii
- Fig. 7 Harta localității Crivina de Sus, 1777. Biserica este figurată în partea stângă a imaginii
Sursa: <https://maps.hungaricana.hu/>, data accesării 01.09.2017.
- Fig. 8 Biserica din Dubești. Pictura interioară are drept suport scânduri așezate vertical și prinse de structura bisericii
- Fig. 9 Biserica din Dragomirești. Pictura interioară are drept suport scânduri așezate vertical și prinse de structura bisericii
- Fig. 10 Biserica din Crivina de Sus, după lucrările efectuate în anii '30. Imagine din arhiva INP, realizată în perioada interbelică
- Fig. 11 Biserica din Crivina de Sus, detaliu vechea intrare. Primele două caractere, probabil inițialele unei persoane
- Fig. 12 Biserica din Crivina de Sus, decorul vegetal (o lălea) al vechii uși a bisericii. Autor: Alexandru Baboș, 2017

³⁵ Fotografiele care nu au indicat sursa aparțin autorilor/proiectului *Biserici Înlemnite* din Banat și au fost realizate în anul 2017

- Fig. 13 Biserica din Crivina de Sus, detaliu semn de pe peretele de sud-est a absidei altarului
 Fig. 14 Biserica de lemn din Crivina de Sus, sub structura metalică tensionată care o protejează
 Fig. 15 Biserica de lemn din Crivina de Sus. Participanți la atelierul din anul 2017 adunați în jurul unor piese din vechiul decor pictat al bisericii
 Fig. 16 Biserica de lemn din Crivina de Sus. Atelierul din anul 2017. Discuții în jurul bisericii

Bibliografie

Surse inedite

- Cotoșman 265 Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Timiș, colecția personală Gh. Cotoșman, dos. nr. 265, f. 16r.–16v.;
 Dendro 2016 Raport de cercetare dendrocronologică realizat de către Laboratorul Dendrocronologic din Transilvania, Miercurea Ciuc, iunie 2016.
 Dendro 2017 Raport de analiză dendrocronologică realizat de către Archeo-Docs, Miercurea Ciuc, noiembrie 2017.
 INP 1936 Arhiva Institutului Național al Patrimoniului, Dosar nr. 1357 – Crivina de Sus, bis. ort., Adresa din 8 aprilie 1936;
 MNB 1928a Arhiva Muzeului Național al Banatului, Răspunsuri la Chestionarul istorico-arheologic, lansat de Muzeul Bănățean în 1928, nr. 395, com. Crivina de Sus, f.n.;
 MNB 1928b Arhiva Muzeului Național al Banatului, Răspunsuri la Chestionarul istorico-arheologic, lansat de Muzeul Bănățean în 1928, nr. 396, com. Crivina de Sus, f.n.;

Cărți

- Ali Mehmet 1976 Ali Mehmet Mustafa (ed.), *Călători străini despre Țările Române*, vol. VI, partea a II-a: *Evlia Celebi*, București, 1976.
 Capota 2011 Capota Dragoș Vasile, *Biserica „Adormirea Maicii Domnului” Ersig: file monografice*, Timișoara, 2011.
 Nilles 1885 Nilles Nicolao S.J., *Symbolae ab illustrandam historiam ecclesiae orientalis in terris coronae S. Stephani*, vol. I, Oeniponte, 1885.
 Ottendorf 2006 Ottendorf Henrik, *De la Viena la Timisoara, 1663*, Academia Română Filiala Timișoara, Timișoara, 2006.
 Săcară 2001 Săcară Nicolae, *Bisericile de lemn ale Banatului*, Timișoara, 2001.
 Săcară 2002 Săcară Nicolae, *Bisericile de lemn dispărute din Banat*, Timișoara, 2002.
 Țic et alii 2005 Țic Miron, Balaj Petru, Vasiu Verghelia Partenie, *Cronica de la Ilia-Mureșană: schiță monografică*, Deva, 2005.

Lucrări în reviste și jurnale

- Cristache-Panait, Dimitriu, 1971 Cristache-Panait Ioana, Dimitriu Florica, *Bisericile de lemn ale Banatului*. În: *Mitropolia Banatului*, 1971, nr. 10–12, p. 550–584;
 Iclozan 1938 Iclozan Victor, *Bisericile noastre de lemn*. În: *Foaia Diecezană*, anul LIII, 13 februarie 1938, p. 3–4;
 Mureșianu 1976 Mureșianu Ion B., *Un document din 1767 privind aspecte ale vieții bisericești din Banat*. În: *Mitropolia Banatului*, XXVI, 1976, nr. 5–8, p. 522–547;
 Oprea 1965 Oprea Longhin, *Bisericile de lemn monumente istorice din Arhiepiscopia Timșoarei și Caransebeșului*. În: *Mitropolia Banatului*, 1965, nr. 1–3, p. 184–193;
 Păclășanu 1911 Păclășanu Zenovie, *Câteva date despre preoții româno-calvini*. În: *Cultura Creștină*, I, februarie 1911, nr. 3, p. 68–74;
 Roșiu 1993 Roșiu Liliana, *De la monument la ansamblu istoric. Lucrări de conservare în județul Timiș*. În: *Analele Banatului*, Serie Nouă, Arheologie-Istorie, II, 1993, p. 388–399;
 Sabău, Porumb 1995 Sabău Nicolae, Porumb Marius, *Coriolan Petranu (1893–1945) – cercetător al artei transilvane*. În: *Ars Transilvaniae*, V, 1995, p. 5–12;
 Teleguț 1970 Teleguț Mircea, *Arhitectura bisericilor de lemn de pe Valea Begheului*. În: *Mitropolia Banatului*, 1970, nr. 4–6, p. 323–334.

Surse electronice

Basilica 2010

Sfințirea Bisericii din Nemeșești, Protopopiatul Timișoara. Sursa: <http://basilica.ro/sfintirea-bisericii-din-nemesesti-protopopiatul-timisoara/>, data accesării 15.12.2017.

Hotnews 2005

Din lemnul unei biserici-monument, veche de doua secole, a fost ctitorită o latrina. Sursa: http://www.hotnews.ro/stiri-presa_regionala_arhiva-1735732-privata-domnului-din-lemnul-unei-biserici-monument-veche-doua-secole-fost-ctitorita-latrina.htm, data accesării 15.12.2017.

Hungaricana 1777

Harta localității Crivina de Sus, 1777. Sursa: <https://maps.hungaricana.hu/en/MOLTerkeptar/2355/?list=eyJxdWVyeSI6ICJLcmI2aW5hIn0>, data accesării 01.09.2017,

Pinter 2001

Pinter Zeno-Karl, *Roșcani – Biserica monument istoric*, Deva, 2001, (versiune electronică). Sursa: <http://arheologie.ulbsibiu.ro/publicatii/carti/roscaniplanse/2biserica%20din%20roscani.htm>, data accesării 01.09.2017.

Fig. 1.

Fig. 2.

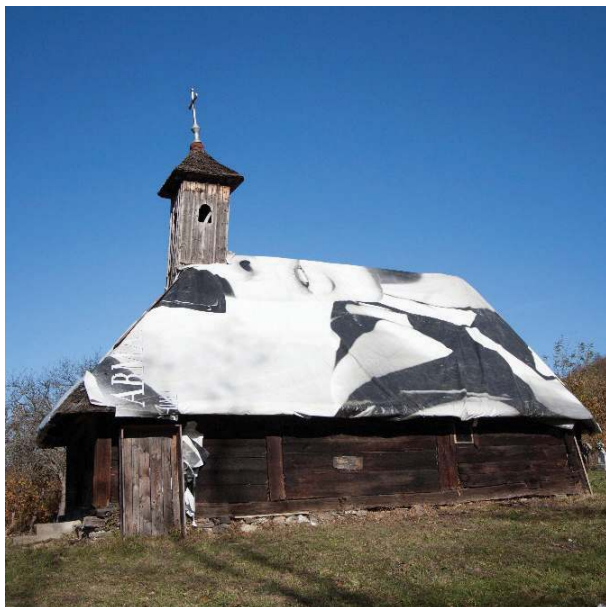

Fig. 3.

Fig. 4.

Fig. 5.

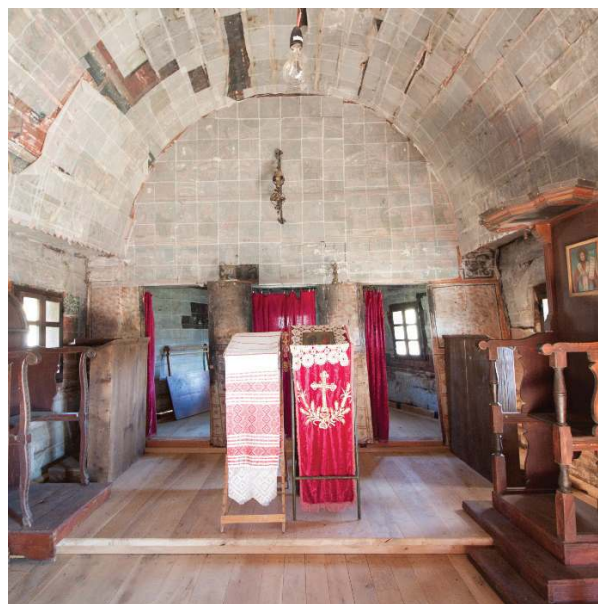

Fig. 6.

Fig. 7.

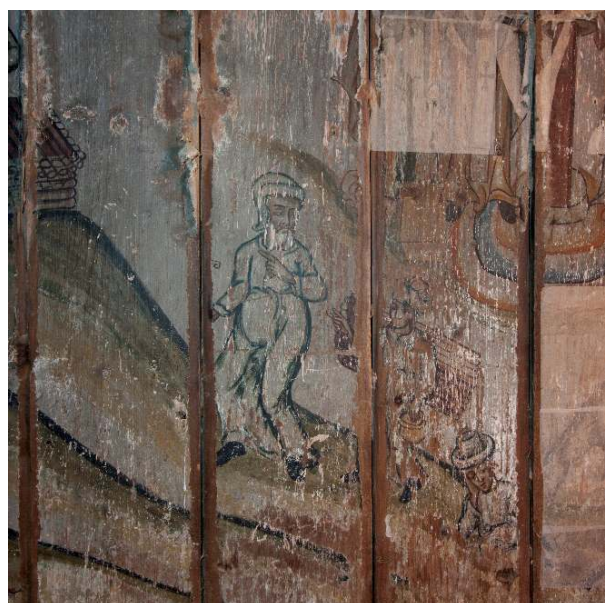

Fig. 8.

Fig. 9.

Fig. 10.

Fig. 11.

Fig. 12.

Fig. 13.

Fig. 14.

Fig. 15.

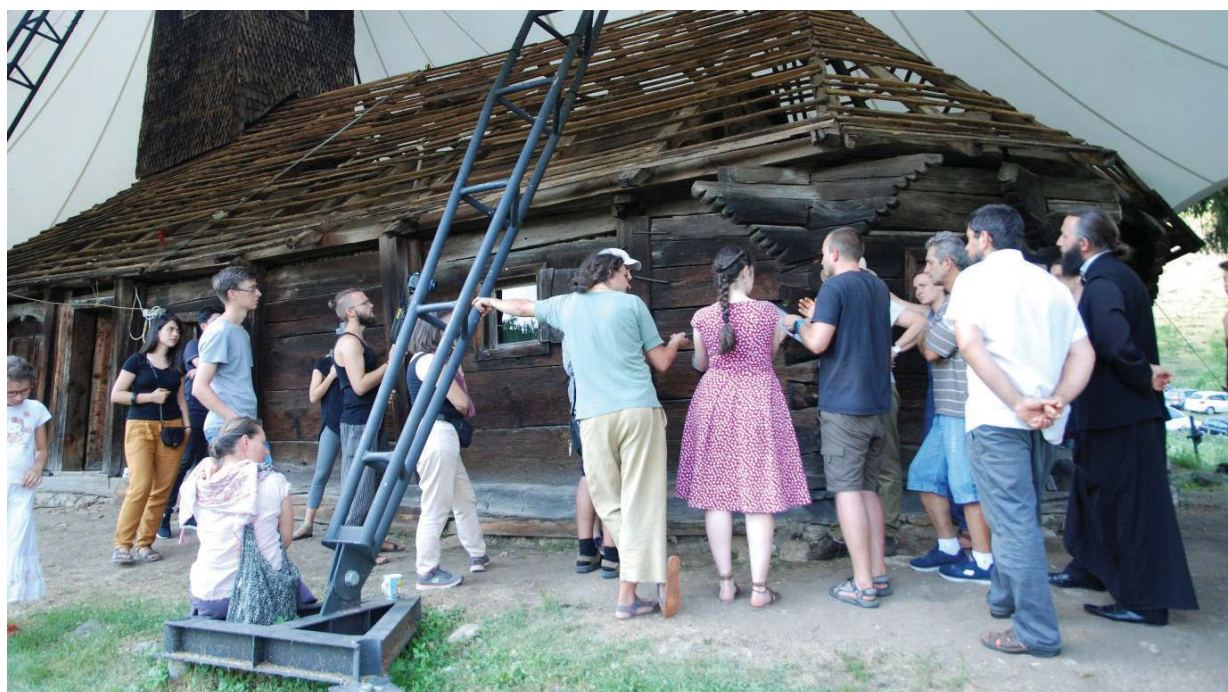

Fig. 16.

TERITORIUL «RURURBAN» REZULTAT AL ACTIVITĂȚII INDUSTRIEI MINIERE DIN ZONA VESTICĂ A ROMÂNIEI

Gabriela Pașcu*

Le territoire „rurbain” résultat de l’activité industrielle minière dans la région ouest de la Roumanie

Abstract: La révolution industrielle, dans tout l’Europe, depuis le début, a construit et a développé des villes et des villages, a changé des destins et a accentué la multi-culturalité des territoires. Au niveau européen, en ce qui concerne l’industrie minière, les activités industrielles avaient eu une origine plus ou moins lointaine et une disparition récente dans de nombreux pays, surtout dans la zone est et centrale européenne. En effet, les ressources sont limitées et leur exploitation suppose une concentration importante de forces de travail et des investissements massifs dans la technologie et les infrastructures.

Les établissements industriels créés par les compagnies minières sont les meilleures témoins des confluences entre l’économie, le sociale et le politique. Construites rapidement ces villes/villages sont d’habitude le résultat d’un planning systématique, comme réponse à des objectifs de rendement industriel et comme meilleure possibilité d’assurer la hégémonie de la classe dirigeante. Cet article désire mettre le point sur la façon de développement des territoires rururbains dans les anciennes établissements miniers petits et moyennes.

Mots clef: *rurbain, patrimoine industriel, industrie minière, petites et moyennes établissements.*

Cuvinte cheie: *rururban, patrimoniu industrial, industrie minieră, așezare mică și mijlocie.*

1. Introducere

Context – Revoluția industrială, încă de la stadiul ei incipient, a construit și a dezvoltat orașe și sate, a schimbat destine și a accentuat multiculturalitatea mai multor teritorii. La nivel european, cercetarea a demonstrat că în ceea ce privește industria minieră, aceasta a avut o origine mai îndepărtată sau mai recentă și o dispariție rapidă aproape în toate țările în cauză. De fapt, resursele subsolului sunt limitate, iar exploatarea lor presupune investiții masive în infrastructură și tehnologie. Tot acest sistem poate funcționa numai în condiții favorabile economice. Din acest punct de vedere într-o Uniune Europeană în plină reconfigurare din punct de vedere energetic, ecologic și mai nou teritorial, acest tip de exploatare nu mai poate să se integreze, cel puțin într-un viitor apropiat.

Așezările foste miniere, sunt printre cele mai importante mărturii ale confluenței dintre economie, social și politic. Construite de cele mai multe ori într-un ritm alert, sunt deseori rezultatul unei planificări sistematice și a unei arhitecturi tipizate, dar nu lipsită de calități, ca răspuns la nevoile industriale. Relațiile ce pot fi descoperite între industrie și contextul rururban românesc sunt deosebit de importante pentru înțelegerea anumitor țesuturi construite. Prin urmare o întrebare deosebit de importantă este în ce mod industria a influențat modul de creștere și de transformare a așezărilor?

Motivația principală a unui astfel de studiu este faptul că ne confruntăm cu o slabă cunoaștere a fenomenului de abandon a zonelor miniere, a modului de creștere și a patrimoniului lor, în condițiile în care în România există în total 187 de așezări foste mono – industriale¹. Contextul de astăzi ne obligă să ridicăm probleme legate de reutilizarea siturilor, stabilizarea populației, crearea de noi oportunități. Totodată, la nivel european există o slabă cunoaștere a ceea ce se întâmplă în România, în zona central estică în general.

Acest articol se va concentra pe studiul așezărilor de dimensiune medie și mică, acestea fiind cele mai vulnerabile la schimbările economice. Studiind evoluția lor istorică și modul de dezvoltare s-ar putea înțelege mai bine rolul pe care acestea l-ar putea avea în viitor sau dacă soarta lor a fost pecetluită.

* Universitatea Politehnica Timișoara, Facultatea de Arhitectură și Urbanism, Str. Traian Lalescu nr.2/A Timișoara, e-mail: pascugabi.arch@gmail.com.

¹ Rey et alii 2007.

2. Formarea teritoriului „rururban” în cadrul fostelor aşezări miniere

În primele faze de dezvoltare a societăţii europene, una dintre principalele relaţii dezvoltate dintre rural şi urban a fost aceea de producţie–consum. Industrializarea a schimbat drastic această situaţie. Într-un teritoriu mai degrabă omogen, a forţat dezvoltarea unei structuri ierarhice, din punct de vedere al scării şi funcţionalităţii. Acest lucru a avut un impact imens pe mai multe niveluri. În ceea ce priveşte economia poate fi înţeles ca o mişcare continuă între diverse sectoare de activitate. Din punct de vedere social şi al stilului de viaţă, a schimbat ritmul, cerinţele oamenilor şi modul de viaţă în sine. Din punct de vedere demografic cel mai important efect a fost generarea unei mixturi de culturi, datorită mişcărilor la nivel de populaţie, la nivel internaţional şi naţional. Prin urmare, industria şi tot ceea ce ea a reprezentat, a fost punctul de pornire pentru interacţiuni dinamice şi variate dintre urban şi rural. Teritoriul „rururban” este considerat a fi rezultatul interacţiunii dintre rural şi urban. „Rururban” este procesul de urbanizare accelerat a spaţiului rural şi presupune suprapunerea ruralului cu zone urbane periferice. Statistic, rururbanizarea poate fi interpretată ca mişcare a spaţiului urban spre spaţii cu caracteristici predominant rurale. Rururbanizarea este un proces distinct de suburbanizare ce presupune dezvoltarea continuă a teritoriului din imediata apropiere a oraşelor. Procesul de rururbanizare nu creează un spaţiu nou, ci se suprapune peste cel rural, îl modifică, dar nu îl duce la dispariţie².

Totodată, chestiunea diversităţii regiunilor europene şi cea a fostelor zone industriale este tot mai des ridicată la nivelul cercetării din ultimii ani. Pentru fostele zone industriale, industrializarea a reprezentat cel mai intens moment al dezvoltării lor. Dezindustrializarea a fost reversul medaliei. În consecinţă, există un număr foarte mare de aşezări mici şi mijlocii localizate de obicei în zone izolate, departe de „plasa de siguranţă” a marilor oraşe şi care necesită ajutor. Chiar dacă la nivel european, această problemă este una foarte importantă, la nivel naţional nu există o direcţie clară pentru realizarea de studii pragmatice şi pentru acţiuni responsabile. Politicile propuse pentru astfel de cazuri în România, au fost în cea mai bună situaţie, explorative şi intuitive, fără a se baza pe un cadru teoretic puternic sau pe analize de teren.

Aşezările foste miniere în România sunt de dimensiuni mici şi mijlocii şi sunt de obicei concentrate în zone montane, în foste văi şi bazine industriale, formând sisteme geografic – miniere. De cele mai multe ori aşezările ce fac parte din astfel de sisteme, sunt legate între ele prin fostele reţele tehnologice (influenţă reciprocă, teritoriu construit comun, urme tangibile şi intangibile moştenite de la trecutul industrial etc.).

De-a lungul evoluţiei lor pot fi identificate mai multe etape:

1. Primă etapă (sf. sec. al XIX-lea – începutul sec. al XX-lea) când dezvoltarea minieră nu a influenţat într-o mare măsură ţesutul construit existent. Populaţia nou venită a putut fi acomodată în construcţiile existente.

2. A doua etapă (perioada interbelică – anii 1948), când migraţia de populaţie dinspre alte zone ale României, cât şi din exteriorul ţării înspre centrele miniere a fost atât de mare, încât societăţile miniere au fost nevoite să construiască cartiere întregi. Acest proces a fost susţinut şi de dorinţa de stabilizare a populaţiei într-un anumit teritoriu, dar totodată şi datorită mişcării internaţionale ce susţinea astfel de acţiuni.

3. A treia etapă (1948 – anul naţionalizării industriei şi 1980) când s-au construit cartiere întregi de locuinţe colective P+2 – P+4, cu caracteristici urbane, în ţesut rural. Această etapă ar putea fi împărţită în două faze, cu influenţe arhitecturale diferite:

- Socialistă – până la începutul anilor 1960

„Dezvoltarea rapidă a industriei noastre a impus construirea a numeroase ansambluri de locuinţe pe lângă industriile în dezvoltare sau cele nou create pentru cazarea în condiţii optime a oamenilor muncii. Pentru industriile foarte importante, aceste ansambluri ajung până la mărimea unor oraşe sau chiar a unor oraşe cu o populaţie de mai multe mii de locuitori”³. Populaţia pe care puteau să o acomodeze aceste noi cartiere putea să fie cuprinsă între 500 – 7000 locuitori. Tipologiile acestor noi cartiere sau aşezări erau deosebit de variate: aşezări de serviciu (suprafaţă mică); aşezări reduse ca volum, dar totuşi mai ample decât cele anterioare, formate din locuinţe şi câteva dotări: magazine, club, cantină, cămin pentru celibatari, creşă, dispensar, cămin de zi etc.; aşezările de pe lângă industriile extractive – aveau un caracter special – acestea fiind foarte strâns legate de condiţiile de exploatare subterană, de condiţiile de

² Merlin, Choay 2010, 695.

³ Lăzărescu 1954, 1.

relief și de modul de viață al muncitorilor mineri. „Aceștia doresc aproape în toate cazurile, să aibă posibilitatea de a cultiva o mică suprafață de pământ, pentru ca prin munca lor în aer liber să anihileze efectele cauzate de munca în mină asupra sănătății”⁴. Dar indiferent de tipologia în care se încadrează structura lor urbană trebuia să fie simplă și clară, să asigure muncitorilor un acces facil spre locul de muncă, rețea stradală scurtă, eliminate compozițiile abstracte, „(...) proiectanții trebuie să urmărească cu grijă realizarea unei plastici care să evite monotonia, și să creeze o personalitate a străzilor”⁵.

Valea Jiului este un exemplu de aplicare a metodelor sovietice în construcția locuințelor. „Proiectarea locuințelor pentru minierii din Valea Jiului a urmat acest drum, având deosebite posibilități de a introduce în planurile de arhitectură și rezistență procedee, materiale și calcule de construcție noi, folosite astăzi pe o scară largă în U.R.S.S.”⁶ (**Fig. 1, Fig. 2**).

• În cea de-a doua fază a acestei etape predomină blocurile de locuințe cu un regim de înălțime mai ridicat decât în faza inițială, utilizarea elementelor prefabricate – este procedeul cel mai des utilizat, preocuparea pentru spațiul public este mult redusă, la fel și preocuparea pentru detalii. În același timp au început să se utilizeze aceleași tipologii de locuințe atât la nivelul marilor orașe, cât și la nivelul așezărilor mici și mijlocii.

Toate aceste etape au lăsat urme semnificative la nivelul țesuturilor urbane sau rurale. Aceste zone ar putea fi interpretate ca prime etape de rururbanizare (exemplu: cartierul Gurabarza – comuna Crișcior – județul Hunedoara, cartierul Orașul Nou – orașul Anina – județul Caraș – Severin).

3. Prezentul așezărilor foste miniere și a zonelor lor rururbanizate

Procesul de rururbanizare a fostelor așezări miniere a avut loc datorită migrației consistente de populație, realizată rapid și într-o anumită măsură forțat. Dublarea sau chiar triplarea numărului de locuitori într-un timp scurt a lăsat urme adânci la nivelul comunităților locale. O dată cu închiderea exploatarea, aceste zone – construite pentru acomodarea noilor veniți, sunt cele mai vulnerabile datorită pierderii locuitorilor. În multe cazuri cartierele au rămas niște schelete prefabricate din beton, fără utilități, vitraje sau acoperiș (exemplu: cartierul Orașul Nou – orașul Anina – județul Caraș – Severin, cartierul Cuț – Ghelari, județul Hunedoara). „Cartierul Cuț este amplasat în sudul satului Ghelari, în apropiere de fosta mină Centrală. A fost dezvoltat ca o alveolă a așezării, cu o structură cvazirectangulară. (...) este alcătuit în principal de locuințe colective (P+3E) și câteva funcțiuni conexe – un stadion și câteva mici magazine. (...) în prezent, majoritatea acestor locuințe sunt într-un stadiu avansat de degradare, datorită neglijenței și sărăciei. Acestea sunt fie abandonate, fie ocupate de animalele sălbatice”⁷ (**Fig. 3, Fig. 4**).

Prin urmare toate acestea trec prin fenomene de contracție. „(...) contracția urbană nu ține așadar de spațiul ca atare, ci de cum este el perceput și trăit. Descreșterea propriu-zisă a spațiului nu e problema, ci din contră, efectul de spațiu superfluu, neclar și nedorit. Paradoxal, în contracția urbană, spațiul devine prea mult, nu prea puțin”⁸. Aceste așezări suferă de prea mult spațiu, prea multe clădiri neutilizate și prea puține șanse privitoare la atragerea de noi locuitori. În astfel de cazuri se pune accentul pe stabilizarea populației și stabilizarea economică mai mult decât orice alt tip de strategie.

În România, singurul moment în care se ridică problema patrimoniului minier este acela când mina este închisă sau activitatea redusă semnificativ. Înțelegem prin patrimoniu totalitatea elementelor păstrate: bucăți de țesut construit, clădiri, instalații, elemente de infrastructură etc. „Patrimoniul reprezintă un ansamblu de bunuri, materiale sau imateriale, a cărui caracteristică principală este aceea de a permite realizarea unei legături între generații, atât trecute cât și viitoare”⁹. Comunitățile nu știu de obicei cum să gestioneze aceste urme ale trecutului industrial și ajung în foarte multe cazuri să le respingă sau să le muteze pentru un câștig minim.

Patrimoniul și peisajul minier pot fi considerate o categorie aparte datorită formelor, structurilor, relațiilor cu mediul natural (vizibile și mai mult sau mai puțin invizibile) etc. Din acest motiv distrugerea elementelor de patrimoniu poate duce la pierderea coeziunii și înțelegerii teritoriului. Problema cea

⁴ Lăzărescu 1954, 1.

⁵ Lăzărescu 1954, 3.

⁶ Dima 1952, 8.

⁷ Pașcu 2015.

⁸ Vais 2016.

⁹ Vernières 2011, 8–9.

mai importantă care se ridică la nivelul acesta, este aceea a alegerii, deoarece nu poate să fie păstrat totul. După cum spunea și arhitectul Francesco Toso în cadrul primei ediții a proiectului „Mina de Idei Anina” (2014), „(...) intenția nu este aceea de a conserva totul așa cum este, ci mai degrabă de a genera o serie de intervenții controlate care să împiedice dispariția mărturiilor materiale în condițiile îmbunătățirii cadrului de viață, a sustenabilității și a nivelului de re-apropiere a locului”¹⁰.

4. Valorile patrimoniale ale teritoriului rururban minier

Puțini sunt cei care știu că în zona de vest a României, s-au dezvoltat o serie întreagă de așezări miniere, care și în prezent păstrează un impresionant patrimoniu urban și arhitectural, dezvoltat în principal datorită minei. Cele mai importante și mai bine păstrate elemente de patrimoniu minier sunt la Anina – Steierdorf (**Fig. 5, Fig. 6**), Doman, Secu, Ocna de Fier (Caraș – Severin); totodată, în județul Hunedoara se păstrează elemente patrimoniale de la situri miniere până la obiecte tehnice (utilaje, benzi transportoare, funiculare etc.) în arealul bazinului minier Valea Jiului, Brad – Crișcior (**Fig. 7**), Ghelari, Certej, Săcărâmb etc.

În ceea ce privește valorile patrimoniale ale acestor teritorii rururbanizate, sunt foarte diverse, și ele pot fi considerate adevărate peisaje culturale, ce evoluează necontrolat. „Peisajul cultural este reprezentativ pentru societatea și așezarea umană de-a lungul timpului, transformate (atât din interior cât și din exterior) sub influența condiționărilor și/sau oportunităților fizice prezente la nivelul mediului natural înconjurător și succesiunea factorilor sociali, economici și culturali”¹¹.

Principalele valori ale acestui tip de peisaj sunt acelea de mărturie a modului de dezvoltare a uneia sau a mai multor comunități într-o anumită durată de timp, cea de-a doua sunt elementele de patrimoniu industrial pe care le păstrează și cea de-a treia modul de interacțiune special dintre natură și mediul construit. Mina ridică turnuri și « statui », sapă tuneluri, dezvoltă un adevărat urbanism subteran, șerpuiește colonii, transformă munți, modelează vieți. Nu există un alt tip de industrie care să își lase o amprentă mai puternică la nivelul teritoriului.

Concluzii

Acest scurt articol dorește a fi un îndemn spre conștientizarea existenței la nivel național al acestor tipuri de teritorii, ce ascund în spatele structurilor ruginite de metal și a coloniilor șerpuite de foști mineri, valențe culturale importante. Fiind un amestec pe alocuri de rural și urban întrunesc trăsături ale ambelor tipuri.

Acestea au nevoie de o lectură interpretativă, ce de obicei poate fi realizată prin trei modalități: reconstituire (analiză documentară și studiu istoric – bibliografic, vizite în teritoriu, analize și inventariere teritorială pe diferite tipologii), deconstrucție (percepție experiențială prin analiza *in situ* a legăturilor dintre elemente – panorame recurente etc.) și interpretarea – reinterpretarea elementelor astăzi relevante pentru comunitatea locală, dar și pentru cei din exterior¹². Toate acestea pot ajuta la stabilirea unei strategii uniforme și coerente de conservare, reutilizare, regenerare și promovare a valorilor identitare.

Listă figuri

- Fig. 1 Colonie de muncitori, Uricani, Valea Jiului. Sursa: Vernescu 1952, 4.
- Fig. 2 Vedere – perspectivă, orașul Vulcan, Valea Jiului. Sursa: Vernescu 1952, 9.
- Fig. 3 Colonie de muncitori, Ghelari, jud. Hunedoara. Sursa: <http://mapio.net/pic/p-44606622/>, accesat 20 dec. 2017.
- Fig. 4 Cartierul Orașul Nou, Anina. Sursă: Mina de Idei Anina, 2015.
- Fig. 5 Centrala termoelectrică Anina, Paolo Mazzo. Sursa: Mina de Idei Anina, 2017.
- Fig. 6 Puțul I Anina, Paolo Mazzo. Sursa: Mina de Idei Anina, 2015.
- Fig. 7 Colonia Gurabarza. Sursa: Pașcu Gabriela.

¹⁰ Țiganea, Pașcu 2017, 41.

¹¹ Operational Guidelines.

¹² Mihăilescu 2016.

Bibliografie

- Lăzărescu 1954 Lăzărescu C., *În legătură cu proiectarea aşezărilor muncitoreşti*. În: *Arhitectura RPR*, 1954, nr. 8, p. 1–7.
- Merlin, Choay, 2010 Merlin P., Choay F., *Dictionnaire de l'urbanisme et de l'aménagement*, Paris, 2010.
- Mihăilescu 2016 Mihăilescu V., *Despre peisajul cultural*. În: *Dilema Veche*, nr. 633, 7–13 aprilie 2016. <http://dilemaveche.ro/sectiune/situatiunea/articol/peisaje-culturale>, accesat 10 ian. 2018.
- Operational Guidelines The Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention, july 2013 – <http://whc.unesco.org/en/guidelines/>, accesat 10 ian. 2018.
- Paşcu 2015 Paşcu G., *Le Patrimoine industriel–minier facteur de développement territorial. Complexité et enjeux en Roumanie, en comparaison avec la France et la Grande – Bretagne.*, Timişoara, 2015.
- Rey *et alii* 2007 Rey Violette, Groza Octavian, Ianoş Ion, Pătroescu Maria, *Atlasul României*, RAO, Bucureşti, 2006; republicată în franceză în 2007 (La Documentation française).
- Țiganea, Paşcu, 2017 Țiganea Oana, Paşcu Gabriela, *Peisajul industrial Anina: Reprezentări şi interpretări patrimoniale*, Alba Iulia, 2017.
- Vernescu 1952 Vernescu D., *Proiectarea complexă a locuinţelor din bazinul carbonifer al Văii Jiului*. În: *Arhitectura RPR*, 1952, nr. 6, 7, p. 3–7.

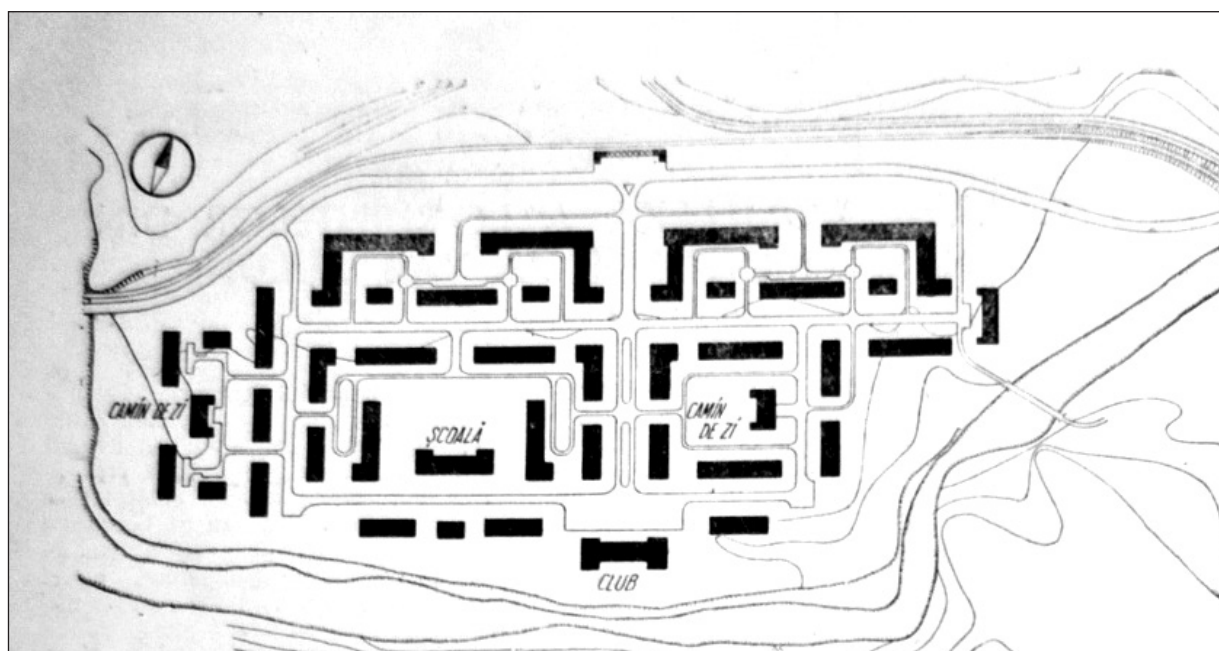

Fig. 1

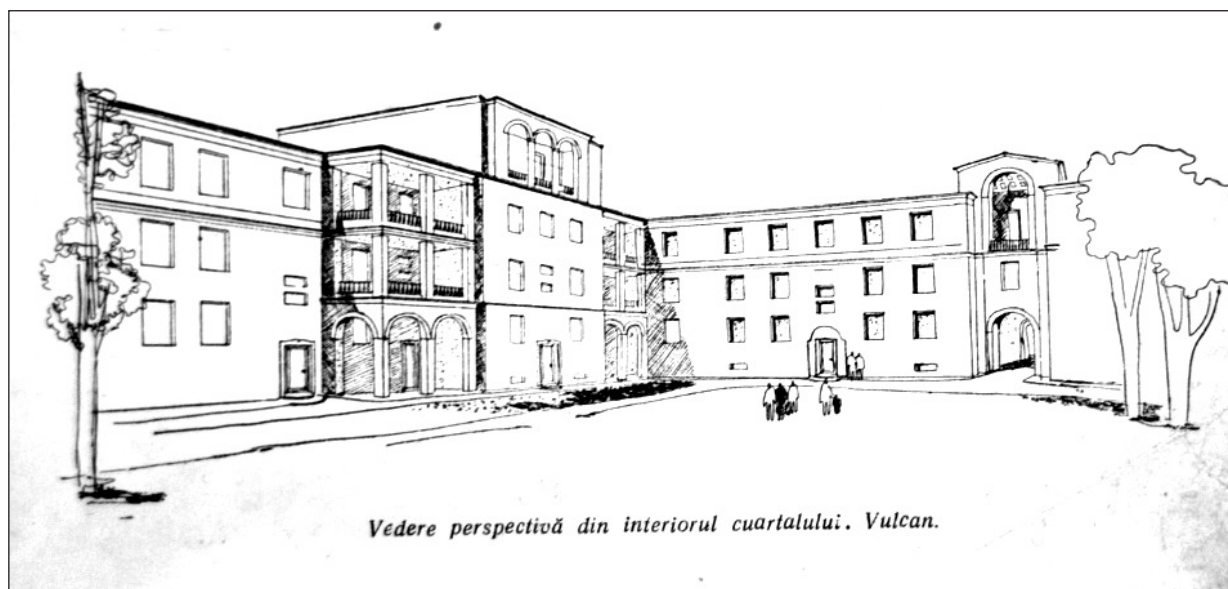

Fig. 2

Fig. 3

Fig. 4

Fig. 5

Fig. 6

Fig. 7

O CLĂDIRE DE PATRIMONIU NECUNOSCUȚĂ: CASA LISZKA – KLEIN DIN LUGOJ

Cristian Oliviu Gaidoș*

An unknown heritage building in Lugoj: the Liszka – Klein house

Abstract: The chaotic state of today's architectural heritage of Romania does not only involve the issue of preserving declared historical monuments, but also refers to the large number of buildings with a undoubtable artistic and cultural value remaining outside the legal protection, which most of the times are mutilated or demolished. The present study is dedicated to a historical building in Lugoj, unknown to the general public, which through its spacial architectural features (room layout) and its painted decorative elements (the parlour ceiling), the door frames exemplifies the type of bourgeois dwelling adopted by the citizens of Lugoj beginning with the mid-19th century. The Liszka family, known mostly for its involvement in the town's socio-cultural life through the two leading members, Anton and his son Johann (the founders of the first town theater – 1835). They built the present house together with its annexes (the rope workshop) in 1843 to serve as their home. The building enters its second phase of existence in 1882, when the new owner, David Klein, chooses to embellish his parlour with a large decorative painting. To our surprise, the work is signed by the renowned Hungarian academic painter Than Mór. He decorated with frescoes edifices of national interest raised in Budapest in collaboration with the painter Karoly Lotz, The Redoubt, The Hungarian Museum, The Opera House, The East Railway Station etc.

Keywords: *urban development, historical building, decorative painting, bourgeoisie, painter Than Mór*

Cuvinte cheie: *dezvoltare urbană, clădire istorică, pictura decorativă, burghezie, pictor Than Mór*

Starea deplorabilă în care se găsesc astăzi o treime din clădirile de patrimoniu din România reflectă, în primul rând, gradul scăzut de înțelegere al fenomenului din partea societății civile care încă nu conștientizează importanța conservării și restaurării moștenirii arhitecturale comune. Din păcate, statul, deși posedă pârghiile necesare, prin legislația în vigoare și instituții abilitate (încetinite de birocratie și personalul insuficient) să protejeze patrimoniul arhitectural, se arată neputincios în stoparea distrugerilor ce survin la clădirile istorice, în mod paradoxal, fie din indolența proprietarilor, care le lasă să se degradeze, fie din excesul de zel al unora de a le conferi un aspect modern prin „restaurări” defectuoase¹.

Fenomenul distrugerii patrimoniului construit a atins cote alarmante și nu poate fi cuantificat încă. Victimele frecvente sunt clădirile vechi, cu o valoare arhitecturală certă, situate în centrele urbane care, din varii motive, au rămas în afara protecției legale, neavând statutul de monumente istorice. Căzute în anonimat, cele mai multe dintre ele au fost mutilate și chiar demolate sub privirile și cu acceptul autorităților locale.

În categoria obiectivelor istorice neglijate se înscrie și Casa Liszka-Klein din Lugoj, un exemplu de locuință orășenească funcțională, ridicată după incendiul din 1842, care păstrează o remarcabilă pictură – pe plafonul salonului – realizată de artistul maghiar Than Mór (1828–1899).

Studiul de față, fără a avea pretenția de exhaustivitate, se dorește a fi, într-o primă instanță, o pledoarie istorică pentru includerea urgentă a imobilului în Lista Monumentelor Istorice din județul Timiș.

1. Reședința familiei Liszka

Istoria imobilului, aflat la intersecția Str. N. Bălcescu cu Str. Ștrandului se confundă cu cea a familiei Liszka, îndeosebi cu destinele celor doi neobosiți animatori ai vieții social-culturale lugojene de la

* Muzeul de Istorie, Etnografie și Artă Plastică Lugoj, Str. N. Bălcescu, nr. 2, e-mail: gaidos_oli@yahoo.com.

¹ Dorim pe această cale să aducem mulțumiri doamnei Elena Miklósik pentru sprijinul de specialitate oferit, sfaturile prețioase și sursele documentare inedite pe care ni le-a pus la dispoziție cu amabilitate. Mulțumim dlui Rudolf Trost, prim-curator al Parohiei Evanghelice Lugoj, pentru că ne-a furnizat o copie după planul casei Liszka-Klein.

mijlocul secolului al XIX-lea, care au pus fundamentele casei în 1843: Anton (1774–1852) și fiul său Johann (1806–1872).

Atras de promisiunea unei vieți mai bune, frângerul Anton Liszka (n. 1774 Hostomice) părăsește Boemia și se stabilește la Lugoj în 1797². Determinat să-și depășească condiția materială, Anton deschide un mic atelier într-o casă cumpărată din Ulița Căzărmi (Str. N. Bălcescu)³. La sfârșitul secolului al XVIII-lea, colonia germană, fondată în 1718 pe malul stâng al Timișului, avea înfățișarea unui sat străbătut de două mari ulițe, paralele, de la nord la sud: Str. Principală, dominată de biserica romano-catolică și claustrul călugărilor minoriți și Str. Căzărmi⁴.

Unificarea administrativă a celor două comune, decretată în data de 18 nov. 1793 de Administrația Camerală din Timișoara, deși a constituit un imbold pentru dezvoltarea Lugojului⁵ nu i-a mulțumit pe locuitorii înstăriți ai târgului, care au continuat să lupte în deceniile ce au urmat pentru obținerea statutului orașenesc. În primele două decenii ale secolului al XIX-lea, Târgul Cameral Lugoj, sediu al comitatului Caraș din 1778, a înregistrat o evoluție economică lentă, marcată de participarea monarhiei habsburgice la Războaiele Napoleonice (1804–1815)⁶. Organizarea meseriașilor în bresle (1818⁷) stimulează încheierea unei clase burgheze locale, care se manifestă în spiritul perioadei Biedermeier: frecventează teatrul, se abonează la ziarele centrale, acordă atenție confortului locuinței, adoptă un anumit cod vestimentar, organizează conveniri sociale, baluri etc.

Anton Liszka nu se comportă ca un simplu martor al schimbărilor ce se petrec în societatea lugojeană, ci alege să fie activ atât în respectabila Breaslă comună a brutarilor, producătorilor de turte dulci, tăbăcarilor, frângerilor, măcelarilor, dogarilor și săpunarilor (1818), unde a deținut funcțiile de vicepreședinte și contabil⁸, cât și pe scena politică a târgușorului, din postura de senator și casier⁹.

Însuflețit de profunde sentimente civice și cu aspirații culturale care i-au luminat existența (meloman și iubitor de teatru), Anton Liszka, secondat de fiul său, Johann, construiește în 1835 primul teatru din Lugoj (**Fig. 1**). Clădirea, care mai dăinuie și astăzi, a fost ridicată în curtea hanului „La Vulturul Negru” – proprietate personală – pe locul vechilor grajduri. Proiectat de constructorul local, Franz Pumberger, pe atunci student al Institutului Politehnic din Viena, edificiul a fost înălțat într-un timp record de numai 6 luni. Teatrul a fost dotat cu un sistem de încălzire cu aer cald realizat cu aparatul brevetat de Meisner. Cortinele au fost pictate de peisagistul Friedrich Kraus din Timișoara. Pentru iluminarea parterului și a celor 16 loje frumos tapițate au fost comandate de la Karl Demuth din Viena mai multe lămpi magnifice. Capacitatea sălii s-a ridicat, conform relatărilor contemporane, la circa 600 de locuri. Inaugurarea a avut loc cu piesa dramatică *Peter Szapary, oder: die Erstürmung von Ofen*, jucată de trupa condusă de Pály Elek în data de 1 oct. 1835¹⁰. În testamentul său, redactat pe 20 apr. 1850, Anton mărturisea că „a urmărit scopuri caritabile (n.n. culturale) prin construcția teatrului în favoarea târgului”. O

² Anton Liszka (23 ani) se căsătorește cu văduva Regina Mathusek (29 ani), pe 14 ian. 1798. Vezi CRSCT-PRCL, Reg. Nr. 4, Cununați (1791–1859).

³ Horger 1970, 1.

⁴ Str. N. Bălcescu a purtat în secolul al XVIII-lea denumirea de Ulița Căzărmi și făcea legătura între podul de lemn de peste Timiș (1723) și Cazarma Cavaleriei (1742) din Str. Caransebeșului. Începând cu anul 1856, numele a fost atribuit unei străzi noi, trasată de-a lungul grajdurilor căzărmi spre Timiș (Str. Memorandului). În ciuda acestor schimbări, lugojenii au continuat ani buni să-i spună așa, până s-a încetățenit titulatura Str. Cazinoului. Vezi reclama avocatului Josef Markovits din Krassoer Zeitung, XV – 28/1872, 3.

⁵ Deși Lugojul Român (așezare din sec. al XIV-lea, centru administrativ al comitatului Caraș din 1778) a fost mai mare, ponderea meseriașilor din Lugojul German și voința politică a cântărit într-atât, încât ambele comunități au primit drepturi egale de reprezentare în conducerea târgului. Unul din cele 17 puncte cuprinse în statutul de organizare a prevăzut alegerea liberă a primarului, prin rotație, din fiecare comunitate, la doi ani; regula a fost ca din cei 7 senatori, 3 să fie întotdeauna de naționalitatea primarului în funcție. Vezi articolul (nesemnlat) „Die Vereinigung von Deutsch – und Roman – Lugos” în Krassoer Zeitung, XIII – 3/1870, 1. Statistica (1803) cea mai apropiată cronologic de acest eveniment (1793) ne indică un număr de 936 de case în Lugojul Român, respectiv 180 în Lugojul German, localitatea însumând circa 4000 locuitori. Vezi Iványi 1907, 104.

⁶ Georgescu 1976, 509–533.

⁷ Kakucs 2008, 119.

⁸ Vezi chitanța breslei din 23 dec. 1822, semnată de Anton Liszka „zweyter Vorsteher und Rechnungsführer” în CMIEL, Nr. Inv. 6153/4, 22.

⁹ POL, 39/ 1819.

¹⁰ Vezi articolul „Aus Lugos, im Banat”, în *Allgemeine Theaterzeitung und Originalblatt für Kunst, Literature, Musik, Mode und geselliges Leben*, XXVIII – 220/1835, 880.

altă dorință a fost ca, în fiecare an, câștigurile rezultate dintr-o reprezentație ținută în luna noiembrie, să fie donate fondului spitalului din Lugoj¹¹. Sfârșitul său a fost unul dureros, acesta murind în 4 feb. 1852 de cangrenă¹².

Vara anului 1842 a fost una toridă, cu efecte catastrofale pentru Regatul Ungariei, locuitorii confruntându-se cu o secetă năprasnică și incendii spontane. Lugojul a avut parte de două evenimente, de tristă amintire, care s-au soldat cu distrugerea totală a circa 321 de numere de casă dintr-un total de 1306 gospodării¹³. Primul incendiu s-a declanșat în Lugojul Român pe 21 iulie 1842, la orele 3 și jumătate și a mistuit 297 imobile, între care prefectura, primăria și cele două biserici românești¹⁴. Pe 29 august 1842, o șindrilă aprinsă, provenită de la un șopru aflat în spatele primăriei vechi (actuala Poliție), a fost adusă de vânt, peste Timiș, în partea germană. Farmacia lui Francisc Galliny, aflată la câteva numere distanță de locuința familiei Liskza, a luat foc prima. În circa trei ore, focul cel mare a distrus în cele două străzi, Ulița Căzărmi și Bisericii, din Lugojul German 29 numere de casă, adică 50 de clădiri în total: magazine, ospătării, farmacia „Vulturul Alb”, Sinagoga, o parte din cazarma cavaleriei etc¹⁵.

Reconstrucția orașului s-a făcut după posibilități, fără să se țină cont de măsurile urbanistice prevăzute de autorități. Potentă financiar, familia Liskza și-a ridicat pe vechiul plaț, în mai puțin de un an, un imobil trainic cu două fronturi stradale, pe Str. Bălcescu, respectiv Str. Ștrandului (Fig. 3). Cu siguranță, Johann Liskza s-a ocupat de șantier, Anton având în 1843 vârsta de 69 de ani.

Caracterizată printr-o arhitectură sobră, dar funcțională, casa cu parter a familiei Liskza ilustrează modelul de locuință urbană ajustat stilului de viață burghez. Camerele mari și înalte, dispuse spre stradă împreună cu spațiile de prăvălie, au fost prevăzute cu ancadrame elegante de lemn în stil neoclasic, cu sobe de teracotă și șeminee¹⁶, din care nu au lipsit mobila rafinată; poziția centrală a salonului în structura locuinței denotă importanța acestui spațiu rezervat socializării și diverselor evenimente mondene (concerte, serate de lectură și teatru). Anexele gospodărești au fost înșirate în spate, de-a lungul terenului care dă spre Timiș, spre Piața Untului: grajduri, șopru de lemne, atelierul meșteșugăresc, depozitul de frânghii, toate organizate în jurul unei curți interioare cu acces carosabil din Str. Ștrandului (Fig. 4). Din cauza terenului aflat în pantă, beciul casei, îngropat până la nivelul trotuarului în Str. Bălcescu, a devenit demisol în partea dinspre curte, fiind utilizat ca depozit de mărfuri.

Finalizarea lucrărilor la casa familiei a fost sărbătorită de Johann Liskza printr-o reuniune muzicală desfășurată pe 12 nov. 1843. Auditoriul, format din membrii celor mai ilustre familii din Lugoj, a avut parte, pe parcursul unei după-amiezi întregi, de un spectacol în premieră pentru târgul prăfuit de la granița Regatului Maghiar. Cu puțin înainte de ora 16 au interpretat la pian domnișoarele Gissela Paus, Aloisia Liskza, Aloisia Fogarasy și Amalia Arnold, *Concertul pentru pian la 4 mâini în C, Op. 230*, compus de Carl Czerny (1791–1857) în 1830 pentru sinistrații vienezi afectați de inundații. Au urmat mai multe piese de C. Czerny (Amalia Arnold), F. Liszt (domnișoara Emilia Kovács) și S. Thalberg (domnișoara Báthory). Domnișoara Gabriela Frummer s-a prezentat cu o arie din opera comică „Czaar und Zimmermann” (1837) compusă de A. Lortzin. La finalul programului, doamna Kovács, născută Asboth, a încântat publicul cu o piesă comică. Tinerele interprete au fost instruite de Peter Zech, profesorul de muzică din localitate.

Semnatarul cronicii, apărute într-o publicație vieneză, Johann Nepomuk Osztetzky (primar al Lugojului în mai multe mandate) a subliniat în încheiere apetența societății locale pentru muzica clasică, oferind ca exemplu numărul mare de pianе (34) existent în Lugoj la acea dată (1843), toate fabricate la Viena și Pesta, față de cele 5 claviruri obosite pe care el le-a prins cu douăzeci de ani înainte¹⁷.

În urma extinderii teritoriale înregistrate de colonia germană în secolul al XIX-lea, Ulița Căzărmi,

¹¹ Lay 2016, 141.

¹² CRSST-PRCL, Reg. Nr. 6 Decedați (1840–1858).

¹³ S.J.A.N.Timiș, Fond Inv. Nr. 363 – Primăria orașului Lugoj, Registrul de impozite a Târgului Cameral Lugoj pe anul 1842, Nr. Inv. 12/ 1842.

¹⁴ *Gazeta de Transilvania*, V – 31/1842, 122–123.

¹⁵ *Vereinigte Ofner-Pester Zeitung*, X – 74/1842, 942.

¹⁶ Vezi anunțul publicat de J. Liskza, după moartea soției sale, Aloisia (15 apr. 1866) în *Krassóer Zeitung*, IX – 10/1866, 4. Sunt date spre închiriere, începând cu 1 mai, o prăvălie și o cameră cu „italienischen Kamin” situate în casa cu numărul 224 din Lugojul German.

¹⁷ Osztetzky 1843, 1255.

redenumită Str. Caznioului (1856)¹⁸, respectiv Széchenyi utca în 1891¹⁹, s-a transformat într-o veritabilă arteră comercială (**Fig. 2**), împânzită de ateliere meșteșugărești, magazine și firme de tot soiul, hanuri cu nume pestrițe („Pălăria de Aur”, vizavi de Casa Liszka, în dreapta, pe strada Ștrandului, „Păunul de Aur”, ospătăria în care domnitorul A. I. Cuza, aflat în exil, a poposit pe 8 martie 1866²⁰, „Ceasul Deșteptător” etc.).

Johann Evanghelistă Liszka a preluat afacerile familiei (atelierul, agenția loteriei statului), manifestând totodată un spirit de inițiativă asemănător cu al tatălui său. Educația primită în familie și-a consolidat-o, pe parcurs, prin călătoriile întreprinse în Europa Centrală. Spre exemplu, cu ocazia voiajului inițiat pe care îl face în 1825, în postura de calfă (sodal), el vizitează Austria, Boemia (locul de naștere al tatălui) și Italia²¹. Johann Liszka, prin calitățile pe care le întrunește, poate fi considerat prototipul burghezului lugojean. Promotor al evenimentelor culturale din localitate (proprietar al teatrului, membru fondator al Reuniunii Germane de Cântări și Muzică din Lugoj înființată în 1852²²), el ocupă funcția de primar al Lugojului în două rânduri: 1855–1857, 1859–1861²³. Lugojenii îi datorează amenajarea spațiului de plimbare (promenada – 1856) de pe malul Timișului, din fața gimnaziului latin. A fost ales primul vicepreședinte al Camerei de Comerț a Voievodinei Sârbești și a Banatului Timișan, constituită în 30 sept. 1850 la Timișoara²⁴.

Respectat de concetățeni pentru conduita sa morală ireproșabilă, generozitatea dovedită față de semenii și simțul artistic, care l-a îndemnat mereu să participe fără șovăială la acțiunile culturale, bătrânul Liszka se stinge la vârsta de 66 de ani, în data de 24 martie 1872²⁵.

Karl Liszka (1830–1876), singurul băiat al cuplului din cei șapte copii²⁶, căruia Johann i-a însuflit dragostea pentru muzică din tinerețe²⁷ (în 1846 l-a adus special în Lugoj pe profesorul Anton Neumann pentru a-i da lecții de pian²⁸) s-a dedicat mai degrabă comerțului decât artelor. Firma lui (Speditions und Commissionshaus²⁹) s-a ocupat cu transport de mărfuri (lemne, mașini de treierat, cereale³⁰) și vânzarea de polițe de asigurări, timbre, bilete de diligență, lozuri etc. În luna februarie 1873, *Krassoer Zeitung* informa cititorii că în vitrina prăvăliei Liszka se găsesc de vânzare portrete litografiate ale Ministrului Apărării, Szende Béla, nepotul lui Karl după soră, la prețul de 2 fl, iar cele înrămate cu sticlă la 5 fl³¹.

Filiala din Lugoj a Loteriei de Stat a funcționat preț de șase decenii în Casa Liszka, sub forma unei afaceri de familie, până în 1888, când a fost mutată în Str. Bisericii, la numărul 42³². În toamna anului 1872, la câteva luni de la dispariția lui Johann Liszka, camerele dinspre stradă au fost închiriate unui comerciant din Timișoara, Jansky, care a amenajat aici un magazin cu delicatese și vinuri selecte³³. Decesul prematur al lui Karl Liszka, survenit în nov. 1876 la Orșova, coincide cu punerea în vânzare, în același an, a proprietăților familiei (casa și via din Dealul Viilor)³⁴.

¹⁸ Numele se trage de la asociația culturală omonimă care și-a avut acolo sediul, inițial într-o casă luată cu chirie, care în 1875 a fost înlocuită cu o clădire impunătoare cu etaj, dotată cu sală de lectură, bibliotecă și restaurant. Vezi *Krassói Lapok*, I – 34/1879, 2.

¹⁹ Lay 2007, 49.

²⁰ *Gazeta Transilvaniei*, XXIX – 17/1866, 67.

²¹ Horger 1970, 1.

²² Rosenzweig 1902, 8.

²³ *Lugoser Anzeiger*, IV – 3/1861, 2.

²⁴ *Wiener Zeitung*, 246/1850, 3091.

²⁵ *Krassoer Zeitung*, XV – 12/1872, 3.

²⁶ Din căsătoria lui Johann Liszka cu Aloisia Zunft au rezultat 7 copii: Karl, Luisa (căs. Zunft), Antonia (căs. Karl), Paulina (căsătorită cu dirijorul P. Wusching), Gabriela (căs. Klein), Wilhelmina (căs. Felsmann) și Francisca (căsătorită cu Sigismund Frummer, fiul lor, Béla Szende, ocupând între 1872–1882 funcția de ministru al apărării în Ungaria). Vezi Horger 1970, 2–3.

²⁷ A făcut parte din cvartetul masculin (J. Sas, J. Schieszler, N. Schieszler) coordonat de J. Ranftl, care a stat la baza fondării Reuniunii Germane de Cântări și Muzică în 1852. Vezi Rosenzweig 1902, 9.

²⁸ *Krassoer Zeitung*, XXI – 20/1878, 7.

²⁹ Kastner 1876, 288.

³⁰ *Krassoer Zeitung*, XVII – 22/1874, 3.

³¹ *Krassoer Zeitung*, XVI – 5/1873, 3.

³² *Krassó-Szőrenyi lapok*, X – 25/1888, 2.

³³ *Krassoer Zeitung*, XV – 27/1872, 4.

³⁴ *Krassoer Zeitung*, XIX – 6/1876, 3.

2. David Klein – un pictor întreprinzător și o casă pe măsură

Prelungirea Crizei financiare, declanșată la Viena în 1873, a umbrit și mai mult evoluția economică a târgușorului Lugoj, care suferă o scădere demografică semnificativă în comparație cu alte localități bănățene: de la 11.654 locuitori în 1870 la 10.598 în 1880³⁵. Orizonturile dezvoltării urbane se întrevăd în deceniul următor, când sunt comasate comitatele Caraș și Severin (teritoriul fostei granițe militare desființate în 1873), iar reședința este stabilită la Lugoj (1881). Burghezia lugojeană reiterează o dorință veche de un secol: ridicarea localității la rangul de oraș. Prin răscumpărarea de către primărie a drepturilor regale de la erariu, Lugojul devine oraș cu magistratură rânduită în 1889³⁶.

Previziunile imobiliare, susținute de indicatorii creșterii economice, l-au determinat pe întreprinzătorul David Klein (1837–1889) să achiziționeze Casa Liszka în 1882. Noul proprietar se distingea în peisajul urban prin averea considerabilă pe care a strâns-o în câteva decenii, în ciuda ocupației sale, aparent modestă, de pictor decorator. Cercetând lista din 1888 a plătitorilor de impozit (viriliștii) din Lugoj, îl regăsim pe David Klein în topul 30 al celor mai bogați cetățeni (persoane fizice), alături de avocați, medici, prelați, proprietari de imobile și comercianți³⁷. În pofida ascensiunii sociale extraordinare înregistrate de Klein, al cărui succes a fost mai mare în afaceri imobiliare, decât în domeniul artistic, acesta rămâne un personaj afabil, admirat în societate pentru actele de binefacere săvârșite an de an în favoarea copiilor săraci³⁸.

Născut la Kikinda Mare în 1837, David Klein s-a stabilit în Lugoj la începutul anilor '70 ai secolului al XIX-lea, într-o casă din Str. Timișoarei, la nr. 343. Imobilul cu etaj, aflat astăzi într-o stare avansată de degradare (Str. 20 Decembrie 1989, nr. 8, vizavi de parcul Poștei), i-a servit inițial ca locuință și atelier, constituind în același timp o sursă de venit constantă prin odăile închiriate comercianților veniți prin oraș. Majoritatea fotografiilor care au tranzitat Lugojul în ultimele decenii ale secolului al XIX-lea au preferat să tragă în casa pictorului Klein: Rottman Fülöp (Arad) în 1874³⁹, Adolf Wippler (Becicherecul Mare) în 1881⁴⁰, Julius Krausz (Viena) în 1886 etc.

Cunoaștem serviciile oferite de firma David Klein (pictură decorativă), dintr-o reclamă publicată de succesorul acestuia, pictorul Jakob Klein (probabil văr sau frate⁴¹) în ziarul *Krassó-Szörényer Zeitung* din 22 martie 1891. În primele rânduri, Klein informează cititorii cu privire la cooptarea în firmă a pictorului Michael Korkes, școlit în renumite ateliere vieneze, după care înșiruie lucrările pe care firma le execută: zugrăveli, pictură decorativă de interior și exterior în ulei și acuarele, operațiuni de lăcuire a mobilei și a parchetului etc⁴². Sintagma „pictor decorator” are în epocă o conotație specială și se referă la o profesiune intermediară, situată deasupra celei de zugrav (szobafestő, Zimmer Maler, Anstreicher, șablonar), dar inferioară artistului cu studii înalte (Fig. 5).

Cererea locală pentru pictură ornamentală începe să crească în ultimele două decenii ale secolului al XIX-lea, ca urmare a accelerării procesului de urbanizare a Lugojului. Printre comanditarii care apelează la firma Klein⁴³ se numără cetățenii înstăriți dornici să-și înfrumusețeze locuințele, aidoma celor din Budapesta sau Viena, instituții publice, societăți culturale și chiar proprietari de cafenele. O lucrare de anvergură, înfăptuită de Jakob Klein (1852–1898)⁴⁴ în 1893, a fost pictarea sălii mari a cafenelei Amigo

³⁵ *Local – Anzeiger der „Presse”*, XXXIV – 22/1881, 1.

³⁶ *Krassó-Szörényer Zeitung*, XXXII – 3/1889, 3.

³⁷ *Krassó-Szörényi Lapok*, X – 46/1888, 2. Pictorul David Klein se numără la poziția 37 (laolaltă cu instituțiile bancare din Lugoj) cu un impozit de 351 fl. și 1/2 creișari.

³⁸ Ziarul de limbă maghiară *Krassó-Szörényi Lapok* relatează în numărul 51 din 20 decembrie 1888 că pictorul David Klein a dăruit 25 de fl. Inspectoratului Școlar din Lugoj, însărcinându-l să împartă câte 5 fl. la fiecare școală confesională cu scopul achiziționării de rechizite pentru copiii orfani.

³⁹ *Krassoer Zeitung*, XVII – 14, 5/1874, 3.

⁴⁰ *Südungarische Bote*, V – 82/1881, 2.

⁴¹ Bănuim că a existat o relație de rudenie între cei doi pictori, cam de aceeași vârstă, David Klein și Jakob Klein, care au avut adresa atelierului în Str. Timișoarei, nr. 343. Matricolele decedaților de la comunitatea evreiască din Lugoj menționează un al treilea pictor, pe nume Hermmann Klein, născut în 1852 la Becicherecul Mare și decedat în 1900 la Lugoj. CRSC-TCIPL, Reg. Nr. 7, Decedați 1886–1912, Nr. de intrare 30/1900.

⁴² *Krassó-Szörényer Zeitung*, XXXV – 12/1891, 4.

⁴³ Înainte de a pleca la tratament spre Bad Gastein, David Klein și-a anunțat clienții în ziar să ia legătura, pentru eventuale lucrări, cu Károly Wiener, care își are locuința în casa familiei, lângă pantofarul Daniel Dippon. *Krassó-Szörényi Lapok*, X – 32/1888, 3.

⁴⁴ Jakob Klein a decedat în dimineața zilei de 13 noiembrie 1898, ora 2, la 46 ani, în locuința sa din Str. Szende, nr. 5 (Str. Cuza Vodă). Vezi CRSC-TCIPL, Reg. Nr. 7, Decedați (1886–1912, Nr. intrare 28/1898).

(fosta cofetărie Liliacul din perioada comunistă, astăzi sediul Banc Post). O parte din pictura murală a localului o cunoaștem datorită clișeele pe sticlă realizate la sfârșitul secolului al XIX-lea de fotografii Ladislau Naschitz. Impresionante sunt picturile de pe peretele estic al cafenelei (registru superior), unde cele patru anotimpuri sunt reprezentate sub forma unor femei tinere în mărime naturală⁴⁵.

Pictorul David Klein intră oficial în posesia Casei Liszka prin actul notarial întocmit în data de 19 sept. 1882, intabularea în cartea funciară realizându-se pe 19 ian. 1883⁴⁶. Transformările pe care Klein le aduce proprietății, aflate în buricul târgului, sunt pe măsura gândirii sale mercantile. Casa veche, amenajată exclusiv pentru familia pictorului⁴⁷, primește un corp nou de clădire cu etaj și demisol (locuințe de închiriat și spații de depozitare)⁴⁸ – adaptat formei terenului care coboară spre Timiș – cu frontul desfășurat de-a lungul Str. Ștrandului. Observăm o discrepanță frapantă în schema de organizare a spațiului locativ, anume între anexele îngrămădite în jurul curții, care oferă un aspect de mahala și spațiul privat al locuinței familiei Klein, dominat de viziunea elitistă a pictorului.

Fidel observator al tendințelor artistice contemporane, manifestate în spațiul orașului, David Klein râvnește la o lucrare de calitate pentru salonul locuinței, care să îi aducă o satisfacție personală și să contribuie la prestigiul atelierului său. Conexiunile lui Klein cu lumea artistică, în speță cea provincială, s-au dovedit destul de puternice, dacă a reușit să-l angajeze pe unul din cei mai cunoscuți pictori maghiari ai timpului: Than Mór (Óbecse /Becej/19 iunie 1828 – Trieste, 11 mai 1899). O ipoteză pe care o lansăm este că cei doi pictori, de vârste apropiate, se cunoșteau din tinerețe, localitățile în care s-au născut, Stari Becej (Than Mór) și Kikinda Mare⁴⁹ (David Klein) aflându-se la o distanță de cca. 100 de km una de alta.

Reprezentant de seamă al academismului în Ungaria, pictorul Than Mór a devenit cunoscut la nivel național pentru compozițiile de mari dimensiuni lucrate în frescă (mai ales cele cu temă istorică de factură romantică) în parteneriat cu pictorul Károly Lotz, între 1863–1884, pentru edificii de interes public din capitală: Reduta din Pesta – în bufet „*Ospățul regelui Attila*”, Muzeul Național Maghiar – o friză cu 17 scene din istoria maghiară și cinci figuri alegorice finalizată în 1876, Biserica parohială Sf. Francisc de Asisi – 1879, Opera Națională – 1883, Sala de așteptare a Gării de Est – 1884 etc.⁵⁰. Pictorul s-a aplecat și asupra scenelor de gen, elaborate sub forma unor istorioare hazlii cu personaje inspirate din mediul rural bănățean. Desenator impecabil, Than Mór, a realizat, un număr considerabil de potrete (personalități, funcționari locali, prelați, negustori) răspunzând astfel solicitărilor venite din regiunea natală, pe care o vizita des⁵¹.

O mărturie timpurie indirectă a trecerii prin Lugoj a artistului o constituie portretul unui demnitar din 1874 păstrat în colecția Muzeului de Istorie și Etnografie din Lugoj⁵². Personajul reprezentat, un bărbat de vârstă medie, îmbrăcat în haină de gală maghiară cu fireturi și brâu împletit din mătase cu fir roșu, trebuie să fi fost un înalt funcționar din aparatul administrativ al comitatului Caraș (**Fig. 7**). Nu excludem posibilitatea ca cel portretizat să fie avocatul Makaj Sándor (1806–1890)⁵³.

⁴⁵ *Südbungarn*, I – 40/1893, 2.

⁴⁶ AOCPI-BL, Extras extins de CF nr. 401959 (nr. vechi 387/Lugojul German) pentru casa din Str. Ștrandului, nr. 1.

⁴⁷ Configurația spațiului interior a rămas aceeași (o dovedesc ancadramentele ușilor), cu mici excepții.

⁴⁸ Văduva David Klein dă în chirie două locuințe situate în casa din Lugojul German. Acestea se află în corpul cu etaj: 4 camere la stradă, o cameră spre curte (parter), 3 camere la stradă și una spre curte (etaj). Vezi *Krassó-Szörényi Lapok*, XXXV – 6/1891, 4.

⁴⁹ CRSCT-CIPL, Reg. Nr. 7, Decedați (1886–1912), Nr. intrare 166/1889.

⁵⁰ Than Mór, fiul unul funcționar local din Óbecse, a deprins tainele desenului la orele luate la Barabás Miklós, pe când era înscris la Facultatea de Drept din Pesta. Ulterior a intrat la Academia de Arte din Viena (1850), iar din 1852 a frecventat Școala de arte „particulară” a lui Karl Rahl. De la acesta a preluat înclinația pentru pictură monumentală în frescă. După mai multe călătorii de studiu efectuate la Paris (1855) și Roma (1858–1859), Than se stabilește la începutul anilor '60 la Pesta. Afectat profund de episodul concursului pentru Opera Maghiară din Budapesta (juriul l-a ales în 1882 pe Lotz să realizeze cupola în detrimentul lui Than, care a primit holul intrării și salonul regal), pictorul renunță, după două decenii, la colaborarea cu artistul Károly Lotz (1833–1904) și se retrage în Italia (1885). Întors acasă în 1890, Than Mór ocupat postul de custode al Muzeului Național, iar din 1896, o perioadă scurtă, a fost directorul Galeriei Naționale Maghiare. A decedat pe 11 mai 1899 la Trieste. Vezi Zádor, Genthon 1968, 529–530.

⁵¹ Multe din portretele pictate de Than Mór se află astăzi în colecții particulare sau de stat din Ungaria, Serbia și România; menționăm câteva dintre personalitățile vremii pe care le-a zugrăvit: Sava Tekelija (avocat și reformator de origine sârbă) – 1861; Atzél Péter (primarul Aradului); Ferenc Deák – 1870; Gorové István (ministru maghiar al Agriculturii și Comerțului între 1867–1870, originar din Gătaia) – 1881; Zsigmond Ormós – 1882 etc. Vezi Miklósik 2008, 418.

⁵² Portret demnitar, nr. inv. 4267/299, în colecția Muzeului de Istorie și Etnografie Lugoj, ulei pe pânză, cu dimensiunile 95 × 78 cm, fără ramă, semnat în mijloc dreapta: „Than M. 1874”.

⁵³ Makaj Sándor (1806–1890), de profesie avocat (consilier regal, președinte de tribunal), a ocupat funcția de vicecomite

Than Mór și Károly Lotz⁵⁴ finalizează la mijlocul anului 1882 (iulie) frescele alegorice (începute în 1875) care împodobesc scara principală a Muzeului Național de Artă din Budapesta, ceea ce îi dă răgaz pictorului să se deplaseze în provincie pentru a onora alte comenzi. În același an duce la bun sfârșit portretul lui Zsigmond Ormós, comitele suprem al Timișului, colecționar și fondator al Societății de Istorie și Arheologie din Ungaria de Sud (1872). Lucrarea, realizată la cererea „publicului comitatului Timiș” pentru aniversarea a 50 de ani de activitate în serviciu a lui Ormós, a fost prezentată, cu prilejul zilei sale de naștere, pe data de 20 feb. 1883⁵⁵.

Prezența artistului în zonă s-a dovedit oportună pentru David Klein, care îl angajează să îi picteze salonul. În spiritul vremii, Klein optează pentru o lucrare cu scene de viață patriarhală, idilice, menite să inspire siguranța căminului, alinând astfel sufletul tulburat al burghezului⁵⁶. Analizând calitatea picturii, realizată în ulei, înclinăm spre varianta unei colaborări mai degrabă între cei doi pictori. Sunt șanse mari ca angajații lui Klein să fi trasat după șablon elementele decorative ușor de reprodus (borduri, palmete, urne, vrejuri, egrete, mascaroane), iar maestrul Than să fi pictat scenele ludice cu copilași și personajele redată în portret (**Fig. 11**).

Compoziția picturii salonului este dată de un cadru dreptunghiular marcat de patru portrete istorice în colțuri (două perechi, dintre care una poate fi chiar familia Klein): cavaler în armură cu coif de tip „morion”, bărbat cu tocă neagră (negustor sau magistrat), femeie cu părul împletit în coadă și bonetă, femeie cu diademă și colier roșu. Pe fiecare din cele 4 laturi ale tavanului, în partea mediană, se găsesc panouri cu scene alegorice (pot corespunde anotimpurilor sau unor stări omenesti) în care protagoniștii sunt copilașii (putti) care cântă, dansează, se joacă cu zmeul și fac baloane de săpun (**Fig. 8**).

Spațiul din interiorul cadrului a fost împărțit în patru câmpuri cu ajutorul a două benzi decorative care se intersectează la mijloc (punctul în care odinioară atârna candelabru). În jurul cercului central sunt reprezentate, în direcția punctelor cardinale, patru semi-figuri feminine, ale căror trupuri se termină în vrejuri cu flori viu colorate (rincoș). Două dintre aceste personaje susțin individual coloanele unui templu străjuit de lei (pe acoperiș) și flancat de egrete albe care țin în cioc câte un șarpe (**Fig. 9, 10**). Din păcate, starea picturii nu este cea mai bună, pe alocuri tencuiala s-a desprins din cauza umezelii. Pot fi observate cu ochiul liber diferențele de culoare și contururile îngroșate, care denotă intervenții stângace ulterioare.

Modificările operate la fațadele corpului vechi sunt de factură eclectică: ferestrele primesc ancadrame evazate (flancate de mici volute stilizate), deasupra cărora se află antablamente de inspirație renescentistă cu triglife (**Fig. 6**), paramentul prezentând pe toată suprafața fațadelor asize în tencuială.

Pictura, înnegrită de fumul provenit de la sobele de teracotă, a fost parțial curățată în 2001 de artistul plastic Ladislau Poker din Lugoj. Cu această ocazie a ieșit la iveală identitatea pictorului, care și-a lăsat semnătura în panoul (în partea de jos, stânga) aflat pe latura dinspre stradă a tavanului: „M. Than pictor 1 Septb 1882”.

Din păcate, David Klein, nu a ajuns să se bucure prea mult de noua locuință, fiind răpus de o boală degenerativă (demență) la vârsta de 52 de ani (16 sept. 1889)⁵⁷. Moștenitoare deplină a averii, văduva Katalina (născută Dippon) a continuat să locuiască în partea din față a casei, anexele fiind închiriate succesiv, cum o dovedesc reclamele din ziarele de epocă. Unele încăperi din Str. Bălcescu au fost amenajate ca spații comerciale. La sfârșitul lunii sept. 1901, Basil Turcu anunța în ziarul *Drapelul* că și-a deschis în partea nemțească, Str. Széchenyi, nr. 13/224 o cafenea, confiserie și restaurant cu numele „Meteor”⁵⁸. Urmașii familiei Klein au înstrăinat casa Băncii Industriale din Lugoj (1907) care, la rândul ei, cedează proprietatea în 1918 „Societății Muschong & Asociații”. Prosperul măcelar Josif Neumayer și soția Josefină cumpără imobilul în 14 mai 1925 cu suma de 50.000 lei. Ei vor dona ansamblul de clădiri din Str. Ștrandului nr. 1, prin testament (1939), Bisericii Evanghelice de Confesiune Augustană din Lugoj, care se intabulează ca proprietar în 1944.

al jud. Caraș între anii 1845–1847, 1849, 1868–1872 și de comite suprem în 1848. Pentru mai multe detalii vezi necrologul publicat în *Krassó-Szörényi Lapok*, XII – 48/1890.

⁵⁴ *Vasárnapi Újság*, XXIX – 31/1882, 496.

⁵⁵ FOS, Dosar 39, f. 10.

⁵⁶ Oprea 1986, 10.

⁵⁷ CRSC-TCIPL, Reg. nr. 7, Decedați (1886–1912), Nr. intrare 166/1889.

⁵⁸ *Drapelul*, I – 77/1901, 4.

Începând cu anul 1906 imobilul va adăposti „Școala particulară de fete” condusă de directoarea Kis Róza. Instituția de învățământ, înființată la 1 sept. 1903 prin ordinul Ministerului de Instrucție Ungar (No. 76018/1903) și subvenționată de primăria Lugoj a funcționat până în 1920, când a fost etatizată⁵⁹. Cu toate că școala medie de fete s-a mutat într-un alt loc, ulterior transformându-se în „Liceul de fete Iulia Hașdeu” (1926), unele săli de clasă au fost utilizate în continuare de Școala de Fete Greco-Catolică, până după cel de-al Doilea Război Mondial. Imobilul a fost naționalizat la cererea Ministerului Învățământului Public în luna octombrie 1949⁶⁰. Corpul cu etaj și anexele (majoritatea ridicate la începutul secolului al XX-lea) au fost administrate de IGOL.

Planul de sistematizare a centrului istoric din Lugoj și-a lăsat amprenta, într-un mod negativ, asupra orașului, primele clădiri dărâmate fiind cele din dreapta podului de fier (1960). Demolările au continuat la începutul anilor '70 oprindu-se în vecinătatea Casei Liszka care a scăpat ca prin minune. Cărtățul istoric, delimitat de Str. N. Bălcescu, Str. Ștrandului și Piața Sf. Ion (Piața Untului) de pe malul Timișului, a dispărut în proporție de 80% sub presiunea buldozerelor pentru a face loc Casei de Cultură a Sindicatelor, ridicată între 1973–1974 (**Fig. 12**). Lipsită de orice protecție legală, Casa Liszka-Klein a fost, iarăși, la un pas de a fi demolată în anul 2001, când Grupul Artima a ridicat în apropiere primul supermarket din Lugoj (astăzi Carrefour).

Începând cu anul 1990 a funcționat în clădire Sindicatul Independent al Învățământului Preuniversitar Lugoj, organizație care a efectuat o serie de lucrări de întreținere, printre care cea mai importantă a fost repararea acoperișului (2002). Imobilul cu anexele aferente⁶¹ a fost retrocedat Bisericii Evanghelice din Lugoj în 2006.

Concluzii

Însemnătatea istorică a imobilului, aflat de-a lungul timpului în proprietatea unor reprezentanți de seamă ai societății lugojene, și particularitățile arhitecturale care îl individualizează în peisajul urban contemporan, constituie argumente solide pentru clasarea lui ca monument istoric.

Pictură murală ce decorează salonul Casei Liszka-Klein, una din cele mai valoroase exemple de acest gen care a supraviețuit în spațiul provincial bănățean, reprezintă un barometru al bunului-gust manifestat în cercurile burgheze locale din a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Existența în Lugoj a unei lucrări inedite (1882), necunoscută publicului larg, din repertoriul renumitului pictor maghiar Than Mór, ar trebui să fie un imbold pentru autoritățile locale să popularizeze prețiosul monument, integrându-l în circuitul turistic regional.

Listă figuri

- Fig. 1. Teatrul vechi cu frontonul original (1835) și cafeneaua Amigo, construită în 1884 pe locul fostului han „Vulturul Negru”. Clișeu pe sticlă L. Naschitz, 1898 (în colecția autorului).
- Fig. 2. Széchenyi utca (Str. N. Bălcescu), carte poștală cca. 1906, în dreapta se vede Casa Liszka-Klein cu „Școala de fete particulară Kis Róza” (în colecția autorului).
- Fig. 3. Casa Liszka-Klein, perspectivă ianuarie 2018 (Foto: Gaidoș Oliviu).
- Fig. 4. Plan parter Casa Liszka-Klein și anexa; etape ridicare construcții (după releveul realizat de SC. BEER SHEVA SRL, 2002 pentru Biserica Evanghelică).
- Fig. 5. A – Reclamă firmă pictură decorativă Jakob Klein în *Krassó-Szörényer Zeitung*, XXXV – 12/1891, p. 4; B – Interior cafenea Amigo 1902, în mijloc lampă ornamentală creată de lăcătușul Tóth Elek, dreapta sus, pictura murală realizată de Jakob Klein. Clișeu pe sticlă L. Naschitz (în colecția autorului).
- Fig. 6. Casa Liszka – Klein: A – Ancadrament ușă interioară în stil neoclasic; B – Ancadrament fereastră (fațadă) în stil eclectic (Foto: Gaidoș Oliviu).
- Fig. 7. A – Portret înalt demnitar, semnat „Than Mór 1874”, în Colecția Muzeulul de Istorie și Etnografie Lugoj; B – Cele patru portrete istorice în colțurile plafonului – Casa Liszka-Klein (Foto: Gaidoș Oliviu).

⁵⁹ Teodoru 1928, 15.

⁶⁰ AOCPIT-BP, Extras extins de CF nr. 401959 (nr. vechi 387/Lugojul German) pentru casa din Str. Ștrandului, nr. 1.

⁶¹ În ultima sută de ani, parcela a fost ocupată în proporție de 70% de clădiri, pe care le putem numi parazitare.

- Fig. 8. A – Panouri cu scene ludice – Casa Liszka-Klein;
B – Detaliu benzi decorative (Foto: Gaidoș Oliviu).
- Fig. 9. A – Detalii decorații plafon Casa Liszka-Klein: semi-figură feminină care susține coloanele unui templu, flancată de două egrete albe;
B – Semnătură Casa Liszka-Klein: „M. Than pictor 1 Septb 1882”;
C – Than Mór – Autoportret 1882, tablou aflat în colecția Casei Memoriale din Bečež, Serbia (<http://www.than.rs/en/>).
- Fig. 10. Plafonul salonului realizat de pictorul Than Mór în 1882 – Casa Liszka-Klein (foto: Gaidoș Oliviu).
- Fig. 11. Salonul Casei Liszka-Klein (Foto: Rupp Raimond 2014).
- Fig. 12. A – Începutul campaniei de demolare a cvartalului istoric, delimitat de Str. N. Bălcescu, Str. Ștrandului și Spl. Sf. Ion în 1960 (foto I. Dersidan);
B – Casa Liszka-Klein, încadrare zonală (Planul Orașului Lugoj 1999).

Bibliografie

Publicații

- Georgescu 1976 Georgescu Ion, *Les Prisonniers français dans les camps du sud-est de l'Europe au temps des guerres de l'Autriche avec la France (1792–1815)*. În: *Revue Roumaine d'Histoire*, Tome XV, nr. 3, juillet–septembre 1976, p. 509–533;
- Iványi 1907 Iványi István, *Lugos rendezett tanácsú város történet*, Szabadka, Nyomatott, Horváth István és Társa, 1907.
- Horger 1970 Horger Franz, *Daten von Dr. Horger in Bezug zu Lugosch*, Lugoj, oct. 1970. Disertație (ms).
- Kakucs 2008 Kakucs Lajos, *Breslele, Manufacturile și Dezvoltarea industrială a Banatului între anii 1717–1918*, Timișoara, 2008.
- Kastner 1876 Kastner Leopold, *Adressen-Buch der Handel – und Gewerbetreibenden sowie Actien-Gesellschaften der österreichisch-ungarischen Monarchie, Ausgabe 1876–1877*, Wien, 1876.
- Lay 2007 Lay Heinrich, *Denumirea străzilor lugojene din cele mai vechi timpuri până în prezent*, Töging a. Inn, 2007.
- Lay 2017 Lay Heinrich, *Lugoser Mosaik, Beiträge zur Kulturgeschichte der Stadt and der Temsch*, Töging a. Inn, 2016.
- Miklósik 2008 Miklósik Elena, *Portretul de înalt demnitar în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Model central și model local în părțile bănățene ale Austro-Ungariei*, În: *Analele Banatului*, SN., Arheologie-Istorie, XVI, 2008, p. 415–425.
- Oprea 1896 Oprea Petre, *Itinerar prin case vechi din București*, București, 1986.
- Oszetzky 1843 Oszetzky Johann Nepomuk, *Aus Lugos im Temesvarer Banate*. În: *Allgemeine Theaterzeitung und Originalblatt für Kunst, Literature, Musik, Mode und geselliges Leben*, XXXVI, Nr. 288, 1843, p. 1255.
- Rosenzweig 1902 Rosenzweig Mór, *Emlékkönyv a Lugosi Dal- és Zene-Egylet ötven éves fennállásának emlékére*, Lugos, 1902.
- Teodoru 1928 Teodoru Olimpia, *Anuarul I, I, III al Liceului de fete „Iulia Hasdeu” din Lugoj pe anii școlari 1925/26, 1926/27, 1927/28*, Lugoj, 1928.
- Zádor, Genthon 1968 Zádor Anna, Genthon István, *Művészeti Lexikon*, vol. IV, R-Z Akadémiai Kiadó, Budapest, 1968.

Periodice

- Allgemeine Theaterzeitung *Allgemeine Theaterzeitung und Originalblatt für Kunst, Literature, Musik, Mode und geselliges Leben*, Wien, 1835.
- Drapelul *Drapelul*, Lugoj, 1901.
- Gazeta Transilvaniei *Gazeta Transilvaniei*, Brașov, 1842, 1866.
- Krassoer Zeitung *Krassoer Zeitung*, Lugoj, 1866, 1870, 1872, 1873, 1874, 1876, 1878.
- Krassói Lapok *Krassói Lapok*, Lugoj, 1879.
- Krassó-Szörényi Lapok *Krassó-Szörényi Lapok*, Lugoj, 1888, 1890.

Krassó-Szörényer Zeitung	<i>Krassó-Szörényer Zeitung</i> , Lugoj, 1889, 1891.
Local Anzeiger der „Presse”	<i>Local Anzeiger der „Presse”</i> , Wien, 1881.
Lugoser Anzeiger	<i>Lugoser Anzeiger</i> , Lugoj, 1861.
Vasárnapi Újság	<i>Vasárnapi Újság</i> , Budapest, 1882.
Vereinigte Ofner-Pester Zeitung	<i>Vereinigte Ofner-Pester Zeitung</i> , Buda, 1842.
Wiener Zeitung	<i>Wiener Zeitung</i> , Wien, 1850.
Südungarn	<i>Südungarn</i> , Lugoj, 1893.
Südungarische Bote	<i>Südungarische Bote</i> , Lugoj, 1881.
<i>Arhive</i>	
POL	Serviciu Județean Arhivele Naționale Timiș: Primăria orașului Lugoj, Fond Inv. Nr. 363, Dosar Nr. Inv. 39/ 1819, Nr. Inv. 12/ 1842.
CRSCT-PRCL	Serviciu Județean Arhivele Naționale Timiș: Colecția Registre de Stare Civilă din județul Timiș, Parohia romano-catolică Lugoj.
CRSCT-CIPL	Serviciu Județean Arhivele Naționale Timiș: Colecția Registre de Stare Civilă din județul Timiș, Comunitatea izraelită, Plasa Lugoj.
FOS	Serviciu Județean Arhivele Naționale Timiș: Fam. Ormós Sigismund, Fond Inv. Nr. 131.
CMIEL	Colecția Muzeului de Istorie și Etnografie Lugoj: Felurite Acte și Documente ale măiestrilor: Brutari, Frânghieri, Butnari, Măcelari, Soponari, Turtari și Argăsitori din 1822–1838, Nr. Inv. 6153/4.
AOCPIIT-BL	Arhiva Oficiului de Cadastru și Publicitate Imobiliară Timiș – Biroul Lugoj: Extras extins de carte funciară cu numărul 401959 (nr. vechi 387/Lugojul German) imobil Str. Ștrandului, nr. 1.

Fig. 1-3.

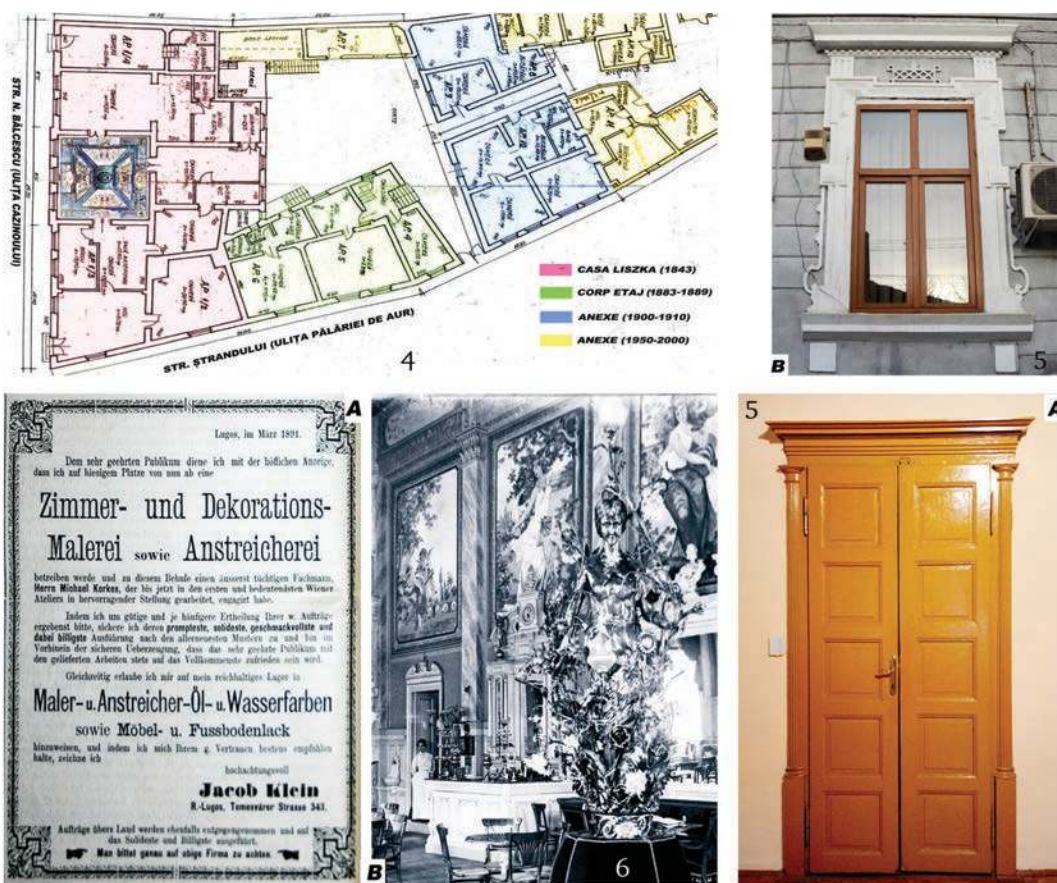

Fig. 4-6.

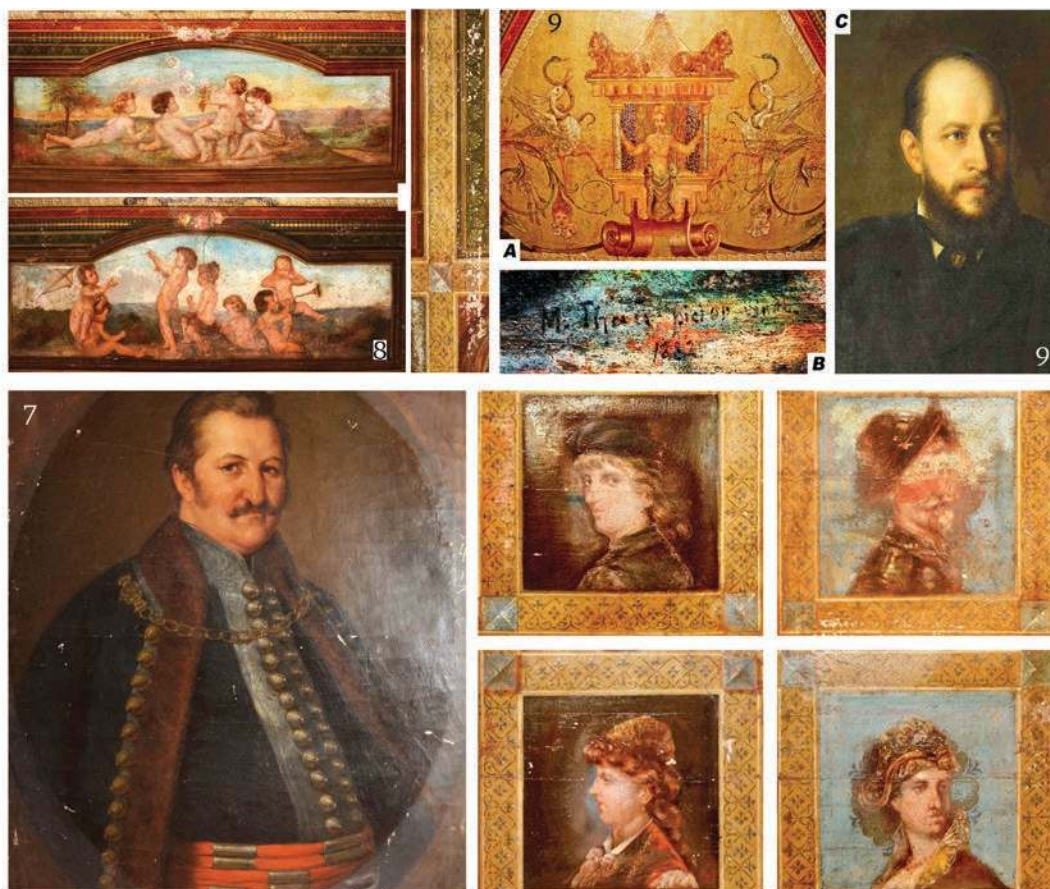

Fig. 7-9.

Fig. 10-12.

PATRIMONIUL MOBIL

PATRIMONIUL BĂNĂȚEAN DIN SECOLUL AL XVIII-LEA. ICONOSTASELE BISERICILOR DE LA GIERA ȘI SURDUCU MARE

*Dorina Sabina Pârvulescu**

Banat patrimony in the 18th century. The Giera and Surduc Mare churches' iconostasis

Abstract: This study resumes the older question regarding the difficulty which researchers of religious patrimony from Banat in the 18th century cope with. Is not only about its fragmentary preservation, its dissipation in different constituted collections, or the rarity of signatures but also about the singularity of documentary sources which might provide eventual clues regarding the painters' origin and their artistic development. The cases presented analyse the work of three „iconographic” painters, Ioan Popovici, Gheorghe Petrovici and Mihail Nicolaevici, identified in the rural churches from Giera (Timiș county) and Surduc Mare (Caraș-Severin county), in the historical Banat, related to the accomplishment of the paintings of iconostasis. They represent two fortunate cases due to their singularity, dating; the order's author and the fact that the creators of the two liturgical items are known, and the painting was preserved in an acceptable state. Is also exemplifies a situation which we have frequently highlighted in the Banat's religious art mostly during the first half of the 18th century, connected to the circulation of some painters, probably pilgrims who came mostly from Walachia or Transylvania. In this case, the painters originating in Walachia represented the carriers of an eclectic stylistical language emphasising the elements expressing the post-Brancovan painting, combined with general suggestions from the painting of the „orthodox baroque” from the Habsburg provinces, and possibly from the Serb painter and engraver, Hristofor Zefarović.

Keywords: *painting of iconostasis, eclectic stylistics, post-Brancovan influences, „orthodox baroque”*

Cuvinte cheie: *pictură de iconostas, stilistică eclectică, influențe postbrâncovenești, „baroc ortodox”*

1. Introducere

Pe câtă vreme interesul pentru arhitectura și mai ales pentru situația în teren a bisericilor vechi din Banat a revenit în mod salutar în preocupările specialiștilor din domeniu, pictura parietală, cea a iconostaselor și în general a inventarului lor mobil a făcut mai puțin obiectul unor repertorii.

Preocupările legate de această categorie patrimonială, semnalate cu totul izolate la începutul secolului al XX-lea, s-au amplificat în perioada interbelică. Între lucrările cele mai cunoscute cu referiri la zona picturii bisericești din Banat amintim Foaia Diecezană, editată de Episcopia Caransebeșului și în special rapoartele anuale de cercetare publicate de Miloia în anuarul Muzeului bănățean, *Analele Banatului*.

Din cea de-a doua jumătate a secolului al XX-lea, cercetările în domeniu au fost reluate și completate semnificativ cu informații de teren și de arhivă. Menționăm aici câteva dintre studiile de specialitate, lucrările de sinteză sau enciclopediile referitoare în special la pictură și la pictori: Ioana Cristache-Panait și Nicolae Săcară pentru bisericile de lemn ale Banatului¹; Rodica Vărtaciu, mai ales pentru pictorii din secolul al XIX-lea²; Marius Porumb, dicționarul de pictori și localități din Transilvania și Banat în secolul al XVIII-lea³; Dorina Sabina Pârvulescu, pictură murală, de iconostas și repertoriu de pictori din secolul al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea⁴; studii de arhivă și monografii pentru istoria bisericilor sârbești din Banat, editate de Stevan Bugarski sau de Stevan Bugarski și Ljubomir Stepanov⁵; lucrările de sinteză, sau repertoriile de pictori elaborate de cercetătorii din Serbia: Miodrag Jovanović⁶, Branislav

* Universitatea de Vest Timișoara, Bd. Vasile Pârvan nr. 4, Timișoara; e-mail: yna_parvulescu@yahoo.com.

¹ Cristache-Panait, Dimitriu 1971, 550–564; Săcară 2001.

² Vărtaciu 1997.

³ Porumb 1998.

⁴ Pârvulescu 2003.

⁵ Bugarski, Stepanov 1995; Bugarski 2010.

⁶ Jovanović 1997.

Todić⁷ și lista acestor contribuții poate fi completată. Menționăm de asemenea monografiile foarte utile ale unor biserici parohiale publicate în revista Mitropolia Banatului.

Acestea au evidențiat inclusiv pe teritoriul Banatului istoric din secolul al XVIII-lea, fenomenul specific epocii – sincron cu cel contemporan din Țara Românească și din Transilvania trebuie – de extensie masivă a inițiativelor de mecenat în domeniul creației religioase în general și la nivelul comunităților sătești în special. Sursele principale de informare relativ la manifestările de viață spirituală în epoca menționată rămân monumentele in situ și inventarele lor mobile, iar mențiunile documentare, de arhivă sau pisanile relativ la ctitori și la pictori sunt puține și cel mai adesea neconcludente.

În ceea ce îi privește strict pe pictorii iconari sau muraliști, în majoritatea situațiilor, chiar dacă, în cazurile fericite, numele acestora sau a colectivului din care au făcut parte este cunoscut, le rămâne de cele mai multe ori necunoscută biografia și identitatea artistică⁸.

Este și situația care face obiectul prezentului studiu cu referire la inventarul liturgic aparținând actualilor biserici de zid de la Surducu Mare (com. Forotic, jud. Caraș-Severin) și Giera (jud. Timiș).

2. Biserica Adormirea Maicii Domnului, Surducu Mare (com. Forotic, jud. Caraș Severin)

2.1. Istoric

Iconostasul de la Surducu-Mare a fost destinat bisericii vechi din lemn a satului, cu hramul Nașterea Maicii Domnului, menționată documentar în anul 1757. Ar fi fost ridicată în anul 1754, pe vremea episcopului de Caransebeș Ioan Georgevici și după tradiție a ars complet. În anul 1794 a fost construită cea actuală, cu hramul Adormirea Maicii Domnului, cu pereți din piatră, acoperită cu șindrilă și cu turn din scândură⁹ (Fig. 1).

Biserica actuală nu a fost pictată. După un obicei întâlnit destul de frecvent, iconostasul vechi a fost transferat în lăcașul actual. Din inventarul acestuia mai există în prezent doar câteva fragmente, respectiv: ușile împărătești, crucea cu molenii și icoanele împărătești. O inscripție aflată pe voleyii ușilor împărătești, de-o parte și de alta a temei Bunavestire, menționează numele donatorului, în persoana cnezului Șandru Balosin, a zugravilor Ioan Popovici și Mihail Nicolaevici și anul 1752, dată la care a fost realizată lucrarea:

„ачесте двере лялу платит шьндръ валосін кинезу дин сурдук /ІоаньПопович, михаиль Николаевич иконописе(ци)/1752”

„Aceste dvere au plătit Șandru (Șandru) Balosin Kinezu din Surduc. Ioan Popovici, Mihail Nicolaevici iconopiseți/ ... 1752” (Fig. 2, 2a)

Piese au fost semnalate în câteva rânduri în literatura de specialitate, dar nu au beneficiat de o analiză detaliată¹⁰.

2.2. Analiza formală a fragmentelor de iconostas

Relativ la tipologia acestuia presupunem, prin analogie cu iconostasele aflate în bisericile de lemn din aceeași perioadă, că și acesta se înscrie în tipul celui scund, cu desfășurare orizontală, de factură bizantino-balcanică, cel mai frecvent întâlnit la bisericile sătești. Ca și în alte cazuri, avea probabil următoarele

⁷ Todić 2013.

⁸ Pentru depistarea originii unor pictori care au lucrat pe teritoriul Banatului istoric s-au dovedit mult mai generoase sursele documentare de care dispun arhivele de pe teritoriul Serbiei de astăzi, unde există și informații biografice sumare, dar extrem de utile, în ceea ce privește pictori, zugravi de biserici sau iconari români, originari din Țara Românească; a se vedea Todić 2013, I, II.

⁹ Suciu, Constantinescu 1980, I, 233; Săcară 2002, 79.

¹⁰ O primă referire la pictorul iconostasului, identificat cu numele „Vlasici” a fost făcută de Ioachim Miloia în anul 1930. În anul 1984 Ioana Cristache-Panait a citit pe voleyii ușilor împărătești numele donatorului, cnezul Șandru Balosin, al zugravilor Ion Popovici și Mihail Nicolaevici și a inclus lucrarea în grupul celor de artă post brâncovenească din Banat. Această citire a fost preluată de Marius Porumb și de subsemnata. La ultima verificare a pisaniei, pe care am făcut-o foarte recent (în anul 2017) am observat că este menționat zugravul *Popovici*, dar cu prenumele Ioan și nu Ion. Identificarea corectă a prenumelui este importantă datorită faptului că în Banat au activat și alți pictori Popovici și doar prin intermediul prenumelui pe care aceștia l-au consemnat în variantele Ion, Ioan sau Jovan li se poate confirma eventual identitatea: Miloia 1930, III, 5; Cristache-Panait 1984, 70; Porumb 1998, 392; Pârvulescu 2001, 29; Pârvulescu 2003, 177, 180.

registre tematice: **1.** Uși și Icoane împărătești; **2.** Registrul Apostolilor sau Deisis-ul Mare (Apostoli și Deisis); **3.** Crucea Răstignirii cu cele două molenii.

2.2.1. Ușile împărătești

Au fost pictate pe blat de lemn simplu, cu tăietură semicirculară în partea superioară cu ramă dublu profilată, sculptată în grosimea lemnului și pictată cu roșu-brun și aur¹¹ (**Fig. 3**).

Câmpul fiecăruia dintre voleți este împărțit în câte trei registre, încadrate în rame cu profil identic și cu aceeași cromatică. Tematica picturii se înscrie în tradiția iconografică: în registrul superior pe voleți sunt reprezentate portretele Proorocilor David și Solomon, în registrul central Bunavestire iar în cel inferior, Sfinții Ierarhi Vasile cel Mare și Grigorie Bogoslov (?) pe voletul stâng, iar pe voletul drept Ioan Zlataust și Nicolae.

Proorocii și Sfinții Ierarhi au fost reprezentați pe fundaluri cu registrele obișnuite: cerimea redată cu ultramarin aproape negru și zona terestră în tonuri de brun. Între acestea, zugravul a intercalat un spațiu intermediar în ton cald de ocră-roz, pe care a caligrafiat o vegetație mărunță. Portretele personajelor sunt lucrate cu deosebită atenție până la cele mai mici detalii fizionomice și poziționate diferit. Proorocii David și Solomon, indicând, David spre o biserică (chivot) iar Solomon spre un jilț scund de aur (?) (**Fig. 4**). Acest lucru este mai vizibil la Arhanghelul Gavril din Bunavestire¹². Surprins din semiprofil, capul acestuia este un oval ascuțit, aproape triunghiular, iar trupul îi este surprins într-o mișcare ușoară, subliniată prin linia tunicii și asistele cu foiță de aur. Pentru Maica Domnului pictorul a ilustrat varianta iconografică a Mariei citind¹³, cu corpul proiectat pe o pânză cu colțuri ascuțite¹⁴.

Episodul se petrece după tradiție înaintea clădirilor, care pictate cu roșu și cu ocră, se proiectează pe cer ultramarin închis, presărat cu stele albe. La vestimentație, acordurile cromatice identice de ocră, roșu și ultramarin la mantii, asistele cu aur și ornamentele florale, ale tunicilor, concură la sugerarea unei atmosfere calde și prețioase (**Fig. 5**).

Stative, redate frontal, portretele sfinților Ierarhi sunt pictate în aceeași gamă cromatică (**Fig. 6**).

Festivismul grupului tematic de pe ușile împărătești este subliniat și prin ornamentele vegetale stilizate, prin paspolurile și asistele cu foiță de aur.

2.2.2. Icoanele împărătești

Nesemnate și nedatate acestea au tematica obișnuită: Maica Domnului cu pruncul pe tron, Deisis, Sfântul Nicolae tronând și Arhanghelul Mihail¹⁵. Ramele cu cromatica roșu-brun și auriu, sculptate în grosimea lemnului sunt identice cu cele ale ușilor împărătești. În selecția ipostazelor iconografice – excepție făcând portretul figură întreagă al Arhanghelului Mihail – personajele au fost reprezentate în varianta tronând¹⁶. Desenate cu minuțiozitate acestea sunt unitare și personalizate. La portretele cu prezentare frontală, forma de oval rotunjit a capului dobândește accente particulare prin ochii apropiați și mai ales prin desenul nasului, exagerat de lung și de subțire.

Ca și la ușile împărătești, intenția manifestată de a sublinia maiestatea transpare inclusiv din decorativismul fiecărei teme. Ornamentica tronurilor și a vestimentației se înscrie într-un repertoriu mai larg. La brațele acestora am regăsit vrejul și frunza de acant, motiv decorativ a cărui difuzare depășește granițele provinciilor românești și cele ale secolelor XVII și XVIII, înscriindu-se între cele comune în arealul

¹¹ Se află în biserica de la Surducu Mare având următoarele dimensiuni: 173 (146 fără cruce) cm × 88 cm × 2,8 cm.

¹² Cea mai frecventă redactare a temei, ilustrare a icosului al 2-lea al Imnului Acatist al Bunevestiri: „Înțelegerea cea neînțeleasă...”.

¹³ O variantă iconografică preferată în pictura occidentală, simbolizând-o pe Maica Domnului Sophia, cea Înțeleaptă.

¹⁴ Este vorba despre transpunerea în imagine a cuvintelor Arhanghelului Gavril: „Duhul sfânt se va pogori peste tine și puterea celui de sus te va umbri” (Luca, 1.35); textul corespunde și condacului 3 din Imnul Acatist iar la Dionisie din Furna face obiectul unei scene separate în care Maica Domnului așezată, are îndărătul ei pânza întinsă ținută de doi sau mai mulți îngeri, iar dintre nori coboară Duhul Sfânt; Sădulescu-Verna s.a., 187, 188.

¹⁵ Cele patru icoane sunt în colecțiile Episcopiei Caransebeșului. În anul 2009 icoanele se aflau în expunerea din subsolul bisericii catedrală din Caransebeș. Tehnica: tempera pe blat de lemn; dimensiuni: Maica Domnului cu pruncul: 87 × 66 cm, inv. 111; Deisis: 87 × 66 cm, inv. 110; Sfântul Nicolae pe tron: 80 × 64 cm, inv. 112; Arhanghelul Mihail: 80 × 64 cm, inv. 113.

¹⁶ Descinzând din iconografia epocii Paleologilor, ideea de a sublinia importanța unui personaj prin așezarea sa pe tron, simbol vechi testamentar al maiestății, a dus la difuzarea acestei variante în arealul balcanic mai ales prin intermediul pictorilor cretani; Chadzidakis *et alii* 1993, 476, cat. 12; 513, cat. 158; 528, cat. 177, etc.

balcanic și în zona picturii ruso-ucrainiene. Pe mantia Pantocratorului și pe saccos-ul Sfântului Nicolae domină motivul vegetal stilizat al rozetei, pe care l-am întâlnit între deceniile patru și aproximativ șase ale secolului al XVIII-lea în provinciile românești, la lucrările de factură postbrâncovenească. La icoana Arhanghelului Mihail, peste tunica simplă, platoșa sfântului a fost evidențiată discret cu familiarul vrej de acant (**Fig. 7–10**).

2.2.3. Crucea cu molenii

Din componența iconostasului vechi face parte și crucea Răstignirii Domnului cu cele două molenii reprezentându-i pe Maica Domnului și pe Apostolul Ioan Bogoslovul. Crucea și brațele acesteia au formă de treflă, iar moleniile sunt din blat din lemn tăiate în acoladă simplă, cu ramă aurie. Cele două personaje au figurile frumoase, cu umbre care le subliniază bărbiiile rotunde, cu tipologie diferențiată. Astfel, Maica Domnului, privită din semiprofil cu linia capului alungită spre spate, are fruntea foarte îngustă și teșită, ochii înguști, mongoloizi, nasul lung, mult prelungit spre gură. Este o fizionomie ușor diferită de cea de influență brâncovenească obișnuită în bisericile noastre. Mantiile roșu-vermillon se acordă cu verdele albastru închis al tunicilor pe care sunt presărate motive florale stilizate cu ocră (**Fig. 11**).

3. Biserica sârbă Înălțarea Domnului din Giera (jud. Timiș)

3.1. Istoric

În anul 1753 numele lui Mihail Nicolaevici de la Surduc Mare a fost din nou menționat, de această dată alături de cel al unui zugrav, Gheorghe Petrovici, la o lucrare similară, comandată pentru vechea biserică sârbă a satului Giera (jud. Timiș).

Realizat din împletitură de nuiele și acoperit cu șindrilă, lăcașul vechi a fost edificat ante 1753 și a existat până în secolul al XX-lea. În anul 1812 a fost ridicată biserica actuală, de tip mononavă, unde au fost transferate câteva fragmente ale iconostasului din secolul al XVIII-lea¹⁷ (**Fig. 12**).

Datele relativ la donatorii, autorii picturii de iconostas, Gheorghe Petrovici și Mihail Nicolaevici precum și datarea lucrării, în anul 1753, sunt consemnate în textele a două pisanii.

3.1.a. Din textul primei pisanii, localizate la registrul Deisis-ul Mare (Apostoli și Deisis) de-o parte și de alta a Pantocratorului pe tron, rezultă faptul că pictura iconostasului a fost realizată în timpul episcopului de Vârșet, Gheorghe Popovici (1701–1757), prin efortul financiar a unui număr mare de săteni: Ioania Petrovici și fratele Iovan, Trifon, Andrei, Maxim, Voica, Stoica și Anghelina; morți, Petru și Milița și s-a finalizat în data de 10 august 1753:

„+ВО УКРЛЖЕНІЄ СТО // ВОСТО/ (Ч)НОЙ ЦРКВИ . ВО ХРАМБ//
СТО ВОЗНЕСЕНІЯ ГДСІЯ/СО (Д?) Ъ (ЛАСЕ?) /СІЄ ОЕМЛО, ВБ? СЕЛУ Н(ЯР)И // ЦАЕМ (У)
ЂИРБ, ВО О/ БЛЯСТИ АУСТРИС (...)А КРАЛИЦИ, МАРИИ // ОЕРЕСИИ ВОВРЕМА/ ПРЕОСВШ/
ГДНА. ГЕОРГІЯ. ПОПОВИЧА. МИТ(РОПОЛ) ТЕМІ, И(Л)И П?. И (ПРОЧ)/ ОУКРАСИЯ/
СІЄ/ ТРУДОМЪ И ИЖДИВЕНІЕМЪ// ДВ(О)Ю ВРАТ(И)(МАСРА) ВЕЛ(И)Ч(К)А /ІОАНІА,
ПЕТРОВИЧА ЗА СПО// МЕН СВОЮ И(УН) С(Ъ) ЕГО/ЖЕ /ИМЕНА СІЯ СТ(Х). В ОН КИ(РА).
И(ВАН) ТРИФОН АНДРЕИ М(А)КСИМ И (ВОИКА) И(Х) СТОИКА И АНГЕЛИА + МЕРТВІХ
ПЕТАРБ МИЛИ (ЦА) 1753. АВ 10” (**Fig. 13**)

3.1.b. Pe supedaneum-ul aflat la picioarele Pantocratorului cei doi pictori au semnat cu roșu, în următoarea ordine: „zugravi/” Gheorghe Petrovici (și) Mihail Nicolaevici” „ЭОГРАФИ/ ГЕОРГИЕ ПЕТРОВИЧ . МИХАИЛЪ НИКОЛАЕВИЧ” (**Fig. 13a**).

3.1.c. O a doua inscripție, cu numele donatorilor, cu prenumele zugravilor și cu aceeași datare în anul 1753, se află pe soclul crucii Răstignirii Domnului: pictura acesteia și probabil și cea a moleniilor a fost plătită de sătenii: Iosif, Dimitrie, Mihail pentru pomenirea fiilor Ion, Peta, Ion, Ana, Gheorghe, Eftimie, ...Voica (?); Ștefan, Stoica, Rava, Iconia; a morților: Iosif, Dobra, Eremia, Ivan, Stoica, Petru.

La finele pomelnicului de nume cei doi zugravi au semnat „1753; Mihail, Gheorghe Zugrafi”:

¹⁷ Bugarski 1995, 106–107; Bugarski 2010, 60–61.

„ОУ ТВЕРЖДЕНІЕ НАТА НАДЪЮЩИХСЯ ОУ ТВЕРДИ /ГДИ ЦРКВЪ ТВОЮ, ЮЖЕ СТЫЖАЛЪ
ЕСИ ЧНОЮ КРОВЮ ТВОЕЮ/
СЕИ КРЕСТЪ ПРЕЛОЖИСЯ ТРУДОМЪ И ИЖДИВЕНІЕМ ТРЕМЪ ХРСИСТЯНОМ ІЮСИФА
И ДИМИТРИЯ И МИЛІИН ЗА СПОМЕНРОДОМЪ СВОИМЪ ЕГОЖЕ СИН СУ ЖИВ...М.
ІОАНЪ ПЕТА ІОНЪ АННА+ ГЕОРГІЕ ЕВФІМІЕ ЖИВОТА ВОНКА / +СТЕФАН СТОИКА
РАВА; ІКОНІА.+ МЕРТВЫН, ІОСИФЪ ДОБРА ЕРЕМІЯ +ИВАН СТОИКА .+ ПЕТРУ / 1753
МИНАЙЛЪ, ГЕОРГІЕ, ЗУГРА . (ФИ)” (Fig. 14)

3.2. Analiza formală a fragmentelor de iconostas

Tipologia iconostasului poate fi reconstituită pe baza fragmentelor păstrate și din inventarul parohiei. Suportul acestuia – lemn sau zid – nu poate fi identificat, dar și acesta se înscrie, fără îndoială, în categoria celor orizontale de descendență bizantino-balcanică. Tematica picturii este cea obișnuită în bisericile sătești din Banat și include: icoane și uși împărătești, Cinul Apostolilor (Deisis-ul Mare) și crucea cu molenii. Nu este menționată în inventar nici una dintre icoanele de Mari Sărbători, o absență obișnuită la vechile iconostase bănățene¹⁸.

3.2.1. Ușile împărătești

Sunt realizate din blat de lemn cu coronament în formă de acoladă semilobată. Câmpul fiecăruia dintre voleți, circumscris de o ramă sculptată cu semiove în grosimea blatului, este împărțit în câte trei tablouri cu același tip de rame. Spațiul rămas liber pe câmpul ușilor este decorat cu bandă de vrejuri de acant cu roșu, cu albastru ceruleum și cu paspoluri albe.

Tematica este cea obișnuită, respectiv Bunavestire asociată cu portretele celor patru evangheliști cu simbolurile lor, prezentați în tablouri separate (Fig. 15).

La tema Bunavestire, portretele Maicii Domnului și al Arhanghelului Gavril sunt încadrate la rândul lor în rame cu coronament semicircular, sculptate cu motivul semiovei. Punerea în pagină a episodului mariologic este similară cu cea de la Surducu Mare. Proiectate pe cerimea albastru ultramarin, presărată cu stele albe și pe arhitecturi mai simple decât cele de la Surducu Mare, cele două personaje au fost pictate aproape identic. Arhanghelul Gavril are fizionomia și mișcarea trupului similară modelului menționat. La portretul Maicii Domnului, pictorul a reluat varianta iconografică de la Surducu Mare cu mici modificări la expresia figurii, la modelul jilțului, la vasul cu flori aflat pe pupitru (Fig. 15a, 15b).

Dedesubtul Bunevestiri au fost portretizați cei patru Evangheliști. Încadrați în tablouri dreptunghiulare cu rama sculptată cu semiove, sunt prezentați figură întreagă, cu simbolurile specifice. Fundalul albastru ultramarin al fiecărei icoane este vibrat la orizont – ca și la Surducu Mare cu o fâșie de cer ocru-roz pe care se desenează vegetație arboricolă și arhitecturi citadine. Acestea din urmă nu apar la Marcu.

Merită evidențiată schema în diagonală după care au fost poziționate personajele și grupajele cromatice. Astfel, evangheliștii Matei și Luca au fost reprezentați frontal iar la cromatică predomină roșul asociat cu verde închis sau cu albastru ultramarin; Ioan și Marcu sunt văzuți din semiprofil, iar la vestimentație au fost asociate rozuri cu verde sau cu ultramarin (Fig. 15c, 15d).

3.2.2. Icoanele împărătești

Cele patru icoane împărătești, cu rama inclusă sculptată cu semiove, cu foiță (ca și ușile împărătești) au tematica consacrată dar selecția variantelor iconografice este parțial diferită de cea de la Surducu Mare. La Maica Domnului, între arhanghelii Mihail și Gavril și la Deisis cu Pantocratorul în varianta Împărat și Mare Arhiereu, au fost reluate variantele pe tron, dar sfinții Nicolae și Ioan Botezătorul îi prezintă pe cei doi figură întreagă. Au fost repictate în secolul al XIX-lea¹⁹.

Din inventarul lăcașului fac parte și două icoane cu alte dimensiuni, cu teme: Sfântul Gheorghe omorând balaurul și Sfântul Arhanghel Mihail²⁰.

Cea a Arhanghelului Mihail, singura care nu a fost repictată, este donația fiului lui Radosav Lu(ch)

¹⁸ Părvulescu 2001, 14.

¹⁹ Icoanele se află în biserica din Giera și au următoarele dimensiuni: Deisis: 80,5 × 52,3 × 2,3 cm, inv. 50; Maica Domnului cu pruncul: 80,5 × 53 × 2,3 cm, inv. 46; Sfântul Nicolae: 80,5 × 54 × 3 cm, inv. 48; Sfântul Ioan Botezătorul: 80,5 × 54,5 × 3 cm, inv. 47.

²⁰ Aceste icoane se aștează de obicei de-o parte și de alta a iconostasului, pe pereții de răsărit ai naosului. Cea a Sfântului

ianovici, „ierei, în același an 1753, desigur în memoria tatălui: „сїю икону предложжи.сін его іреи / радосавъ лу(к)яновичъ.17(5)3”²¹.

Arhanghelul figură întreagă, cu sabia și balanța, calcă în picioare trupul necredinciosului, după o schemă identică cu cea a arhanghelului de la Surducu Mare. Interpretarea stilistică este însă superioară, mai ales la redarea trăsăturilor feței. Cu toate că desenul pare realizat după un model comun, varianta de la Giera este mult mai elaborată. Pictorul pare să-și fi concentrat atenția în primul rând asupra capului – după tradiția iconografică – mai puțin asupra trupului și mai ales a jumătății sale inferioare, net simplificată. La cromatică, asocierea roșului la mantie, cu verde și argintiu la tunică scurtă, cu violet și alb la aripi, concură la crearea atmosferei calde, în relație cu tradiția picturii românești. În fundal, pictorul a reluat modelul orizontului cu rozuri și vegetație, interpus între cerimea albastră și verdele măsliniu al zonei terestre (**Fig. 16**).

3.2.3. Registrul Deisis-ului Mare

În axul central al registrului superior a fost reprezentată tema Deisis, pe blat de lemn pictat cu vrejuri de acant cu roșu pe fond albastru, cu urme de accente cu alb. Personajele care compun tema sunt așezate sub arcaturi profilate pictate cu roșu grenat și cu foiță de aur. Așezat pe tron masiv bogat decorat cu frunza de acant, Pantocratorul poartă veșmântul antic al cărui modelu unduit traduce intenția zugravului de a imprima dinamism celui reprezentat (**Fig. 17**).

Apostolii sunt prezentați figură întreagă majoritatea lor în semiprofil cu excepția lui Matei și a lui Luca și surprinși fiecare într-o altă postură. Cu trupuri bine proportionate, aceștia au figuri cu trăsături expresive, personalizate, bine desenate și cu tipologie mai puțin familiară, cel puțin în pictura din Banat. În fundal, albastrul ultramarin aproape negru al cerimii și verdele pământului sunt despărțite la orizont prin cerimea în tonuri de roz, cu vegetație arboricolă pe care l-am remarcat și la ușile împărătești ale celor două biserici și la crucea cu molenii a aceleiași iconostas (**Fig. 17a, 17b**).

3.2.4. Crucea cu molenii

Crucea Răstignirii cu tăietura trilobă, este tivită pe margini cu două rânduri de brâie decorative: cel interior cu motivul frânghiei răsucite iar cel exterior cu ove.

Brâul decorativ cu același model este reluat la cele două molenii și la coronamentul acestora, încununat de câte două semivolute (sub formă unui „C”). Soclul acestora este pictat cu vrej și frunze de acant cu ocră pe fond roșu. Personajele specifice acestei zone care încununează iconostasul în biserica ortodoxă, Maica Domnului și Apostolul Ioan, au trăsături stilistice similare cu cele ale personajelor din Deisis-ul Mare. Maica Domnului poartă tunică albastru-verde, decorată cu motive florale, iar Apostolul Ioan o tunică verde-oliv închis și mantie roșie cu paspol fin alb, care îi îmbracă generos trupul. Între cei doi, tânărul Ioan are o figură neobișnuit de expresivă, sugerând disperarea, o stare sufletească susținută și de gestică mâinii drepte. Trupurile modelate cromatic, sunt evidențiate pe cerime verde închis combinat cu orizont roz cu vegetație arboricolă și zona terestră în tonuri de pământ (**Fig. 18, 18a, 18b**).

4. Particularitățile picturii, analogii stilistice

În general vorbind, fragmentele celor două iconostase, lucrate la interval de timp de un an, pot fi încadrate într-o zonă pe care am definit-o cu altă ocazie drept „pictură cu stilistică intermediară”, corespunzând unui interval de timp de două-trei decenii după jumătatea secolului al XVIII-lea, care s-a remarcat mai ales printr-un limbaj stilistic eclectic, care a reunit elemente de factură tradițională și altele de factură baroc-rococo²².

Analiza lor comparativă relevă: pe de-o parte asemănări și particularități ale fiecărei lucrări iar pe de alta caracteristici generale sau particularități comune celor două lucrări în raport cu altele contemporane lor. Acestea se pot rezuma după cum urmează:

4.1. La iconografia icoanelor împărătești s-au conturat următoarele preferințe. La reprezentarea

Gheorghe, repictată se află în biserica din Giera cu dimensiunile: 79 × 47,5 × 3 cm, inv. 49; cea a Arhanghelului Mihail se află în colecția Episcopiei sârbe din Timișoara, dimensiuni: 79 × 48 × 3 cm; inv. 41.

²¹ La inscripția de donator cifra zecilor nu se observă foarte bine dar cea a unităților este cu certitudine 3.

²² Pârvolescu 2001, 17.

personajelor principale (Maica Domnului și Deisis), zugravii au optat la ambele lucrări pentru ipostaza iconografică a celor doi șezând pe tronuri bogat ornamentate, o variantă de veche tradiție bizantină, care s-a generalizat în pictura românească încă din secolul al XVII-lea și s-a difuzat în secolul al XVIII-lea în provinciile românești învecinate. La portretul Sfântului Nicolae de la Surduc Mare, zugravul a utilizat schema personajului așezat pe tron iar la Giera prezentarea acestuia figură întreagă, a indicat opțiunea zugravului pentru această ipostază iconografică de largă circulație pe teritoriul Mitropoliei Sârbe de la Sremski Karlovac.

La ilustrarea temei Bunavestire pe ușile împărățești din ambele biserici am remarcat folosirea unei scheme iconografice comune care combină în aceeași imagine, în plus față de schema iconografică obișnuită²³ și ultimul paragraf al textului evanghelic, cu textul „Duhul sfânt se va pogori peste tine și puterea celui Prea înalt te va umbri”, corespunzând icosului doi din Acatistul Bunevestiri²⁴.

Se evidențiază în cazul ambelor lucrări interpretarea necanonică a cerimii (simbol al luminii necreate), în formulă occidentalizantă un procedeu cu frecvență limitată în deceniul șase al secolului al XVIII-lea, cel puțin în Banat²⁵.

4.2. În limbajul stilistic predomină direcția postbrâncovenească, identificabilă în special la cromatică, ornamentică și în mare măsură la portrete. Îi corespund acestei direcții, cu diferențe de interpretare, fragmentele iconostasului de la Surduc Mare iar de la Giera, ușile împărățești, crucea cu molenii și icoana Arhanghelului Mihail.

Icoanele împărățești și crucea cu molenii de la Surduc Mare, cu particularitățile portretelor²⁶, prin sistemul decorativ cu asocieri de roșu și verde, cu ornamentica bogată a tronurilor, cu decorul vestimentației cu rozete și variante de decor floral, se înscriu în repertoriul familiar zugravilor reprezentanți ai tradiției stilului românesc din Transilvania și din Banat și ilustrează caracterul popular dominant al acestei tradiții²⁷.

Aceluiași grup stilistic îi aparțin portretele figură întreagă ale evangheliștilor pictați pe ușile împărățești de la Giera (**Fig. 19**). În acest caz zugravul a preluat schema personajelor similare din registrul Deisis-ului Mare la poziționarea corpurilor și la cromatică vestimentației, dar la portretele în semiprofil, a folosit modele care au analogii cu lucrări databile în deceniul patru al secolului. Ne gândim la un grup de icoane prăznicare cu dublă față, databile în deceniul patru al secolului al XVIII-lea, ale căror personaje văzute din semiprofil, au drept specific același desen al fețelor lungi și înguste, cu pomeții neprofilăți, cu nasul lung și drept²⁸ (**Fig. 20–22**). O altă analogie extrem de apropiată la nivel de portret poate fi stabilită și cu figurile apostolilor din registrul omonim al unui iconostas din anul 1737, aflat în mănăstirea sârbă Sfântul Gheorghe de la Vračevšnica (Serbia) (**Fig. 23**)²⁹.

4.3. Prin particularitățile limbajului stilistic, pictura ușilor împărățești de la Surduc Mare se sustrage parțial caracteristicilor formale evidențiate anterior și pare o realizare independentă atât în raport cu icoanele împărățești din iconostasul bisericii cât și cu lucrarea de la Giera. După cum am remarcat se impune prin calitatea excepțională, prin rafinamentul desenului și cromatismului, bine subliniat prin asistele cu aur, așternute cu generozitate pe suprafețele veșmintelor și din acest punct de vedere poate fi relaționată cu lucrări ilustrând tradiția aulică a stilului brâncovenesc. Raportând-o la alte creații din Banat prezintă analogii ale limbajului grafic (ne gândim la drapajul cu asiste de aur), cu cel din icoanele prăznicare de la

²³ Bazată pe Evanghelia după Luca; Luca I, 28–34.

²⁴ Luca I, 35; de obicei icosurile și condacele Imnului Acatist au fost pictate în tablouri separate: În Erminia de la Athos sau Erminia lui Dionisie din Furna, acest ultim paragraf din Evanghelia lui Luca apare la icosul doi al Imnului Acatist pe care l-am menționat și la condacul al treilea al imnului, cu următoarele indicații: „Prea-sfânta Fecioară șezând pe scaun; și de amândouă părțile, doi îngeri țin o mahramă mare dinapoia ei, de sus până jos; și deasupra ei Sfântul Duh pogorându-se cu multă strălucire și cu nori mulți”; Săndulescu-Verna s.a, 187–188.

²⁵ În legătură cu această interpretare a cerimii, precizăm faptul că, în același deceniu și chiar mai devreme, această modalitate de abordare a spațiului simbolic din icoana tradițională a atras între alții și pictori autorizați de conducerea bisericii sârbe, cum au fost cunoscuții Nedelcu și Șerban Popovici și mulți alții care au rămas din păcate necunoscuți; a se vedea: Pârvulescu 2006, 81–88.

²⁶ Vasiliu 1983, 14–19.

²⁷ Pârvulescu 2015, 82–84.

²⁸ În colecția bisericii ortodoxe Adormirea Maicii Domnului din Lipova; Țigu 1999, 172.

²⁹ Pictura murală și desigur cea a iconostasului a fost semnată de un grup de pictori români conduși de Andrei Andreovici, fiul zugravului Andrei de la Hurezi (1694), ultimul atestat în Banat în anul 1730, la ansamblul mural de la biserica mănăstirii Săraca; pentru activitatea celor doi a se vedea: Porumb 1998, 20, 22; Pârvulescu 2003, 166–167; Todić 2013, 39–42.

Lipova. În plus, tema Bunavestire la care am remarcat iconografia se evidențiază și prin fizionomia aparte a Arhanghelului Gavril, a cărei tratare pare să se plezie pe o altă caracteristică a stilului brâncovenesc conștând în interpretări diferite ale portretelor, cu tendință de personalizare³⁰.

La biserica sârbă din Giera se remarcă în mod deosebit registrul Deisis-ul Mare prin dimensiunile mai mari decât cele obișnuite la lucrări contemporane realizate pentru biserici din lemn și mai ales prin calitatea excepțională a realizării artistice. Spre deosebire de pictura ușilor împărătești ale bisericii sau de fragmentele de la Surducu Mare, acest registru tematic are o personalitate aparte. Desenul precis, mișcarea imprimată trupurilor prin poziționarea lor diferită, personalizarea fiecăruia dintre apostoli prin adevărate portrete, acordurile cromatice ale vestimentației concură la crearea unui ansamblu tematic prețios și rafinat. La tema centrală Deisis, între cele trei personaje, Pantocratorul pe tron impune prin atitudinea maiestruoasă și prin perfecțiunea trăsăturilor. Pe de altă parte, figurile apostolilor și în special cele ale lui Filip și Andrei relevă particularități fizionomice aparte. Linia fețelor, a nasului și în special desenul sprâncenelor le imprimă expresii aspre care nu concordă cu cele melancolice și blânde ale stilului românesc, dar care par să aibă analogii cu cele ale personajelor lui Christofor Zefarović, cunoscut pictor și gravor sârb al epocii³¹.

Ancadramentele semicirculare dedesubtul cărora sunt așezați apostolii, un obicei mai rar întâlnit la iconostasele bănățene, ritmează compoziția și evidențiază personalitatea fiecăruia dintre personaje. Pictura celor două molenii care încununează iconostasul, are caracteristici stilistice identice, inclusiv la nivelul trăsăturilor facies-urilor. Considerăm că acest registru tematic este o realizare unică în peisajul picturii bănățene de la jumătatea secolului al XVIII-lea.

Dincolo de cele câteva particularități semnalate este dificil de stabilit, în pofida semnăturilor clare, identitatea celor trei zugravi, deoarece nu le sunt atestate lucrări individuale, care să le certifice personalitatea artistică.

În legătură cu Ioan Popovici de la Surducu Mare, precizăm atât numele cât și prenumele pentru a se evita confuziile de atribuire avându-se în vedere că în deceniile cinci și șase ale secolului al XVIII-lea în Banatul istoric sunt atestați câțiva pictori omonimi care au semnat fie doar cu prenumele, fie cu nume și prenume. După locul pe care îl ocupă în pisanie rezultă că, în cadrul echipei, Ioan Popovici a fost zugravul principal, iar Mihail Nicolaevici a ocupat locul secund. Ținând seama de calitatea excepțională a picturii de pe ușile împărătești ale bisericii și afinitatea acesteia cu pictura de bună factură postbrâncovenească a icoanelor prăznicare de la Lipova, ar putea fi stabilită o eventuală relație între Ioan Popovici de la Surduc și presupusul Ioan de la Lipova, dar este doar o ipoteză fără susținere documentară³².

Nu excludem nici posibilitatea ca Ioan Popovici de la Surducu Mare să fie identic cu Ioan din Valahia sau cu un Ioan Popovici, primul ucenic iar al doilea colaborator al zugravului Vasile Diaconul la cel puțin două ansambluri murale³³.

Și în cazul lui Mihail Nicolaevici singurul dintre cei trei zugravi care și-a legat numele de ambele lucrări, identificarea personalității artistice este sub semnul întrebării. Semnăturile sale menționate la ambele biserici îl indică drept cel de-al doilea dintre zugravi. Doar la Giera la cea de-a doua pisanie, dedesubtul crucii Răstignirii Domnului a semnat primul cu prenumele Mihail, urmat de Gheorghe (Petrovici). Chiar și în acest caz, semnătura comună a celor doi, dincolo de poziția acesteia în pisanie nu îi confirmă neapărat contribuția la realizarea acestei zone din iconostas. Deoarece acest fragment prezintă asemănări doar cu registrul Deisis-ului Mare, iar acesta este diferit stilistic de celelalte fragmente ale bisericilor, nu întrevădem nici o relație cu vreun fragment de la Surducu Mare, care să contribuie eventual la identificarea personalității lui Mihail Nicolaevici.

³⁰ Vasiliu 1983, 171.

³¹ Cunoscut în special pentru pictura murală a bisericii mănăstirii de la Bodjani (Serbia) din anul 1737 și mai ales pentru celebra Stematografie, din anul 1742, un corpus de gravuri elaborate în colaborare cu gravorul german Thomas Mesmer; pentru activitatea acestei personalități complexe a secolului al XVIII-lea; Todić II, 221–227.

³² Citirea pisaniei de la Lipova cu numele lui Ioan, considerat identic cu Ioan din Hurezi, în fruntea echipei de zugravi îi aparține cercetătorului arădean Horia Medeleanu; opinia acestuia a fost preluată și de Marius Porumb; Medeleanu 1981, 83–88; Porumb 1998, 183.

³³ În anul 1743, un Ioan zugrav a semnat alături de Andrei II și Petar, ansamblul mural la biserica mănăstirii sârbe de la Mesić (Serbia, Voivodina); în legătură cu un alt Ioan, Marius Porumb consideră că un Ioan din Valahia, desigur ucenicul lui Vasile Diaconul, este identic cu Ioan Popovici din Oravița și ar fi lucrat cu maestrul gorjean la bisericile de la Clopodia și de la Radimna în anii 1762 la Surducu Mare, în anul 1753; Porumb, 1998, 304; idem, 2002, 131; pentru Ioan de la Mesić și Ioan sau „Jovan din Valahia”: Pârvulescu 2003, 173, 180.

Cât despre zugravul Gheorghe Petrovici, acesta este deocamdată cunoscut doar datorită semnăturii de la Giera, fără să i se poată stabili identitatea artistică.

Concluzii

Cazul celor două fragmente de iconostas reiterează semnele de întrebare pe care le pune relativ puțina pictură de iconostas din secolul al XVIII-lea care se păstrează și azi și în egală măsură semnele de întrebare care persistă în cercetarea de detaliu a creației religioase din acest ținut istoric.

Cu toate că nu se poate departaja contribuția fiecăruia dintre zugravi la realizarea registrelor tematice ale celor două iconostase, cele două lucrări se remarcă mai puțin la nivelul opțiunilor iconografice, care se mențin în limitele tradiției, cât prin particularitățile de limbaj stilistic. În acest sens ele evidențiază la nivelul deceniului șase al secolului al XVIII-lea atât influențele diverse care s-au exercitat asupra artei religioase din Banat cât și interferarea lor în cadrul aceleiași comenzi. Rezumându-le caracteristicile stilistice înclinăm să le definim drept lucrări care exemplifică caracterul compozit al creației artistice, destinate în cazul prezent unor comunități sătești îndepărtate geografic una față de cealaltă. Influențe postbrâncovenești preponderente, identificabile la nivel portretistic și cromatic; balcanice, în așezarea apostolilor sub arcaturi și colonete, în fundalurile albastru foarte închis, aproape negru, la câteva dintre portrete, ca și cele de la ușile împărătești de la Surducu Mare sau la câțiva dintre apostolii de la Giera; influențe baroce și rococo, la rozurile liniei orizontului, la modelele volumelor, etc.

Este de remarcat de asemenea faptul că nivelul calitativ al acestor două comenzi, mai cu seamă a celei de la Giera, nu a fost desigur foarte frecvent la comunitățile sătești deținătoare de biserici din lemn. La Giera, după cum mărturisesc pisanile bisericii, a fost un efort colectiv considerabil iar la Surducu Mare nivelul social al cneazului Balosin, au condus la realizarea acestor lucrări destul de pretențioase, care evidențiază în principal intenția comanditarilor de a-și afirma confesiunea ortodoxă. Ca și alte exemple mai timpurii sau contemporane, poate nu atât de complete sau nu atât de realizate, se verifică odată în plus faptul că și comunitățile sătești din Banat s-au angajat în inițiativele de mecenat artistic, fenomen care s-a generalizat pe parcursul secolului al XVIII-lea în toate provinciile românești.

O ultimă observație, care subliniază odată în plus importanța unor asemenea lucrări în istoria artelor bănățene se referă la gradul de asimilare a influențelor occidentale la nivelul deceniului șase al secolului. Moderația cu care au fost intercalate acestea în asemenea piese liturgice, între alte fragmente cu pictura cu stilistica familiară comunităților comanditate cum a fost cea de tradiție brâncovenească, relevă asimilarea în fază incipientă a acestor influențe fapt remarcat și la alte lucrări contemporane. Prin simbioza acestora, pe parcursul celei de-a doua jumătăți a secolului al XVIII-lea, arta bisericească din Banat s-a integrat în cadrul celei de factură apuseană susținută oficial de conducerea bisericii sârbe, dezvoltând astfel, acele formule cu specific zonal, care i-au conturat personalitatea în istoria artelor românești.

Lista ilustrațiilor

- Fig. 1. Biserica de la Surducu Mare (Caraș-Severin), vedere dinspre latura de vest
Sursa: foto D. Sabina Pârvulescu
- Fig. 2. Inscripția cu numele donatorului, cneazul Șandru Balosin, ușa împărătească volet stânga, biserica din Surducu Mare
Sursa: foto D. Sabina Pârvulescu
- Fig. 2a. Inscripția cu numele zugravilor Ioan Popovici și Mihail Nicolaevici, ușa împărătească volet dreapta, biserica din Surducu Mare
Sursa: foto D. Sabina Pârvulescu
- Fig. 3. Ioan Popovici, Mihail Nicolaevici, Uși împărătești, 1752, biserica din Surducu Mare
Sursa: foto Dana Stancovici (DJC Timiș)
- Fig. 4. Uși împărătești, detaliu, Proorocii David și Solomon
Sursa: foto Dana Stancovici (DJC Timiș)
- Fig. 5. Uși împărătești, detaliu, Bunavestire
Sursa: foto Dana Stancovici (DJC Timiș)

- Fig. 6. Uși împărătești, detaliu, Sfinții Ierarhi
Sursa: foto Dana Stancovici (DJC Timiș)
- Fig. 7. Ioan Popovici, Mihail Nicolaevici, Maica Domnului cu pruncul, icoană împărătească, 1752, biserica din Surducu Mare
Sursa: foto Liviu Tulbure (Muzeul Național al Banatului)
- Fig. 8. Ioan Popovici, Mihail Nicolaevici, Deisis, icoană împărătească, 1752 biserica din Surducu Mare
Sursa: foto Liviu Tulbure (Muzeul Național al Banatului)
- Fig. 9. Ioan Popovici, Mihail Nicolaevici Sfântul Nicolae, icoană împărătească, 1752, biserica din Surducu Mare
Sursa: foto Liviu Tulbure (Muzeul Național al Banatului)
- Fig. 10. Ioan Popovici, Mihail Nicolaevici, Arhanghelul Mihail, icoană împărătească, 1752, biserica din Surducu Mare
Sursa: foto Liviu Tulbure (Muzeul Național al Banatului)
- Fig. 11. Ioan Popovici, Mihail Nicolaevici, Crucea cu molenii, 1752, biserica din Surducu Mare
Sursa: foto Dana Stancovici (DJC Timiș)
- Fig. 12. Biserica sârbă de zid din Giera (Timiș), 1812
Sursa: foto D. Sabina Pârvulescu
- Fig. 13. Pisanie cu numele comanditarilor, 1753, biserica sârbă din Giera
Sursa: foto Milan Șepeșan (Muzeul Național al Banatului)
- Fig. 13a. Detaliu, semnătura zugravilor Gheorghe Petrovici și Mihail Nicolaevici, biserica sârbă din Giera
Sursa: foto Milan Șepeșan (Muzeul Național al Banatului), prelucrare foto Angela Găvrilă
- Fig. 14. Cea de-a doua inscripție de donator și semnăturile zugravilor, la baza crucii Răstignirii Domnului
Sursa: foto Milan Șepeșan (Muzeul Național al Banatului)
- Fig. 15. Gheorghe Petrovici, Mihail Nicolaevici, Uși împărătești 1753, biserica sârbă din Giera
Sursa: foto D. Sabina Pârvulescu
- Fig. 15a. Uși împărătești, Bunavestire, detaliu, Arhanghelul Gavril
Sursa: foto D. Sabina Pârvulescu
- Fig. 15b. Uși împărătești, Bunavestire, detaliu, Maica Domnului
Sursa: foto D. Sabina Pârvulescu
- Fig. 15c. Uși împărătești, Evanghelistul Luca, detaliu
Sursa: foto D. Sabina Pârvulescu
- Fig. 15d. Uși împărătești, Evanghelistul Marcu, detaliu
Sursa: foto D. Sabina Pârvulescu
- Fig. 16. Gheorghe Petrovici, Mihail Nicolaevici, Arhanghelul Mihail, 1753, biserica sârbă din Giera
Sursa: foto D. Sabina Pârvulescu
- Fig. 17. Gheorghe Petrovici, Mihail Nicolaevici, 1753, Deisis-ul Mare, detaliu, Deisis, biserica sârbă din Giera
Sursa: foto Milan Șepeșan (Muzeul Național al Banatului)
- Fig. 17a. Gheorghe Petrovici, Mihail Nicolaevici, 1753, Deisis-ul Mare, detaliu, Apostoli
Sursa: foto Milan Șepeșan (Muzeul Național al Banatului)
- Fig. 17b. Gheorghe Petrovici, Mihail Nicolaevici, 1753, Deisis-ul Mare, detaliu, Apostoli, biserica sârbă din Giera
Sursa: foto Milan Șepeșan (Muzeul Național al Banatului)
- Fig. 18. Gheorghe Petrovici, Mihail Nicolaevici, 1753, Răstignirea Domnului, biserica sârbă din Giera
Sursa: foto Milan Șepeșan (Muzeul Național al Banatului)
- Fig. 18a. Gheorghe Petrovici, Mihail Nicolaevici, 1753, Molenie, biserica sârbă din Giera
Sursa: foto Milan Șepeșan (Muzeul Național al Banatului)
- Fig. 18b. Gheorghe Petrovici, Mihail Nicolaevici, 1753, Molenie, biserica sârbă din Giera
Sursa: foto Milan Șepeșan (Muzeul Național al Banatului)
- Fig. 19. Gheorghe Petrovici, Mihail Nicolaevici, 1753, Uși împărătești, detaliu, Evanghelistul Ioan biserica sârbă Giera
Sursa: foto D. Sabina Pârvulescu
- Fig. 20. Anonim, deceniul patru secolul XVIII, icoana Prăznicar, Nașterea Maicii Domnului, detaliu, biserica Adormirea Maicii Domnului, Lipova (Arad)
Sursa: foto Milan Șepeșan (Muzeul Național al Banatului)

- Fig. 21. Anonim, deceniul patru secolul XVIII, icoana Prăznicar, Intrarea Maicii Domnului în biserică, detaliu, biserica Adormirea Maicii Domnului, Lipova (Arad)
Sursa: foto Liviu Tulbure (Muzeul Național al Banatului), prelucrare foto Angela Gavrilă
- Fig. 22. Anonim, deceniul patru secolul XVIII, icoana Prăznicar, Botezul Domnului, detaliu, biserica Adormirea Maicii Domnului, Lipova (Arad)
Sursa: foto Liviu Tulbure (Muzeul Național al Banatului), prelucrare foto Angela Gavrilă
- Fig. 23. Colectiv de zugrăvi români, 1737, iconostas, apostolii Ioan și Pavel, biserica mănăstirii Vračevšnica (Serbia)
Sursa: foto D. Sabina Părvulescu

Bibliografie

Bugarski 1995	Bugarski, Stevan, <i>Srpsko pravoslavlje u Rumunji</i> , Temisvar, Beograd, Novi-Sad, 1995.
Bugarski, Stepanov 2010	Bugarski, Stevan; Stepanov, Ljubomir, <i>Biserice și mănăstirile sârbilor din România</i> , Uniunea sârbilor din România, Timișoara, 2010.
Chadzikakis et alii 1993	Chadzikakis, Manolis et alii, <i>Icons of the cretan school (From Kandia to Moskov and St.Petersburg)</i> , catalog de expoziție, Herakleion, Atena, ed. II, 1993.
Jovanović 1996	Jovanović Miodrag, <i>Slikarstvo Temisvarske Eparhije (Pictori din Eparhia Timișoarei)</i> , Beograd, 1996.
Părvulescu 2001	Părvulescu, Dorina Sabina, <i>Iconostasul tradițional în Banat</i> , Timișoara, 2001.
Părvulescu 2003	Părvulescu, Dorina Sabina, <i>Pictura bisericilor ortodoxe din Banat. Între secolul XVII și deceniul trei al secolului al XIX-lea</i> , Timișoara, 2003.
Părvulescu 2006	Părvulescu, Dorina Sabina, <i>Pictură românească din Banat. Secolul al XVIII-lea</i> , Timișoara, 2006.
Porumb 1998	Porumb, Marius, <i>Dicționar de pictură veche românească din Transilvania. Secolele XIII-XVIII</i> , București, 1998.
Porumb 2003	Porumb, Marius, <i>Un veac de pictură românească din Transilvania. Secolul XVIII</i> , București, 2002.
Săcară 2001	Săcară, Nicolae, <i>Bisericele de lemn ale Banatului</i> , Timișoara, 2001.
Săndulescu-Verna s.a.	Săndulescu-Verna Constantin (ed.), <i>Erminia picturii bizantine</i> , Timișoara, s.a.
Suciu, Constantinescu 1980	Suciu, Ion D.; Constantinescu, Radu, <i>Documente privitoare la istoria Mitropoliei Banatului</i> , I, Timișoara, 1980.
Todić 2013	Todić, Branislav, <i>Srpski slikari. Od XIV do XVIII veka</i> , I, Novi-Sad, 2013.
Țigu 1995	Țigu, Viorel, <i>Pictura icoanelor pe lemn din Banat în secolele XVII și XVIII</i> , Arad, 1999.
Vărtăciu 1997	Vărtăciu, Rodica, <i>Centre de pictură românească din Banat. Secolul XIX</i> , Timișoara, 1997.

Periodice

Miloia 1930	Miloia, Ioachim, <i>Începuturile artei românești în Banat</i> . În: <i>Analele Banatului</i> , III, nr. 1, Timișoara, 1930.
Cristache-Panait, Dimitriu 1971	Cristache-Panait, Ioana, Dimitriu Florica, <i>Bisericele de lemn ale Banatului</i> . În: <i>Mitropolia Banatului</i> , 1971, nr. 10–12, p. 550–584.
Cristache-Panait 1984	Cristache-Panait, Ioana, <i>Rolul zugrăvilor de la sud de Carpați în dezvoltarea picturii românești din Transilvania (secolul al XVIII-lea-prima jumătate a secolului al XIX-lea)</i> . În: <i>Studii și cercetări de Istoria Artei</i> , seria artă plastică, tom 31, București, 1984.
Părvulescu 2015	Părvulescu, Dorina Sabina, <i>Decorul icoanelor din Banat</i> . În: <i>Rev. Art (Revistă de teoria și critica artei)</i> , nr. 24, 3/2015.
Vasiliu 1983	Vasiliu, Anca, <i>Pictura murală brâncovenească(II). Arta portretului</i> . În: <i>Studii și cercetări de Istoria Artei, seria artă plastică</i> , tom 31, București, 1984.

Fig. 1-3

4

5

6

7

Fig. 4-7

8

9

10

Fig. 8-10

Fig. 11-13

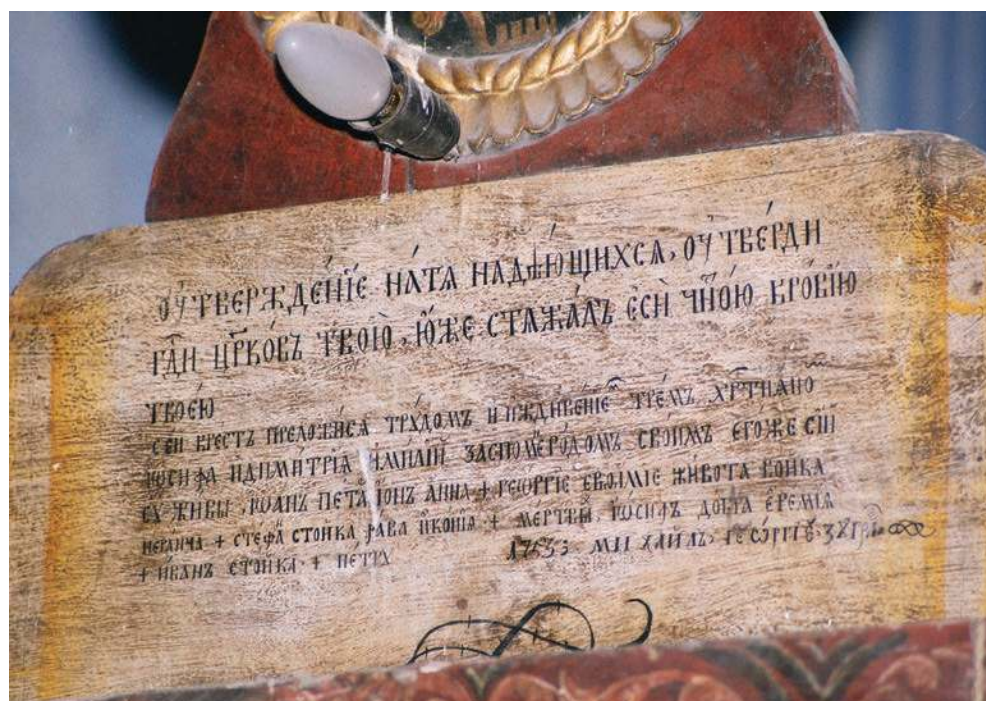

Fig. 14

Fig. 15

Fig. 15a–15d

Fig. 16-17

Fig. 18

Fig. 19–23

PICTURA BĂNĂȚEANĂ PE STICLĂ DIN SECOLUL AL XIX-LEA. STUDIU DE CAZ: ICOANA SFÂNTULUI PROOROC ILIE

Andreea Foanene*

The Banat Reverse Glass Painting during the 19th Century. Case Study: The Icon of Saint Elijah the Prophet

Abstract: This article is a case study on 19th century Banat reverse painting on glass. The work it dwells on is an icon from the Metropolitan Cathedral collection in Timișoara. The present inquiry is yet another step in the attempt to identify the technical features, the thematic, compositional or chromatic aspects of this painting. We believe that a thorough research provides an opportunity to reveal stylistic, conceptual or technical similarities and it may serve as raw material for further comparative studies, as well as for future identification or classification campaigns, etc. By studying the Banat glass painting we can discover new aspects of the Baroque or Rococo influence in Eastern European art, we can trace back the alterations and adaptations assumed by the iconography of Romanian Orthodoxy in dialogue with Catholic or Protestant doctrines. Often the glass icons from the historically Romanian Banat have been confused with those from Transylvania or with the ones stemming from the Serbian Banat. I began researching this subject since 2015 and published the results in order to provide a better outline for this identity. The rationale behind this article is the desire to gain a deeper understanding of the glass painting of Banat. This painting is part of our heritage and constitutes a highly valuable and valid field of research, a topic that has hitherto not been sufficiently determined, explored or highlighted.

Keywords: *Icon, reverse painting on glass, Banat, composition, Baroque*

Cuvinte cheie: *Icoană, pictură pe sticlă, Banat, compoziție, Baroc.*

1. Introducere

Articolul reprezintă un studiu de caz asupra unei icoane pe sticlă pictată în secolul al XIX-lea în Banat. Pictura analizată este un exemplu de artă sacră și etnografică, un obiect de cult tradițional și inovator, un obiect care face parte din categoria aparte a icoanelor bănățene pe sticlă.

2. Descrierea icoanei

Pictura studiată se află în colecția muzeului Catedralei Mitropolitane din Timișoara. Lucrarea a fost donată spre păstrare și expunere de către Maria Gățăianțu. În cadrul parcursului expozițional actual, icoana Sfântului Ilie întâmpină vizitatorii în prima cameră a muzeului din subsolul Catedralei Ortodoxe a Timișoarei¹, alături de alte icoane pe sticlă din Banat și Transilvania. În spațiul alb, silențios și intim, icoana Sfântului Ilie este așezată pe un postament ușor înclinat, lângă icoana Sfântului Gheorghe, care face parte din aceeași colecție.

În registrele muzeului nu este menționat autorul icoanei. Atât suprafața pictată, cât și partea din spate a picturii nu conțin indicii care ar putea semăna cu o semnătură. În acea perioadă zugravii nu obișnuiau

* Muzeul de Artă Timișoara, Piața Unirii, nr. 1, Timișoara, e-mail: andreea_foanene@yahoo.com.

¹ Construită între 1936 și 1941, Catedrala Mitropolitană din Timișoara este un simbol religios și cultural al Banatului. Deși catedrala a fost construită între 1936 și 1941, ideea edificării acesteia este strâns legată de unirea Banatului cu România la 1 decembrie 1918, consfințită prin instalarea administrației române în Banat la 28 iulie 1919 și prin intrarea armatei române în Timișoara la 3 august 1919. În logica afirmării identității teritoriale, era important crearea unui spațiu amplu, central și reprezentativ, care să fie în acord cu necesitățile practicării ortodoxiei românești. Catedrala Timișoarei a fost inaugurată pe 6 octombrie 1946. La deschiderea oficială au participat, printre alții, Regele Mihai, prim-ministrul Petru Groza, episcopii Augustin Pacha și Ioan Bălan. În incinta lăcașului de cult se găsesc moaștele Sfântului Iosif cel Nou de la Partoș episcop ortodox al Timișoarei între 1651 și 1655, sfânt protector al ortodocșilor români din Banat. Subsola catedralei găzduiește necropola mitropolitelor Banatului și un muzeu de artă sacră. Cele aproximativ 4.000 de obiecte colecționate sunt icoane pe sticlă și pe lemn, cărți rare și alte obiecte istorice utilizate în cadrul ritualurilor religioase.

să-și iscălească lucrările. În capitolul „Majoritatea icoanelor rămân operele unor zugravi anonimi”, Juliana și Dumitru Dancu discută subiectul semnării icoanelor pe sticlă. „Numai o mică parte din ele sunt semnate cu prenumele urmat de calificativul zugrav, și rarissime sunt icoanele care poartă și nume patronimic. Mult mai frecventă este însemnarea anului pe icoană, ca pe atâtea alte produse ale artei populare”², deși încă din prima jumătate a secolului al XIX-lea există în Transilvania cazuri de iconari cunoscuți care își semnează lucrările³, precum și școli sau ateliere de pictură religioasă dedicate tehnicii picturii sticlă.

Puțini dintre pictorii iconari aveau școală. Referindu-se la icoanele pe lemn Aurel Cosma, detaliază relevanța motivelor ornamentale locale preluate în iconografie. „Și în Banat, ca pretutindeni, cele dintâi urme de pictură trebuiesc căutate în ornamentația primitivă și în arta țărănească, apoi în multitudinea icoanelor religioase făcute de zugravi anonimi și vândute în târguri. Legende și documentele scrise ne amintesc și despre existența unor școli de pictură bisericească atașate pe lângă vechile mănăstiri românești din Banat, cari au pregătit o serie de meștri pentru împodobirea numeroaselor lăcașuri dumnezeiești ridicate în diversele sate de Români, mai ales în regiunile muntoase ale provinciei”⁴.

Nu avem date în ceea ce privește proveniența icoanei, dar Nicolae Săcară amintește câteva centre de pictură pe sticlă. Autorul subliniază apariția manufacturilor de sticlă după eliberarea Banatului de sub turci la: „Oravița, Calina (1762), Slatina (1750) sau Tomești la începutul secolului al XIX-lea”⁵.

În cazul icoanei studiate, pictura devine semn al îndemnării și al măiestriei tehnice cu care era înzestrat autorul sau autoarea sa. Iconarul compune imaginea prin suprapunerea a două cadre narrative, așa cum putem observa în fotografia lucrării (Fig. 1).

În partea de sus a imaginii este imaginat Sfântul Ilie Tezvitianul, prooroc al Vechiului Testament, în momentul ridicării sale la cer⁶. Sfântul Ilie este așezat într-un car auriu tras de 4 cai albi. Caii sunt înaripați și carul este atașat de aceștia printr-un harnașament elegant descris, auriu și împodobit cu un ciucure rotunjit. Deasupra trăsorii, un înger ține hăturile cailor în mâna dreaptă și în mâna stângă un bici cu care îndeamnă animalele să înainteze. Așezat în caleașcă, Sfântul Ilie este reprezentat frontal, ținând în mâna dreaptă un cuțit. În loc de cojocul de păstor⁷ cu care se menționează că ar fi fost îmbrăcat și pe care l-ar fi lăsat ucenicului Elisei, proorocul este reprezentat în icoana noastră cu o pelerină roșie. Această trenă îi flutură în vânt, ca o flamură, amintind de imaginea triumfală a Învierii sau a Ridicării la Cer a Mântuitorului Iisus Hristos.

În registrul de jos, separați de spațiul cerimii printr-o linie mediană orizontală formată din nori rotunzi, sunt reprezentați Sfântul Arhanghel Mihail și Sfânta Parascheva. Cele două personaje sunt concepute figură întreagă și deasupra aureolei fiecăruia îi este scris numele cu alb, cu litere chirilice. Arhanghelul

² Dancu, Dancu 1975, 39.

³ Dancu, Dancu 1975, 67–86. Printre exemple îi putem menționa pe Savu Moga (1816–1899) sau pe Matei Țâmforea (1836–1906), ambii pictori iconografi transilvăneni.

⁴ Cosma 1940, 6–7.

⁵ Săcară 2005, 11–12.

⁶ Sfântul Prooroc Ilie este prezentat în Vechiul Testament (capitolele 17–22 din Cartea a treia a Regilor și în capitolele 1–2 din Cartea a patra a Regilor). În Noul Testament există repetate trimiteri la personalitatea și importanța acestuia: Matei 16, 14–17, 11–12; Marcu 8, 28; Luca: 4, 25–26; 9, 8 și 19. Sfântul Ilie, Ioan Botezătorul și Isaia Proorocul sunt cei trei mari profeți care fac legătura dintre Vechiul Testament și Noul Testament, fiind vestitorii, premergătorii venirii în lume a lui Iisus Hristos. Proorocul Ilie este prezentat ca un om drept, demn, direct, puternic și neînfricat. Pentru virtuțile sale, se spune că Sfântul Prooroc Ilie nu a avut o moarte firească, ci a fost ridicat la cer. Mutarea proorocului la ceruri s-a petrecut după ce acesta, simțind că i se apropie sfârșitul, și-a ales ca ucenic pe Elisei. Mutarea de la viața pământească la cea cerească s-a întâmplat pentru Ilie fără trecerea pragului morții. Minunea înălțării Sfântului Ilie a fost văzută de ucenicul Elisei, care apare în iconografie ca martor al acestui eveniment (II Regi 2:1–15). Alături de Moise și de cei trei Apostoli în ziua Schimbării la față (cf. Matei 17), se spune că Sfântul Prooroc Ilie va vedea față în față slava Dumnezeului întrupat.

⁷ Cojocul Sfântului Ilie este un detaliu vestimentar care apare de mai multe ori, atât ca haină care determină identitatea de păstor a proorocului (atât din punct de vedere faptic cât și metaforic). Pe de altă parte, cojocul este prezentat ca obiect prin care se manifestă puterea neobișnuită a proorocului. Mantia sau cojocul se transformă în punte și servește lui Ilie și Elisei la traversarea Iordanului; prin cojoc lasă moștenire Ilie puterea sa ucenicului Elisei, așa cum acesta i-a cerut: „Și s-au dus amândoi; s-au dus și cincizeci din fiii proorocilor și au stat deoparte în fața lor, iar ei amândoi ședeau lângă Iordan. Atunci, luând Ilie mantia sa și strângând-o vâltuc, a lovit cu ea apa și aceasta s-a strâns la dreapta și la stânga și au trecut ca pe uscat.” (Cartea a patra a Regilor, Capitolul II, 7,8) „Iar Elisei se uita și striga: „Părinte, părinte, carul lui Israel și caii lui!” Și apoi nu l-a mai văzut. Și apucându-și hainele le-a sfâșiat în două. Apoi, apucând mantia lui Ilie, care căzuse de la acesta, s-a întors înapoi și s-a oprit pe malul Iordanului.” (Cartea a patra a Regilor, Capitolul II, 12, 13). Astăzi, cojocul Sfântului Ilie se află păstrat, alături de cămașa Mântuitorului în catedrala Catedrala Svetitskhoveli din orașul georgian Mtskheta, la aproximativ 60 de km de capitala Tbilisi. Se spune că haina Sfântului Ilie a fost adusă în Georgia de evreii persecutați de către Nabucodonosor care au venit în Iivria în secolul VI î. Hr.

înăripat are părul negru și îl poartă lăsat pe umeri, cu cărare la mijloc. Asemenea Proorocului Ilie, imaginea Arhanghelului Mihail este direct asociată cu imaginea autorității, a curajului, a eroului. Arhanghelul Mihail este considerat *Mare Voievod al Oștilor Cerești*⁸. Acesta este venerat în Ortodoxie, Catolicism, în Anglicanism, în vechile Biserici Orientale, în Luteranism, în Iudaism și Islam. Datorită statutului care exprimă autoritate, Arhanghelul Mihail este considerat încă din vechime protector al Bisericii Catolice⁹, apărător al marinarilor, al micilor comercianți, al militarilor și al regimentelor de grănicieri¹⁰.

În icoana noastră, el este înveșmântat cu o tunică roșie, pe sub care se poate citi un corp destul de bine proporționat. În mâna dreaptă arhanghelul ține o spadă (Sabia Dreptății) și în cealaltă mână o balanță (Balanța Dreptății). Cu ajutorul acestui instrument, Arhanghelul Mihail cântărește sufletele oamenilor, măsurând raportul dintre Bine și Rău. Poziția frontală a arhanghelului este accentuată în icoana noastră de contrapostul personajului. Verticalitatea personajului este expresia autorității sale decizionale.

Lângă Arhanghelul Mihail, Sfânta Parascheva este reprezentată figură întreagă, în picioare, cu un chip blând. Ea susține o cruce martirică, impozantă, pe care o sprijină pe umărul stâng. În mâna dreaptă ea poartă un mănunchi de ramuri, pe linia tradiției reprezentării mucenicilor¹¹. Ea poartă veșminte puternic ornamentate. Din perspectiva decorațiunilor reprezentate pe haine, icoanele pe sticlă bănățene se apropie mai mult de tradiția bizantină decât cele ardelene. Observăm folosirea crucilor și a stelelor ca simboluri transformate în elemente decorative care sunt reprezentate în mod repetat în icoana studiată.

Spațiul este reprezentat prin tușe largi de culori pământii care acoperă o treime a compoziției și de albastrul cerului îmbogățit de alte culori reci. Personajele sunt încadrate de un chenar cu linii șerpuite și mici modele ornamentale ale căror rize amintesc de structura compozițională a scoicii, element definitoriu pentru stilul baroc (Fig. 2, 3, 4, 5). În partea de sus a imaginii decorația de pe margine ia forma unei cortine, care amplifică dramatismul compoziției.

2.1. Aspectul tehnic al icoanei

Icoana este pictată pe o bucată de sticlă de glajă subțire de aproximativ 2 mm grosime și încadrată de o ramă din lemn de brad. Rama măsoară aproximativ 4 centimetri, este pictată cu maro închis și tivită de o linie aurie în partea de contact cu sticlă. La margini, cadrul este încheiat printr-un sistem de îmbinare de colț cu *cep drept deschis*. În partea din spate pictura este protejată de câteva fâșii late de coajă de tei și fixată de ramă cu ajutorul unor cuie. Pentru o mai mare protecție s-au adăugat două stinghii transversale de lemn, așa cum putem observa în desenul de la Fig. 6. Lucrarea nu are capac. Deși pictura este de mari dimensiuni – 54,5/70 cm – aceasta este ușoară, datorită subțirii plăcii de sticlă. Calitatea suportului este una bună iar valurile de lumină care se creează datorită fabricării artisanale a materialului devin o calitate care subliniază și mai mult prețiozitatea icoanei. Starea de conservare este bună dar se observă o dispoziție spre deteriorare a culorii albe. Rama prezintă găuri de zbor.

2.2. Desenul și chipurile

Desenul este realizat cu negru și cu alb, pe partea interioară a sticlei. Într-o succesiune clasică a picturii iconografice pe glajă, autorul realizează contururile, apoi așterne culoarea în straturi subțiri. În relevul de la Fig. 7 am surprins prima etapă a transpunerii icoanei pe placa de sticlă.

Contururile negre dezvăluie un tip de linie dinamică, ascuțită, cursivă, zveltă, semn că meșterul stăpâna bine ductul penelului. La nivelul etapei de transpunere, orice imperfecțiune poate fi vizibilă. În pictura pe sticlă, desenul este deopotrivă scheletul compoziției și prima etapă de manifestare a picturii în raport cu suportul. El rămâne vizibil în opera finală, îndeplinind un rol esențial. Importanța desenului ca

⁸ Mare Voievod al Oștilor Cerești, Arhanghelul Mihail este prezentat ca un personaj cu multă autoritate: ex: Daniel 10,13: „Mihail, una din căpeteniile cele mai de seamă, mi-a venit în ajutor, și am ieșit biruitor.”

Daniel 10,21: „Nimeni nu mă ajută împotriva acestora, în afară de voievodul vostru Mihail.”

Daniel 12,1–2: „În vremea aceea se va scula marele voievod Mihail, ocrotitorul copiilor poporului tău.”

Apoc. 12,7: „Și în cer s-a făcut un război. Mihail și îngerii lui s-au luptat cu balaurul.”

Iuda 9: „Arhanghelul Mihail, când se împotriva diavolului... pentru trupul lui Moise.”

⁹ Butler 1821, 117.

¹⁰ Finley 2011, 72.

¹¹ Dionisie 2000, 112.

forță structurală în elaborarea icoanelor pe sticlă transformă această etapă tehnică într-un moment esențial în realizarea picturii. Rolul desenului în icoanele pe sticlă îmi evocă o analogie cu funcția și estetismul șarpantei de lemn care rămâne vizibilă în arhitectura medievală franceză sau germană. Spre exemplu, arhitectura Evului Mediu caracteristică orașelor de pe malul Loirei ne oferă construcții din această categorie, cunoscute sub numele de *maison à colombages*¹².

Revenind la tehnica picturii pe sticlă din Banat și Transilvania, este de subliniat că momentul aplicării contururilor reprezintă un timp al transparenței maxime a stării interioare a pictorului. De aceea la nivelul desenului putem detecta legătura dintre emoția autorului și forma liniei, curajul cât și ezitarea, virtuozitatea iconarului care transpare în momentul în care linia *curge*, precum și micile imperfecțiuni. Un procent însemnat din expresivitatea personajelor se stabilește în momentul trasării contururilor.

În cazul icoanei studiate, calitatea desenului transpare atât din cunoașterea și explorarea unor detalii anatomice ale personajelor realizate, prin alternarea diferitelor grosimi ale liniei, cât și prin acuratețea împlinirii formelor. Atât mâinile cu degete egale, cât și chipurile sfinților sunt realizate cu multă atenție și grijă pentru detalii. La nivelul figurilor se poate observa o analogie cromatică cu abordările portretelor baroce sau Rosenthal specifice picturii culte a secolelor XVII-XIX din Italia de Nord, Franța, Bavaria sau alte provincii ale Imperiului Austro-Ungar.

Carnația sfinților este albă, ca de porțelan, pigmentată diafan în zona obrazilor și la nivelul pleoapelor cu o culoare trandafirie vie și transparentă, un roz elegant, aplicat prin tamponare, care creează un efect asemănător miniaturilor pe fildeș sau pastelurilor, foarte la modă în perioada neoclasică a Europei secolelor XIX-XX. Evidențierea pleoapelor și a obrazilor roz ca semn distinctiv al icoanelor bănățene pe lemn sau pe sticlă este un subiect care a fost subliniat tangențial, de mai mulți cercetători care și-au dedicat timpul și energia acestui aspect. În acest sens, teoreticiană Dorina Sabina Pârvulescu subliniază importanța studierii interferențelor culturale specifice provinciei (care) exprimă, alături de cultura scrisă, tocmai evoluția spiritualității de la vechea tradiție bizantină, feudală, spre spiritul omului «iluminat» al secolului al XVIII-lea¹³. În concluziile care urmează studiului dedicat icoanelor bănățene, cercetătoarea vorbește despre stilistica definitorie a acestora: „*cele ale sfârșitului de secol se constituie într-un grup unitar stilistic, ce ne permite să le definim drept icoane bănățene, destul de diferite de cele contemporane din Transilvania sau Muntenia. Le recunoaștem în primul rând după tipologia fețelor ovale sau ușor îngustate spre bărbie, cu fruntea lată, ochi și buze expresive, deseori influențate de zâmbete discrete. Reluând în mai multe cazuri tradiția pleoapelor roz-oranje, zugravii au acordat o mare atenție carnației, subliniate prin valori delicate de rozuri, cu umbre pierdute sugerând volume reale*”¹⁴.

Cele patru personaje prezente în icoana Sfântului Prooroc Ilie evidențiază similitudini de tratare a figurii. Ochii mari și galeși sunt încadrați de sprâncene arcuite. Se poate observa interesul pictorului pentru a înțelege structura globului ocular prin atenția sporită acordată acestui segment al portretului. Curbură pleoapelor este redată cu măiestrie, printr-un gest tenace, cu minuțiozitate. Sprâncenele urmează direcția liniei pleoapelor și evidențiază expresia privirii prin umbrirea delicată a zonei superioare a ochilor. Între griul estompat al sprâncenelor și rozul grațios al pomeților, ochii se manifestă ca actori principali ai compoziției. Până și caii au ochi galeși.

2.3. Descriere compozițională și cromatică

Atât din perspectiva compozițională, cât și din punct de vedere cromatic, lucrarea prezintă caracteristici specifice atât structurilor tradiționale, cât și modernității. Pentru o mai bună înțelegere a complexității compoziționale am realizat două schițe pe baza releveului obținut prin confruntarea cu desenul icoanei (Fig. 9 și Fig. 10).

Icoana studiată prezintă o compoziție dinamică, obținută prin suprapunerea a două scene: în partea de sus Sfântul Ilie, îngerul și carul cu patru cai și în partea de jos Sfântul Mihail și Sfânta Parascheva. Deși

¹² Termenul se referă la un tip de arhitectură practică în Europa medievală. Pereții elevațiilor de acest gen sunt alcătuiți din grinzi de lemn care formează o osatură de lemn în cadrul căreia bârnele de lemn definesc anumite porțiuni mai mici. Grinzile rămăneau la vedere, astfel încât lemnăria caselor poate fi văzută și astăzi. Datorită rezistenței deosebite, *les maisons à colombages* denumite și *les maisons à pans de bois* alcătuiesc ansambluri care pot fi vizitate și astăzi în orașe precum: Rouen, Tours, Vannes sau Ochsenfurt.

¹³ Pârvulescu 1997, 30.

¹⁴ Pârvulescu 1997, 31.

este închisă, compoziția prezintă elemente de deschidere la nivelul casetei care îl reprezintă pe Sfântul Ilie. De asemenea, putem detecta mai multe centre de interes. Cele două cadre sunt caracterizate de autonomie tematică și compozițională. Prin alipirea acestora se compune un cadru comun care creează noi posibilități de interpretare teologică, narativă, simbolică. Din această cauză, cele două scene pot fi citite ca două imagini separate dar pot articula și un discurs nou, o sinteză a intimității relației dintre românii ortodocși bănățeni și sfinții la care aceștia se rugau. Caracterul puternic narativ al unor icoane poate susține ipoteza realizării icoanelor cu rol de epistolă. În acest context este de subliniat prezența repetată a Sfintei Parascheva în icoanele pe sticlă din spațiul și arealul geografic abordat.

Prin inserarea elementelor decorative marginale și mediane cele două cadre sunt asamblate în câmpul narativ unei compoziții dinamice. Decorația marginală roșie se extinde spre partea superioară a imaginii, unde se încheie cu un arc în acoladă, care sugerează prezența unei draperii. În acest fel se realizează o trimitere directă către dinamism și dramatism, două aspecte caracteristice teatralității baroce. Asistăm așadar la o fuziune între principiile artei baroce în iconografia ortodoxă.

În compoziția barocă sunt explorate valorile exaltante ale metaforei și ale alegoriei, fie că este vorba despre poezie, muzică, filosofie, arhitectura sau pictură. Întâlnită pentru prima dată în secolul al IV-lea d.Hr, în catacomba Via Latina¹⁵, tema ridicării la cer a Sfântului Ilie este preluată în arta barocă de artiști precum Peter Paul Rubens. Tendința artei italiene și franceze postmanieriste de a construi subiecte și compoziții care să producă efecte puternice, teatrale, se poate regăsi și în icoana pe sticlă cercetată de noi. Ridicarea la cer a Sfântului Ilie este prezentată ca o apariție, ca o revelație. Sfântul Arhanghel Mihail și Sfânta Cuvioasă Parascheva sunt concepuți ca martori ai acestui eveniment excepțional, imaginea lor înlocuind prezența ucenicului Elisei, care nu este menționat în această icoană.

Din punct de vedere geometric, putem determina în compoziție două forme recurente: elipsa și triunghiul. Rolul elipsei este unul esențial, aceasta putând fi regăsită atât în forme mari, centrale, constituite din grupuri de personaje, precum și din forme mici, insulare, ce populează compoziția ca elemente ale unui sistem care uneori se apropie de conceptul *horror vacui*¹⁶. În **Fig. 9** am subliniat traiectul celor două elipse centrale determinate de zona îngerului așezat pe nori și, mai jos, de spațiul ocupat de Sfântul Ilie împreună cu caleașca și cu cei patru cai. De asemenea, putem observa o echilibrare a compoziției prin detaliile și unghiurile create de elementele dinamice al compoziției. Efectele compoziției dinamice sunt subliniate și de direcțiile abrupte ale planurilor care domină imaginea. Prezența regulii *triunghiurilor de aur*¹⁷ (**Fig. 10** și **Fig. 11**) denotă un dialog creativ cu structurile compoziționale specifice emancipării imaginii, specifice Barocului European.

Din punct de vedere cromatic icoana prezintă un dialog între culori reci și culori calde, cu accente de auriu obținut prin aplicarea foiței metalice. Contrastul complementar care se stabilește între tonuri de roșu, brun roșcat, portocaliu, ocră și verde veronese, albastru de Prusia și griuri reci contribuie la articularea compoziției închise și dinamice.

Lucrarea conține o paletă bogată de culori, evidențiind atât accesul liber la materiale diversificate cât și apetitul pictorului de a crea o lucrare care să exprime această suficiență. Culorile au fost aplicate cu multă grijă în spațiile determinate de contururile albe sau negre. Este de observat decorativismul accentuat manifestat de pictor. Înainte de a așterne tușele de culoare locală, iconarul insistă asupra unor repetiții decorative redată cu tonuri deschise. Astfel, la nivelul veșmintelor, suprafețe cu stele albe, cu motive florale, cu linii, puncte sau cu modele abstracte sunt acoperite de culori puternice, precum roșu sau albastru. Așternută în interiorul formei principale cât și pe decorații sau accente, câmpurile largi de culoare își diminuează forța de expresie.

Verdele susține cromatic compoziția în zona de tonuri reci, fiind folosit atât la nivelul cerimii, cât și în componența veșmintelor. Galbenul este folosit în variante calde și reci, fie solar, apropiat de auriu ca intensitate, fie grizat, stins, apropiat de verzui. Întâlnim diferite variante de ocră atât la nivelul frizelor

¹⁵ Lexikon 1967, 607–614.

¹⁶ În arta vizuală, conceptul *horror vacui*, cunoscut și ca *kenophobia*, este expresia fricii de spațiul gol, care se materializează prin umplerea suprafeței unei opere de artă cu multe detalii. Acest concept poate fi întâlnit în mai multe perioade istorice, de la perioada geometrică a Antichității grecești, la arta migrației triburilor germanice sau în cadrul manuscriselor medievale.

¹⁷ Această regulă funcționează pe baza raportului cu una dintre diagonalele principale ale imaginii care împarte cadrul în două imagini aproximativ egale și prezintă capacitatea de a fragmenta compoziția în alte triunghiuri mai mici, cu ajutorul unor linii care intersectează linia directoare în unghiuri de aproximativ 90°.

decorative laterale, cât și în redarea sabiei, a balanței sau a florilor, ca un *alter ego* al albului sau al foiței. În ceea ce privește culorile obținute pe bază de pământuri, acestea sunt folosite pentru a alcătui suprafețele care exprimă spațiul. Brunurile sunt folosite în tușe largi și libere, în fondurile orizontale din spatele personajelor din prim plan. Culoarea roșie a frizei decorative domină marginile compoziției iar uvertura din partea superioară amplifică impresia unei cortine care se deschide. Mai regăsim roșul la saturație mare fie în vestimentația personajelor sub forma unei pelerine flamboaiente, fie la nivelul florilor decorative din fundal.

Culoarea albă are o folosință mai versatilă: autorul a utilizat albul la nivelul inscripțiilor care relevă numele personajelor. De asemenea, albul este folosit ocazional pentru a desena diferite elemente decorative peste care se intervine apoi cu altă culoare, în straturi foarte fine care atenuează întâlnirile dure ale suprafețelor cromatice sub forma unor laviuri care fie formează nori, fie sugerează spațiul. Gradul mare de dispersie al albului constituie o caracteristică a acestei icoane.

Din punct de vedere tehnic lipsește acuratețea în aplicarea peliculei aurii. Foița nu este sclivisită, putem observa că este așternută în multe locuri în cadrul compoziției. La nivel simbolic, acest fapt este semnul unei pierderi a reperelor¹⁸ purtate de culoarea auriu. Teoreticianul de artă Constantin Prut surprinde acest fenomen în studiul dedicat raportului dintre limbajul vizual decorativ și cel simbolic. „*Asupra formelor și motivelor scoase din izolarea premeditată a rezervației simbolice încep să acționeze acum legi specifice ornamentului din arta populară: repetiția, alternanța, etc*”¹⁹. Expresie a aurului, a aureolării, semn al aureolei, auriul este folosit din abundență în icoana Sfântului Ilie Tezvitianul. Dacă auriul este „*simbol solar și întruchipare a perfecțiunii, a regalității și divinității (...) se asociază imortalității, cunoașterii, inteligenței cosmice active*”²⁰, în cazul folosirii foiței în cadrul icoanei studiate, putem observa un exces care se traduce prin îndepărtarea de cunoașterea simbolică și apetitul pentru somptuozitatea decorativă. Această observație este bazată pe constatarea folosirii foiței atât la nivelul aureolelor sfinților, cât și la detaliile vestimentare, la ornamentele de pe margine, la pumnalul ținut de Sfântul Ilie în mâna dreaptă, precum și în colorarea harnașamentului ce leagă caii de trăsura.

3. Concluzii

În urma studierii icoanei pe sticlă Sfântul Ilie Tezvitianul pot spune că am descoperit o serie de informații care contribuie la cercetarea icoanelor pe sticlă din Banat. Atât din punct de vedere tehnic, tematic, cât și compozițional și cromatic, lucrarea studiată reprezintă un exemplu important al categoriei menționate.

Am observat în această pictură un mare grad de libertate compozițională și interpretativă, o bogăție cromatică specifică Banatului din secolul al XIX-lea.

Pictura pe sticlă, tehnică fragilă și grațioasă, este folosită din antichitate până în contemporaneitate în diverse moduri. Dacă rolul picturii pe sticlă este de cele mai multe ori decorativ, legat de diversificarea limbajului estetic al arhitecturii sau mobilierului, există diferite perioade istorice în care pictura pe sticlă își câștigă autonomia identitară. Acesta este cazul picturii religioase pe sticlă din Europa perioadei secolelor XVIII–XX. În cadrul acestui fenomen, pictura bănățeană pe sticlă ocupă un loc aparte, o nișă care are potențialul de a oferi un teren de cercetare bogat și foarte atractiv. Din această cauză considerăm necesare demersurile teoretice de a participa la dezvoltarea unei mai bune înțelegeri a picturii pe sticlă, a noutăților pe care aceasta le aduce și a potențialelor inovații pe care le-ar fi putut influența.

Listă figuri

- Fig. 1. Icoana Sfântului Prooroc Ilie. Tehnica: pictură în tempera pe sticlă de glajă din secolul al XIX-lea. Dimensiuni: 54,5/ 70 cm.
Sursa: colecția de artă veche bisericească a Catedralei Mitropolitane din Timișoara
- Fig. 2. Fereastră din palatul Baroc din Timișoara – detaliu decorativ

¹⁸ Prut 2012, 28–37. Teoreticianul observă și subliniază fenomenul pierderii reperelor simbolice în raport cu reprezentarea decorativă în capitolul „Alfabet decorativ și simbolic”.

¹⁹ Prut 2012, 34.

²⁰ Evseev 2007, 56.

- Sursa: foto Liviu Tulbure
- Fig. 3. Fereastră din palatul Baroc din Timișoara – detaliu decorativ
Sursa: foto Liviu Tulbure
- Fig. 4. Detaliu friză
Sursa: decupaj din imaginea colecției Catedralei Mitropolitane din Timișoara
- Fig. 5. Banda decorativă. Detaliul a fost extras din partea dreaptă, de lângă Sfânta Cuvioasă Parascheva
Sursa: decupaj din imaginea colecției Catedralei Mitropolitane din Timișoara
- Fig. 6. Icoana Sfântului Prooroc Ilie, verso. Se poate observa sistemul de fixare.
Sursa: schiță realizată de Andreea Foanene
- Fig. 7. Releveu icoană. Putem observa rolul desenului exprimat de contururile albe și negre.
Sursa: releveu realizat de Andreea Foanene
- Fig. 8. Icoana Sfântului Ilie Tezvitianul – detalii de portret și de mâini. De la stânga spre dreapta: îngerul, Sfântul Ilie, Sfântul Arhanghel Mihail, Sfânta Cuvioasă Parascheva
Sursa: colaj realizat din decupaje extrase din imaginea colecției Catedralei Mitropolitane din Timișoara
- Fig. 9. Schemă compozițională
Sursa: releveu realizat de Andreea Foanene
- Fig. 10. Schemă compozițională
Sursa: releveu realizat de Andreea Foanene
- Fig. 11. Regula triumfiului de aur
Sursa: desen geometric realizat de Andreea Foanene

Bibliografie

Butler 1821	Butler Alban, <i>The lives of the fathers, martyrs, and other principal saints</i> , Dublin, Londra, 1866.
Cosma 1940	Cosma Aurel, <i>Pictura românească din Banat de la origine până azi</i> , Timișoara, 1940.
Dancu, Dancu, 1975	Dancu Dumitru, Dancu Juliana, <i>Pictura țărănească pe sticlă</i> , București, 1975.
Dionisie 2000	Dionisie din Furma, <i>Erminia picturii bizantine</i> , București, 2000.
Evseev 2007	Evseev Ivan, <i>Enciclopedia simbolurilor religioase și arhetipurilor culturale</i> , Timișoara, 2007.
Finley 2011	Finley Mitch, <i>The patron saints handbook</i> , USA, 2011.
Irimie, Focșa, 1971	Irimie Cornel, Focșa Marcela, <i>Icoane pe sticlă</i> , București, 1971.
Lexikon 1968	*** <i>Lexikon der Christlichen Ikonographie A-E</i> , Verlag Herder Freiburg im Breisgau, Germania, 1968.
Meteș 1964	Meteș Ștefan, <i>Zugravii și icoanele pe hârtie și sticlă din Transilvani</i> . În: <i>Biserica Ortodoxă Română</i> , XXXII, București, 1964.
Pârvulescu 1997	Pârvulescu Dorina Sabina, <i>Icoane din Banat</i> , Timișoara, 1997.
Pârvulescu 2003	Pârvulescu, Dorina Sabina, <i>Pictura bisericilor ortodoxe din Banat. Între secolul XVII și deceniul trei al secolului al XIX-lea</i> , Timișoara, 2003.
Prut 2012	Prut Constantin, <i>Calea rătăcită. O privire asupra artei populare românești</i> , Timișoara, 2012.
Săcară 2005	Săcară, Nicolae, <i>Icoane pe sticlă din Banat</i> , Timișoara, 2005.

Fig. 1.

Fig. 2.

Fig. 3.

Fig. 4.

Fig. 5.

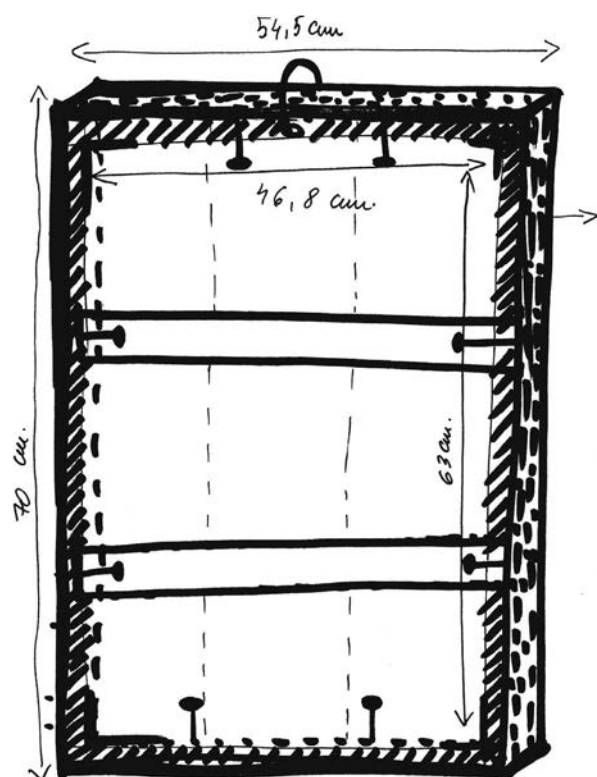

Fig. 6.

Fig. 7.

Fig. 8.

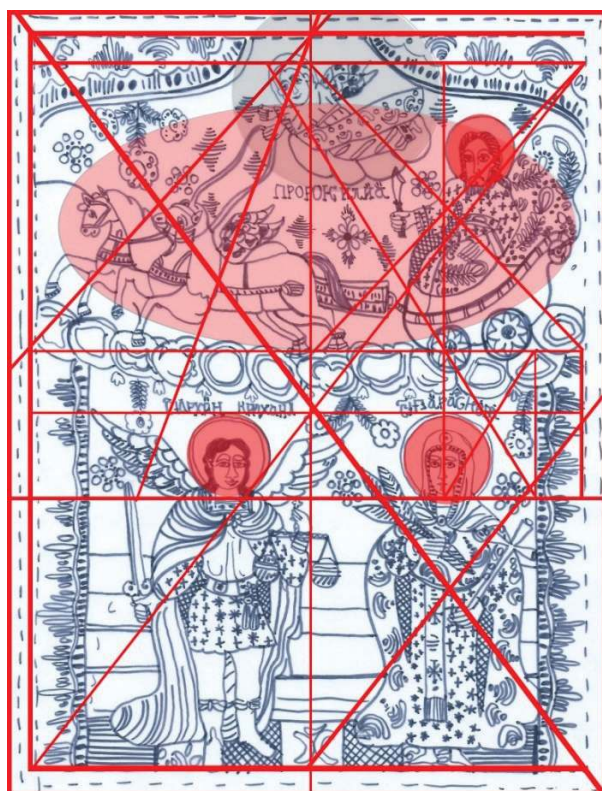

Fig. 9.

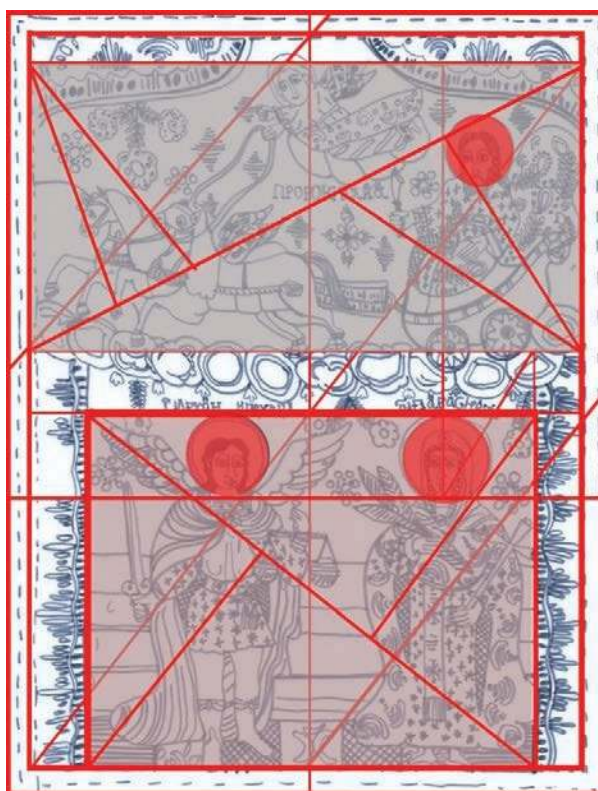

Fig. 10.

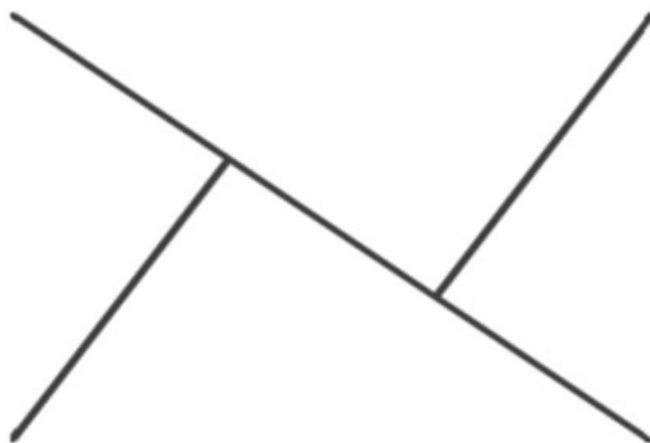

Fig. 11.

DE-A RÂSU`PLÂNSU` SAU ÎNTOARCEREA ARLECHINULUI!

Andrei Medinski*

Between comedy and tragedy or The return of the Harlequin!

Abstract: The present study offers a short history of the Harlequin character, carnival masks and more. We offer a history of the Harlequin, the Bufoon or the Fool, names asociated with the character over time. As such, we link the character with the cultural foolishness and the cultural fool of our time.

Keywords: *Harlequin, Fool, Bufoon, carnival, culture*

Cuvinte cheie: *Arlechin, Nebun, Bufon, carnaval, cultură*

Așadar, întoarcerea Arlechinului. Cu mască sau fără mască!? Și...și!

Urmează un mic istoric al personajului. Așa deci! *Arlechinul!* Personaj ambiguu deseori propus ca fiind sinonim (prin apariție și comportament) cu: bufon, nebun, măscărici, paiață, clown (engl. clown), saltimbanc, comic, cabotin, circulant ș.a. Ceea ce ne-ar obliga oarecum să abordăm generic toată gama de personaje amintite. Mult prea mult. O să ne oprim doar la câteva. Să zicem: arlechinul, bufonul (măscăriciul) și nebunul.

Se propune că, numele *Harlequin* este francez. (Tot Franța l-a dat pe Pierrot, purtând costumul lui specific și fața pudrată. Un clown fericit și cu inima ușoară. Personajul *Pierrot* s-a schimbat în timp devenind o figura romantică, tristă. Cu o lacrimă pictată pe obrazul alb. Replica feminină se numește *Pierrette*).

Totuși, se crede că personajul *Arlecchino* își are originea în Italia. Personaj preferat în *Commedia dell'arte*. Distingându-se prin masca lui neagră, capul ras și acrobații. Istoria măștii *Arlecchino* pare a fi înconjurată de mister. După unii istorici, pare a se fi născut, în vremurile de demult, într-un cartier sărac al orașului italian Bergamo. După alții, citez: ... *ar fi fost opera lui Michelangelo însuși, care ar fi obținut-o prin modelarea măștii unui satir. Inițial confecționată din carton ceruit, masca se întindea pe toată fața. În timp, ea s-a înjumătățit, dar a păstrat fantele subțiri ale ochilor, arcadele sprâncenelor ridicate, părând că întreabă mereu. Pentru unii expresia este una demoniacă, cu atât mai mult cu cât Dante are și el un personaj în Divina Comedie care se numește Alichino și care este un demon din Infern. Costumul asociat măștii a trecut și el prin transformări interesante de-a lungul timpului. Inițial, hainele erau făcute din petice, amestec bizar de pânze colorate. Mai târziu, costumul a început să fie confecționat din material roșu. Personajul a evoluat mult în istorie. Astfel Harlequin a devenit după o vreme un erou romantic, popular și în pantomimă. (Tot Italia ni l-a dat și pe *Pantalone*, inițial *Pantaleone*, cel cu figura gravă și pantaloni largi. Germania ne-a dat clownul cu fața pictată. Impersonală. Costumul german al personajului pe nume *Pickelherring* a evoluat în ceea ce noi recunoaștem acum ca și costumul de clown tipic, cu pantofi și guler supradimensionate. Putem pomeni aici, și pe ai noștri, *Pepelea*, *Păcală* și *Tândală*).*

Arlechinul – subiect plastic

Devenit clasic în arta modernă, a făcut (și face încă!) carieră în pictura din toate timpurile! Și nu numai... Întrebarea este, de ce? Să încercăm un răspuns? Da?!

Putem spune că *Arlechinul* în artele vizuale prilejuiește confruntarea cu două ipostaze. Care se intersectează permanent: una plastică propriu-zisă și una de natură așa zis-morală. În prima ipostază, ca pretext (subiect) plastic, înfățișarea arlechinului, oferă o plajă inepuizabilă de abordări. Cromatice

* Pictor; expert M.C.I.N. – patrimoniu mobil. Direcția Județeană pentru Cultură Timiș, str. Augustin Pacha nr. 8, Timișoara; e-mail: medinszky@yahoo.com.

și compoziționale (numeroase variante compoziționale!). Istoria picturii consemnează destui artiști cu opere dedicate acestui personaj (simbolic). Enumerăm (aleator) câțiva dintre ei, din arta plastică românească: Iosif Iser, Corneliu Baba (cu ciclul *Arlechini* și *Regele nebun*), Geo Zlotescu, Magdalena Rădulescu, Constantin Piliuță, Vasile Popescu ș.a. Și, din alte locuri, trebuie amintit bineînțeles, pictorul spaniol *Pablo Diego José Francisco de Paula Juan Nepomuceno María de los Remedios Cipriano de la Santísima Trinidad Ruiz y Picasso*, adică celebrul Pablo Picasso. Sau catalanul franțuzit *Joan Miró* cu *The Carnival of Harlequin*.

Joan Miró – The Carnival of Harlequin

Joan Miró – The Carnival of Harlequin

Joan Miró – The Carnival of Harlequin

Joan Miró – The Carnival of Harlequin

Dar, dincolo de masca și îmbrăcămintea colorată ofertantă pictural, sub celălalt aspect, moral, ca subiect de meditație, *arlechinul* se constituie într-un motiv multiplu. De abordări și interpretări. Putem spune că reprezintă modelul ambiguității existenței. Al coabitării ludicului cu dramaticul. Al confruntării bucuriei de-o clipă cu tristețea. Iremediabilă. Totodată, personajul facilitează o translație de la fizionomia individualizată la efigie. De la chip la mască. Și viceversa. De la particular la tipologie. Sau arlechinul ca simbol al boemei solitare. (Arlechinul, nebunul sau măscăriciul s-au pitit și-n masonerie. Măscăriciul devenind o mască hilară, inițiată. Tot așa, *Nebunul* este prezent în *Tarot* sub numele de *Le Fou*, *The Fool* sau *Il Matto*). Ori al paradoxului și contradicțiilor dintre realitate și aparență. Și chiar mai mult decât atât...În *Arlecchino* ne regăsim. Cu voia sau fără voia noastră. Fiindcă ambiguitatea există în noi. În fiecare dintre noi. Dublându-ne oarecum existența. Aflată la limita normalului. Dar cine și ce anume definește cu adevărat *normalul*, adicăteia *normalitatea*? Dacă este să mergem pe culoarul statistic, lucrurile sunt la limită. Iar în existența noastră imediată am depășit deseori granițele așa-zisei normalități. Și destui dintre noi nu le-au mai trecut îndărăt. Dar nu se poate spune că nu au fost și nu sunt încercări de recuperare. Fiindcă s-a simțit încă *de la începuturi* nevoia unor supape. De defulare. De ieșire de sub presiunea socială. Acumulată în timp uman (stresul zilnic) sau istoric. Astfel că la nivel social s-au exersat modalități de recuperare și reintrare în așa zisa normalitate. Fizică dar mai ales psihică. Precum sărbătorile hedoniste. Istoria consemnează: *Saturnaliile*, *Lupercaliile*, *Carnavalul* și multe altele (vezi *Carnavalul de la Veneția*, *Sărbătoarea cucilor* de la Brănești sau *măștile de la Nereju* de la noi). Așadar, putem folosi cu încredere sintagma: *Pâine și cir!* Așa că avem: arena, circul, teatrul și stadioanele. Sau, mai nou, se întrevăd pășind spre consacrare alte supape de defulare, precum: *mitingul*, *net-ul* și *facebook-ul*. (Pregătind cumva un fel de iminență a sărbătorii?).

Cu mască sau fără mască?!. Măcar timpurile vechi au utilizat masca la propriu! În secolele moderne, psihanaliza se străduiește să dea jos *măștile persoanei*, urmând s-o pună pe aceasta față în față cu realitatea. Cu realitatea sa profundă. Endemică. Operând cu, și sub, masca științei? Oare? Dihotomia instaurată de uzul măștii (indiferent de natura sa), dintre lumea intimă și cea socială nu face decât să ducă la dispersia persoanei. Și reușește! Oricum, omul modern face fețe-fețe! Copleșit de contradicții și ambiguități *homo sapiens* a trecut de destule ori granița și așa friabilă spre *homo demens*. Se întâmplă mereu un fel de dutevino cu staționări (halte) de o parte sau de alta a graniței. Încurajând astfel un așa zis fenomen de *nebunie culturală* cu al său cu personaj (utopic) – *nebunul cultural*. Cu o *maskă demascată* doar prin manifestări. (Personalitatea lui *homo demens* se detașează de cea a bolnavului mintal, ieșind din realitatea lumii, având o *existență simbolică* și *semnificații axiologice nuanțate*. Persoana sa poate fi analizată atât din perspectiva irațională, opusă lui *homo sapiens*, cât și din cea a nebuniei efective, a bolii). Existența în realitatea noastră a nebunilor culturali reprezintă o utopie, o formă de artă, în măsura în care acești indivizi se comportă precum personajele tragice. Nebunia culturală în societatea contemporană nu are, pe de altă parte, sinceritatea alienatului mental. Citez: *Nebunia culturală se manifestă prin modalități premeditate, ce presupun cunoaștere în diferite domenii conexe, scoțând la iveală o personalitate profund ancorată în realitatea obiectivă și o orientare a persoanei înspre afirmarea Supra-Eului valoric. Artă poate oferi însă scena ideală de manifestare a acestei forme de nebunie, pornind de la principiul dramei. Spectacolul live, performance-ul, poate fi interpretat ca formă premeditată a nebuniei, în măsura în care artistul se afirmă în întreaga sa ființă (cazul Marinei Abramovich, a lui Herman Nitsch, Jan Fabre sau Petr Pavlensky) într-un timp bine delimitat, prin gesturi spontane și expresii ale unor trăiri duse la extrem. Gestul este consumat în procesul creației, asemeni unei „combustii interne”. Artistul și opera devin unul și același lucru. Asumarea operei este una totală,*

angajată, atât ca demers, cât și ca și consecințe. Mobilul unor astfel de forme ale nebuniei culturale în artă este raportat la factorul afectiv-emoțional, tragic sau social; această formă de manifestare este profund interiorizată și însușește produsului de artă trăirea nemijlocită în expunerea publică. Mai rămân de adăugat aici și manifestările de așa zisă artă brută. *Art brut*. Ce cuprinde: arta singulară, arta alternativă, arta vizionară, arta populară contemporană, arta naivă, arta șamanistă, arta schizofrenică, arta de stradă, arta din închisori, arta benzilor desenate, *raw vision*. Termenii sunt de origine franceză. Englezii n-au putut să-i spună *art brut* și i-au dat termenul de *outsider art*, care e mai larg decât *arta brută* – destinată în special celor din clinici. *Outsider art*, cuprinde toate manifestările autodidacților în afara canoanelor, inclusiv arta brută.

Fără a avea pretenția să fi descoperit *secretul lui Polichinelle* strecurăm aici o zicăre a pictorului Salvador Dali: *Diferența dintre mine și un nebun este că eu nu sunt nebun!*

Cu mască sau fără mască?!

Cu mască! Și revenim. Tradiția (istoria) măștii e mult mai veche decât se poate crede. Se presupune că folosirea măștilor datează din paleolitic. Atunci se practica deghizarea ca neutralizare a tabuurilor sau ca mijloc de apropiere a prăzii. La vânătoare. (Zoomorfismul păstrează deghizarea ca pe un proces de gestică instinctuală. Urmărind gesturile mecanice și schizoide simbolizate de petent).

Tot așa, civilizațiile minoică și miceniană, au cunoscut măștile rituale de la ceremoniile și dansurile sacre sau măștile funerare, măștile votive, măștile folosite ca deghizare, măștile de teatru. De la acest ultim tip de mască întruchipând un personaj (*prosopon*) se trage cuvântul *persoană*. Maska devine simbolul unei identificări, fie prin aparență sau printr-o apropiere de tip magic. Unde, simbolismul măștii devine absolut. Cel care poartă o mască de demon va deveni el însuși unul. Accesorii nelipsite costumelor de carnaval, costumelor de bal, măștile au fost privite de-a lungul timpului ca adevărate obiecte de artă. (În 1436 a fost înființată la Veneția breasla – *Mascareri*. Inițial, măștile erau confecționate din mucava și decorate cu pene, pietre prețioase și blană. Cele mai cunoscute măști erau și sunt încă: *Moretta, Bauta, Gnaga, Colombina, Medico della Peste, Lavra sau Volto*). Maska a permis infidelitatea și amestecul claselor sociale în anumite genuri de divertisment: forme de prostituție, carnaval, travesti, jocuri literare. Purtarea ei a îngăduit comportamente reprobabile, care nu s-ar fi manifestat în condițiile unei vieți lipsite de misterul a cărui încărcătură o poartă masca.

În Evul Mediu intra în scenă un alt personaj, cu mască sau fără mască: Bufonul, Clovnul sau Nebunul. Personaj ce împrumută (asimilează) o parte din virtuțile Arlechinului. Regii și nobilii *evului întunecat* au la curțile lor asemenea *personaje*. Care erau chiar privilegiate, atâta timp cât ceea ce spuneau ei era amuzant pentru stăpânii lor. Aceștia (bufonii) au fost de multe ori muzicieni talentați, mimi, dansatori calificați și acrobați. Și totodată, indivizi plini de spirit și impertinență. Nebunul cu sceptru care își bate joc, este numit *Marotte* și are un băț cu un cap sculptat, înfipt în el, și ciucuri. L-a folosit de multe ori pentru a-și proteja stăpânul. Nebunul (bufonul) purta o pălărie cu urechi de măgar și, de multe ori, o coadă la costum. Pălăria și coada au evoluat mai apoi într-un capișon în 3 colțuri cu clopoței la capete. Capișonul și sceptrul cu ciucuri au devenit simboluri ale bufonului (nebunului). S-a prezentat ca un asin și a fost obiect de ridiculare pentru a nu fi luat în serios. (Astfel, fiind scutit și iertat de măsurile coercitive ce-l puteau paște pentru cele spuse sau mimate. Adevărurile spuse cu aplomb și în gura mare!).

Renașterea, venită după *Evul mediu* și urmată mai apoi de raționalismul *Secolului Luminilor*, a cultivat pe mai departe această atitudine. Incipientă. De dezinhibiție hedonică. Sărbătorească, glumeată și jucăușă. Promovând-o *cu brio* în întreaga societate. Având ca efect, creșterea inventivității și dezvoltarea artelor. Se întâmpla oarecum în contrapondere cu atmosfera sumbră a Evului Mediu. Hedonica dezinhibiție a acelor vremi deschide porțile unei noi lumi. În care erosul, îndrăzneala și gluma înlocuiesc cruzimea și riscul nesăbuit al întunecatului Ev Mediu. Are loc tot acum (adică atunci) o instituționalizare a nebuniei hipomaniacale, prin profesia de nebun – bufon. (vezi scrierile lui Boccaccio și Erasmus cu al său *Elogiu al Nebuniei*). La fel ca bufonul Evului Mediu, *nebulul instituționalizat* din perioada Renașterii europene era un om cu aptitudini de comportament și manifestare hipomaniacală. Capabil să inducă și să mențină o bună dispoziție. Statutul său social, profesia sa, prescria o anumită îmbrăcăminte colorată – de obicei galben sau verde – scufie și sceptru. El face tumbe și joc de mimă. Spunea vorbe de duh. Recita poezii, cânta și binedispunea lumea.

Citez: *Funcția presupunea multiple talente și sarcini. Nebunul era comediant, clovn, mim, acrobat,*

dansator, cântăreț, muzician. El trebuia să se priceapă la glume și să fie în stare să spună o serie de istorioare nostime și hazlii, fabule și anecdote. Trebuia să le inventeze și să le colecționeze, având totdeauna la dispoziție un cuvânt potrivit, capabil să facă jocuri de cuvinte, calambururi, rebusuri, să spună versuri. Iar disponibilitatea sa trebuie să fie totală, ori de câte ori suveranul avea chef. Și totul se petrece în cea mai apropiată familiaritate cu aceasta. (Cum era de așteptat, ocuparea acestei funcții, la diverse curți dar mai ales în preajma regilor, atrăgea o mulțime de candidați, datorită avantajelor, inclusiv financiare. De exemplu, în 1620, nebunul lui Henric al IV-lea, Guillaun, primea 1200 livre, față de 2000 cât lua căpitanul gărzilor și 300 profesorul de scris a lui Luis XIV). Rolul bufonului era și să întrețină atmosfera de bună dispoziție cu ocazia sărbătorilor comunitare, ale orașelor, breslelor, comunităților.

A fi nebun sau a face pe nebunul?

Este o întrebare, sau aceasta-i întrebarea?! Și să nu uităm cuvintele lui Shakespeare (din *Noaptea Regilor?*):

A face meseria de nebun necesită un fel de înțelepciune. Trebuie remarcată dispoziția deosebită a celor ce îndeplinesc acest rol, calitatea acestor oameni, adaptarea lor la circumstanțe, perceperea cu nuanțe a tot ce le trece prin fața ochilor. E o meserie la fel de dificilă ca cea a înțeleptului. Căci nebunia practică înțelept are prețul ei. Pe când înțelepciunea ce cade în nebunie duce la abdicarea spiritului.

Nu putem merge mai departe fără să-l pomenim pe Carlo Goldoni. Născut la Veneția în 1707. În plină Veneție carnavelească. Orașul despre care Byron spunea că este *masca veselă al Italiei*. (*Carnavalul de la Veneția!* Sărbătoarea este organizată în fiecare an în perioada de dinaintea Postului Paștelui. E atestată documentar din 2 mai 1268. Carnavalul venețian a fost întrerupt de regimul fascist a lui Mussolini în 1930. A fost reînviat la 1979 de artizanii care doreau să readucă sărbătoarea la Veneția. Avem și *Bienala de la Veneția*. *La Biennale di Venezia* datează din 1895, când a fost organizată prima expoziție internațională de artă. În anii 1930 s-au născut noi festivaluri: Muzică, Cinema și Teatru. Festivalul de Film de la Veneția din 1932 a fost primul festival de film din istorie! În 1930, municipalitatea venețiană cedează controlul asupra Bienalei guvernului fascist al acelor vremuri. Mai târziu, în timpul celui De-al Doilea Război Mondial, evenimentul ia o pauză de aproximativ șase ani, urmând să revină pe piața manifestărilor de gen abia în 1948. În 1980 a avut loc prima Expoziție Internațională de Arhitectură, iar în 1999, *Dance* a debutat la La Biennale. Bienala de Artă de la Veneția este unul dintre cele mai importante evenimente europene de artă contemporană. Are loc la fiecare doi ani, în anii impari, spațiul preferat de gazde și de expozanți fiind, de fiecare dată Grădinile Publice venețiene – *Giardini*).

Goldoni este cel care introduce în spectacol textul dramatic și implicit regia. (Până la el, istoria *commediei dell'arte* era în bună măsură istoria supremației actorului. Să amintim aici și măștile lui Zanni: Arlecchino, Brighella, Pulcinella, Pantalone). Totuși, primele piese ale lui Goldoni au fost mai degrabă prelucrări din repertoriile italiene și franceze, melodrame bufe, tragedii, comedii improvizate după un subiect dat, precum *Fiul lui Arlecchino pierdut și regăsit*, *Cele treizeci și două de nenorociri ale lui Arlecchino* și altele. Mai apoi, piesa *Slugă la doi stăpâni*, fidelă întruchipare a *commediei dell'arte* vine paradoxal tocmai de la cel care avea să-i cânte prohodul.

Mai departe, *Barocul* aduce o dispută surdă între spiritul *apollonic* și cel *faustic*. Ce se continuă alert. Până-n zilele noastre. Alternând. Când-cum. Așa: *O mască râde o mască plânge!* (Generic, dualul și *ambiguitatea arlechinului* operează din nou! La figurat bineînțeles!). Citez: ... o bună parte a picturii Barocului (exemplu: Caravaggio) și cea precursoră acesteia (exemple: Tintoretto, El Greco), în ale căror pathos și teatralitate imagistică se recunosc procedee stilistice precum: ostentația mișcării și mimicii, clar-obscurul sau transfigurarea corpurilor aflate sub influența trăirilor interioare sau determinate de mistica religioasă a scenei, realizate într-o manieră regizorală. Spiritul faustic poate fi „citit” în pictura lui Delacroix și Goya, în tipologiile grafice ale lui Toulouse-Lautrec și Daumier, sau în figurile alungite ale lui Giacometti. Toate aceste opere au în comun o anume trăsătură morbidă ce poate fi analizată comparativ și care se nuanțează, în baza analizei personajelor, sub forma cunoașterii personalității artistice. Din punctul de vedere al curentelor și stilurilor vizuale, amprenta faustică asupra spiritualității epocii se face cunoscută în Baroc, în Romanticism și în anumite mișcări ale modernității târzii, cum este Suprarealismul sau hiperrealismul contemporan. Ceea ce este caracteristic în aceste stiluri este echilibrul instabil care se instaurează între formă și conținut, între unitatea unui ansamblu și dinamica schemelor compoziționale, între culoare și formă.

Și... spectacolul lumii artei continuă.

Dar pictura, azi? Ah, pictura... Trecută prin figurativ, geometrism și abstract, pictura se propune a deveni azi o știință a trecutului. Pe motiv că nu ar mai avea ce inova. Inovația și performanța venind acum din alte locuri. Și din cu totul alt soi de manifestări și exprimări plastice. Sau poate din tehnologie (vezi *instalații, happening, performance, arta stradală-graffiti, arta video* etc.). Oare, chiar așa să fie?!

Dar cum rămâne cu *Arlechinul cu mască sau fără mască?!*. Dar cu *arlechinul* din noi?

Tot așa! Ca altădată...

???

Mai vreau o dată și încă o dată

Mai vreau o dată ca prima dată

Mai vreau o dată și încă o dată

Mai vreau o dată, ca prima dată...

Mai vreau o dată și încă o dată

Mai vreau o dată ca prima dată

Mai vreau o dată și încă o dată

Mai vreau o dată, numai să poată...

???

Și tot așa! Mereu și mereu... *O mască râde o mască plânge!*

Adică: *De-a Râsu' Plânsu?!*

Și cu *Întoarcerea Arlechinului* cum facem?... Nu mai facem. Nimic. Acum, *întoarcerea* pare un nonsens. *Arlechinul din noi* nici măcar n-a plecat, darămite să se întoarcă!

Listă figuri

- Fig. 1 Artiști, ulei pe carton, 100 × 100 cm, 2001, autor Andrei Medinski.
Fig. 2 Marionete, ulei pe pânză, 200 × 200 cm, 2008, autor Andrei Medinski.
Fig. 3 Arlechin cu miel, desen în creion, 29,7 × 21 cm, 2015, autor Andrei Medinski.
Fig. 4 Arlechin, desen în creion, 29,7 × 21 cm, 2013, autor Andrei Medinski.
Fig. 5 Perechea, desen în creion, 29,7 × 21 cm, 2014, autor Andrei Medinski.
Fig. 6 Arlechin și balerine, desen în creion, 29,7 × 21 cm, 2015, autor Andrei Medinski.
Fig. 7 Tentația, desen în creion, 29,7 × 21 cm, 2016 autor Andrei Medinski.

Bibliografie

Arnheim 1979	Arnheim Rudolf, <i>Artă și percepția socială</i> , București, 1979.
Arnheim 1995	Arnheim Rudolf, <i>Forța centrului vizual</i> , București, 1995.
Achiței 1988	Achiței Gheorghe, <i>Frumosul dincolo de artă</i> , București, 1988.
Alpatov 1967	Alpatov V.Mihail, <i>Istoria artei</i> , vol. 1, 2, București, 1967.
Andrews 2004	Andrews Ted, <i>Manualul vindecătorului</i> , Iași, 2004.
Berger 1975	Berger Rene, <i>Descoperirea picturii</i> , vol.1, 2, 3, București, 1975.
Berger 1976	Berger Rene, <i>Artă și comunicare</i> , București, 1976.
Berger 1978	Berger Rene, <i>Mutația semnelor</i> , București, 1978.
Enăchescu 1977	Enăchescu Constantin, <i>Psihologia activității patoplastice</i> , București, 1977.
Enăchescu 2003	Enăchescu Constantin, <i>Fenomenologia nebuniei</i> , București, 2003.
Enăchescu 2008	Enăchescu Constantin, <i>Homo Demens, o redefinire a nebuniei</i> , București, 2008.
Faure 1980	Faure Elie, <i>Istoria artelor</i> , vol. 1–5, București, 1988.
Faure 2013	Faure Elie, <i>Istoria artelor. Spiritul formelor</i> , vol. 1, 2, București, 1990.
Feldman 1995	Feldman Edmund Burke, <i>Thinking about Art</i> , Jerey, 1985.
Fleming 1997	Fleming Wiliam, <i>Arte și idei</i> , vol. 1, 2, București, 1983.
Grenier 1974	Grenier Jean, <i>Artă și problemele ei</i> , București, 1974.
Gorgos 1989	Gorgos Constantin, <i>Dicționar Enciclopedic de Psihiatrie</i> , Vol .3, București, 1989.

Huyghe 1989	Huyghe Rene, <i>Puterea imaginii</i> , București, 1971.
Iovan 1971	Iovan Ioan, <i>Corneliu Baba (Teme și arhetipuri)</i> , Timișoara, 2017.
Lovinescu 1993	Lovinescu Vasile, <i>Mitul sfâșiat</i> , Iași, 1993.
Lovis, Bergier 1994	Lovis Pauweles, Bergier Jacques, <i>Dimineața magicienilor</i> , București, 1994.
Orizonturi 1973	*** <i>Orizonturi noi în psihologie</i> , București, 1973.
de Plancy 1992	de Plancy Jacques Collin, <i>Dicționar diabolic</i> , vol. 1–2, București, 1992.
Pițu 1991	Pițu Luca, <i>Sentimentul românesc al urii de sine</i> , Iași, 1991.
Scull 2017	Scull Andrew, <i>O istorie culturală a nebuniei, De la Biblie la Freud, de la casa de nebuni la medicina modernă</i> , Iași, 2017.
Solomon 2014	Solomon Andrew, <i>Demonul amiezii</i> , București, 2014.
Solomon 2015	Solomon Andrew, <i>Departa de trunchi</i> , București, 2015.
Starobinski 1993	Starobinski Jean, <i>Melancolie, nostalgie, ironie</i> , București, 1993.

Fig. 1

Fig. 2

Fig. 3

Fig. 4

Fig. 5

Fig. 6

Fig. 7

CONSERVARE-RESTAURARE

ACCESORIILE DRAPELELOR PĂSTRATE LA MUZEUL POMPIERILOR „FLORIAN” DIN JIMBOLIA

Hedy M-Kiss*

The banner accessories kept at the „Florian” Firefighters’ Museum in Jimbolia

Abstract: This paper presents the firefighters’ banner accessories kept in the St. Florian Firefighters Museum in Jimbolia. The rod, rod tip, banner harness, are unique pieces of history, each with a specific documentary value. Their current preservation status can be enhanced by further conservation and restoration as well as by reviewing storage and handling arrangements.

Keywords: *firefighter banner, Firefighters Museum, Jimbolia, rod, rod tip, banner harness, Vay Margit*

Cuvinte cheie: *drapel de pompieri, Muzeul Pompierilor, Jimbolia, hampă, vârf de hampă, ham portdrapel, Vay Margit*

1. Scurt istoric

Reuniunea Pompierilor Voluntari din Jimbolia a fost înființată în toamna anului 1875, având denumirea *Hatzfelder Bürgerlichen Freiwilligen Feuerwehrverein*, mai târziu *Zsombolyai Polgári Önkéntes Tűzoltóegylet*, statutele fiind aprobate de Ministerul Regal de Interne în anul 1877, cu nr. 27906¹. Deviza acestei asociații civile de la început a fost: *Gott Zur Ehr Dem Nächsten Zur Wehr, Egy Mindnyájunkért, Mindnyájant Egyért*, adică *Lui Dumnezeu Mărire, Aproapelui Iubire*. Ideea înființării a venit din partea D-lor Johann Nekolla și Josef Krauszhaar, care au vizitat fiecare gospodărie din localitate și au explicat scopul și menirea unei formații civile de pompieri voluntari. Membrii puteau fi cetățenii comunei Jimbolia, de diferite meserii, care au depășit vârsta de 18 ani.

Primul președinte al reuniunii a fost ales contele Andreas Csekonics (1846–1929)², mai târziu, pe o perioadă îndelungată, președinte de onoare. Primul comandant, în 1875, a fost Andreas Camerlenghi, hotelier, care părăsește reuniunea în 1887. A urmat la comandament Georg von Duffaud, care a îndeplinit această funcție pe perioada 1876–1886, fiind ajutat de doi vicecomandanți, în persoana lui Andreas Camerlenghi și Gustav Wiszkidensch, iar ca aghiotant și secretar a fost ales Josef Krauszhaar. Activitatea a început prin procurarea uniformelor și a două pompe manuale, cedate de către primăria comunei, amenajarea remizei, inițierea donațiilor, a serbărilor date în favoarea reuniunii și prin stabilirea cotizațiilor membrilor. Mai târziu s-a construit un turn de instruire din lemn și s-a început amenajarea sediului formației.

Pe parcursul timpului, atât baza materială cât și cea umană a Reuniunii Pompierilor Voluntari din Jimbolia s-a dezvoltat neconținut, fiind în permanență în sprijinul salvării oamenilor și al avuției lor³. Astăzi se numește Serviciul Voluntar Pentru Situații de Urgență și este susținut financiar de către Consiliul Local al Primăriei Orașului Jimbolia, șeful formației, începând din 2011, fiind dl. Adrian Hălăucă.

* Universitatea de Vest Timișoara (Facultatea de Artă și Design, Dep. Artă Vizuală, Specializare Conservare-Restaurare), Bd. Vasile Pârvan nr. 4, Timișoara, e-mail: hedy.m@e-uvt.ro

¹ Pompieri Jimbolia 1/1923.

² Conte de Jimbolia și de Ianova, a ocupat diferite funcții, ca stolnic principal regal, director al Societății de Cale Ferată Kikinda-Zrenjanin (azi în Serbia), președinte al Uniunii de Crucea Roșie Ungară, politician, moșier ș.a.

³ Repere ale evoluției formațiunii de pompieri din Jimbolia se află scrise, la început bilingv, în *Regulamente interioare cu privire la exerciții, folosirea furtunilor și administrarea patrimoniului*, adaptată și îmbunătățită, începând din 1878 și 1882, 1906, 1925, 1927 până la cel actual. Informații Hedy M-Kiss.

2. Drapelele

Reuniunea Pompierilor Voluntari din Jimbolia, de la înființare și până astăzi, a avut mai multe drapele. Primul drapel s-a pierdut, dar există referiri scurte în documente de arhivă despre inaugurarea acestuia. Al doilea drapel, datat din 1902, a fost cel care s-a păstrat până astăzi, și care a fost sfințit într-o mare sărbătoare, drapelul fiind totodată și simbolul încununării succeselor obținute până atunci de pompierii comunitari jimbolieni⁴. În 1975 toate formațiile de pompieri au primit câte un steag similar, însă de dimensiuni mai mici, așadar și cei din Jimbolia, cu inscripția: *Formația Voluntară de Pază Contra Incendierilor a Orașului Jimbolia 1875*, menționarea anului înființării fiind și o recunoaștere a celei mai longevive formațiuni de pompieri voluntari din județul Timiș⁵.

La data de 4 mai 2000, la aniversarea existenței de 125 de ani, s-a confecționat un nou drapel, fiind donat de dl. Ion Ignat formațiunii, cu numele de *Serviciul Public de Pompieri Civili din Jimbolia*, ca în 2008 să se treacă la numele de *Serviciul Voluntar Pentru Situații de Urgență din Jimbolia*, utilizat până astăzi, iar la aniversarea a 140 de ani de existență, la 12 septembrie 2015, s-a sfințit un al doilea drapel, confecționat la Sibiu.

Toate piesele (drapele⁶ cu accesorii, uniforme, căști de pompieri, tablouri comemorative, fotografii, diplome, cupe, trofee, utilaje și alte obiecte specifice pompierilor) sunt păstrate în *Muzeul Pompierilor „Florin” din Jimbolia*, înființat la 20 octombrie 1992⁷, la inițiativa D-lor Ioan Nițoi, Mircea Romănu, Ionel Iacob Bencei, Ioan Jigalov, Géza Gyenge, ș.a.

3. Piese

Hampa drapelului cu panglica inaugurală 1902 este din lemn de brad vopsit în roșu, lungime 175 cm, Ø 5 cm. S-a păstrat numai partea proximală, care păstrează la capăt manșonul de îmbinare cu partea distală a hampei, din lemn strunjit de 18 cm. Vârful hampei este din bronz turnat, prelucrat prin traforaj ornamental, cu lungime totală de 43 cm, din care lungimea lancei 24 cm. Lancea reprezintă obiectele caracteristice pompierilor: coif, toporaș, cange, scară și frânghie, într-o cunună de frunze de stejar. Urmează un ornament sferic din tablă de alamă, cu înălțime de 9 cm și lățime de 10 cm, și un manșon tubular de fixare de hampă, cu lungime de 9 cm, prevăzut cu șurub și piuliță de fluture. Hampa este prevăzută cu cuie ornamentale, model pătrat, cuiele mari sunt de 2,5 × 2 cm, cuiele mici sunt de 2 × 1,5 cm, inițial fiind realizate din alamă argintată, personalizate prin gravare, cu numele celor care au participat la sfințirea steagului. Starea de conservare este relativ bună: uzura funcțională are semne vizibile. Vopseaua hampei s-a decolorat, este zgâriată în unele locuri, manșonul de îmbinare din lemn este ciobit, vârful hampei este oxidat și descentrat. Plăcuțele de pe hampă sunt puternic oxidate, înnegrite în unele locuri.

Numele de pe plăcuțe sunt în limba maghiară, cu numeroase prescurtări atipice: Plăcuțe mari, Josef, Főherczeg / csékir. Fensége a / m. Orsz. Tüzoltó szö- / vetség védnöke; Gróf.Széchenyi / Viktor a magy. / orsz. Tüzoltó / szövetség elnöke; Desewffy S. / csanádi püsp. / trónállós és / római gróf; Grf.Csekonics / Sándorné / szül. Vay Margit / bánő és egy. / zászló anyja; Dr.Gróf. Csekonics / Sándor és k / kamarás; Grf.Csekonics / Endréné szül. / Sziráky Constance / grófnő P-hölgy; Grf.Csekonics / Endre v.Ö.T.T. kir / főasztanak mest. / stb. Zsomboly / Ö.T. / egy. Védn. és pártf.; Grf.Széchenyi / András Pálné / szül. Csekonics / Andrea Grófnő; Gróf.Széchenyi / András Pál; Özv.Grf / Csekonics / Jánosné szül. / Liphay Leona / bár. P-hölgy; Dr.Grf.Csekonics / Gyula ország / gyűlési / képviselő; Gróf. Csekonics / Pál; Dr.Gróf. Csekonics Pál / osztrák magy. / követségi / attaché Róma; Dr. Dellmanics / Lajos / Torontál várm. / ali-spánja; Zombori Rónay / Jenő Torontál / várm. Tüzoltó / szövets. elnöke; Dr.Badócsi / A. Ügyv. a Zsomb. / Polg. Önk.tüzoltó / Egy. főparancsnoka; Placa mică: Magy.országi / Tüzoltó / szövetség; Torontál m-i /

⁴ În 1900 se numea *Zsombolyai Polgári Önkéntes Tüzoltóegylet*, nume păstrat și la sfințirea steagului în 1902, nașa steagului fiind, conform panglicii inaugurale: „Gróf Csekonics Sándorné / sz. báró Vay Margit, în traducere: Doamna contelui Csekonics Sándor, născută baroană Vay Margit.

⁵ Până la acea dată posibil să fi fost și alte drapele, care nu s-au păstrat. Doar o jumătate de hampă din lemn stă dovadă, cu plăcuțele sale personalizate, despre cei care erau din rândul formației voluntare de pompieri din Jimbolia.

⁶ Pentru informații suplimentare vezi: M-Kiss 2004–2005, 547–564; M-Kiss 2008a, p. 161–168, 171; M-Kiss 2008b; M-Kiss 2009; M-Kiss 2009b, 187–192; M-Kiss 2009c, 193–197; M-Kiss 2010, 286–288; M-Kiss 2012; M-Kiss 2016, 99–103;

⁷ M-Kiss, M-Kiss 2017.

Tűzoltó / szövetség; Bpest. fővár-i / Tűzoltó / Egylet; Bpest.önk / Tűzoltó / Egylet; Temesvári / Tűzoltó / Egylet; Temesvár / II. Tűzoltó / Egylet; Mehala / Tűzoltó / Egylet; Zsombolya / Tűzoltó / Egylet; M.Á.V. / temesvári műhely / tűzorsége; Szeged / Tűzoltó / Egylet;? községi egyll. / Torontál Leskja; Zsombolyai / községi / előjár.; Zsombolyai / iparos / dalárda; Zsombolyai / férfi / dalárda; 1 lipsește; Sopron / Tűzoltó / Egylet; Veszprém / Tűzoltó / Egylet; Gizellafalva / Tűzoltó / Egylet; Steierlak / Anina / tűzoltó; N.Écska / Tűzoltó / Egylet; Nyitra / Tűzoltó / Egylet; Versecz / Tűzoltó / Egylet; Radna / Tűzoltó / Egylet; Orsova / Tűzoltó / Egylet; Rékás / Tűzoltó / Egylet; Stamora / Tűzoltó / Egylet; Déva / Tűzoltó / Egylet; Mokrin / Tűzoltó / Egylet; 1 lipsește; Zenta / Tűzoltó / Egylet; Marosvásár / hely / Tűzoltó / Egylet; Karánsebesch / Tűzoltó / Egylet; Zádorlak / Tűzoltó / Egylet; N.Komlós / Tűzoltó / Egylet; Breznóbánya / Tűzoltó / Egylet; Kubin / Tűzoltó / Egylet; Bsztyörgy / Tűzoltó / Egylet; Perjámos / Tűzoltó / Egylet; Buttyin / Tűzoltó / Egylet; Resicza / Tűzoltó / Egylet; Új Pandt. / Tűzoltó / Egylet; Besdra / Tűzoltó / Egylet; Z.Egerszeg / Tűzoltó / Egylet; Vojtek / Tűzoltó / Egylet; Folya / Tűzoltó / Egylet; Csákova / Tűzoltó / Egylet; 1 lipsește; Zsombolya / ipar / tst.; Zsombolyai / birtokossági / tanács; Zsombolya / uradalmi / tisztikara; Placă mare, Belétska / Béni / ország. / képviselő; Plăci mici, Dr.Hoffmann / Károly / orvos; Dr.Michels / Mátyás; Dr.Bayer / Lipót; Holcz / Mátyás / gyógyszerész; Állami elem. / iskolák / gondnoksága / Zsombolya; Zsombolyai / Fiabell / nőegylet; Josef / Leó / Zsombolya; Zsombolya / gazdakör; T.K.E.V. / Zsombolyai / ál.főnöksége; Dr. Froch / Ödön kir. / közjegyző; Zsombolya / m.kir. / adóhivatal; Zsombolya / m.kir. / p. hiv.; Zsombolyai / m.k. adóhivatal / bevált.hiv.; Zsombolyai / m.k. pénzügyi / biztonság; Zsombolyai / kir.p-/ tár; Első / Zsombolyai / Téglagyár; Bohn M és ts. / Zsombolyai / gyártól; Zsombolyai g.téglagyár / r.t.; Zsombolyai / ipars.betegs. / egyeület; Zsombolyai / henger / g.malom; Zsombolyai / lövész / egylet; Bezúk / Lajos; Jesukino; Bezúk / István; Pufferding / M. / mag.(?) / főhadnagy; Zsombolyai / Casino / Egylet; Zsombolyai / állatorvos / szakegyesület; 1 lipsește; Dr.Ferck / József / ügyvéd; Dr.Reichrash / Miklós / ügyvéd; Viskobriszky / Gusztáv; Dr.Várnay / Imre; Zsombolyai / Izraelita / hitközség; Zsombolyai / népbank / mvát; Ker és ipar / bank m. / Zsombolya; Hazai / biztosító / társaság; Tenciere / biztosító / társaság; Weber / Ferencz / Bpest (Fig. 1, 2).

Hampă de drapel, nedatată, partea distală este în formă conică, capătul superior este de Ø 4 cm, capătul inferior este de Ø 2,5 cm. Lemnul hampei este de tei, vopsit în roșu, lungimea totală este de 145 cm, din care partea lisă de îmbinare nevopsită este de 7,5 cm, partea ornamentală este de 23,5 cm, partea cu plăcuțe ornamentale este de 88 cm, iar partea terminală este de 26 cm. Plăcuțele personalizate sunt din tablă de alamă în formă de scut cu dimensiunile de 2,5 x 2,2 cm, sunt în număr de 79 buc., iar după urmele cuielelor, lipsesc 75 buc. Starea de conservare reflectă uzura funcțională îndelungată. Vopseaua, respectiv lacul hampei s-a decolorat, zgâriat în unele locuri. Multe din plăcuțele de pe hampă lipsesc (75 buc.), aidoma și jumătatea proximală a hampei. Plăcuțele de pe hampă sunt puternic oxidate, înnegrite, în unele locuri (Fig. 4).

Numele celor de pe plăcuțe sunt: Rândul 1, 2 lipsește, Schmidt Adolf, 3 lipsește, Hofmann Fülöp, ifj. Greschner Menyhárt, 1 lipsește, Alexandru N. Axente, Mare Franz, Kneil Johann, Georgiades Sándor, Kósa Béla, Blaj Daniel, 1 lipsește, Statzberger János, Derzsi Mihály, Kapus János, Jun.Schwartz Karl, ifj. Árpás István, 4 lipsește.

Rândul 2, (spre dreapta), 2 lipsește, Új Gábor, Fuszak Johann, 2 lipsește, Lelea George, Krin J. ortoped, 1 lipsește, Kovács Daniel, Menyhárt István, Németh Mihály, Oprea Grig., Schisl Georg, Thomas Johann, 1 lipsește, Csizmarik György, Zabos Vince, 1 lipsește, Papp Ferencz, 6 lipsește.

Rândul 3, 3 lipsește, Backer Johann, Schultz Sándor, Kapus Márk, Harmonia, 1 lipsește, Winkler Lajos, Zincea Damaschin, Csapó Gyárfás, ifj.Virág János, Nyitra Gergely, Fuhro Josef, 4 lipsește, Schusmann Mathias, 1 lipsește, Palicsák István, 1 lipsește, Farkas András, Supercianu Dimitrie, 3 lipsește.

Rândul 4, 3 lipsește, Schmuller György, 1 lipsește, Salamon Imre, Rác János, Balla Lajos, 4 lipsește, Csizmarik Károly, 1 lipsește, Klemencz Ferencz, 1 lipsește, Menyhárt Lajos, 1 lipsește, Bacsó József, Hankóczky György, Jurbies János, Tóth Ferencz, Veljacsek János, 3 lipsește.

Rândul 5, 3 lipsește, Halász Gyula, Kern Johann, Mieraru N.J., Bayer Albert, Traum Paul, ifj.Szűcs Ferencz, Both Gyula, 1 lipsește, Spisz Mihály, Magyar Mihály, Spoth Peter, 1 lipsește, Csapó Sándor, Csonka Miklós, 1 lipsește, Béres János, Satzberger Josef, 1 lipsește, Hehn József, Petri Viktor, Csizmarik István, Baicu Petru, 1 lipsește.

Rândul 6, 4 lipsește, Lengyel Pál, 4 lipsește, Lehoczky György, 3 lipsește, Müller Josef, 2 lipsește, Krausz Karl, Zabos József, Krausz Anton, Virág Pál, 1 lipsește, Idős Virág János, Tolvaj Andor, 2 lipsește (Fig. 3).

Hamul portdrapel este din piele de bou, culoare maro, lungime totală 2 m, lăţime 5 cm, cataramă metalică, 9 × 8 cm, teacă de 15 cm, fixată de câte patru nituri la locurile de îmbinare. Stare de conservare bună (**Fig. 5**).

Concluzie

Patrimoniul mobil păstrat la Muzeul Pompierilor Sfântul „Florian” din Jimbolia este valoros prin unicitatea unor piese istorice. De obicei, accesoriile drapelelor istorice nu s-au păstrat sau nu sunt considerate valoroase deşi formează un tot unitar cu celelalte piese. Cercetarea şi evidenţierea lor facilitează aflarea a numeroase informaţii colaterale, pe lângă informaţii istorice-documentare şi culturale. În cazul hampelor drapelelor, numele celor de pe plăcuţele metalice personalizate sunt tot atâtea dovezi că *Reuniunea Pompierilor Voluntari din Jimbolia*, încă din momentul înfiinţării din 1875 şi până astăzi, a avut numeroşi susţinători, pompierii voluntari fiind consideraţi ca un etalon de comportare şi omenie în comunitate. Înfiinţarea unui muzeu dedicat lor este o iniţiativă unicat, totodată constituie o garanţie a păstrării în timp a obiectelor, a utilajelor pompierilor din perioada 1880–1970.

Starea de conservare a pieselor este relativ bună. Ele păstrează urmele uzurii funcţionale dar şi urmele depozitării şi manipulării necorespunzătoare, într-o perioadă lungă. Conservarea şi restaurarea lor este iminentă, alături de celelalte piese istorice, pentru a fi expuse în muzeu în module tipizate cu respectarea condiţiilor de mediu prevăzute pentru fiecare tip de obiect.

Figuri

- Fig. 1. Vârful hampei drapelului pompierilor din Jimbolia, 1902
- Fig. 2. Baroneasa Vay Margit (1876–1941), naşa drapelului pompierilor din Jimbolia, 1902
- Fig. 3. Hampa drapelului pompierilor din Jimbolia, 1902, detaliu cu plăcuţe personalizate
- Fig. 4. Hampă de drapel din Jimbolia, nedată
- Fig. 5. Hamul portdrapel

Bibliografie

M-Kiss 2004–2005	M-Kiss, Hedy, <i>Steagul Formaţiunii de Pompieri Voluntari din Tormac, judeţul Timiş</i> . În: <i>Analele Banatului</i> , S.N., Arheologie-Istorie, XII-XIII, 2004–2005, p. 547–564.
M-Kiss 2008a	M-Kiss, Hedy, <i>Drapelul Pompierilor Voluntari Timişoara-Cetate, inaugurat la 20 August 1898</i> . În: <i>Memoria Satului Românesc</i> , IX, 2008, p. 161–168, 171.
M-Kiss 2008b	M-Kiss, Hedy, <i>Vexilologie în imagini</i> . În: Pliant de expoziţie, Muzeul Banatului Timişoara, 2008.
M-Kiss 2009a	M-Kiss, Hedy, <i>Textile istorice din colecţia Muzeului Banatului Timişoara, secolele XVIII-XX</i> , Timişoara, 2009.
M-Kiss 2009b	M-Kiss, Hedy, <i>Hampa şi vârful steagului coral al minerilor din Anina- Steierdorf</i> . În: <i>Memoria Satului Românesc</i> , VII, 2009, p. 187–192.
M-Kiss 2009c	M-Kiss, Hedy, <i>Plăcuţe personalizate de pe hampa steagurilor din colecţia muzeului Banatului Timişoara</i> . În: <i>Memoria Satului Românesc</i> , VII, 2009, p. 193–197.
M-Kiss 2010	M-Kiss, Hedy, <i>Steagul Pompierilor din Timişoara, 1873</i> . <i>Memoria Satului Românesc</i> , VIII, 2010, p. 286–288.
M-Kiss 2012	M-Kiss, Hedy, <i>Restaurarea şi conservarea patrimoniului mobil textil</i> , Ediţia a II-a, Timişoara, 2012.
M-Kiss 2016	M-Kiss, Hedy, <i>Aspectele conservării şi restaurării Steagului Reuniunii Pompierilor Voluntari din Ciacova 1881–1931, Judeţul Timiş</i> . În: <i>Restitutio, Conservation-restoration bulletin</i> , 10, II, 2016, p. 99–103.
M-Kiss, M-Kiss 2017	M-Kiss, Hedy; M-Kiss, Andrei, <i>Muzeul Formaţiei de Pompieri Sfântul Florian din Jimbolia</i> , Timişoara, 2017.
Pompieri Jimbolia	Arhivele Naţionale ale Statului, Jud.Timiş, Fond nr. 972, dosar 1/1923.

Fig. 1.

Fig. 2.

Fig. 3.

Fig. 4.

Fig. 5.

MONUMENTE DIN BANAT. STATUIA SFINTEI TREIMI DIN TEREIMIA MARE, JUD. TIMIȘ

Dana Stancovici*

Monuments from Banat. The Holy Trinity Statue from Teremia Mare, Timiș county

Abstract: The Holy Trinity monument from Teremia Mare, erected in 1809, recalls the ending of the plague epidemic, who ravaged the entire Banat between 1731 and 1738. It is registered as a category A historical monument, (TM-III-m-A-06325), according to the Timiș county's 2015 Historical Monuments List. The present paper issues a warning regarding this monument's advanced deteriorating state. The component characteristics of the statuary group are no longer complete and are covered by lichens and moss. The monument base is showing structural problems and several traces of previous inadequate restoration work. Due to the real risk of the monument's complete degradation, the pressing necessity of modern restoration work is underlined in this study.

Keywords: *Holy Trinity Monument, baroque, Teremia Mare, plague, Banat*

Cuvinte cheie: *Monument Sfânta Treime, baroc, Teremia Mare, ciumă, Banat*

Introducere

După 1718, Banatul devine o zonă de convergență a civilizațiilor și influențelor culturale, datorită poziției sale geografice, statutului juridic și tendințelor reformiste ale Coroanei, care trebuiau să pună în valoare avantajele oferite de noua provincie¹.

Coloanele cumei sunt monumente caracteristice stilului baroc din spațiul sud-german, ridicate în sec. al XVIII-lea în semn de mulțumire pentru eradicarea ultimelor epidemii de ciumă. Prototipul coloanelor cumei din Imperiul Austriac este *Coloana Cumei* din Viena. Din punct de vedere compozițional, sunt decorate cu reprezentări ale Sfintei Treimi, precum și cu reprezentări ale unor sfinți venerați de reforma catolică, în special ale lui Carlo Boromeo², considerat ocrotitor împotriva cumei.

Reprezentarea Sfintei Treimi a fost răspândită în Banat, de obicei cu o coloană, urmând modelul celor din zona Europei Centrale.

Reprezentările Sf. Nepomuk sunt des întâlnite în tot Banatul, dar în aceeași manieră reprezentarea Sf. Treimi devine tema promovată în zonele colonizate, acestea pătrunzând cu întârziere în zonă și sub o formă provincială, oarecum diferită, prin mesaj și simbolică, dar cu aceeași semnificație – să protejeze comunitatea de unele pericole iminente³.

Monumentele din Timișoara au devenit un model pentru meșterii/sculptorii locali încurajați de politica Imperiului în răspândirea imaginilor și modelelor religioase.

Modelul Sf. Treimi având în partea superioară a obeliscului imaginea Fecioarei Maria Intercesoare persistă în zona Banatului, un model reprezentativ fiind cel aflat în piața localității Teremia Mare, monument datând din anul 1806 și care păstrează toate elementele unui monument baroc⁴ (**Fig. 1**).

Dintre statuile din zonele rurale cu monumente de acest tip amintim Vinga, Mașloc, Recăș, Teremia Mare⁵.

* Direcția Județeană pentru Cultură Timiș, str. Epsicop Augustin Pacha nr. 8. e-mail: danastancovici@yahoo.com.

¹ Vlăsceanu 2005, 9.

² Truță 2016, 309.

³ Truță 2016, 306.

⁴ Vărtaciu, Buzilă 1992, 12.

⁵ Vărtaciu-Medelet 2015, 158, 162.

Localizarea monumentului

Statuia de la Teremia Mare amintește de încetarea epidemiei de ciumă care devastase întreg Banatul, între 1731 și 1738. Monumentul Sfintei Treimi este amplasat în parcul central din fața bisericii catolice, pe axa est-vest a acestuia (date GPS: 45°56'04.62"N, 20°31'33.76"E) și are statut de monument istoric, inclus în categoria A (TM-III-m-A-06325), conform clasificării din Lista Monumentelor Istorice din jud. Timiș (Fig. 2).

Conform inscripției de la baza monumentului, acesta a fost ridicat în anul 1809, prezența sa în cadrul parcului din fața bisericii din Teremia Mare fiind vizibilă pe hărțile franciscane (vezi **Harta 1**), hărți întocmite pentru zona Ungariei (areal ce îngloba la acel moment și Banatul) între anii 1819–1869⁶. Chiar dacă simbolul cu care este marcat acest monument nu apare pe legenda ridicării franciscane⁷, este cert că vorbim despre monumentul comemorativ discutat în aceste pagini.

Descrierea monumentului

Monument de expresie rurală⁸, reprezentarea statuară are la bază două trepte de 0,25 metri înălțime, deasupra cărora este poziționat soclul monumentului. În zona centrală a soclului se ridică o coloană obelisc, care are în partea superioară reprezentări figurative – „*D-zeu Tatăl și Fiul peste care tronează Duhul Sfânt în formă de porumbel*”. Construit după un plan dreptunghiular, pe un postament înconjurat de un pachet de trepte, este plasat obeliscul, de formă piramidală, al cărui capitel este decorat cu o ghirlandă bogată (Fig. 3).

La baza coloanei se află figura Fecioarei Maria, orantă, cu globul pământesc și inscripția „*Von der Gemeinde gegründet 1809. Aus Mildtätigkeit der Eheleute Josef und Susanne Mohaupt renoviert 1903*” (*Ridicată de comunitate în 1809. Renovată în 1903 din generozitatea soților Josef și Susanne Mohaupt*)⁹. Pe cele patru colțuri ale soclului au fost montate următoarele statui:

- Sf. Donatus – (ocrotitor al recoltelor/viței de vie)
- Sf. Florian – (ocrotitor al pompierilor)
- Sf. Vendelin – (ocrotitor al crescătorilor de vite)
- Sf. Sebastian – (martir militar)

Materia primă folosită

Monumentul a fost realizat din calcar cu granulație mare (rocă sedimentară carbonatică). Diversitatea structural-texturată a rocilor sedimentare carbonatice, ușurința de extragere din zăcămint și de prelucrare, prin cioplire, la care se adaugă marea răspândire în zona Banatului, explică frecvența utilizării în elaborarea edificiilor și monumentelor de patrimoniu național din zona Banatului.

Monumentul a suferit intervenții de reparații în 1903 (conform inscripției deja menționate). În 1986 se menționa faptul că monumentul este degradat, fiind în pericol¹⁰. Pe suprafața monumentului se pot observa multiple intervenții neadecvate – (Fig. 4, 4a), care au afectat cu precădere elementele decorative ale ansamblului.

Starea de conservare

După punerea în operă, rocile extrase din condițiile lor naturale, intră inevitabil sub incidența proceselor de degradare¹¹. În prezent, monumentul de la Teremia Mare se află într-o stare avansată de degradare.

Pe postament se aflau statuia Fecioarei Maria Intercesoare, a sfinților Vendelin, Sebastian și Donatus, astăzi disperate de monumentul central, distingându-se doar poziția lor pe soclu.

Personajele componente ale grupului statuar sunt incomplete, se regăsesc depozitate defectuos lângă

⁶ Timár *et alii* 2006, 6, Table 1.

⁷ Vezi <http://mapire.eu/static/legend/secondsurvey1.pdf>.

⁸ Vlăsceanu 2005, 32.

⁹ Descriere după Petri *et alii* 1986, 205–206.

¹⁰ Petri *et alii* 1986, 205.

¹¹ Olteanu 2015, 323.

zidul exterior al bisericii din apropiere. Din cauza faptului că au fost amplasate sub streșina bisericii, în condiții de umiditate excesivă, sunt invadate de colonii de licheni și mușchi (Fig. 5, 6).

Treptele sunt deteriorate în proporție de 40%, punând în pericol stabilitatea monumentului (Fig. 7, 7a). Sunt vizibile inserțiile de metal (scoabele) care îmbină blocurile de calcar, inserții care au fost acoperite cel mai probabil cu un strat subțire de ciment (Fig. 8). Stratul de ciment pe care îl regăsim în zona postamentului și a obeliscului face parte din intervențiile pe care monumentul le-a suferit de-a lungul timpului.

Se constată infiltrații de apă la baza monumentului, lipsă de material liant și zone în care piatra este friabilă (Fig. 9).

Pe suprafața coloanei/obeliscului se disting pete de apă (infiltrații), zone cu lipsă de material compozit, cât și zone de ornament incomplet (Fig. 10).

Sunt vizibile depuneri de praf, biocruste pe toată suprafața monumentului. Obeliscul prezintă numeroase intervenții necorespunzătoare.

Propuneri de conservare

Aspectele prezentate mai sus impun de urgență intervenții de conservare și restaurare. Pentru a îndeplini acest deziderat sunt necesare mai multe etape. Prima dintre ele este determinarea tipului de piatră naturală și parametrii generali – studiul compoziției mineralogice a rocii.

Passul al doilea impune diagnosticarea surselor de infiltrații și a igrasiei, a căror stopare este extrem de importantă în vederea prelungirii duratei de existență a acestui monument. Apoi, trebuie stabilite toate procesele reale care au contribuit la degradarea rocii, mecanismele și efectele înregistrate de rocă¹². Această etapă se va putea efectua prin determinarea tipurilor de colonii biologice, precum și a agenților de alterare chimică.

Pentru o reconstituire a proiectului original, se va avea în vedere restaurarea prin similitudine a părților dispărute sau degradate și prin relocarea celor detașate și încă existente, care necesită intervenții de curățare și conservare activă.

La nivelul treptelor piatra lipsește în proporție de 40%, refacerea acestora se va efectua cu materiale similare celor originale sau cu proprietăți fizico-mecanice cât mai apropiate celor originale.

Strategia de conservare-restaurare a monumentului se va întocmi de un specialist atestat de Ministerul Culturii, cu respectarea normelor legale în vigoare.

Concluzii

Existând riscul real al pierderii totale a monumentului, evidențiem stringenta necesitate a urgentării intervențiilor de restaurare. Acest tip de monument, reprezentativ pentru comunitățile rurale din Banatul începutului de sec. XIX, tinde, având în vedere cele prezentate mai sus, să devină o parte doar din istoria scrisă, bunurile materiale de acest tip fiind amenințate în mod drastic cu distrugerea.

*Lista ilustrațiilor**

- Harta 1. Planul localității Teremia Mare (1806–1869)
(prelucrat după <http://mapire.eu/en/map/secondsurvey/>, 25.11.2017)
- Fig. 1. Imaginea monumentului „Sf. Treime” din Teremia Mare, fotografie datată la începutul secolului al XX-lea (după Petri *et alii* 1986, 205).
- Fig. 2. Starea actuală a monumentului „Sf. Treime” din Teremia Mare.
- Fig. 3. Detaliu ornamente capitel (ghirlanda).
- Fig. 4/4.a. Detaliu al degradării bazei monumentului cu detașările blocurilor de piatră și pierderi de ornament și material.
- Fig. 5. Reprezentări ale celor patru sfinți detașate din ansamblul monumentului.
- Fig. 6. Detaliu cu degradări-colonii de licheni și mușchi pe suprafața componentelor monumentului.

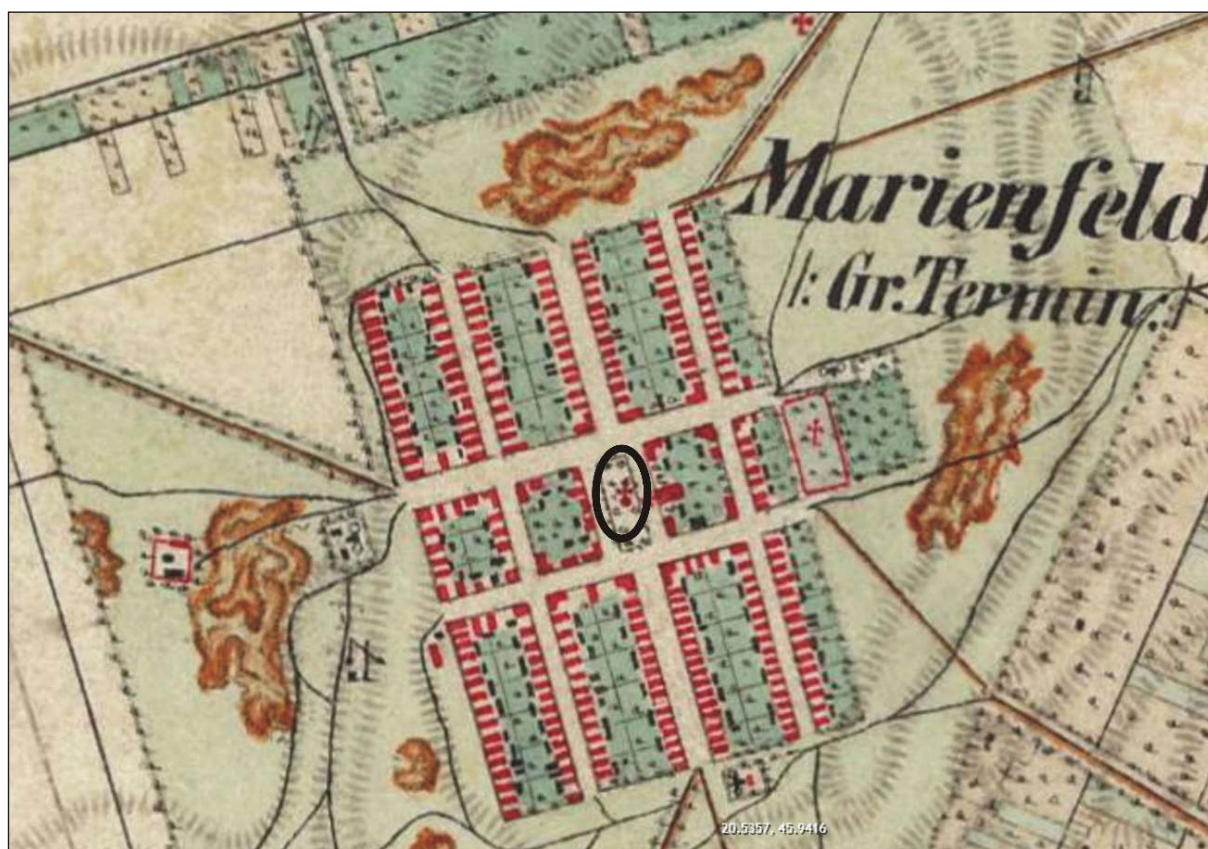
* Fig. 2–10: fotografii făcute de autor, 02.03.2017.

¹² Olteanu 2015, 325.

- Fig. 7, 7.a. Detaliu din baza monumentului cu evidențierea lipsei de material.
 Fig. 8. Detalii ale sistemului de prindere cu scoabe a dalelor de piatră (se disting resturi de cimentări).
 Fig. 9. Degradări la baza monumentului, cu intervenții anterioare și urme de *grafitti*.
 Fig. 10. Detaliu cu degradările coloanei-obelisc.

Bibliografie

Olteanu 2016	Olteanu I., <i>Piatra în patrimoniul românesc. Degradări specifice și tratamente adecvate</i> , București, 2015.
Petri <i>et alii</i> 1986	Petri A. P., Reilein F., Wolz F., <i>Heimatbuch der Heidegemeinde Marienfeld in Banat</i> , Teremia Mare, 1986.
Timár <i>et alii</i> 2006	Timár G., Molnár G., Székely B., Biszak S., Varga J., Jankó A., <i>The map sheets of the Second Military Survey and their georeferenced version</i> , Budapest, 2006.
Truță 2016	Truță H., <i>Iconografia monumentală catolică a Sfintei Treimi în județul Arad</i> . În: <i>Analele Aradului</i> , 2, 2016, 304–347.
Vărtaciu-Medeleş 2015	Vărtaciu-Medeleş R., <i>Valori de artă barocă în Banat</i> , Timișoara, 2015.
Vlăsceanu 2005	Vlăsceanu M., <i>Sculptura barocă în Banat</i> , Timișoara, 2005.
Vărtaciu, Buzilă 1992	Vărtaciu R., Buzilă A., <i>Barocul în Banat</i> , Timișoara, 1992.

Harta 1

Fig. 1.

Fig. 2

Fig. 3.

Fig. 4

Fig. 4.a.

Fig. 5.

Fig. 6.

Fig. 7.

Fig. 7.a.

Fig. 8.

Fig. 9.

Fig. 10.

ISTORIE

CAZĂRMI HABSBURGICE DE CAVALERIE ÎN BANAT. RISCURI, VALORIFICARE. STUDIU DE CAZ: CAZARMA CAVALERIEI DIN CIACOVA

Dan Vlase*, Sandra Hirsch**

Habsburg Banat cavalry barracks. Risks, highlighting. Case study: the Ciacova cavalry barracks

Abstract: The Austrian cavalry barracks, built in the 18th century, played an integral part in the regional defense policy of the Habsburg Monarchy. Changing military realities in the late 19th century meant these barracks lost their strategic value, ensuring their use changed as well. However, these architectural complexes, unique for their purpose, if not their appearance, are an important source towards understanding the Habsburg military establishment in the region and their strategic outlook. Using available archival documents, published research and historical maps overlaid on the present layout, as well as construction permits and urban plans, we can ascertain the risk from further development. We can also ascertain, based on present conditions, the most appropriate measures available to ensure the protection of what remains of these barracks.

Key Words: *cavalry barracks, Ciacova, Banat, risks, highlighting heritage*

Cuvinte cheie: *cazărmi cavalerie, Ciacova, Banat, riscuri, valorificare*

1. Introducere

În urma Tratatului de pace de la Passarowitz din 1718 a început perioada habsburgică din istoria Banatului. Odată cu încorporarea provinciei în teritoriile Casei de Habsburg, importanța strategică a regiunii, împreună cu statutul de provincie de graniță expusă unor eventuale atacuri, a jucat un rol important atât în organizarea civilă, dar mai ales cea militară a noii posesiuni austriece. Nevoile strategice ale Casei de Habsburg în Banat au impus organizarea militară după considerente imediate, astfel încât, pe lângă trupele de garnizoană și regimentele de graniță, era necesară includerea unor trupe mobile cu capacitatea de reacție rapidă în cazul unui atac. Prin urmare, este ușor de înțeles de ce au fost incluse trupe de cavalerie, de altfel o parte importantă din orice forță armată din perioadă, pentru apărarea provinciei. Locația acestor unități a fost aleasă pe baza unor criterii strategice și logistice, motiv pentru care au fost construite complexe structurale cu destinație specifică, mai exact cazărmitile de cavalerie. Clădirile care au făcut parte din aceste complexe sunt specifice practicii austriece a perioadei, însă faptul că se cunosc doar trei cazărmi de cavalerie acordă acestora un grad sporit de unicitate, cel puțin în ceea ce privește Banatul. Studiarea acestora nu reprezintă o miză importantă din punct de vedere arhitectural, însă este relevantă pentru înțelegerea organizării trupelor de cavalerie, dincolo de ceea ce reiese din documente de arhivă, dar și pentru clarificarea relației dintre componenta civilă și cea militară a guvernământului provinciei Banat.

1.1. Metodologie

Obiectivele prezentului demers se axează pe două direcții, după prezentarea succintă a istoricului cazărmitilor de cavalerie din Banat, respectiv cele de la Ciacova, Peci Nou și Lugoj. Desigur, acestea nu sunt singurele cazărmi de cavalerie din Banat, însă cazărmitile de cavalerie din interiorul Graniței Militare Bănățene nu fac obiectul prezentului studiu. În primul rând, dorim prezentarea riscurilor pentru cele trei cazărmi de cavalerie, încă necercetate din punct de vedere arheologic. Ne referim mai ales la riscurile prezentate de dezvoltarea imobiliară, respectiv urbană în cazul celor de la Ciacova și Lugoj. În al doilea rând,

* Direcția Județeană pentru Cultură Timiș, Str. Augustin Pacha nr. 8, Timișoara, e-mail: vlase.dan@gmail.com.

** Cercetător independent, e-mail: sandra27hirsch@gmail.com.

ne propunem să arătăm dacă există măsuri care pot fi implementate pentru protejarea cazărmilor, mai exact ce se păstrează, precum și care dintre acestea sunt cele mai viabile și pentru valorificarea vestigiilor arheologice în cazul Ciacova și Peciu Nou.

Prezentul demers se bazează mai puțin pe analiza bibliografiei existente, accentul fiind pus mai mult pe o abordare cartografică. Analiza noastră, în cazul expunerii riscurilor constituite de dezvoltarea urbană/imobiliară, urmărește încadrarea geografică a elementelor din cazărmi, încă necercetate arheologic. Astfel, pentru determinarea acestor riscuri utilizăm autorizațiile de construire și planurile urbanistice pentru identificarea investițiilor care amenință direct elementele cazărmilor păstrate în subteran.

Analiza hărților istorice reprezintă un instrument de lucru indispensabil pentru orice cercetare arheologică de teren, oferind cadrul necesar înțelegerii dinamicii mediului geografic, sub impactul factorilor de mediu sau antropici. Hărțile istorice disponibile și accesibile constituie o importantă sursă documentară pentru tematica prezentului studiu. Astfel, locațiile cazărmilor de cavalerie sunt ușor identificabile, împreună cu toponimul aferent, cu excepția primei ridicări topografice habsburgice. Totodată, pentru întocmirea acestui studiu, au fost folosite mai multe resurse cartografice, după cum urmează: cele trei ridicări topografice habsburgice, perioada 1763–1887, planul cazărmii Ciacova din 1783, Harta Banatului din 1776, apoi planurile directe de tragere disponibile și harta topografică militară, ediția a II-a din 1975.

După studierea surselor menționate anterior, vom încerca să răspundem la câteva întrebări pe care le considerăm pertinente. Care sunt, concret, riscurile la care sunt supuse cazărmile de cavalerie? De asemenea, în ce măsură sunt cauzate de dezvoltarea urbană/imobiliară și intervențiile edilitare și, după caz, cum pot fi atenuate acestea? În ultimul rând, care sunt măsurile viabile disponibile în vederea protejării cazărmilor și cum pot fi valorificate elementele acestora?

2. Cazărmile habsburgice de cavalerie din Banat

2.1. Casa de Habsburg – considerente strategico-militare

Urmele materiale pe care le lasă o epocă denotă gradul de dezvoltare al unei zone, dar și profunzimea cu care o stăpânire marchează un teritoriu. Conglomeratul de teritorii al Casei de Habsburg a fost urmarea unor succese strategico-militare de la cumpăna secolelor XVII-XVIII, care au transformat arhiducatul Austriei în centrul unei mari puteri europene. În perioada menționată, armata și geniul câtorva oameni din preajma suveranului au fost creatorii acestei mari puteri.

Necesitatea existenței unei armate permanente a Habsburgilor apare după Războiul de 30 de ani, deși încă lipsea o bază materială pentru asta. Anul 1649 e considerat anul nașterii armatei permanente a împăratului, formată de fapt din armata lui Albrecht von Wallenstein (cu un efectiv de 100.000 de soldați la 1627), luată sub tutela Vienei după asasinarea acestuia pentru trădare. În teorie, împăratul era considerat comandantul general (Generalissim) al armatei, însă funcția a fost preluată de alți membri ai familiei Habsburg, pentru ca imaginea dinastiei să rămână una catolică, barocă, nemilitară. *De facto*, de-a lungul existenței sale, armata a fost condusă de acei generali-locotenenți ajunși celebri precum O. Piccolomini, R. Montecuccoli, Carol V duce de Lorena, L.W. von Baden-Baden sau Eugeniu de Savoya¹.

Structura corpurilor de armată, precum și numărul acestora au fost schimbătoare. De exemplu, regimintele de infanterie erau 37 în 1707–1708, apoi 54 în 1734–1736, cele de cavalerie trebuiau să fie de regulă 40, dar în 1721–1733 au fost doar 34–35 regimente. Unitatea de bază a regimentului era batalionul; numărul batalioanelor a crescut de la 2 (1650–1695) la 3 (1695–1701) iar din 1701 s-a adăugat un batalion și o companie de grenadieri la fiecare regiment de infanterie; din 1711 fiecare regiment de infanterie avea o a doua companie de grenadieri. Un regiment aduna aproximativ 2000–3000 soldați până în 1740. Cavaleria era alcătuită din dragoni și cuirasieri (în armuri); un regiment de cuirasieri și dragoni cuprindea 1.000 oameni, grupat în escadroane – la rândul lor cuprinzând câte 2 companii; din 1701 regimintele de cavalerie aveau câte 12 companii în 6 escadroane; din 1715 i s-a alăturat fiecăruia câte o companie de carabinieri și una de grenadieri; între 1726–1731 crește numărul companiilor cu încă 4 (aproape 1500 oameni)².

¹ Pe lângă generalul-locotenent, celelalte funcții de comandă se numeau (în ordinea descrescătoare a gradului) mareșal, general al cavaleriei și general artilerist (pentru infanterie și artilerie), mareșal-locotenent și, în fine, general-maior. Hochedlinger 2003, 99, 112–113.

² Hochedlinger 2003, 99–105, 112, 236.

Banatul a fost cucerit în cadrul ofensivei habsburgice sus-menționate, din veacurile XVII-XVIII, având ca rezultat obținerea celei mai mari întinderi teritoriale austriece dintotdeauna. Ca urmare a războiului austro-turc (1716–1718) și a tratatului de pace încheiat la Passarowitz, Casa de Habsburg include în granițele sale Banatul, Serbia de Nord, Oltenia până la Olt (Mica Valahie), partea turcească a Syrmiei și o mică parte din Bosnia. Toate aceste zone vor fi supuse economic, administrativ și cultural Vienei – pentru o mai scurtă sau mai lungă perioadă de timp. Desigur, factorul militar nu este de neglijat, iar reorganizarea unei provincii ca Banatul – lipsită de o clasă nobiliară, cu o populație nestatornică, sătulă de război și dări – a fost făcută cu ajutorul armatei. Fenomenul de impunere a unei administrații elaborate, realizată în paralel cu militarizarea zonei se numește în istoriografia de specialitate *Herrschaftsverdichtung*³ și fusese specific Austriei, Prusiei și Rusiei secolului al XVIII-lea. Mijloacele pentru a impune stăpânirea într-un teritoriu nou și necunoscut sunt realizarea conscripțiilor, a recensămintelor, cartografierea și elaborarea unor bugete detaliate.

După terminarea războiului cu turcii, noua Administrație imperială a provinciei (mixtă până în 1751, cu un departament civil și unul militar, cu sediul la Timișoara) a planificat munca de reconstrucție a așezărilor afectate sau distruse în timpul luptelor, începând cu refacerea clădirilor otomane în primă fază. De asemenea, era nevoie de locuințe pentru cazarea soldaților din garnizoane. În puncte strategice, deopotrivă așezări cu tradiție urbană mai veche, Casa de Habsburg a implementat un model de reconstrucție, cu anumite constante, pe care îl regăsim în mai multe cazuri: Osijek, Belgrad, Timișoara, Arad, Oradea. Constantele acestea sunt de natură materială, dar nu numai⁴.

Ridicarea cetăților și a cazărmilor s-a făcut pentru a găzdui acest microcosmos al militarilor. Nu doar densă numeric, această lume aparte se supunea altor reguli față de restul populației, având un sistem separat de organizare⁵. Nevoile spirituale erau asigurate în cadrul regimentului de către un capelan care era preot iezuit de obicei; la fel, spitalele de campanie sau casele de invalizi trebuiau să aibă un pastor⁶. Pentru îngrijirile fizice se stabilește după 1718 regula ca fiecare felcer sau chirurg al unui regiment să fie asistat de 6 sau 10 ajutoare de felcer, iar în comandamentele generale exista un chirurg pentru ofițerii superiori. Din punct de vedere al judecății, aceasta e transferată de la curțile civile spre așa-numitele Auditoriate (auditori = avocați militari profesioniști), care puteau fi la nivel de regiment, de corp de armată sau parte a curții supreme de apel pentru ofițeri superiori⁷.

Metodele de cunoaștere a teritoriilor nou-cucerite, menționate mai sus, se regăsesc și în cazul Banatului. Deși în stadiul actual nu am cercetat toate posibilitățile de a afla numele și structura tuturor corpurilor de armată care s-au perindat prin Banat, un exemplu îl aduce un buget al provinciei pentru anul 1728. La acea dată, infanteria din Banat era formată din statul-major, o companie de grenadieri și 5 ordinare Regiment *Nicolas Pálffy*, 5 companii de fusilieri din Regimentul *Alexander von Württemberg*, o companie de grenadieri și 5 de fusilieri din Regimentul *Max Stahremberg*, 5 companii ordinare și una de grenadieri din Regimentul *Starrach*, o companie de grenadieri și 5 de fusilieri din Regimentul *Jung Daun*, o companie de grenadieri, 5 de fusilieri și statul major din Regimentul *Trautson*, 5 companii ordinare din Regimentul *Neipperg*, 5 companii de fusilieri din Regimentul *Marulli*, o companie de grenadieri și 5 ordinare din Regimentul *Alcaudette*; din cavalerie făceau parte Regimentul complet de cuirasieri *Mercy* și Regimentul complet de cuirasieri *Montecuculli*, plus 4 companii ordinare. La data respectivă mai sunt atestate, pe lângă comandamentul cetății Timișoara, cele din Orșova, Panciova, Palanca Nouă și Caransebeș⁸. La Orșova se afla un batalion *Alexander von Württemberg*, un batalion *Marulli*, la Panciova unul *Neipperg*⁹, cât despre trupele din capitala provinciei vom vorbi în cele ce urmează.

³ Hochedlinger, Winkelbauer 2010, 66, 76–77.

⁴ Ne referim la construcția unor sedii administrativ-militare baroce, ridicarea bisericilor baroce, construcția unor fortificații moderne, reconfigurarea cartierelor pe criterii funcționale și confesional-etnice.

⁵ De pildă, o parte din hrana necesară soldaților (pâinea) provenea de la oficiul de provizii (Proviantamt), iar carnea, vinul, berea și restul trebuiau procurate de la cantinierii fiecărei garnizoane.

⁶ De multe ori, între preoșimea locală și cea a armatei apăreau conflicte din pricina jurisdicției, de aceea este emisă o scrisoare apostolică (1720) prin care se stabilește că regimentele sunt în sine o parohie, iar armata e scoasă așadar de sub autoritatea episcopală.

⁷ Hochedlinger 2003, 131–132, 135–138.

⁸ Bugetul Banatului – alocarea fondurilor pentru armată, CGB, II, 64/1728, f. 301 v – 307; aceleași informații și în bugetul de pe anul 1733, CGB, X, 6/1733, f. 14 v–18.

⁹ CGB, X, 17/1733, f. 89 v – 91.

Amplasarea cazărmilor trebuia să fie subordonată și ea Comisiei de Construcții, iar pentru clădirile militare existau în Banat 3 contabili/responsabili, unul în Timișoara, unul în Orșova și altul pentru lucrările din Palanca Nouă și Panciova. Ridicarea unor cazărmi în această provincie era privită cu multă seriozitate, astfel încât din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea a fost alocat un fond pentru asta¹⁰.

Referitor la implementarea cantonării unităților militare în Banat, cazul Timișoarei este concludent. Acest caz permite o analiză a spațiilor alocate militarilor, de la sosirea primelor unități și până la construirea și darea în folosință a cazărmilor din Timișoara. Astfel, factorul militar va ajunge să amprenteze în mare măsură orașul de pe Bega, însă la începutul secolului al XVIII-lea, spațiile alocate armatei au fost unele efemere. Dintr-un recensământ al clădirilor din Timișoara din 15 decembrie 1717 aflăm niște prime date despre situația soldaților din oraș, după asediu: în total ar fi existat 401 case din care 243 fuseseră alocate pentru garnizoană (179 în Cetate, 61 în Palanca Mică, 3 în Palanca Mare)¹¹. Pentru arsenal și muniții s-au folosit ca depozite castelul medieval, dar și Marea Moschee înainte de a fi cedată iezuiților. Mai știm că pentru cazarea soldaților au fost rezervate casele turcești încă locuibile de pe ulița dintre Poarta Aradului și Poarta Belgradului, pe care orașenii nemulțumiți le revendică în anul 1718, printr-o petiție adresată Administrației. Aceștia vor ca cele 7 case vechi să poată fi cumpărate de către cetățeni, iar autoritățile le răspund că asta va fi posibil doar după ce vor fi construite cazărmi pentru garnizoană¹².

Primele amplasamente cu acest rol din Timișoara habsburgică s-au numit Cazărmile cavaleriei și au fost ridicate în spațiul *extra muros*, în suburbia denumită odinioară Palanca Mare. Cele două clădiri dreptunghiulare alungite și perpendiculare în plan una pe cealaltă, nu departe de una din porțile de intrare în cetate – Poarta Lugojului, apar clar definite pe harta din anul 1722 publicată de M. Opreș¹³ (unde sunt numite Cazarma Nouă Inferioară și cea Superioară).

În această formă ele apar pe hărți până în aproximativ 1750 (vezi planul Cetății Timișoara cu suburbiile la M. Opreș¹⁴). În timpul epidemiei de ciumă care afectează profund orașul în anii 1738–1739, cazărmile din Palanca vor funcționa pe post de lazaret¹⁵. Dărâmarea lor poate avea legătură cu extinderea fortificației cu 3 inele și necesitatea existenței unei zone libere de 1.000 stânjeni¹⁶, cum apare pe planurile deja menționate¹⁷. Se pare că în anii 1771–1772, arhitecții T. Kostka și C. A. Steinlein au făcut propuneri de construcție pentru o cazarmă a cavaleriei, neacceptate de Maria Tereza, iar un plan din 1786 arată că pentru cavalerie nu există spațiu de cazare în Timișoara¹⁸. În timp, începând cu anii 20 ai secolului al XVIII-lea, se dezvoltă șantiere de construcții impresionante, cu scopul ridicării unei fortificații moderne și a Cazărmii Transilvaniei (de infanterie). Pe lângă ele, Casa comandantului sau Noul generalat vor adăposti membri de vază ai armatei încartiruite în Banat.

În fruntea ierarhiei se afla guvernatorul militar și civil al Banatului numit și general-comandant, în același timp conducător al Administrației. Primul care ocupă funcția este Claudius Florimund Mercy (1716–1734). Acesta se afla doar sub subordonarea Consiliului Aulic de Război, al cărui președinte este nimeni altul decât Eugeniu de Savoya (respectiv a Camerei Aulice pentru probleme camerale) și suveranului. Guvernatorului i se alătură doi consilieri principali pe probleme militare. Referitor la organizarea armată a provinciei și ce înseamnă ea pentru orașul-reședință, constatăm că în cadrul statului-major erau angrenați nu doar militari de profesie, ci și un personal auxiliar. Redăm aici personalul, cel care își desfășura activitatea în orașul de pe Bega. În primul rând, următoarea cea mai importantă persoană în provincie era comandantul Cetății Timișoara, care îl înlocuia pe guvernator în absențele sale. În continuare, pe lângă feldmareșalii Mercy și Wallis, din statul-major mai făceau parte comisarul-șef de război, doi comisari de război, alături de care lucrează un secretar militar, un conțopist, un cancelarist și un casier. Din comandamentul celei mai importante fortificații a perioadei caroline face parte numitul comandant, maiorul Pieței Paradei, aici fiind incluși și funcționarii Auditoriatului/tribunalului anume auditorul, grefierul, gardianul, translatorul și plutonierul tribunalului, apoi un medic, un chirurg și ajutoarele lor, dar

¹⁰ Volkmann 2001, 140.

¹¹ Țintă 1969, 104.

¹² Pct. 17 al Petiției magistratului german. PMT, 5/1718.

¹³ Planul din 1722. Opreș 2007, 32–33–34, 42, 52.

¹⁴ Opreș 2007, 42.

¹⁵ Petri 1988, 275.

¹⁶ 1 stânjen (Klafter) = 1,896486 m. Jakob 2001.

¹⁷ Opreș 2007, 42, 52.

¹⁸ Volkmann 2001, 142.

și inginerul-căpitan, adică arhitectul militar alături de echipa sa de specialiști care aveau și ei grade în armată¹⁹. Despre efectivele încartiruite în Timișoara vorbește un document din 1733²⁰, care menționează regimentul de cuirasieri *Sehri*, un batalion *Jung Daun*, un batalion *Alcaudette*, 2 batalioane *Fürsten Busch*. Lăsând la o parte detalii despre componența fiecăruia, calculele pe care le putem face arată că în Timișoara exista o populație de aproximativ 4.500 militari (regimentele menționate însumând 988, 800, 1.220 respectiv 1.500 oameni).

Unitățile de cavalerie, o parte importantă ca impact strategico-tactic, au constituit un element de bază în apărarea provinciei. Cantonate dincolo de granița militară mutată de pe Mureș pe Dunăre, regimentele și batalioanele de cavalerie au avut rolul unei forțe de reacție rapidă, menită fie să oprească incursiunile de pradă sau să întârzie operațiunile militare ale otomanilor, fie să întărească efectivele situate pe granița propriu-zisă²¹.

Mobilitatea și rolul acestui tip de unități militare este justificarea cantonării acestora în cazărmi specifice în apropierea unor rute importante. Ciacova este situată în apropierea drumului spre Pancevo, iar Peciu Nou în apropierea drumului spre Petrovaradin (Novi Sad). Cazarma de la Lugoj și unitățile cantonate acolo avea rolul de a păzi Valea Timișului și de a întări zona Clisurii Dunării. Construite la mijlocul sec. al XVIII-lea, cazarmile din localitățile menționate au fost menite pentru întrebuințarea specifică a unităților de cavalerie. Ne referim aici la disponerea corpurilor de clădire și la funcțiunea acestora, precum și la utilizarea efectivă a terenului aferent. Schimbările tehnico-tactice survenite la finalul secolului al XIX-lea impun și schimbări de ordin strategic, doctrina utilizată trecând de la unități mici în localități plasate strategic la concentrarea acestora în principalele centre urbane²².

Cele mai multe documente păstrate în arhive sunt referitoare la cazarma de la Ciacova. Cele pentru Peciu Nou sunt puține ca număr, comparativ cu Ciacova. Majoritatea documentelor însă privesc chestiuni de organizare, aprovizionare și mentenanță. Totodată, predominante sunt sursele cartografice, detaliate în segmentul următor al prezentului studiu. În ceea ce privește cazarma din Lugoj, întrucât este singura clădire de acest tip din județul Timiș, în prezent este în curs procedura pentru înscrierea acesteia în Lista Monumentelor Istorice²³.

2.2. Studiu de caz: Ciacova

Localitatea Ciacova a avut caracter parțial militar încă din Evul Mediu. În 1700, în incinta fortificată sunt atestate trupe de infanterie (200 de soldați) și cavalerie (100 de soldați). După cucerirea habsburgică a Banatului, în localitate activează o miliție (National-Miliz), compusă din români și sârbi. Ulterior administrația austriacă organizează militar provincia, staționând unități regimentale și la Ciacova, care primește statutul de garnizoană în 1726. Unitățile staționate erau cantonate în cazarma de lângă Culă. Totodată, în 1739, Ciacova devine parte din traseul logistic, alături de Timișoara, care aproviziona cele trei unități de cavalerie staționate temporar la Birda²⁴.

Comandamentul General al Banatului implementează o serie de reorganizări în perioada în care generalul Engelshofen deține comanda provinciei. La Ciacova se lărgeste cazarma existentă lângă Culă, care rămâne exclusiv în folosința ofițerilor. Totodată, este cantonat temporar în localitate *Regimentul de Dragoni Württemberg*.

În 1753, administrația habsburgică propune construirea unor cazărmi în mai multe locații din Banat, atât pentru unități de infanterie, cât și pentru cavalerie. Conform unui tabel din 16 iulie 1753, sunt propuse câteva locații alături de unitățile pentru care să se construiască. Totodată, sunt menționați ofițerii aferenți pentru numărul de companii (**Tab. 1**), fiind propusă încartiruirea a 13 companii de cavalerie pe teritoriul Banatului. Trebuie subliniat că această propunere, deși arată importanța încartiruirii trupelor de cavalerie în Banat, a rămas la stadiul de propunere. Totuși, se observă că inițial a fost propusă cantonarea a două companii de infanterie în hotarul administrativ al localității Ciacova²⁵.

¹⁹ CGB, II, 64/1728, f. 303v–304v; CGB, X, 6/1733, f. 14v–15v.

²⁰ CGB, X, 17/1733, f. 81v–92.

²¹ Hochedlinger 2003, passim.

²² Hochedlinger 2003, passim.

²³ DJC Timiș 2017; DJC Timiș 2017a.

²⁴ Merschdorf 2016, 42.

²⁵ CGB, II, 30/1753, f. 130.

Necesitatea înființării unor cazărmi dedicate în mod special cavaleriei este semnalată într-un ordin al Consiliului Aulic de Război (*Hofkriegsrat*), alături de locații posibile pe lângă cele deja existente (cele ruinate de la Panciova, Palanca Nouă și Orșova)²⁶. Necesitatea construirii unor cazărmi noi în districtele în care nu existau, precum și repararea celor existente este semnalată în același an. Datarea documentului arată clar punctul cel mai timpuriu pentru cazarma de cavalerie de la Ciacova. Astfel, aceasta este construită ulterior anului 1753, fiind amenajată în SV localității. Aceasta cu siguranță nu este aceeași cu cazarma în care a fost cantonat în 1743 *Regimentul de Dragoni Baden-Württemberg*. Prin urmare, cazarma în care a fost cantonat acest regiment a fost fie temporară, fie corespunde cu altă locație.

În bibliografia de specialitate se perpetuează o confuzie cu privire la data construcției cazarmii de cavalerie. Cazarma menționată ca fiind construită din ordinul baronului Engelshofen, guvernatorul militar al Banatului în 1740–1757, amintită chiar și de Griselini²⁷, este foarte probabil cazarma de ofițeri. Această clădire este foarte probabil identificată în prezent cu actualul Palat Administrativ localizat la S-SE de Culă. Anul menționat pentru cazarma de cavalerie este de fapt anul în care se lărgește cazarma de ofițeri. Documentele păstrate în arhivă indică foarte clar faptul că putem vorbi de cazarma de cavalerie la Ciacova, localizată în SV localității, doar ulterior anului 1753.

Tab. 1.*		
District	Numele localității/locului	Nr. companii
Timișoara	– Într-una din suburbiile cetății Timișoara, pentru comandanții regimentului și pentru „micul” stat major * – Giarmata – căpitanul cavalerie și ½ de companie – Felnac – locotenent și ½ – Sânmihai – maior și ½	* dacă nu în suburbie, atunci în alt loc situat lângă Timișoara 1 și ½ plus comandantul regimentului și tot micul stat major
Cenad	– Sânnicolau – căpitanul cavalerie și ½ – Comloș – ibidem – Cenad – locotenent și ½	1 și ½
Lipova	– Frumușeni – căpitanul cavalerie și ½ – Lipova – locotenent și ½	1
Lugoj	– Lugoj – locotenent-colonel și ½ – Sacoșu Mare – locotenent și ½ – Făget – căpitanul cavalerie și 1	2
Caransebeș	– Brebu – locotenent și ½ – Slatina Timiș – căpitanul cavalerie și ½	1
Ciacova	– Cebza – [ilizibil] și 2/3 – Denta – căpitanul cavalerie și ½ – Ciacova – locotenent și 1/3 – Vermeș – locotenent și ½	2
Vârșeț	– Vârșeț – 1 – Jamu Mare – căpitanul cavalerie și ½ – Fizeș – locotenent și ½ – Uljma – căpitanul cavalerie și ½	2 și ½
Becicherec	– Becej – locotenent și ½ – Becicherec – căpitanul cavalerie și ½ – Tomașevac – locotenent și ½	1 și ½

* Tabelul din 1753 conține lista de localități și unitățile (cu ofițerii aferenți) propuse pentru construirea unor cazărmi de cavalerie în Banat. CGB, II, 30/1753, f. 130.

Cazarma va apărea și pe ridicările topografice cu toponimul *Reiterkaserne*, *Ritter Kasserne* etc. Noua cazarmă va fi utilizată exclusiv de unități de cavalerie. Se pare că între militarii și civilii din Ciacova contactul a fost redus intenționat. Militarii aveau inclusiv serviciul religios separat, soldații având interdicție pentru ținerea slujbelor în bisericile comunității și aveau proprii capelani militari (*Seelsorger* – pastor), fapt care a provocat uneori conflicte între reprezentanții serviciilor religioase²⁸.

Cert este că în 1779, cazarma de cavalerie de la Ciacova era în folosință. Acest fapt este confirmat de

²⁶ CGB, II, 40/1753, f. 192.

²⁷ Griselini 2006, 136.

²⁸ Merschdorf 2016, 81.

staționarea a două divizioane de cavalerie din unitatea de cărașie (*Fuhrwesen Kompagnie*) împărțită de generalul-maior von Schröder în vederea cantonării în Banat. Aceste unități urmau a face parte din componenta logistică a rutei de aprovizionare Bratislava-Arad-Petrovaradin. Astfel, cu siguranță au staționat la Ciacova începând cu 1779 două divizioane a câte 290 de soldați și ofițeri, respectiv 300 de cai fiecare. Al treilea divizion din unitatea de cărașie a fost staționat în cazarma de cavalerie de la Peciu Nou. Motivul alegerii este explicat prin condițiile necesare, fiind prezente furaje și alimente pentru aprovizionarea trupelor²⁹. Organizarea acestor unități poate fi dedusă pe baza numărului de ofițeri aferenți acestor divizioane, menționate într-o notă ulterioară deciziei generalului-maior von Schröder³⁰.

La sfârșitul secolului al XVIII-lea, cazarma din Ciacova, subordonată Comandamentului General Bănățean, a găzduit prizonieri de război francezi, capturați în timpul Războiului Primei Coaliții împotriva Republicii Franceze. Un document din august 1795 vorbește despre eliberarea acestor prizonieri și repatrierea lor. Unitatea militară din Ciacova este informată despre această măsură, fiind totodată îndemnată să accelereze implementarea sa³¹.

La aproape două decenii după încorporarea Banatului în Regatul Ungariei, s-a pus problema reparării cazărnilor din provincie. În ceea ce privește cazarma de cavalerie din Ciacova, s-a pus problema fondurilor, respectiv utilizarea fondurilor camerale sau a celor militare. Camera Aulică maghiară refuză în 27 iulie 1797 să aloce pentru reparații altceva în afară de zeciuiala din fondurile Erariului Cameral. Refuzul alocării fondurilor proprii este justificat prin faptul că nu deține drepturi asupra pământului, obligația reparației căzând în sarcina acestuia (i.e. Comandamentul General Bănățean)³². Astfel, comandamentul cazărnilor din Ciacova este îndreptat în 16 august 1797 spre Consiliul Aulic de Război din Viena pentru acoperirea costurilor de reparații³³.

Zeciuiala a fost o sursă de venit importantă pentru acoperirea costurilor de funcționare a cazărnilor de cavalerie din Ciacova. În anul anterior celor menționate mai sus, este amintită utilizarea unei clădiri din cazarmă cu rol de cantină. Astfel, cei 100 de florini aferenți zeciuiei era plătiți direct Casieriei de război din localitate. Pe lângă arendarea cantinei, zeciuiala era strânsă și de pe urma licenței de alcool (vin)³⁴.

În 1775, cazarma din Peciu Nou a fost reparată. Comandamentul General Bănățean trimite un raport privind costurile de reparație către Administrația Camerală din Timișoara. Suma finală a fost recalculată și ajustată de Contabilitatea Camerală și de Comisariatul Superior de Război din Timișoara, astfel că peste 80% din sumă este suportată de autoritățile militare³⁵. Acest episod indică maniera de rezolvare a acestor probleme. Laolaltă cu refuzul Camerei Aulice de la Budapesta de a suporta cheltuieli de reparație, se poate afirma că majoritatea costurilor de reparație erau suportate de autoritățile militare. Deducem că acesta este și cazul cazărnilor de cavalerie din Ciacova.

În ceea ce privește unitățile staționate în cazarma de la Ciacova, datele sunt incomplete. Există informații certe cu privire la staționarea unui regiment de dragoni în 1736–1737 în localitatea Ciacova (*Dragoner-Regiment Nr.8 Motecuccoli*). În cazarma de cavalerie, prima unitate semnalată cu certitudine, în 1776, este *Regimentul Voghera*³⁶. Odată cu trecerea Banatului în subordinea administrației maghiare în 1778, în cazarmă vor fi cantonate escadroane de cavalerie subordonate *Konighliche Ungarischen Landwehr-Districts-Comando* (Honved – armata regală maghiară). Date mai exacte apar doar din 1867, doar după *Ausgleich*. Astfel, știm pentru anul 1876 că la Ciacova a fost detașat *Batalionul 16 honvezi dislocation Ciacova* (husari), subordonat Districtului Regal ungar de honvezi comando Seghedin nr. II. În 1883, acesta este înlocuit cu Batalionul 15 Timiș Nord. Cât timp staționează această unitate nu este cunoscut în prezent.

Unitățile regimentale de cavalerie au staționat în întregime în cazărnilor bănățene doar în anumite cazuri. Se cunosc locațiile de încartiruire pentru unitățile regimentale ale armatei austriece, astfel putem observa că acestea nu apar staționate decât punctual, în anumite cazuri, în Banat. Deducem astfel că

²⁹ CGB, II, 30/1779, f. 348–348v.

³⁰ CGB, II, 31/1779, f. 357.

³¹ CGB, LXIII, 22/1795, f. 97–98.

³² CGB, LXXI, 91/1797, f. 489–489 v.

³³ CGB, LXXI, 91/1797, f. 488.

³⁴ CGB, LXVII, 72/1796, f. 429, f. 433.

³⁵ CGB, 80/1780, f. 536–537.

³⁶ Regiment de cuirasieri, activat în perioada 1764–1788. *OmZ* 1839, 271.

în cazărmile de cavalerie erau staționate detașamente din acestea, nu regimentele întregi. Un astfel de exemplu concludent este cazarma de la Peciul Nou, unde apar staționate Regimentele 1 Husari (1816) și 10 Husari (1803–1805, 1810, 1813)³⁷. Totodată, trebuie menționat că regimentele primesc numere consecutive doar după 1764, reformă care durează câțiva ani. De asemenea, regimentele au fost reorganizate după numărătoare, absorbind diverse unități și schimbând altele, astfel că datele pentru acestea nu sunt disponibile în totalitate³⁸.

La sfârșitul sec. al XIX-lea, are loc o schimbare tehnico-tactică în arta războiului, iar considerentele strategice s-au modificat în consecință. Din 1889 a început concentrarea garnizoanelor în orașele mari. Austro-Ungaria și-a deplasat orientarea de la garnizoanele mici și nerentabile, alegând concentrarea efec-tivelor în cazărmi de mari dimensiuni. Întrucât plecarea militarilor a însemnat pentru Ciacova o pierdere anuală de 300.000 florini (subvenții), Consiliul Primăriei a încercat laolaltă cu niște parlamentari să obțină schimbarea deciziei prin punerea la dispoziție, gratuit, a unei parcele de pământ pentru o nouă cazarmă. S-a promis și alocarea a 100.000 florini pentru construcție, însă decizia de relocare a militarilor a rămas neschimbată³⁹.

Relocarea unităților începe în 1889. În urma unor manevre militare, unitatea prezentă nu se mai întoarce în Ciacova, iar la 20 octombrie 1890 localnicii serbează plecarea ambelor escadroane de cavalerie definitiv din garnizoană⁴⁰. În 1899 cazarma, împreună cu terenul aferent, este vândută localității Ciacova. În vederea utilizării terenului ca piață și loc de grădină, primele clădiri se dărâmă în 1901, iar din 1905 piața începe să funcționeze. În 1910 sunt eliminate și restul de ziduri iar lemnul, cărămida și țiglele sunt scoase la vânzare.

Terenul fostei cazarme apare în continuare ca atare în Cartea Funciară a localității în anul 1923. În anul 1926, apare trecut tot ca fiind terenul Cazarmei de cavalerie și este dat în arendă⁴¹.

3. Studiu cartografic – Ciacova

Pentru partea cartografică a prezentului demers au fost utilizate mai multe surse. Întrucât hărțile districtuale s-au dovedit a nu fi de ajutor în prezentul demers, s-au utilizat hărți istorice din secolul al XVIII-lea, efectuate de autoritățile districtuale, care reprezintă completări și adăugiri ale vechilor hărți districtuale, întocmite în paralel cu ridicările topografice, dar concentrate pe repere agrare și/sau cadas-trale. Ridicările topografice habsburgice constituie una din primele surse cartografice din punct de vedere cronologic, disponibile pentru acest demers. Planurile directe de tragere au fost întocmite în perioada 1924–1959 în scopul de a actualiza hărțile cartografice ale provinciilor românești folosind o legendă și un sistem de proiecție unitare. În 1951 se adoptă sistemul de proiecție Gauss-Kruger, utilizat în ultimele ediții din 1954–1959. Planurile reprezintă primul demers cartografic care se referă la întregul teritoriu al României într-un singur sistem de proiecție și cu legendă unitară, la cea mai mare scară de până atunci, reprezentând și un produs cartografic public, nesecret.

Hărțile topografice sovietice, întocmite de către URSS pe o perioadă de decenii, au devenit disponi-bile după 1991. Aceste hărți extrem de detaliate reprezintă un demers de mare anvergură, atât prin scara folosită, cât și prin faptul că întreaga planetă a fost cartată. Disponibilitatea acestor hărți după 1991 se transpune într-o disponibilitate globală, odată cu acordul de a utiliza aceste hărți în demersuri publice, mai ales odată cu dezvoltarea internetului.

Harta topografică militară a României, realizată în patru ediții în sistem de proiecție Gauss-Kruger, la scară de 1:25.000 și 1:50.000, reprezintă un instrument esențial de lucru, fiind cea mai recentă hartă topografică.

3.1. Hărți districtuale

Hărțile districtuale pentru Ciacova nu sunt disponibile în acest moment, însă au fost identificate două surse cartografice contemporane cu prima ridicare topografică militară habsburgică. Prima dintre

³⁷ Nagy 2005.

³⁸ Acerbi 2010, *passim*.

³⁹ Merschorf 2016, 81.

⁴⁰ Merschorf 2016, 80–81.

⁴¹ PCC, 3/1923; PCC 74/1926.

acestea, publicată la Viena în 1776, reprezintă o hartă administrativă. Aceasta semnalează prezența cazăr-mii de cavalerie de la Ciacova prin toponimul care însoțește numele localității pe hartă, respectiv *Reüter Cassern* (**Fig. 1**).

Cea de-a doua sursă cartografică reprezintă un plan al cazăr-mii, din 1783, unde apare dispunerea clădirilor, profilul acestora și planul orizontal (**Fig. 2**). Perimetrul cazăr-mii este dreptunghiular, cu patru intrări, dispus pe direcția NE-SV, înconjurat cu șanț. Între șanț și clădirile de cazare, la E și S, se află gră-dinile de legume pentru uzul unității staționate acolo. Cazarma constă în 3 corpuri principale de clădire, la S și la N aflându-se spațiile locative ale soldaților (la etaj) și grajdurile, iar la E se află corpul adminis-trativ (cazarma ofițerilor). Spre V se află alte două corpuri de clădire de dimensiuni mai mici, pe direcția N-S, plasate paralel, cu funcție auxiliară (provizii și arsenal). La N de corpul de clădire nordic se mai află un corp de clădire (tot cu funcție auxiliară – potcovărie), alături de un corp patrulater în colțul de NV al perimetrului (latrina). În colțul de N-NE funcționa perimetrul arondat școlii de călărie.

Organizarea cazăr-mii se schimbă ușor între 1783 și 1793, an în care noul plan al cazăr-mii arată modificări față de situația precedentă. Planul rămâne dreptunghiular, înconjurat de șanț, cu patru intrări pentru căruțe și călăreți, corpurile principale rămân neschimbate ca funcție și dimensiuni, cu excepția cazăr-mii ofițerilor care include posibil și dispensarul și farmacia de campanie⁴². În curtea interioară, corpurile dinspre SV își păstrează funcția auxiliară, însă apare încă un corp de clădire spre exterior, unde funcționează potcovăria. Toate cele 3 clădiri sunt dispuse paralel pe partea de SV a perimetrului. Dispare corpul de clădire de la N de clădirea soldaților de pe latura de NV, iar școala de călărie nu mai este indi-cată distinct pe planul cazăr-mii.

Între șanțul de apărare și clădirile soldaților, pe laturile de NV și SE, funcționează grădinile de legume, destinate aprovizionării unității cantonate în cazarmă. Se observă la V de cazarmă prezența morii de apă, aflată în imediata apropiere a râului Timiș. Apare și drumul dinspre Ciacova spre moară, la o distanță medie de latura de NV a perimetrului cazăr-mii, iar la N de acest drum este vizibil colțul sudic al zonei de măcelărie. Câmpul de instrucție este greu de identificat, întrucât există trei variante. Prima vizează câmpul utilizat pentru trageri, aflat lângă mori, cea de-a doua vizează școala de călărie, iar a treia include ambele locații ca spații destinate instrucției militarilor.

3.2. Ridicările topografice habsburgice

Josephinische Landesaufnahme, 1763–1787. Prima ridicare topografică a Imperiului Habsburgic (**Fig. 3**) plasează cazarma de cavalerie la S-SV de localitatea Ciacova (*Czakova*), pe drumul spre Pancevo. Nu este alocat vreun toponim distinct. În schimb reflectă relativ fidel planimetria cazăr-mii.

Franziszeische Landesaufnahme, 1806–1869. Cea de-a doua Ridicare Topografică a Imperiului Habsburgic (**Fig. 4**) arată dezvoltarea localității Ciacova și surprinde cazarma de cavalerie mai detaliat decât harta precedentă. Totodată, toponimul este *k.k. Cavall. Kas.*, ceea ce indică, având în vedere anul apariției (1869), cantonarea în cazarmă a unităților imperiale comune ale Austro-Ungariei (*kaiserlich-königlich*).

Franzisco-Josephinische Landesaufnahme, 1869–1887. Pe cea de-a treia Ridicare Topografică a Imperiului Habsburgic (**Fig. 5**) nu apar modificări substanțiale. Este menținută planimetria de bază a cazăr-mii. Toponimul utilizat este însă *Kaserne*.

Conform Ridicărilor Topografice habsburgice, cazarma de la Ciacova este construită și dată în folosință anterior anului 1787, confirmând sursele de arhivă, fără exactitate însă. Nu apar modificări substanțiale între 1787 și 1887, singurele detalii schimbate fiind cele legate de modificările minore în planimetria cazăr-mii.

3.3. Planul director de tragere

Planul director de tragere pentru Ciacova nu s-a dovedit o sursă relevantă, întrucât este o reproducere fidelă după planurile austriece anterioare Primului Război Mondial. Totodată, sursele documentare indică foarte clar că în perioada 1901–1910 cazarma este demolată treptat. Astfel, harta utilizată ca sursă primară nu era de actualitate în momentul întocmirii planului director de tragere pentru Ciacova. Con-semnăm, totuși, că planimetria cazăr-mii este identică celei înfățișate pe cea de-a treia ridicare topografică.

⁴² Merschdorf 2016, 96.

3.4. Hărțile topografice sovietice

Harta topografică militară a României, scara 1: 25.000, actualizată în ediția a treia în detaliu, înfățișează în zona cazărmii 5 corpuri de clădire. Însă harta nu permite identificarea exactă a locației clădirilor recente în raport cu corpurile de clădire ale fostei cazărmii. În orice caz, data întocmirii hărții exclude posibilitatea prezenței oricărei urme a cazărmii la suprafață. Singura excepție este geometria terenului. Totodată, prezența acestor clădiri indică afectarea vestigiilor cazărmii aflate încă în subteran.

3.5. Harta topografică militară a RSR, 1975

Harta topografică militară a României, scara 1: 25.000, actualizată în ediția a treia în detaliu, înfățișează în zona cazărmii 5 corpuri de clădire. Însă harta nu permite identificarea exactă a locației clădirilor în raport cu corpurile de clădire ale fostei cazărmii. În orice caz, data întocmirii hărții exclude posibilitatea prezenței oricărei urme a cazărmii la suprafață. Singura excepție este geometria terenului. Totodată, prezența acestor clădiri indică afectarea vestigiilor cazărmii aflate încă în subteran.

4. Riscuri. Măsuri

Riscul principal cu care se confruntă Cazarma de cavalerie din Ciacova este cel legat de activitățile antropice. Având în vedere că nu se mai păstrează la suprafață nimic din clădirile cazărmii, doar ceea ce se află în subsol poate fi afectat de acestea. Desigur, există și riscuri naturale precum inundații, însă acestea sunt neglijabile. Activitatea antropică, concretizată prin dezvoltarea imobiliară, continuă să fie principalul risc.

Zona în care s-a aflat Cazarma de cavalerie din Ciacova este în prezent destinată locuirii umane. Harta satelitară actualizată până în 2017, indică prezența a numeroase clădiri pe amplasamentul fostei cazărmii (**Fig. 8, 9**). Întregul areal concentrat în jurul Străzii Târgului din Ciacova este prevăzut în proiectul „PUZ 1”, prin care acesta este definit ca zonă de locuire. Până în prezent, arealul alocat pentru acest plan urbanistic nu a fost ocupat în totalitate conform prevederilor de zonă.

În prezent, laturile de NE, SE și SV sunt afectate de aceste clădiri de locuințe. Partea centrală a cazărmii și latura de NV au rămas, momentan, neafectate. Însă această situație se va deteriora în timp, mai ales că dezvoltarea imobiliară nu va încetini în zonă.

Totodată, în 2016 a fost demarat un proiect de extindere a rețelelor de canalizare la nivelul județului Timiș, inclusiv în Ciacova⁴³. Zona în care s-a aflat cazarma, actuala zonă PUZ 1, a fost inclusă în acest proiect. Astfel, introducerea rețelei de canalizare va afecta și mai mult situl, întrucât rețeaua urmărește trama stradală. Adâncimea preconizată pentru rețeaua de canalizare reprezintă un real pericol pentru vestigiile rămase din cazarma de cavalerie. Prin urmare va fi afectată și partea centrală a fostei cazărmii, întrucât este traversată de Strada Târgului. Lucrările de introducere a rețelei de canalizare au fost avizate favorabil de Ministerul Culturii, însă prezența fostei cazărmii dă potențialul arheologic al zonei. Astfel, avizul eliberat de Direcția Județeană pentru Cultură Timiș a impus condiția efectuării cercetării arheologice preventive⁴⁴.

Fosta cazarmă de cavalerie nu este înregistrată în Repertoriul Arheologic Național, astfel, lipsindu-i această formă de protecție, este expusă riscului antropic. Acest risc nu poate fi atenuat prea mult, mai ales pentru că în certificatele de urbanism emise de Primăria Orașului Ciacova nu este solicitat avizul Ministerului Culturii. Acest pas ar permite impunerea de condiții precum supravegherea arheologică (sau cercetare arheologică preventivă, după caz). Din acest motiv, este necesară înregistrarea acestui obiectiv ca sit arheologic. Acest grad de protecție ar impune cercetări arheologice în zonă, fapt care ar duce la salvagardarea informațiilor rămase (confirmarea planimetriei, informații cu privire la organizarea și viața militarilor din cazarmă etc.). Acest pas este necesar, întrucât lucrările prevăzute de proiectul de infrastructură edilitară nu vizează decât punctual anumite trasee, nefiind afectat arealul în totalitate. Însă rămâne pericolul pe care îl pune construcția de locuințe individuale. Întrucât arealul fostei cazărmii coincide cu o zonă de dezvoltare imobiliară, stoparea completă a riscurilor antropice nu este posibilă.

⁴³ Aquatim 2016

⁴⁴ DJC Timiș 2016.

Concluzii

În prezent, cazărmile de cavalerie, puțin cunoscute de specialiști, dar și mai puțin cunoscute de publicul larg, au dispărut aproape în întregime. Singura cazarmă de acest fel se păstrează, deși nu în totalitate, la Lugoj. Totodată, la Peciu Nou a supraviețuit un fragment de zid în parcul localității.

Cazarma de cavalerie de la Ciacova a fost de multe ori confundată în literatura de specialitate cu o altă cazarmă din localitate, aflată lângă Culă. Motivul confuziei este reluarea unor informații fără abordare critică, însă cauza principală este lipsa de interes și faptul că aceste cazărmi sunt foarte puțin cunoscute. Totuși, cazarma de cavalerie a fost un element esențial în viața comunității. Ciacova a fost până la sfârșitul secolului al XIX-lea o localitate de garnizoană. Prin urmare, comunitatea a beneficiat de subvenții din partea autorităților militare. Mai mult, prezența militarilor în localitate a fost un element important în economia acesteia. Pe de altă parte, prezența militarilor a cauzat numeroase întâmplări ieșite din comun. Aici amintim dueluri de onoare între militari, sau dezertorii care au încercat să scape de serviciul militar prin apelul la Biserică⁴⁵. Totuși, faptul că prezența cazărmii și a militarilor săi a dispărut din amintirea locuitorilor este de trist augur pentru acest tip de clădiri. Spunem asta deoarece importanța cazărmii pentru comunitatea Ciacova s-a simțit atât la nivel economic, cât și social.

Cazărmile de cavalerie construite în secolul al XVIII-lea constituie o serie de clădiri puțin cunoscute în bibliografia de specialitate. Doar în arhive mai pot fi găsite informații cu privire la aceste clădiri dispărute. Prezența acestora în arealul bănățean a fost o realitate cotidiană timp de peste un secol, însă odată cu dispariția fizică a acestora, a dispărut și conștiința despre ele din memoria colectivă a comunităților care le-au găzduit. Prezentul demers s-a dorit a fi o tentativă timidă de a readuce în atenție aceste clădiri unicat în istoria Banatului. Astfel, semnalăm unicul mod în care mai pot fi valorificate aceste cazărmi, respectiv cercetarea și valorificarea științifică.

Listă figuri

- Fig. 1 Ciacova – Tabula Bannatus Temesiensis a geometris S. S. M. M. I. I. et... [S 68 – X. – No. 69.] (1776)
- Fig. 2 Plan über die Lage der Csakovaer Cassern [S 12 – Div. XVI. – No. 20.] (1783)
- Fig. 3 Locația Cazărmii de cavalerie Ciacova – Josephinische Landesaufnahme, 1763–1787
- Fig. 4 Locația Cazărmii de cavalerie Ciacova – Franziszeische Landesaufnahme, 1806–1869
- Fig. 5 Locația Cazărmii de cavalerie Ciacova – Franzisco-Josephinische Landesaufnahme (1869–1887)
- Fig. 6 Locația Cazărmii de cavalerie Ciacova – Hărțile topografice sovietice
- Fig. 7 Locația Cazărmii de cavalerie Ciacova – Harta topografică militară, Ed. III, 1975.
- Fig. 8 Cazarma de cavalerie Ciacova – imagine satelitară actuală (Google Earth™ Pro)
- Fig. 9 Cazarma de cavalerie Ciacova – imagine satelitară actuală, detaliu (Google Earth™ Pro)

Bibliografie

Publicații

Gheorghiu 2017	Gheorghiu, Teodor Octavian, <i>Mici orașe/Mari sate din sud-vestul României. Monografii urbanistice</i> , București, 2017.
Griselini 2006	Griselini Francesco, <i>Încercare de istorie politică și naturală a Banatului Timișoarei</i> , Ed. II, Timișoara, 2006.
Hochedlinger 2003	Hochedlinger Michael, <i>Austria's Wars of Emergence. War, State and Society in the Habsburg Monarchy 1683–1797</i> , London, 2003.
Hochedlinger, Winkelbauer 2010	Hochedlinger Michael, Winkelbauer T. (eds), <i>Herrschaftsverdictung, Staatsbildung, Bürokratisierung. Verfassungs-, Verwaltungs- und Behördengeschichte der Frühen Neuzeit</i> , Wien, München, 2010.
Jakob 2001	Jakob Johann, <i>Masse, Gewichte und Währungen im Banat 1718–1990</i> , Mainz, 2001.
Merchsdorf 2016	Merchsdorf, Wilhelm Josef, <i>Ciacova-Târg Bănățean: Monografie și cartea plaiului natal</i> , Timișoara, 2016.

⁴⁵ Merchdorf 2016, 81–82.

- OmZ 1839
 Opriș 2007
 Petri 1988
 Țintă 1969
 Volkmann 2001
- Österreichische militärische Zeitschrift: 1839, 1/3.
 Opriș Mihai, *Timișoara. Monografie urbanistică*, vol. I, Timișoara, 2007.
 Petri Anton P. (ed.), *Beiträge zur Geschichte des Heilwesens im Banat*, 1988.
 Țintă Aurel, *Situația Banatului la cucerirea lui de către habsburgi*. În: *Studii de Istorie a Banatului*, I, 1969.
 Volkmann Swantje, *Die Architektur des 18. Jahrhunderts im Temescher Banat*, Heidelberg, 2001 (teză, Ph.D.).

Documente de arhivă

- CGB, II, 64/1728
 CGB, X, 6/1733
 CGB, X, 17/1733
 CGB, II, 30/1753
 CGB, II, 40/1753
 CGB, II, 30/1779
 CGB, II, 31/1779
 CGB, LXIII, 22/1795
 CGB, LXXI, 91/1797
 CGB, LXVII, 72/1796
 CGB, 80/1780
 PMT, 5/1718
 PCC, 3/1923
 PCC 74/1926
- SJAN Timiș, fond Comandamentul General Bănățean, pachet II, dosar 64/1728.
 SJAN Timiș, fond Comandamentul General Bănățean, pachet X, dosar 6/1733.
 SJAN Timiș, fond Comandamentul General Bănățean, pachet X, dosar 17/1733.
 SJAN Timiș, fond Comandamentul General Bănățean, pachet II, dosar 30/1753.
 SJAN Timiș, fond Comandamentul General Bănățean, pachet II, dosar 40/1753.
 SJAN Timiș, fond Comandamentul General Bănățean, pachet II, dosar 30/1779.
 SJAN Timiș, fond Comandamentul General Bănățean, pachet II, dosar 31/1779.
 SJAN Timiș, fond Comandamentul General Bănățean, pachet LXIII, dosar 22/1795.
 SJAN Timiș, fond Comandamentul General Bănățean, pachet LXXI, dosar 91/1797.
 SJAN Timiș, fond Comandamentul General Bănățean, pachet LXVII, dosar 72/1796.
 SJAN Timiș, fond Comandamentul General Bănățean, dosar 80/1780.
 SJAN Timiș, fond Primăria Municipiului Timișoara, dosar 5/1718.
 SJAN Timiș, fond Pretura Comunei Ciacova, dosar 3/1923.
 SJAN Timiș, fond Pretura Comunei Ciacova, dosar 74/1926.

Surse online

- Nagy 2005
 Acerbi 2010
- Nagy Istvan, *Austrian Cavalry Regiments and Their Commanders 1792–1815: the Hussars*. În: *Napoleon series*, November 2005. Sursa: http://www.napoleon-series.org/military/organization/Austria/cavalry/c_austriancav4.html (accesat 09.03.2018)
 Acerbi Enrico, *The Austrian Imperial-Royal Army 1805–1809*. În: *Napoleon series*, February 2010.
 Sursa: <http://www.centotredicesimo.org/wp-content/uploads/2015/10/ACERBI-The-Austrian-Imperial-Army-1805-09.pdf> (accesat 09.03.2018)

Dosare

- Aquatim 2016
 DJC Timiș 2016
 DJC Timiș 2017
 DJC Timiș 2017a
- Aquatim 2016 – Proiectul regional de dezvoltare a infrastructurii de apă și apă uzată din județul Timiș, în perioada 2014–2020 (arhiva DJC Timiș nr. 2848/05.10.2016)*
 Aviz DJC Timiș nr. 2848/16.11.2016.
 Dosar DJC Timiș nr. 1885/31.05.2017.
 Dosar DJC Timiș nr. 2930/23.08.2017.

Surse cartografice

- Prima ridicare topografică militară (1763–1787)*
Josephinische Landesaufnahme (1763–1787)
 Sursa: <http://mapire.eu/de/map/firstsurvey/?bbox=-34855.98638465768%2C5116371.588968274%2C3096004.692176162%2C7153877.014937933> (accesat 10.12.2017)
A doua ridicare topografică militară (1806–1869)
Franzsiszeische Landesaufnahme (1806–1869)
 Sursa: <http://mapire.eu/de/map/secondsurvey/?bbox=458621.46822449565%2C4954438.424399045%2C3589482.146785315%2C6991943.850368704> (accesat 10.12.2017)
A treia ridicare topografică militară (1869–1887)
Franzisco-Josephinische Landesaufnahme (1869–1887)
 Sursa: http://mapire.eu/de/map/hkf_75e/?bbox=579697.7210282153%2C4892295.34097834%2C3710558.3995890347%2C6929800.766947999 (accesat 10.12.2017)

Plan über die Lage der
Csakovaer Cassern [S 12 –
Div. XVI. – No. 20.] (1783)
Tabula Bannatus
Temesiensis a geometris
S. S. M. M. I. I. et... [S 68 –
X. – No. 69.] (1776)

Sursa: <https://maps.hungaricana.hu/en/MOLTerkeptar/5939/> (accesat 10.12.2017)

Sursa: <https://maps.hungaricana.hu/en/MOLTerkeptar/10393/> (accesat 10.12.2017)

Fig. 1.

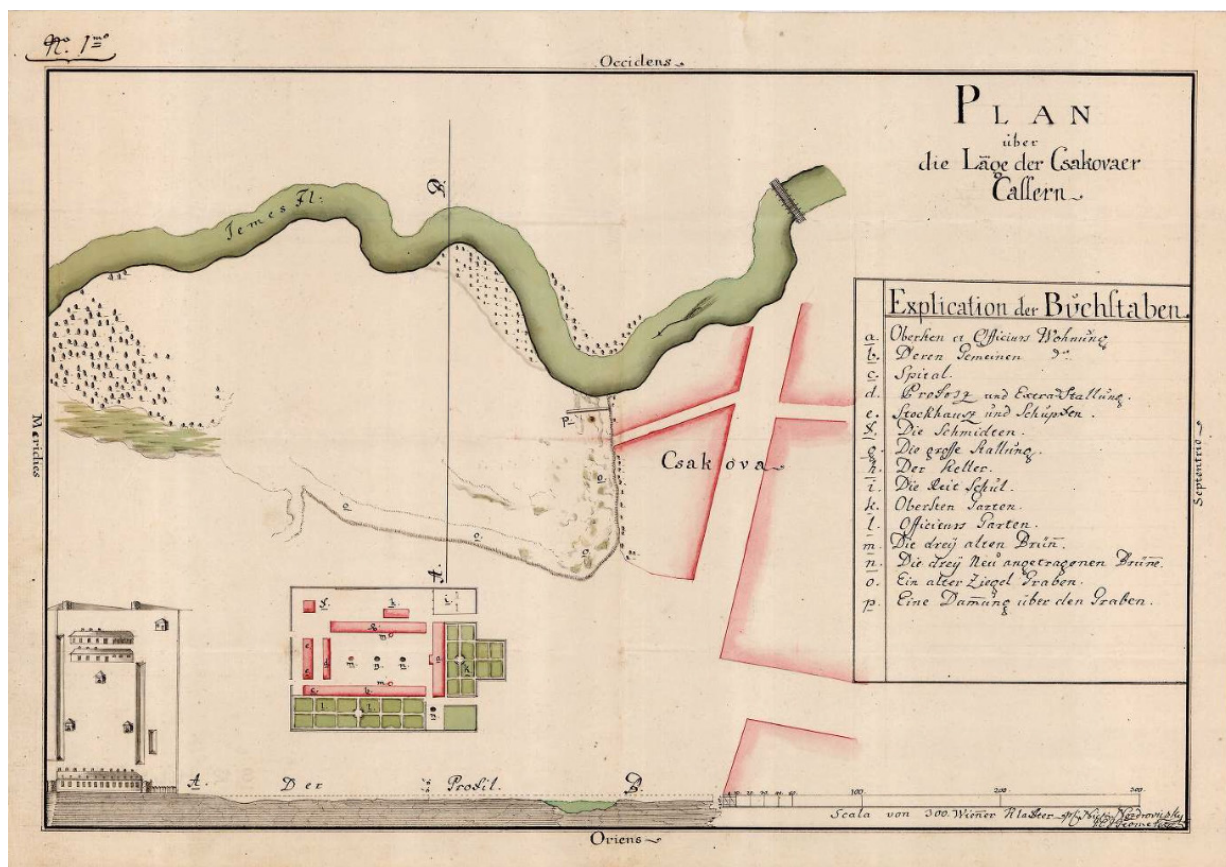

Fig. 2.

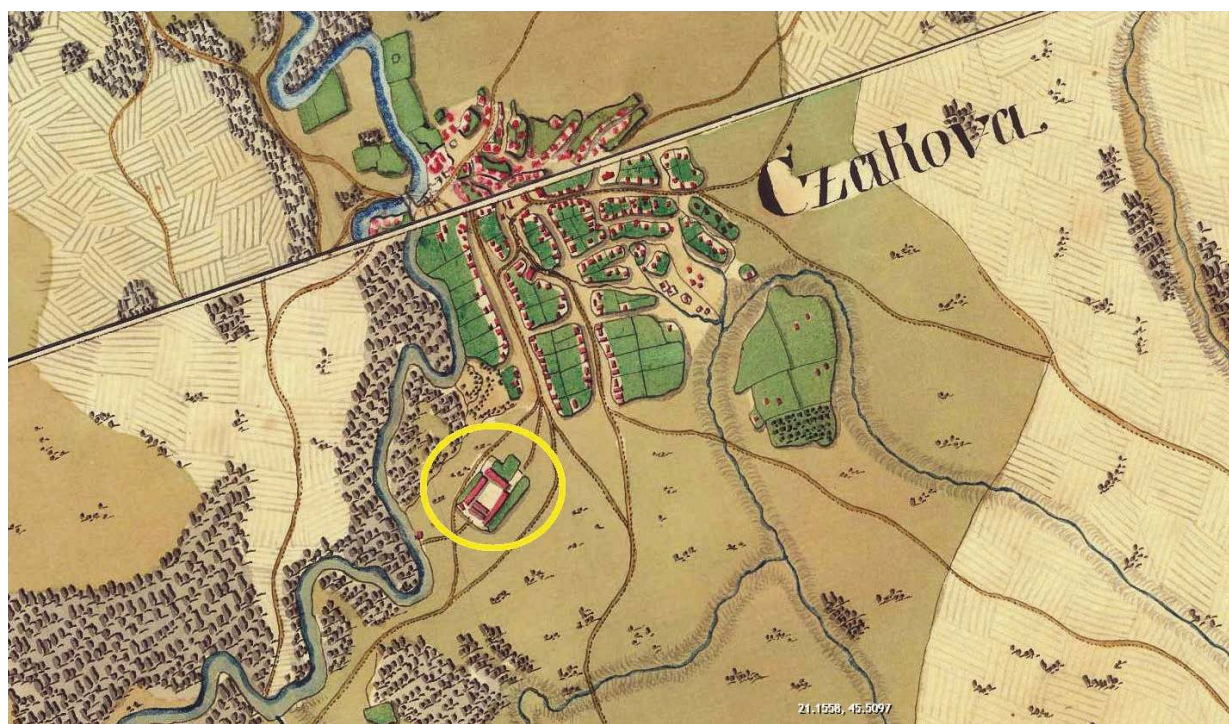

Fig. 3.

Fig. 4.

Fig. 5.

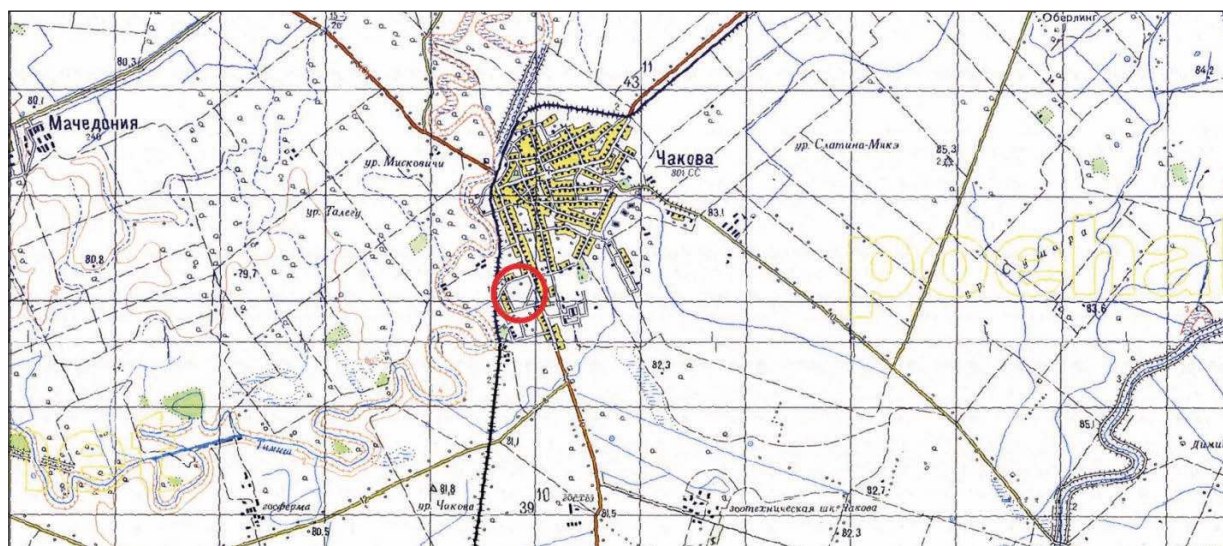

Fig. 6.

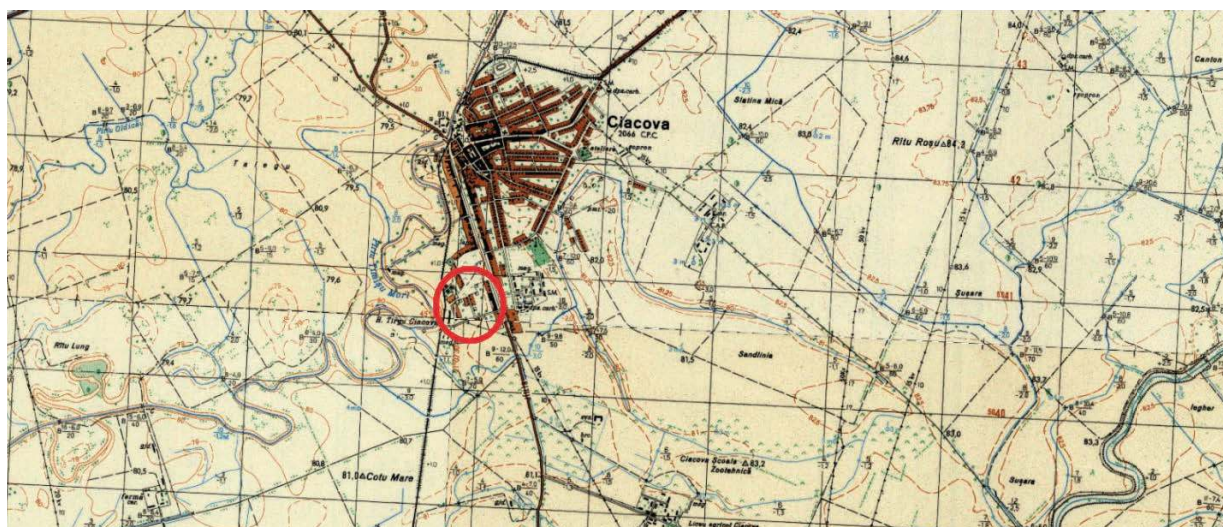

Fig. 7.

Fig. 8.

Fig. 9.

TENDANCES DANS L'AGRICULTURE D'ENTRE LES DEUX GUERRES SELON LA VISION DE ALEXANDRU MOISI

Minodora Damian*

Tendințe agricole interbelice în viziunea lui Alexandru Moisi

Rezumat: Viziunea asupra agriculturii a fost preluată din cartea dascălului Alexandru Moisi (1884–1943), originar din Valea Dunării, denumită *Cartea Țăranului* din anul 1927. Aspectele sesizate în această lucrare vin în sprijinul reformei agrare, ce a reprezentat geneza proprietăților rurale agricole de nivel mediu de pe teritoriul românesc. Printr-o analiză amănunțită a societății românești, Alexandru Moisi sesizează lipsa unei politici fiscale avantajoase pentru produsele agricole românești dedicate exportului. De asemenea, se mai semnalează și starea precară a infrastructurii rutiere, cât și absența unei magistrale feroviare care să traverseze arealul Banatului sudic, fapt ce a îngreunat atât dezvoltarea economică zonală cât și cea națională. Premisele spațio-geografice ale arealului clisurean impun dezvoltarea exponențială a agriculturii. Aflându-se în proximitatea celui mai bogat bazin hidrografic al țării, plasa Moldova Nouă a beneficiat de un real interes în domeniul agricol. Prin urmare, însemnările din registrul statistic agricol din perioada 1939 – 1940 sesizează că 30% din totalul de suprafață aferent plasei Moldova Nouă a fost destinat în exclusivitate lucrărilor agricole. Având în vedere suprafața mare de pământ cultivabil a României și necesitatea unei producții mari de produse agricole, încă de la începutul secolului al XX-lea se impunea mecanizarea și industrializarea agriculturii. În concluzie, consecințele aplicării legii agrare din 1921 în Defileul Dunării au reprezentat începutul proprietății de tip agricol, ceea ce a condus la o scădere drastică a producției la hectar, datorată în primul rând inadaptabilității uneltelor agricole la suprafețele mici de teren cultivat.

Cuvinte cheie: *Clisura Dunării, perioada interbelică, reforma agrară, Alexandru Moisi.*

Mots-clés: *Vallée du Danube, deux-guerres, réforme agraire, Alexandru Moisi.*

La réforme agraire de 1921, est apparue comme la réalisation des promesses du roi Ferdinand I, en Mars 1917, faites aux paysans qui étaient inscrits à l'armée roumaine, participante à la Première Guerre Mondiale, et qui peut représenter la genèse des propriétés rurales agricoles du moyen niveau sur le territoire roumain.

Dans les provinces roumaines de l'ouest des Carpathes, la réforme agraire trouve son cadre législatif par le projet de loi débattu dans le Grand Conseil National en 1919 et voté en 1920 par le Parlement de la Grande Roumanie, qui visait la réduction des propriétés foncières, la formation des propriétés et des exploitations paysannes et aussi la création de quelques institutions qui mettent en œuvre les dispositions de la réforme agraire¹.

La méthode d'application de la réforme agraire était structurée en deux actions majeures: l'expropriation et l'attribution. L'expropriation se fondait sur deux principes fondamentaux: prendre des terres des propriétaires et les transférer dans la propriété de l'état, par le paiement intégral des prix des terres pour une juste compensation. L'attribution des paysans par des fonds immobiliers expropriés a été réalisé en proportion de 70%².

Dans la Vallée du Danube les immobiliers accordés aux paysans ont été prises de la Communauté de Propriété de l'ancien Régiment nr.14, ayant son siège à Biserica Albă. De cette organisation faisaient partie 22 localités roumaines du Défilé du Danube³, le reste étant des localités situées sur le territoire de la République Serbe. Le processus d'application de la loi agraire de 1921 dans le Défilé du Danube s'est réalisé après 10 années⁴, ayant pour cause le manque des terrains nécessaires pour la mise en propriété et

* Muzeul Banatului Montan Reșița, b-dul Republicii, nr. 10, e-mail: damianminodora@yahoo.com.

¹ Bulgaru 2003, XV.

² Bulgaru 2003, XIX.

³ Nemoianu 1929, 64.

⁴ Zaberca în *Banatica* 8/1985, 392.

l'appropriation abusive des terres. Un exemple illustratif en ce sens est la prise en usage des 13788 jongs cadastraux entre 1933–1934, pour la constitution de forêts et des pâturages communaux, du territoire de la Forêtierie de Moldova Noua⁵. Toutefois, les paysans de la localité de Liubcova ont pris en possession les terres agricoles seulement dans la seconde moitié de l'année de 1934, parce que celles-ci ont été utilisées par les co-habitants de la commune de Sichevița⁶. D'autres exemples concluants sont les événements de la localité de Coronini, où les habitants ont occupé illégalement des parties du forêt communal, qui était destinée aux pâturages du village⁷.

Descendant d'une famille modeste, honnête et appliqué, du village de Coronini, Alexandru Moisi (1884–1943), constatant les irrégularités issues pendant l'application de la loi agraire de 1921 au sud du Banat, conçoit un guide détaillé du point de vue statistique et fondé sur des arguments scientifiques, qui pouvait offrir des suggestions bénéfiques pour l'activité quotidienne du paysan roumain, ayant le titre *Le livre du paysan*, apparu au cours de l'année de 1927⁸.

Chaleureux avec ceux qui veulent embrasser le labour de la terre, Alexandru Moisi a dédié tout un chapitre aux conséquences de la mise en application de la réforme agraire de 1921, en vue d'aider à l'accroissement quantitatif et qualitatif des résultats des travaux agricoles.

Édifiantes en ce sens sont même les mots du maître: *En voyant dans la guerre la vie des peuples des plusieurs pays, j'écris ce livre aux paysans qui désirent leurs bien et le bien d'autres, pensant que je donne un aide dans le développement de mon peuple et aussi pour la croissance des productions économiques, fait attendu avec préoccupation par tous*⁹.

Les caractéristiques agricoles de la période d'entre les deux guerres de la *Monographie du Défilé* de Alexandru Moisi sont détaillées selon des critères géographiques et administratifs, décrivant explicitement les occupations des habitants, spécifiques pour chaque unité administrative spécifique. Étant données les fortes liaisons ethno-culturels et les similitudes fréquentes de la civilisation rurale du Défilé de Danube, dans cet aréel ont été incluses volontairement des localités comme Lescovița, Zlatița, Câmpia, Socol, des établissements faisant partie de Poliadia, zone décrite par le cours inférieur de Nera.

Ayant en vue la passion pour le labour de la terre et l'intérêt accru pour tout ce que signifie civilisation rurale du Défilé du Danube, Alexandru Moisi exprime d'une manière directe et bien argumentée ses idées concernant la participation de l'État dans le développement agricole de la période interbelique.

Rappelant la diligence des daces et la compétence des roumains, héritage génétique pour les générations actuelles, ce maître d'école recommande à chaque paysan d'utiliser d'une manière rationnelle toutes les superficies de la terre, qui peuvent être exploitées pour obtenir des produits agricoles ayant un haut degré qualitatif et suffisamment nombreux pour être exposés sur le marché international.

Observant les caractéristiques confertes par la disposition géographique de l'espace du Danube sudique, exhorté avec de tact et de sagesse les autorités compétentes de l'époque, pour offrir un cadre législatif adéquat du domaine de la fiscalité, qui pourrait aider et avantager les producteurs agricoles et d'obliger les institutions financières d'accorder des crédits avec des gains accessibles aux familles des paysans récemment mises en propriété.

Toutefois, grâce à une analyse approfondie de la société roumaine et de la situation macroéconomique du Banat d'entre les deux guerres, il détecte l'état précaire de l'infrastructure routière et le manque de lignes ferroviaires qui traversent la région du Défilé du Danube, faits qui ont empêché le développement économique zonal et national. Le seul chemin ferré de la zone était *La route de Cărbunari*, la section de chemin qui faisait liaison entre Baziaș et Oravița, inauguré en 1854, en fait le premier chemin ferroviaire du territoire roumain. Malheureusement, cette lacune n'a été pas corrigée, même aujourd'hui, entraînant l'exclusion du Banat Danubien des itinéraires routiers et ferroviaires européens.

Evoquant la situation des terrains du point de vue des catégories d'utilisation, le maître d'école Moisi observe l'emplacement incorrecte des terres agricoles, loin du centre des villages et le boisement de terres agricoles fertiles. Il expose également la question des terres improductives, comme les collines arides et les côtes rocheuses, qui pourraient être exploités par des vergers et des vignobles.

⁵ Zaberca în *Banatica* 8/1985, 392.

⁶ Zaberca în *Banatica* 8/1985, 393.

⁷ Zaberca în *Banatica* 8/1985, 393.

⁸ Moisi 1927.

⁹ Moisi 1927, IV.

Étudiant les principaux aspects de la vie quotidienne de la vallée du Danube, Alexandru Moisi présente du point de vue zonal les travaux agricoles et les occupations locales: la culture des céréales – blé, maïs, orge, avoine – pratiquée dans les régions rurales de Zlatița¹⁰, Coronini¹¹, Gornea¹²; la culture des fruits – des vergers de pruniers à Gornea¹³, Radimna¹⁴, Berzasca¹⁵ et de cerises à Zlatița¹⁶; la viticulture à Belobreșca¹⁷, Radimna¹⁸, Berzasca¹⁹; l'élevage à Gornea²⁰, Zlatița²¹, Câmpia²², Berzasca²³; l'apiculture à Gornea²⁴, et les villages de pêcheurs de Berzasca²⁵ et de Coronini²⁶.

En accord avec ces données, présentées ci-haut par Alexandru Moisi, on retrouve ces informations agricoles dans les registres statistiques contemporaines. Les occupations prédominantes des habitants des villages du défile danubien sont mentionnées dans les documents qui se retrouvent dans les Registres Agricoles du Département de Caraș (1922–1939). A Divici, Măcești, Pojejena Sârbă, Pojejena Română, Șușca, Câmpia, Socol, Zlatița et Moldova Veche l'occupation de base était l'élevage du bétail. En 1923, selon les statistiques de la Commission d'expropriation et d'appropriation à Divici, à un nombre de 158 têtes de famille, il y avait 230 bovins, 12 chevaux et 1 438 moutons²⁷; à Măcești il y avait 182 bouffées, 211 bovins, 16 des chevaux et des moutons 2050²⁸; à Pojejena Sârbă à 136 bouffées par famille, il y avait 198 bovins, 18 chevaux et 882 moutons²⁹; à Pojejena Română à 180 ménages y étaient 333 bovins, 24 chevaux et 2266 moutons³⁰; à Șușca à 152 ménages y étaient 253 bovins, 2 chevaux et 1050 moutons³¹; à Câmpia à 320 ménages y étaient 297 bovins, 169 chevaux et 1677 moutons³²; à Socol à 370 ménages y étaient 422 bovins, 367 chevaux et 2576 moutons³³; à Zlatița à 268 ménages y étaient 378 bovins, 86 chevaux et 921 moutons³⁴ et à Moldova Veche 749 ménages étaient 737 bovins, 174 chevaux et 2995 moutons³⁵. Pour la comune de Coronini dans les Registre du Conseil Populaire sont enregistrées, à 1939, les principales occupations de la population qui étaient l'agriculture et la manufacture³⁶.

Selon l'organisation territoriale de la place de Moldova Nouă de la période 1939–1940, dans une superficie de 77754 ha et un total de 30231 personnes, ont été incluses la plupart des localités du Danube. Ayant un climat sec-mouillé, dans cette unité territoriale se sont développées, selon la Chambre Agricole du département de Caraș (1926–1950), 8118 ménages déployés dans une espace déterminée par des zones de plaine inondable, de plaine et de colline. De l'analyse concrète de cette situation agricole

¹⁰ Moisi 1938, 115.

¹¹ Moisi 1938, 248.

¹² Gornea 2003, 23.

¹³ Gornea 2003, 23.

¹⁴ Moisi 1938, 150.

¹⁵ Moisi 1938, 277.

¹⁶ Moisi 1938, 115.

¹⁷ Moisi 1938, 144.

¹⁸ Moisi 1938, 150.

¹⁹ Moisi 1938, 277.

²⁰ Gornea 2003, 23.

²¹ Moisi 1938, 115.

²² Moisi 1938, p. 122.

²³ Moisi 1938, p. 277.

²⁴ Gornea 2003, p. 23.

²⁵ Moisi 1938, 277.

²⁶ Moisi 1938, p. 243.

²⁷ Serviciul Județean al Arhivelor Naționale, Caraș-Severin (în continuare SJAN CS), *Serviciul agricol al județului Caraș (1922–1939)*, nr. inv. 493, dosar nr. 69/1923–1938, *Comuna Divici*, f. 4.

²⁸ SJAN CS, *Serviciul agricol al județului Caraș (1922–1939)*, nr. inv. 493, dosar nr. 74/1923–1941, *Comuna Măcești*, f. 8.

²⁹ SJAN CS, *Serviciul agricol al județului Caraș (1922–1939)*, nr. inv. 493, dosar nr. 83/129–1939, *Comuna Pojejena Sârbă*, f. 3.

³⁰ SJAN CS, *Serviciul agricol al județului Caraș (1922–1939)*, nr. inv. 493, dosar nr. 82/1923–1939, *Comuna Pojejena de Jos*, f. 5.

³¹ SJAN CS, *Serviciul agricol al județului Caraș (1922–1939)*, nr. inv. 493, dosar nr. 91/1923–1939, *Comuna Șușca*, f. 3.

³² SJAN CS, *Serviciul agricol al județului Caraș (1922–1939)*, nr. inv. 493, dosar nr. 65/1923–1939, *Comuna Câmpia*, f. 1.

³³ SJAN CS, *Serviciul agricol al județului Caraș (1922–1939)*, nr. inv. 493, dosar nr. 89/1923–1939, *Comuna Socol*, f. 11.

³⁴ SJAN CS, *Serviciul agricol al județului Caraș (1922–1939)*, nr. inv. 493, dosar nr. 95/1923–1938, *Comuna Zlatița*, f. 4.

³⁵ SJAN CS, *Serviciul agricol al județului Caraș (1922–1939)*, nr. inv. 493, dosar nr. 75/1923–1938, *Comuna Moldova Veche*, f. 12.

³⁶ SJAN CS, *Serviciul agricol al județului Caraș (1922–1939)*, nr. inv. 493, *Consiliul popular al comunei Coronini*, nr. inv. 368, dosar nr. 26/1939, f. 1–11.

on retrouve que d'une superficie totale des terres cultivées de 22556 ha, les terres arables ensommaient 11135 ha, où on a cultivé des céréales d'automne (blé, seigle, orge, avoine) d'une surface de 2410,5 ha, du maïs sur 7250 ha. En outre, les petites superficies de terres ont été développées des cultures intensives telles que: les légumineuses (haricots, pois) – 465,5 ha, alimentaires (pommes de terre, l'oignon, le chou, les pastèques, ail) – 733 ha, plantes à destination industrielle (chanvre, tournesol) – 69,5 ha, plantes fourragères (luzerne, trèfle) – 675,5 ha. Le reste des catégories cultivables est revenu aux pâturages – 10201 ha, aux vignobles – 693 ha, aux vergers (prune, cerise, pomme, poire, abricot, noix, prunus cerasifera, mûriers) et aux potagers – 528 ha³⁷. Tout ce processus agricole a eu pour but la mise en valeur des cultures agricoles, ses produits étant destinés à la vente dans les marchés et les foires, comme par exemple celui de Sichiavița, depuis 1935³⁸.

La situation de la culture de céréales dans période 1939–1940³⁹

Nr. crt.	Localite	Blé (ha)	Seigle (ha)	Orge (ha)	Avoine (ha)	Maïs (ha)
1.	Belobreșca	65	5	-	-	472
2.	Berzasca	66	5	7	9	300
3.	Câmpia	122	6	7	10	620
4.	Coronini	80	2	-	10	210
5.	Divici	60	6	-	7	206
6.	Gornea	60	15	80	60	147
7.	Liubcova	58	5	8	10	390
8.	Măcești	51	11	2	7	174
9.	Moldova Veche	215	16	9	8	575
10.	Moldova Nouă	2	-	-	-	15
11.	Pojena de Jos	93	5	2	1	297
12.	Pojena de Sus	42	2	-	2	202
13.	Radimna	63	5	2	-	314
14.	Sichevița	315	16	54	54	649
15.	Socol	153	7	8	7	1189
16.	Șușca	35	2	0,5	2	221

Entre les cultures des céréales, entre 1939–1940, on distingue la culture du maïs qui a un maximum de superficie cultive de 1189 ha, suivie par la culture du blé sur une surface dépassant 315 ha.

La situation de la culture de legumes dans période 1939–1940⁴⁰

Nr. crt.	Localite	Haricots (ha)	Pommes de terre (ha)	Chou (ha)	Tomates (ha)	Ail (ha)	Oignon (ha)
		Haricots entre maïs					
1.	Belobreșca	3/8	23	5	5	0,5	2
2.	Berzasca	-/3	9	-	-	-	2
3.	Câmpia	16/67	25	15	1	-	9
4.	Coronini	4/-	10	1	1	1	2
5.	Divici	2/4	8	2	1	0,5	1,5
6.	Gornea	-/15	12	5	-	-	8
7.	Liubcova	-/3	5	-	-	-	3
8.	Măcești	9/8	11	4	-	-	12
9.	Moldova Veche	7/20	24	9	2	1	16

³⁷ SJAN CS, *Serviciul agricol al județului Caraș (1922–1939)*, nr. inv. 493, *Camera agricolă a județului Caraș (1926–1950)*, nr. inv. 180, dosar nr. 26/1939–1940, f. 132.

³⁸ Muzeul Banatului Montan, Reșița, *Ștafeta cultural – artistică Cântarea partidului, Județul Caraș-Severin, 1970–1971*, inv.11672, 14.

³⁹ Date sintetizate după registrele din SJAN CS, *Camera agricolă a județului Caraș (1926–1950)*, nr. inv. 180, dosar nr. 26/1939–1940, f. 133–152.

⁴⁰ Date sintetizate după registrele din SJAN CS, *Camera agricolă a județului Caraș (1926–1950)*, nr. inv. 180, dosar nr. 26/1939–1940, f. 133–152.

Nr. crt.	Localite	Haricots (ha)	Pommes de terre (ha)	Chou (ha)	Tomates (ha)	Ail (ha)	Oignon (ha)
		Haricots entre maïs					
10.	Moldova Nouă	-	2	-	-	-	-
11.	Pojejena de Jos	-/16	-	6	1	1	10
12.	Pojejena de Sus	-/7	-	4	1	1	6
13.	Radimna	-/19	-	12	2	1	10
14.	Sichevița	5/20	10	10	2	5	10
15.	Socol	7/119	10	12	1	-	13
16.	Șușca	1/4	2	3	8	0,3	1,5

Dans les plupart des cas on retrouve des cultures doubles et on a comme exemple: haricots, pommes de terre, le tournesol, courge entre maïs. Cet aspect est causé par l'imposition de la superficie de la terre et pas de la production résultée.

La situation de la culture de fourrage dans période 1939–1940⁴¹

Nr. crt.	Localite	Luzerne (ha)	Trèfle (ha)	Courge entre maïs (ha)	Maïs pour fourrage (ha)
1.	Belobreșca	15	5	5	10
2.	Berzasca	-	6	8	-
3.	Câmpia	12	15	7	-
4.	Coronini	6	10	4	6
5.	Divici	7	2	3	-
6.	Gornea	11	10	-	5
7.	Liubcova	-	6	7	-
8.	Măcești	-	6	4	-
9.	Moldova Veche	2	20	8	-
10.	Moldova Nouă	-	2	-	-
11.	Pojejena de Jos	2	16	18	-
12.	Pojejena de Sus	3	16	13	-
13.	Radimna				
14.	Sichevița	10	20	10	10
15.	Socol	14	18	20	-
16.	Șușca	20	4	3	6

La situation des vignobles et des vergers dans periode 1939–1940⁴²

Nr. crt.	Localite	Vignobles (ha)	Pruniers (ha)	Pommiers (ha)	Cerisiers (ha)	Noyers (ha)	Pruniers cerises (ha)	Mûriers (ha)
1.	Belobreșca	92	8	-	-	-	-	-
2.	Berzasca	2,8	8	-	-	-	-	-
3.	Câmpia	119	-	-	-	-	-	-
4.	Coronini	-	30	-	-	-	-	-
5.	Divici	18	2	-	-	-	-	-
6.	Gornea	1	10	15	10	10	5	-
7.	Liubcova	19	4	-	-	-	-	-
8.	Măcești	14	-	-	-	-	-	-
9.	Moldova Veche	40	-	-	-	-	-	-
10.	Moldova Nouă	47	9	-	-	-	-	-
11.	Pojejena de Jos	19	1	-	-	-	-	-
12.	Pojejena de Sus	25	-	-	-	-	-	-

⁴¹ Date sintetizate după registrele din SJAN CS, *Camera agricolă a județului Caraș (1926–1950)*, nr. inv. 180, dosar nr. 26/1939–1940, f. 133–152.

⁴² Date sintetizate după registrele din SJAN CS, *Camera agricolă a județului Caraș (1926–1950)*, nr. inv. 180, dosar nr. 26/1939–1940, f. 133–152.

Nr. crt.	Localite	Vignobles (ha)	Pruniers (ha)	Pommiers (ha)	Cerisiers (ha)	Noyers (ha)	Pruniers cerises (ha)	Mûriers (ha)
13.	Radimna							
14.	Sichevița	20	30	10	2	10	10	10
15.	Socol	115	2	-	-	-	-	-
16.	Șușca	18	18	-	-	-	-	-

La situation des terres cultivées dans le Defile du Danube entre 1939–1940⁴³

Nr. crt.	Localité	Cultures%
1.	Belobreșca	70,94
2.	Berzasca	58,3
3.	Câmpia	80,13
4.	Coronini	44,49
5.	Divici	35,51
6.	Gornea	40,90
7.	Liubcova	17,79
8.	Măcești	31,72
9.	Moldova Veche	44,82
10.	Moldova Nouă	18,84
11.	Pojejena de Jos	35
12.	Pojejena de Sus	27,76
13.	Radimna	32
14.	Sichevița	24,14
15.	Socol	63,82
16.	Șușca	70,24

L'élément vital, absolument nécessaire pour obtenir une production agricole importante du point de vue quantitatif et qualitatif, le constitue les systèmes d'irrigation. Comme exemples concluants et statistiques on mentionne la Place Moldova Nouă, où il y avait seulement 2 hectares de jardins potagers irrigués, retrouvés dans la localité de Moldova Veche, sur 265 ha⁴⁴. Disposant d'un grand bassin fluvial, le Banat du Sud s'impose comme une zone propice au développement d'un système d'irrigation complet et efficace pour l'agriculture, ce qui suggère donc un règlement rationnel et efficace de toutes les rivières. En outre, il est utile l'usage des bassins hydrographiques non coulantes, des lacs et des étangs, pour le développement de la pisciculture.

En tenant compte de la grande superficie de terres arables de la Roumanie et la nécessité de réaliser d'une importante culture agricole, du début du XXe siècle s'avérait impérieuse l'implication de l'industrie mécanisée pour l'agriculture. Par la réforme agraire, se sont apparus un grand nombre de propriétaires qui possédaient des petites surfaces agricoles, où les machines agricoles, comme les tracteurs, n'étaient aucunement utiles. Ainsi, les paysans, récemment mis en propriété se confrontaient avec le manque des outils et des machines adaptables au petit ménage (charrue, herse, cultivateur, demi machines). En outre, un tiers des outils, existantes dans l'inventaire agricoles de la Roumanie interbeliques, étaient de mauvaise qualité, du matériel boisé, qui se sont montrés inefficaces dans la réalisation de travaux agricoles, un exemple concret se trouvant en Pojejena de Jos⁴⁵. La projection de cet aspect dans le Défilé du Danube est mis en évidence par l'utilisation de la charrue de fer, amené dans la zone de Biserica Albă en 1841⁴⁶ et de la charrue en bois.

Un véritable obstacle à la collaboration directe et transparente des paysans ordinaires et des autorités de l'Etat est concrétisée par la bureaucratie excessive. Dans fréquents cas, le manque de formation des

⁴³ Date sintetizate după registrele din SJAN CS, *Camera agricolă a județului Caraș (1926–1950)*, nr. inv. 180, dosar nr. 26/1939–1940, f. 133–152.

⁴⁴ Date sintetizate după registrele din SJAN CS, *Camera agricolă a județului Caraș (1926–1950)*, nr. inv. 180, dosar nr. 26/1939–1940, f. 142, 132.

⁴⁵ Moisi 1938, 164.

⁴⁶ Moisi 1938, 94.

fonctionnaires qui étaient au service des laboureurs de terres et le niveau élevé de la corruption parmi les fonctionnaires des bureaux, ont eu pour conséquence des malversations et des rejets sans des explication des demandes lancées par de ceux qui devaient être les bénéficiaires. En conclusion, l'application de la réforme agraire dans le Défilé du Danube, a déclenché d'une part, le pionnierat en ce qui concerne la propriété agraire en Roumanie, d'autre part a diminué considérablement la production agricole à cause du morcellement excessif des superficies arables et de la manque des outils et des machines agricoles adaptés aux petites parcelles.

Les divers malentendus, la faible compétence des autorités de l'époque et la manque de terrains nécessaires à l'attribution ont conduit à l'extension du processus d'application de la loi agraire dans le Défilé du Danube. Cela découle de l'arithmétique statistique extraite du registre statistique agricole de période d'entre 1939 – 1940, indiquant que de la superficie totale de la place de Moldova Nouă, seulement 30% était destinée à l'agriculture.

Poussé par la soif de justice et par son altruisme, le professeur Alexandru Moisi, dans son œuvre milite pour un abordage productif, mais correcte de la politique agraire dans le Banat sudique. Tout en partant des premises géographiques favorables au développement de l'agriculture, il faut prendre conscience du fait que, faute d'une implication claire des autorités de l'état dans ce sort d'activité, cette branche de l'économie ne pourrait atteindre ses buts de soutenir le niveau minimal d'existence de la population.

Références:

Serviciul Județean al Arhivelor Naționale	Caraș-Severin, <i>Camera agricolă a județului Caraș (1926–1950)</i> , nr. inv. 180.
Serviciul Județean al Arhivelor Naționale	Caraș-Severin, <i>Consiliul popular al comunei Coronini</i> , nr. inv. 368.
Serviciul Județean al Arhivelor Naționale	Caraș-Severin, <i>Serviciul agricol al județului Caraș (1922–1939)</i> , nr. inv. 493.
Muzeul Banatului Montan	Reșița, <i>Ștafeta cultural – artistică Cântarea partidului, Județul Caraș-Severin, 1970–1971</i> , inv.11672.
Moisi 1927	Alexandru Moisi, <i>Cartea țăranului</i> , București, 1927.
Moisi 1938	Alexandru Moisi, <i>Monografia Clisurei</i> , Oravița, 1938.
Gornea 2003	Ion Dragomir Gornea, <i>Monografia satului Gornea. Comuna Sichevița, Județul Caraș-Severin</i> , Timișoara, 2003.
Nemoianu 1929	Petre Nemoianu, <i>Bănatu-i fruncea</i> , Lugoj, 1929.
Bulgaru 2003	Valeriu Bulgaru, <i>Reforma agrară din 1921 – fundamente economice</i> , Timișoara, 2003.
Zaberca 1985	Vasile M. Zaberca, <i>Înfăptuirea reformei agrare din 1921 pe teritoriul comunităților de avere ale fostelor regimente grănicerești nr. 13 și nr. 14 din sud-vestul României în „Banatica”</i> 8/1985.

RECENZII

Romulus Vasile Ioan, *Istoria Uzinei de Fier de la Hunedoara, Eisenmarkt, Vajdahuniad*, volumele I și II, Editura Graph, Reșița, 2015, 331 pagini, 107 fotografii și 178 tabele în volumul I și 450 de pagini, 100 fotografii și 387 de tabele în volumul II. ISBN: 978-606-92562-6-8. Prefațări de Cristian Roman și Eugen Evu.

*Florin Drașovean**

În orientarea cercetării în lumea contemporană, în special în sectorul științelor carteziene, se pune tot mai mult accentul pe o specializare orientată spre o cunoaștere amănunțită a unui domeniu din ce în ce mai particularizat, mai detaliat. Nici Istoria nu face excepție, vremea Enciclopediștilor s-a scurs, tot mai adesea temele abordate vizează chestiuni punctuale, unele tratate la nivel de monografie, în care se tinde spre o tratare exhaustivă a problematicii vizate. În această categorie fericită se încadrează și lucrarea domnului Romulus Vasile Ioan, *Istoria Uzinei de Fier Hunedoara*, o monografie a unei perioade importante din evoluția industriei din Transilvania, o monografie a originilor, dezvoltării și decăderii unui meșteșug, a unui oraș și a unei regiuni.

Dacă tratatele, monografiile sau studiile de istorie sunt, cel mai adesea, scrise de specialiști formați la școala muzei Clio, familiarizați mai degrabă cu vocea șoptită a sălilor de lectură din biblioteci și arhive, decât cu tumultul câmpurilor de bătlie și a revoluțiilor pe care le tratează, domnul Romulus Vasile Ioan face o fericită excepție. Domnia sa nu este un expert recunoscut în cercetarea istoriei, ci unul care de peste patru decenii activează în latura carteziană a meseriilor, este un inginer metalurg care a pus o cărămidă importantă la dezvoltarea acestui meșteșug străvechi din zona lui de baștină și care, prin întreaga-i activitate, este o persoană familiarizată mai mult cu vorba rostită apăsat pentru a nu fi acoperită de vuietul cuptoarelor în care fierbea metalul incandescent decât cu tihna sălilor de lectură. Este o persoană care s-a identificat cu locul pe care l-a slujit multe decenii, care și-a împletit destinul cu metalurgia hunedoreană și care, prin întreaga lui prestație profesională și managerială, a făcut istorie, o istorie pe care acum, prin această carte, o împărtășește celor interesați.

Cartea este structurată în două părți: prima este dedicată istoriei metalurgiei în ținutul Transilvaniei, cu privire specială asupra zonei Hunedoarei (capitolele 1–8), iar cea de-a doua, istoriei Uzinelor de fier de la 1884 și până în actualitate (capitolul 9 din volumul întâi și capitolele 1–8 din volumul al doilea). Lucrarea se încheie cu un scurt eseu intitulat „În loc de încheiere”.

Istoria metalurgiei din zona Hunedoarei, în contextul prezentării metalurgiei în perioada pre-romană, debutează cu o parte teoretică în care sunt abordate chestiuni legate de terminologia tehnică folosită în lucrare și aplicarea acesteia la piesele de fier din perioada mileniului I î. Chr. Un loc aparte îl ocupă analizele metalografice ale obiectelor descoperite în Grădina Castelului Corvineștilor care au demonstrat că acestea sunt rezultatul unui proces metalurgic, opinie susținută și de faptul că cercetările din zonă au pus în evidență prezența cuptoarelor pentru reducerea minereului de fier și a unor instalații aferente. Demersul autorului continuă cu expunerea metalurgiei fierului în perioada romană și subliniază importanța zonei Hunedoarei în acest meșteșug controlat de administrația romană. Din nou, pregătirea inginerescă de specialitate a domnului Romulus Vasile Ioan îi permite să facă observații pertinente despre lanțul tehnologic, începând cu extracția minereului și terminând cu procesul de obținere al metalului, acesta din urmă fiind prezentat în cele mai mici amănunte.

După perioada antichității, un loc important în economia lucrării îl ocupă prezentarea datelor disponibile despre metalurgia fierului din Evul Mediu și până în zorii Epocii Moderne, la sfârșitul secolului al

* Universitatea Babeș-Bolyai, Str. Mihail Kogălniceanu nr. 1, Cluj-Napoca; e-mail: fdrasovean2000@yahoo.com.

XVII-lea. După o parte teoretică, în care sunt trecute în revistă izvoarele istorice referitoare la metalurgie în general, precum și mărturii ale extracției minereurilor de fier din zona Hunedoarei, autorul, pe baza unor date concrete legate de producerea mangalului, a fierului, de caracteristicile tehnice ale cuptoarelor, face o examinare detaliată a meșteșugului producerii fierului în secolul al XVII-lea. Din datele înscrise în Urbariul domeniului Hunedoara sunt deslușite punctual toate aspectele acestei îndeletniciri, plecând de la numărul și producția atelierelor și fierărilor și terminând cu produsele finite și cu impactul în planul forței de muncă. Autorul subliniază avantajele pe care le aveau lucrătorii implicați în metalurgie și îndeletnicirile conexe, precum și impactul social asupra comunităților umane și rolul jucat de metalurgie în geneza capitalismului incipient.

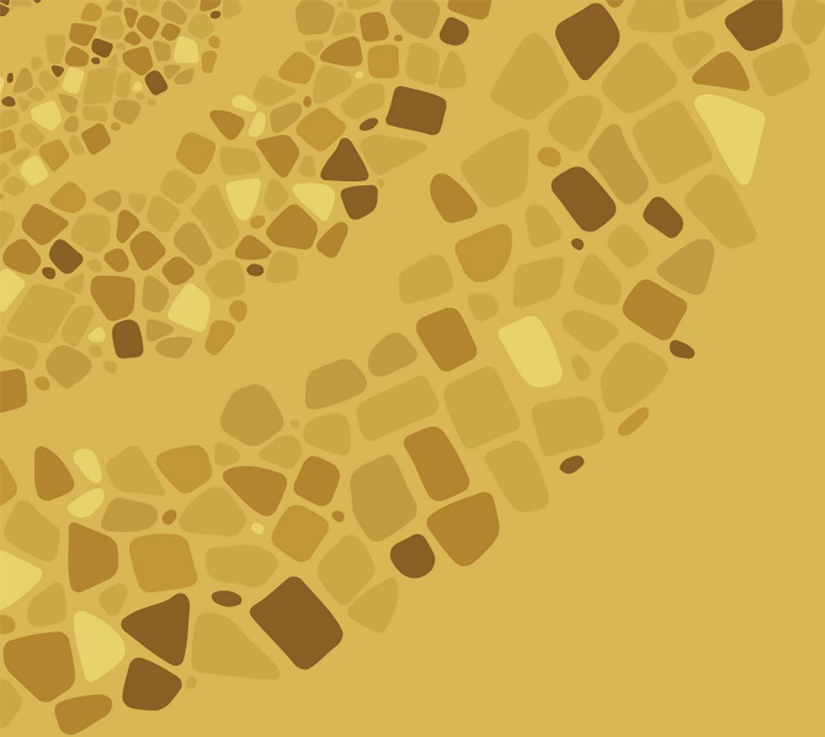
Înglobarea Transilvaniei în Imperiul Habsburgic în 1699, dar și a Banatului în 1718, au avut implicații majore asupra dezvoltării metalurgiei în cele două provincii. Acest lucru este subliniat de autor care surprinde dezvoltarea fără precedent a metalurgiei care își pierde treptat statutul de meșteșug în sens medieval și devine o industrie bine organizată care beneficiază din plin de invențiile Revoluției industriale din Anglia. Noua stăpânire acordă o atenție deosebită reformării sistemului economic prin aplicarea unor reforme structurale, inclusiv în domeniul formării specialiștilor. Studiarea actelor urbariale și a bibliografiei de specialitate i-au permis domnului Romulus Vasile Ioan să identifice diferențele existente între sistemul de proprietate din Transilvania și cel din Banat, precum și efectele acestora asupra evoluției industriei extractive și metalurgice. După această parte teoretică, lucrarea tratează unitățile de producție de pe domeniul Hunedoarei subliniindu-se structura personalului în cadrul fiecărei unități, precum și, acolo unde a fost cazul, mobilitatea forței de muncă între ateliere. Analiza autorului merge până la cele mai mici detalii, cum ar fi normele de consum a materiei prime, evaluarea valorii producției de fier, a costurilor reportate la cheltuieli – atât în cazul materiilor prime cât și a produsului finit.

În cadrul demersului său, autorul surprinde cauzele dezvoltării metalurgiei hunedorene, dar și ale declanșării crizei cauzate de decizia Vienei de a liberaliza circulația în Transilvania a fierului din celelalte provincii ale imperiului. Este precizată și contribuția lui Franz Joseph Müller, care studiază cauzele scăderii eficienței economice a fierărilor din zonă și propune reforme structurale, în special în domeniul specializării personalului, al salarizării, întăririi disciplinei în producție și aducerii de tehnologii moderne. Ca rezultat al acestor reforme, printr-o abordare tehnică elaborată, autorul discută și cazul furnalului de la Toplița, optând pentru existența în paralel a celor două tipuri de furnal: cu cuptor înalt și cuptor-furnal. În acest context este prezentată și înnoirea tehnologică a tipurilor de cuptoare prin construirea furnalului de la Toplița, căruia îi sunt prezentate caracteristicile constructive și datele legate de productivitatea instalației, toate acestea în strânsă legătură cu dinamica școlarizării și salarizarea personalului, cu necesarul de materii prime și cu impactul economic major avut asupra zonei Hunedoarei.

După metalurgia în Secolul Luminilor, domnul Romulus Vasile Ioan tratează dezvoltarea producției siderurgice în secolul al XIX-lea în Transilvania. Plecând de la contextul european și de la progresele tehnice majore înregistrate în acest domeniu, sunt analizate, pe baza unor date statistice, condițiile mediului economic din Ardeal. În acest cadru conceptual este prezentată dinamica producției de fier și de fontă a diferitelor companii siderurgice, toate privite în contextul situației generale din Monarhie. Punctual este discutată producția metalurgică a celor mai importante centre, cum sunt cele de la Govăjdie, Călan și Hunedoara, aflată în conexiune cauzală cu investițiile făcute în domeniul mineritului, a transportului pe cablu și calea ferată și a specializării personalului. Din nou, pregătirea inginerescă și managerială i-au permis autorului să integreze în demersul istoric detalii importante legate de compoziția chimică a elementelor utile din minereul extras de la Ghelar, procedeele tehnologice de îmbogățire a concentrației de fier, precum și evaluarea rentabilității economice a uzinelor.

Așa cum am mai precizat, ultimul capitol al volumului I și volumul al doilea în integralitatea lui sunt dedicate începuturilor, evoluției și decăderii siderurgiei moderne de la Hunedoara. În această parte a monografiei constatăm o schimbare de atitudine a autorului în abordarea subiectului, de la prezentarea liniară, aproape impersonală de până acum, la o implicare totală, inclusiv sentimentală, prin care transpare personalitatea omului de vocație, dedicat total profesiei sale. Integrate într-un demers istoric coerent, cu multe excursuri lămuritoare, punctat uneori cu păreri critice despre cei care, în viziunea sa, au contribuit la decăderea combinatului hunedorean, multitudinea de date statistice, prolixă și uneori greu de înțeles pentru un nespecialist, în care este exprimată istoria Combinatului Siderurgic Hunedoara, la rândul-le, se pot constitui ca bază pentru viitoare studii punctuale legate de acest subiect.

Cartea, „o lectură esențială pentru înțelegerea istoriei fierului hunedorean” așa cum scria autorul în finalul cărții, are și un mesaj pentru tineri, pentru aceia pentru care, în ultimii ani, Hunedoara a devenit, din păcate, un loc lipsit de perspective. Domnul Romulus Vasile Ioan le transmite acestora „că Hunedoara nu a fost mereu tristă, iar ruinele ce se văd sunt doar semne ale neputinței (.....). Aș vrea să se știe că locurile pustii de astăzi erau pline de viață, oameni, vise”. Preluând mesajul autorului, credem că tinerii care vor lectura despre „împlinirea celor care au reușit să realizeze ceva” vor putea înțelege că exemplul oamenilor care au durat Cetatea Fierului este, alături de istorie, o *magistra vitae*.

ISSN
1583-4220